UDK - 008 ISSN 0459 - 1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

LVI

Лесковац 2016

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LVI

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
LVI

Editor in chief
MR VLADIMIR ĐORĐEVIĆ

Redaction committee
mr Vladimir Đorđević, prof. dr Momčilo Pavlović, prof. dr Dušan Janjić, prof. dr Aleksandar Kadijević, dr Ivica Todorović, dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Veroljub Trajković, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2016.

УДК - 008 YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LVI

Одговорни уредник
МР ВЛАДИМИР ЂОРЂЕВИЋ

Редакциони одбор
мр Владимир Ђорђевић, проф. др Момчило Павловић, проф. др Душан Јањић, проф. др Александар Кадијевић, др Ивица Тодоровић, др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Верољуб Трајковић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2016.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

Ивица Тодоровић, Слађана Рајковић, НОВЕ ПОРУКЕ ПРЕДАКА – ИЛУСТРАТИВНЕ КОНОТАЦИЈЕ НАЈНОВИЈИХ ЕТНОЛОШКО-ГЕНЕТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРБА И СТАНОВНИШТВА СРПСКОГ ЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА 7

Владимир Стојанчевић, О ЈЕДНОЈ ЗАБОРАВЉЕНОЈ А СУГЕСТИВНО КОРИСНОЈ КЊИЗИ ЗА НАРОДНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ ОБЈАВЉЕНОЈ ПРЕ ДЕВЕДЕСЕТАК ГОДИНА 31

Милош Јагодић, „РАТ“ ИЗМЕЂУ РАТОВА: УПАДИ БУГАРСКИХ КОМИТА У НОВЕ КРАЈЕВЕ СРБИЈЕ 1913-1915 37

Милан Ж. Трајковић, СРПСКА НАЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЂЕДОНИЈИ У 1908. ГОДИНИ 55

Добросав Ж. Туровић, ЈАБЛАНИЧКИ СРЕЗ ЗА ВРЕМЕ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1915–1918) 69

Ђорђе Ђекић, Милош Павловић, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СТРАДАЊА СРПСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 91

Небојша Ђокић, Оливера Думић, РАТНИ И ПОЧЕТНИ ОПЕРАЦИЈСКИ ПЛАНОВИ И СТРАТЕГИЈСКИ РАЗВОЈ СРПСКЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕТО 1914. ГОДИНЕ 99

Станиша Војиновић, ПОЗОРИШНИ ЖИВОТ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ ОД 1879. ДО 1915. ГОДИНЕ 119

Живан Стојковић, ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА УДРУЖЕЊА НОСИЛАЦА АЛБАНСКЕ СПОМЕНИЦЕ 1915-1916. У БЕОГРАДУ 155

Иван М. Бецић, ВЛАСОТИНАЧКА ТРГОВАЧКА БАНКА 167

Слађана Здравковић, ВЛАСОТИНАЧКА ЗАДРУГА 189

Бранко Димић, БИБЛИОТЕКА У ЦРНОЈ ТРАВИ 199

Хранислав А.Ракић, ОМЛАДИНСКА РАДНА АКЦИЈА БРЧКО-БАНОВИЋИ 213

Ранко Баришић, СВЕТОГОРСКИ ПРЕДМЕТИ У КУЛТУ И КОЛЕКЦИОНАРСКИ РАД ХРИСТИФОРА ЦРНИЛОВИЋА 219

Јана Глигоријевић, УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ ЛЕСКОВЦА ОД 1900. ДО 1980. ГОДИНЕ 231

Александра Стаменковић, ТОНКИЋЕВА ПАЛАТА И ЊЕНО МЕСТО У АРХИТЕКТУРИ МЕЂУРАТНОГ СРПСКОГ АКАДЕМИЗМА 253

Ана Кнежевић, СТАМБЕНО-ПОСЛОВНА ЗГРАДА ОБЈЕКТИВ – ЗАВРШНО ОСТВАРЕЊЕ АЛЕКСАНДРА ЂОКИЋА (1936-2002) 259

Иван Р. Марковић, САНАТОРИЈУМ НА ОЗРЕНУ (1935-1942) - ОСТВАРЕЊЕ АРХИТЕКТЕ ГОЈКА ТОДИЋА 279

Владимир Ђорђевић, ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА КАО МОГУЋНОСТ РУРАЛНОГ И РАВНОМЕРНИЈЕГ РАЗВОЈА ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА 291

Дејан Вељковић, „ПОСЛОВНИ ГЛАСНИК“ РЕГИОНАЛНЕ ПРИВРЕДНЕ КОМОРЕ У ЛЕСКОВЦУ 303

Биљана Златковић, АНТРОПОНИМИ (НАДИМЦИ) У БУБЊАРИ ИЗ СЛАВУЈЕВ БИОСКОП САВЕ ДИМИТРИЈЕВИЋА 309

Иван Стојановић, РЕКОНСТРУКЦИЈА ШЛЕМА ТИПА „BALDENHEIM“ ЛОКАЛИТЕТ: ЦАРИЧИН ГРАД 321

Сузана Ранђеловић, РАЗВОЈ МОДЕЛА ЗА ОЦЕНУ КВАЛИТЕТА МУЗЕЈСКИХ РАДИОНИЦА ЗА ДЕЦУ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ 349

Небојша Димитријевић, УТИЦАЈ КЛИМЕ НА СОЦИО-КУЛТУРНУ ЕВОЛУЦИЈУ ЉУДСКОГ ДРУШТВА 371

Нина Костић, ДЕЦА - МИГРАНТИ БЕЗ ПРАТЊЕ 389

БИБЛИОГРАФИЈА

Татјана Јанков, ПРИЛОГ ПЕРСОНАЛНОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ САШЕ ХАЏИ ТАНЧИЋА 411

ГРАЂА

Мирослав Јовановић, ЦРКВА СВЕТЕ ПЕТКЕ У ЖАБЉАНУ 425

Миомир Љ. Маринковић, ШКОЛОВАЊЕ И СТРАДАЊЕ СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ 435

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић, АФИРМАТИВНА ПРИЧА О ЈЕДНОМ ГРАДУ 449

Хранислав А. Ракић, ХРОНИКА СЕЛА ПРЕКОПЧЕЛИЦЕ 453

Ивица Тодоровић
Етнографски институт САНУ, Београд
Слађана Рајковић
Народни музеј, Лесковац

УДК 94(=163.41):572.9
94(367):572.9

НОВЕ ПОРУКЕ ПРЕДАКА – ИЛУСТРАТИВНЕ КОНОТАЦИЈЕ НАЈНОВИЈИХ ЕТНОЛОШКО-ГЕНЕТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРБА И СТАНОВНИШТВА СРПСКОГ ЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА

АПСТРАКТ: У тексту се указује на значај и конотације нових етнолошко-генетичких истраживања која су спроведена у различитим деловима Србије. Овим путем, на основу новооткривених могућности савремене науке, проучавамо порекло и етногенезу Срба у светлу нових података. Чињеницама се прилази из етнолошке перспективе, у контексту повезивања давно познатих информација и најновијих сазнања. Посебан нагласак стављен је на питања која се тичу одређења етногенетске основе српског етничког простора, присуства различитих предачких групација, као и релације Срби – Словени.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: етнолошко-генетичка истраживања, значај и илустративне конотације, порекло и етногенеза Срба, српски етнички простор, повезивање старих и нових сазнања, Срби и Словени, прадомовина, етнолошка перспектива, предачке групације (хаплогрупе).

Нова истраживања порекла Срба – општи оквир. На овом месту – у виду једне врсте сажетог, илустративног пресека – представљамо неке од конотација и закључака етнолошко-генетичких проучавања (порекла и етногенезе) Срба и становништва Србије.[1] Другим речима, у тексту се говори о појединим, посебно занимљивим аспектима наших најновијих истраживања, са нагласком на њиховом значају – у смислу научно врло употребљивих етногенетских маркера.

[1] Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016, *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет-портала „Појмовник српске културе“*, који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије. Истраживања су спроведена као резултат сарадње Етнографског института САНУ и Лабораторије за ДНК анализу Националног криминалистичко-техничког центра МУП-а Републике Србије. Касније су се овој сарадњи прикључили и сарадници Српског ДНК Пројекта (у оквиру Интернет портала Порекло који је оформљен од стране Друштва српских родословаца Порекло).

У периоду од 2012. до 2016. године обављено је свеобухватно истраживање Срба (на примеру испитаника из Републике Србије), које је обухватило 1190 учесника.[2] Проучавање је било базирано на истраживачким целинама које су формулисане на основу одговарајућих лингвокултурних зона (тј. на основу различитих говора српског језика).[3] Осим тога, и све основне истраживачке целине подељене су на мања подручја, у сврху стицања јасног увида у стање које је присутно у различитим српским областима. Нашим истраживањем обухваћени су бројни градови и места са територије Србије, почев од општине Лесковац, Сврљига, Зајечара и Књажевца, Ниша, преко Александровца (са Краљевом, Крушевцем и Крагујевцем), Смедеревске Паланке, Смедерева са Ковином, Пријепоља, Чачка са Горњим Милановцем, Лознице, Богатића и Шапца, Уба са Обреновцем, Љига, све до Сремске Митровице, Руме, Зрењанина, Суботице и Београда.

Прецизни, свеобухватно и детаљно представљени резултати истраживања (јер његов обим, тј. одговарајуће мноштво информација, захтева и знатно већи простор) биће изнесени у посебној монографији, а овде се – као што је већ наглашено – прелиминарно осврћемо само на нека од важних, илустративних и занимљивих питања.[4]

У сваком случају, проучавање порекла Срба и становништва Србије представља дуготрајан и веома сложен научни проблем, уз низ „старих“ и „нових“ недоумица и загонетки. Оне могу бити разрешене и одгонетнуте никако другачије него путем *непосредних истраживања*, која ће искористити *нове, савремене могућности*. С тим у вези, применили смо управо *најновија* и *најсавременија* мултидисциплинарна научна средства која су нам стајала на располагању, односно нову технологију и методологију ДНК анализе Y хромозома, који се директно преноси са оца на сина[5], због

[2] Међу овим испитаницима (тестираним на 17 базичних STR генетичких локуса / маркера; уп. Тодоровић и други 2015, 171) налазе се и они који се нису изјаснили као Срби; укупан узорак је подељен на „репрезентативне Србе“ и оне који то нису (идентитетски несрби и етногенетски нерепрезентативни Срби), како би се добили што квалитетнији закључци и показатељи. Првобитно је било планирано да истраживање обухвати 910 испитаника (Тодоровић и други 2015, 48), али су се – у међувремену – стекле могућности да укупан узорак буде проширен на 1.190 људи. На овај начин, дошли смо у ситуацију да направимо бољу равнотежу између истраживачких зона српског истока и запада, као и између северних и јужних делова Републике Србије, али – посредно – и српског етничког простора.

[3] В. базичну лингвистичку поделу на општој дијалектолошкој карти у: Ивић 1986; уп. и Беличъ 1905.

[4] Комплетирање најављене монографије – чији је радни назив *Нова читања древних матрица – свеобухватна етнолошко-генетичка истраживања порекла Срба* – очекује се до краја 2016. године.

[5] В. Тодоровић и други 2015, 27–34. Ово је, наравно, само један од начина генетичког истраживања порекла, етногенезе и генеалогије становништва (уз истраживања путем

чега је изузетно погодан за проучавање генеалогије и етногенезе. Овим је омогућено праћење порекла родова и становништва генерацијама уназад, све до (претпостављеног) пра-претка читавог човечанства.[6]

Као што је данас у науци познато – и као што смо подробно објаснили у претходним радовима – за различите етничке групације и географске просторе везују се одређене генетске карактеристике, тј. одговарајуће предачке групације / *хаплогрупе*.[7] Путем проучавања хаплогрупа и поређења етнолошких и антропогеографских, историјских, лингвистичких, археолошких, антрополошких и других информација са генетичким показатељима у стању смо да пратимо различите етногенетско-генеалошке и миграционе процесе стотинама, па и хиљадама година уназад; на овај начин стичемо бројна, сасвим нова научна сазнања, од изузетног значаја за етнологију и сродне дисциплине.

Уосталом, и о наведеним могућностима смо, такође, детаљно и опширно писали у ранијим студијама, тако да заинтересованог читаоца додатно упућујемо на нашу претходну монографију – како на овом месту не бисмо понављали већ вишеструко разматране и наглашаване чињенице, које се баве дотичном проблематиком. Другим речима, сматрамо да о употребљивости, као и о пионирском карактеру спроведених истраживања, више не треба посебно говорити (уп. Тодоровић и други 2015, 166–168; 213–215). С тим у вези, било би заиста тешко оспорити констатацију да она отварају врата за бројна мултидисциплинарна повезивања, као и за доношење сасвим нових закључака, па чак и за одгонетање вековних тајни и недоумица – јер се управо путем генетике непосредно превазилази временски јаз између наизглед сасвим заборављених, далеких предака и њихових савремених потомака.

У светлу свега претходног, за нас су од великог значаја била и различита предања, односно – представе о пореклу становништва. На почетку смо садржајима наведеног типа прилазили са великом резервом, међутим – више различитих примера нас је упутило на констатацију да многи од њих могу бити истинити; поврх тога, они нас у бројним

митохондијалне ДНК, аутозомалних ДНК тестова, HLA-антигена итд.), али – бар у овом тренутку – свакако најконкретнији, са становишта информација које пружа најсложенији (услед могућности поређења са изузетно великим бројем тестираних појединаца) и најприступачнији начин.

[6] Уп. бројне студије / радове који су разматрали генетичко порекло различитих светских популација; в. рецимо Balanovsky et al. 2011 (Кавказ); Ghosh et al. 2011 (Индија); Xue et al. 2006 (Кина и околне државе); Roewer et al. 2008 (Русија); Sengupta et al. 20006 (Азија); Batini et al. 2011 (Африка).

[7] В. пре свега студију Тодоровић и други 2015; обавезно в. и Кљосов 2013; Кљосов 2010; Cavalli-Sforza 2008; Јерковић 2014; Вујанић и други 2014; Бачко и Максимовић 2010.

случајевима сасвим непосредно упућују на решење одређеног етнолошког, историјског, генеалошког или етногенетског, али потенцијално и археолошког, лингвистичког, антрополошког проблема. Дакле – у светлу генетике – различите представе о пореклу и прошлости често научника директно (или бар потенцијално) упућују на врло важне трагове, тј. на релевантне информације и открића.[8] Управо наша најновија истраживања су у случају више таквих представа о пореклу (за које се до скоро веровало да ће заувек остати неразјашњене када је реч о њиховој тачности, тј. недоказане) непосредно доказала њихову истинитост (или пак неистинитост), о чему је исцрпно писано у различитим текстовима и одговарајућој монографији (Тодоровић и други 2015, в. пре свега поглавља V и VII).

Распрострањеност предачких групација (хаплогрупа) код Срба.[9] Након излагања општег оквира и неопходног узимања у обзир основних закључака прелиминарних истраживања[10] потребно је – у наредном делу текста – непосредно се осврнути на последње / најновије резултате, односно на проширена истраживања која су обухватила 1.190 испитаника из свих истраживачких зона.[11] С тим у вези, добијени резултати – који ће накнадно (уз прецизне податке, хаплотипове и проценте) бити објављени у свеобухватној студији – могли би се сажети у више илустративних теза и закључака, од којих на овом месту, у складу с циљевима рада, наводимо само неке.

Пре свега, јасно се уочава апсолутна доминација хаплогрупе I2a, тј. њене варијанте познате под називом I2a Dinaric[12], код Срба на подручју Србије али, исто тако, и широм српског етничког простора.[13] Поменута предачка

[8] В. Тодоровић и други 2015, 135–139, 125–130, 80–83 итд.

[9] О хаплогрупама в. рецимо у опширној студији Кљосов 2013, као и у Тодоровић и други 2015, 32–33, 122–125; уп. 139–143, 162–165. Обавезно в. и текстове С. Јерковића о хаплогрупама у: Српски ДНК пројекат. Такође уп. рецимо и: Станојевић 2010, 276–278 и даље.

[10] Тодоровић и други 2015, в. пре свега поглавље VIII, 213–215.

[11] Првобитно осмишљени систем истраживачких зона (в. Тодоровић и други 2015, 48) додатно је усложњен у свом финалном облику (свих 1190 испитаника), који подразумева учеснике из пет основних истраживачких целина „репрезентативних Срба“, везаних за одговарајуће лингвокултурне зоне (засноване на основним говорима српског језика), уз додатне три истраживачке целине „општег пресека“ („запад“, „центар“ и „исток“) што обухватају испитанике пореклом из потпуно различитих области. Идентитетски несрби и етногенетски нерепрезентативни Срби (тј. они испитаници чије су представе о пореклу специфичне) издвојени су у посебну (X) категорију. Као што је већ наговештено, прецизна презентација лингвокултурно-географских одлика свих истраживачких зона, као и свих хаплотипова испитаника, биће изнесене у најављеној монографији.

[12] В. Тодоровић и други 2012, нап. 24 на стр. 120; Кљосов 2013, 241–260.

[13] Уп. Тодоровић и други 2015, нап. 60 на стр. 132.

групација се у појединим подручјима приближава и педесетопроцентном присуству (као што је случај у шумадијској зони и, по свему судећи, у Херцеговини и околним просторима), али је у просеку заступљена између 35 и 40%. Наведена доминација је код српског етноса константне природе и односи се на све истраживачке зоне, свуда прелазећи 30%, како на западу тако и на истоку Србије.[14]

На другом месту по процентуалној учесталости (уколико се посматра укупан узорак) налази се хаплогрупа R1a, која је такође непосредно учествовала у етногенези старих Словена и Срба[15], а одмах за њом следи и предачка групација E1b1b-V13.[16] Наведене три хаплогрупе су константно и системски свеприсутне на територији Србије, као и на простору који настањује српски народ.

Осим тога – можемо дефинитивно закључити након најновијих, проширених истраживања – и друге предачке групације су (мада у знатно мањој мери) учествовале у етногенези Срба. Пре свега, „северњачка" хаплогрупа I1 је на различите начине присутна у разматраним истраживачким зонама, при чему је у оквиру појединих делова треће зоне (дефинисане подручјем простирања источно-херцеговачких / херцеговачко-крајишких и зетско-сјеничких говора) заступљена у веома високом проценту[17], док је у осталим истраживачким целинама такође присутна, али често у знатно нижим, а понекад и веома ниским процентима. Другим речима, иако је значајно заступљена на српском етничком простору, ова хаплогрупа показује неравномерно учешће у његовим различитим деловима, што је веома занимљив проблем који, свакако, захтева додатна проучавања.[18] У приближно подједнакој мери код Срба је присутна и хаплогрупа R1b, чије су различите варијанте повезане са другачијим предачким путевима и свакако их, приликом анализе, треба посматрати одвојено.[19] Остале хаплогрупе су уочене у нижим процентима и нису значајније утицале на етногенезу Срба.

---

[14] Уп. Јерковић 2012; Тодоровић и други 2015, 140–141.

[15] О овој хаплогрупи као основној словенско-индоевропској предачкој групацији в. пре свега у студијама А. Кљосова (Кљосов 2013; Кљосов 2010).

[16] Контекст повезаности хаплогрупе E1b1b-V13 са Србима и Словенима још увек није суштински формулисан. Свакако, очигледна је њена знатно већа заступљеност код јужних Словена у односу на северне.

[17] Уп. и резултате прелиминарних истраживања у: Тодоровић и други 2015, 139–140.

[18] Обавезно в. Тодоровић и други 2015, 125–130, 139–140.

[19] Резултати прелиминарних истраживања Срба и становништва Србије нису довољно јасно нагласили значај ове хаплогрупе у контексту формирања савременог српског етноса; међутим, комплетирана истраживања су (на много већем броју испитаника) сасвим непосредно указала на свеприсутност дотичне предачке групације код Срба.

Већ само претходно наведене чињенице – у контексту усложњене мултидисциплинарне анализе – сасвим непосредно нас упућују на генетско и етногенетско језгро српског етноса; притом су даља, продубљена проучавања ове проблематике – на већем броју узорака, уз увид у друга истраживања са српског етничког простора и уз употребу више компаративних модела (истраживања других народа) – додатно конкретизовала и углавном потврдила јасно уочене тенденције. У сваком случају, на основу наших, како прелиминарних тако и комплетираних истраживања и одговарајућих сазнања, дошло се до закључка да предачке групације / хаплогрупе које су иницијално учествовале у етногенези Словена (I2a и R1a, а на особен начин и I1) у значајном проценту преовлађују код Срба.[20] Ово је сасвим у складу и са најутемељенијим сазнањима која смо (претходно) имали о српском језику, народној традицији, духовној, социјалној и материјалној култури, као и о етниниму, али (у највећој мери) и о антрополошким карактеристикама.[21]

Срби као језички Словени и генетика. Као што је већ наговештено, на основу различитих истраживања и одговарајућих сазнања установљено је да је управо хаплогрупа I2a (тј. њена варијанта I2a M423, уз додатне SNP-спецификације L621 → CTS5966 → CTS10228), која преовлађује код Срба[22],

[20] Када је реч о етногенези Словена и учешћу ових хаплогрупа (са нагласком на R1a) в. већ поменуту, обимну студију: Кљосов 2013. По Кљосову, носиоци хаплогрупа I2a и R1a су се „у нашој ери, или крајем претходне, сусрели и образовали словенску културно-етничку заједницу, а потом и писменост спојили, и религију“ (Кљосов 2010, 68).

[21] В. Тодоровић и други 2015, 144–146, в. напомену 96 у наведеној студији.

[22] О овој хаплогрупи (у ширем контексту) в. рецимо у: Кљосов 2013, 241–260; Јерковић 2012. Наиме, тзв. „динарска грана“ хаплогрупе I2a (I2a1b M423) тако је названа „зато што је то грана широко распрострањена у Динарским Алпима – планинском ланцу у Југоисточној Европи, који пролази кроз Балкан“ (Кљосов 2013, 251). По Кљосову, међутим, тај назив је услован и није сасвим исправан, будући да се у тој грани налазе – осим Срба и других Јужних Словена – такође и „Пољаци, Белоруси, Украјинци, Руси, Литванци, Летонци, Грци, који немају непосредне везе са Динарским Алпима“ (Кљосов 2013, 251). По синтези С. Јерковића, највећа разноврсност хаплотипова I2a у Европи је у подручју Дунава, „тако да је претпоставка да је то била њихова базна територија у Европи дужи период“ (Јерковић 2012). По њему, „Dinaric варијанта дефинисана SNP мутацијом L621+ L147.2+ мигрирала је у источном смјеру, на просторе данашње источне Пољске, Закарпатја, Полесја гдје ће нешто касније учествовати у етногенези Словена“, при чему I2a M423 Dinaric данас представља „један од јасних маркера словенског присуства и експанзије у Европи. Тако I2a M423 Dinaric не налазимо западно од Рајне гдје Словени нису продирали, али је имамо на Пелопонезу гдје су живела племена Милинга и Језераца“ (Јерковић 2012). По Јерковићу, управо Срби се превасходно могу повезати са хаплогрупом I2a M423 Dinaric South, као и са археолошким културама (пре свега – са прашко-корчаковском) у којима је доминирала хаплогрупа I2a M423 Dinaric (Јерковић 2012).

заједно са – другом по присуству – хаплогрупом R1a, превасходно формирала словенски етнолингвокултурни комплекс.[23] Поврх тога, распрострањеност тзв. „динарске варијанте“ хаплогрупе I2a у савременим околностима се у потпуности подудара са одређењем ове хаплогрупе као „подунавске“.[24] У складу с тим, може се приметити и да се оно што – преко генетике – данас знамо о „динарској варијанти“ хаплогрупе I2a (уп. напомену 12), као и о хаплогрупи R1a, у највећој мери подудара са тзв. „подунавско-балканском“ теоријом о прадомовини Словена, за коју најеминентнији научници (попут академика Предрага Пипера, на пример) сматрају да је несумњиво, са становишта доказа, најпоткрепљенија хипотеза о словенском пореклу.[25]

Према томе – сажето формулисано – ова хаплогрупа је истовремено и аутентично „словенска“ (јер је, очигледно, на кључни начин учествовала у етногенези Словена, представљајући најуочљивији маркер словенског присуства) и „подунавско-балканска“. (Такође, и хаплогрупа R1a је – по Кљосову – у прошлости имала упориште управо на подручју југоисточне Европе.[26]) У вези с поменутим чињеницама, није нелогично претпоставити управо померање протословенске групације на север и одговарајући повратак (сасвим у складу са забележеним, изворним / аутентичним словенским представама о свом пореклу, тј. етногенези).[27] Наведене констатације подржане су од стране великог броја релевантних информација и аутора.[28]

[Исто тако, када говоримо о претходно помињаној хаплогрупи E1b1b-V13, треба нагласити и да је она – као што се сматра – давно постала европска, тако да је можемо сматрати и „староевропском“ (иако уз њу превасходно пристаје терминолошка одредница – „медитеранско-балканска“, уз древно северноафричко порекло), са напоменом да је E1b1b-V13 веома присутна и у контексту балканско-карпатског простора, односно – на подручју које је, по свему судећи, блиско просторима протословенске етногенезе.[29] Ово се, пре свега, односи на етногенезу јужног словенског

[23] В. Кљосов 2013, 249–260, 241; Кљосов 2010, 68; уп. Јерковић 2012.

[24] Уп. Кљосов 2013, 61; Тодоровић и други 2015, 100-101.

[25] В. Пипер 2008, 128–135.

[26] Уп. општи контекст у: Кљосов 2013, 56-57, 63, 65-66 и даље, 83; Кљосов 2010, 62, 74-75, 79.

[27] В. рецимо у: Толстов 1948, 8–9; уп. Sedov 2012, 14–16.

[28] У вези с претходним обавезно в. Пипер 2008, 128–135; Кобычев 1973, 68–76; Трубачов 2005; Трубачов 2006; Петричевић 1996; Толстов 1948, в. пре свега стр. 37–38; уп. Кљосов 2013, 286; Јанковић 2010; Јанковић 2007, 17; Јанковић 2015; Sedov 2012, 79–82. Када је реч о хаплогрупи R1a – у сродном контексту – обавезно в. и Кљосов 2013, 56–57.

[29] У наведеном контексту треба приметити и да присуство ове хаплогрупе код Русина из северне Србије (уз анализу хаплотипова 200 испитаника на основу усавршеног предиктора Вуксана Пејовића, који се сврстао међу најбоље на глобалном нивоу; в. Nevgen) износи 12,50% (Veselinovic et al. 2014), а овај резултат много не одступа од

огранка, па је у том смислу, сасвим могуће, ова хаплогрупа – у одређеним процентима – учествовала у етногенези старих Словена и Срба. Подразумева се, продубљивање и даље разматрање дотичног питања такође остаје као један од приоритета нових, између осталог и (што је посебно значајно) археогенетских истраживања.[30]]

На основу најновијих резултата треба приметити, у виду једне врсте закључка, да је генетички профил савременог српског етноса (бар када је реч о разматраној, мушкој линији наслеђивања) изразито везан управо за „словенски“ (тј. староевропско-индоевропски) и – у знатно мањој мери – за староевропско-медитерански етногенетски / генеалошки контекст. Притом је, грубо говорећи, код Срба доминантно заступљена „базична словенска“ генетика (контекст хаплогрупа I2a и R1a), али је такође (у мањој мери) присутна и „северњачка“ I1 (тзв. „проширена“ словенска генетика). Изван „словенске генетике у ужем смислу“ очигледно је, дакле, присуство и поменуте европско-медитеранске компоненте (E1b1b-V13, даљим пореклом са југа), уз разноврсне (и „западне“ и „источне“) варијанте евроазијске хаплогрупе R1b; на наведене предачке групације надовезују се и различите варијанте хаплогрупе J (J2a, J2b1, J2b2, J1), које су код Срба присутне у ниским процентима (такође се везујући за различите етничке и географске контексте и миграције у прошлости). Затим следе хаплогрупе G2a (пре свега њене западне варијанте) и N1a (која је карактеристична за западне Србе), док су све остале предачке групације присутне испод једног процента и веома ретко се срећу код припадника српског народа. Дакле, од посебног значаја у формирању савремене српске „мушке“ генетике био је правац север – југ, а не запад – исток (јер код Срба нису – у иоле значајнијој мери – присутне варијанте хаплогрупа карактеристичне за западна европска подручја, као ни за даљи исток).

У општем смислу – можемо додатно резимирати – не само на основу резултата наших прелиминарних истраживања (управо у областима које у историјском и географском контексту имају „централни“ значај за Србе, а чији су представници биле општине Пријепоље и Александровац)[31], већ

исхода карактеристичних за српске лингвокултурне зоне (добијених током наших најновијих, комплетираних истраживања, која ће детаљно бити представљена у најављеној монографији); када наводимо овај податак треба имати у виду и да је код дотичне русинске популације уочена изразита доминација хаплогрупе R1a (44%), уз апсолутно наглашени „словенски генетички печат“ наведеног становништва (I2a 19% и типични „словенски распоред“ присуства других хаплогрупа итд.). Уосталом, и у Украјини је хаплогрупа E1b1b такође трећа по процентуалном присуству (в. Mielnik-Sikorska et al. 2013).

[30] О разноврсним резултатима савремених археогенетских истраживања – уз низ конкретних примера – в. рецимо http://www.ancestraljourneys.org

[31] В. Тодоровић и други 2015, 79, 130 , в. напомену 54.

и на основу много сложенијих комплетираних истраживања спроведених у различитим истраживачким зонама (на примеру 1190 испитаника), констатовали смо да Срби недвосмислено представљају групацију примарно словенског порекла, уз јасну доминацију хаплогрупа које су непосредно учествовале у етногенези Словена. Као што је већ наглашено, ово је сасвим у складу и са одговарајућим (српским) представама о пореклу, као и са словенским карактером српског језика, културе и народне традиције.[32] То је, такође, у потпуној сагласности и са (прото)словенским карактером српског етнонима,[33] као и базичног етнокултурног идентитета. Према томе, резултати наших најновијих истраживања (на које овде прелиминарно указујемо у најкраћим тезама) логично се подударају са другим, непосредно уочљивим чињеницама, тј. са одговарајућим историјским подацима и увидима[34],

[32] У наведеном смислу, могао би се навести велики број илустративних примера; уп. рецимо Vlahović 1984, 240. С друге стране, треба нагласити да овакав однос лингвистичке и генетичке ситуације није карактеристичан за све народе, при чему, у неким случајевима, генетика значајно, или чак драстично, одступа од „лингвистичких очекивања“ као, рецимо, у случају Мађара и Турака. У појединим, пак, случајевима – на основу генетичких истраживања – не може се јасно уочити одређена генетичка и етногенетска доминанта популације, јер више предачких групација (хаплогрупа) са значајним процентима учествује у формирању савремене нације. Све ово ће знатно опширније (и уз конкретне примере) бити разматрано на другом месту.

[33] Када је реч о српском етниониму као протословенском и заједничком, старом и домаћем словенском називу в. рецимо: Кобычев 1973, 25–26; Будимир 1959, 36 и даље, 42–43; Vukčević 2007, 76–79, 58 и даље; Рудељев 1992, 68–69; Шафарик 1998, 128–134, 48 и даље; Караџић 1972, 36 и даље; уп. и Фасмер 1971, 603–604. О старости и раширеності српског етнонима такође в. и Петровић 2005, 184–186. У сваком случају, Срби су „народ врло старог историјског помена“ и „једини етноним који се среће код свих Словена, јер се, осим Срба међу Јужним, налазе Лужички Срби међу западним, а до X века међу Источним Словенима постојали су Срби на Бугу, услед чега је настала претпоставка да је народносни назив Срби некада био општи за све Словене“ (Недељковић 2001, 190; уп. Будимир 1959). О вишеструком присуству етнонима Срби (Константин Порфирогенит, Масуди) на словенском истоку в. врло аргументовано у: Лома 1993, 120. Наиме, „поменути народ Масуди изричито лоцира на исток и приписује му сасвим егзотичне паганске обичаје, које пореди са индијским“ (Лома 1993, 120); уп. и врло инспиративну студију: Лома 2002. По Будимиру, неоспорно је „да се српско име помиње знатно раније но што је то случај са именима осталих словенских племена, па и са самим именом Sloveninu“ (Будимир 1959, 43), а рано датовање српског имена, у контексту одговарајућих лингвистичких података, упућује на „ревизију традиционалног схватања о релативно позној појави словенских Индоевропљана“ (Будимир 1959, 43). О ревизији оваквих схватања – на основу нових генетичких сазнања и показатеља – опширно говори и А. Кљосов у својим студијама (в. пре свега Кљосов 2013).

[34] Уп. у претходним студијама више пута наглашене, логичне интерпретације општих резултата савремених генетичких истраживања (превасходно словенског контекста, са посебним освртом на Србе) изнесене у: Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б;

као и са релевантним сазнањима до којих се дошло као резултат примене различитих научних дисциплина у проучавању етногенезе, порекла и етничког карактера српског етноса.

Хомогеност и особеност српског етничког простора. Као што је већ истакнуто, савремена етнолошко-генетичка истраживања порекла Срба указала су на низ сасвим нових и непосредних сазнања и закључака. На основу њих, могуће је – на конкретизован и додатно поткрепљен начин – сагледати нека од најважнијих питања из области проучавања порекла и етногенезе Срба и становништва Србије. Између осталог, ово је посебно важно и у контексту супротстављања ненаучним и свакако погрешним стереотипијама које имају велики утицај на колективну свест, како Срба тако и других народа[35].

С тим у вези, посебно треба нагласити да су нова истраживања директно упутила на закључак о израженој хомогености српског етничког и етногенетског простора, што (због присуства различитих пропагандних информација супротног предзнака) свакако може имати значајне конотације – и поред тога што наведени закључак, у научном смислу, нипошто није неочекиван – у различитим сферама друштвено-хуманистичких наука, али и у јавности (у најширем смислу). Пре свега, у контексту савремених чињеница очигледно је потврђена повезаност западних, централних и источних (али и северних и јужних) делова српског етничког простора.[36] Ово

Јерковић 2012; Станојевић 2010; Кљосов 2013. Такође обавезно уп. и општепознати историјски контекст – који упућује на језгро српског етничко-идентитетског присуства – представљен у: Византијски извори II 1959.

[35] У поменутом смислу, примера ради, могли бисмо скренути пажњу на низ веома негативних стереотипија о Србима, међу којима су и оне које су повезане са њиховим наводним антрополошким особинама, али и са пореклом; в. рецимо примере изнесене у: Пироћанац 2008. У релацији с претходним, уп. такође врло илустративне ликовне прилоге у: Вуковић 2009, 279–280, 284.

[36] Овде можемо поменути и неке од врло упечатљивих етнокултурних маркера, који (уколико се изузму покушаји мистификације и научно јалових – идеолошки или геополитички заснованих – негација њихове истинитости и значаја), и поред тога што је реч о сложеном питању, сасвим непосредно сведоче о реалним међама изворног, јужнословенског српског етничког простора. У наведеном смислу, за нас је од посебног значаја ритуал *слава* (који је познат под различитим називима; о слави в. Ердељановић 1925, 43–44; Цвијић 1913, 250–251; Стојанчевић 1995, 291; Милићевић 1985, 75; Терзић 1993, 239; Ястребовъ 1886, 2; Белић 1913, 73; Радан 1998; обавезно в. Грујић 1985; Богдановић 1985), али исто тако и коришћење етнонима (Ердељановић 1925, 56–57; уп. Белић 1913, 41–43; Протић 1928, 68–80), историјска предања, епски мотиви и споменици (Ердељановић 1925, 45–46; Терзић 1993, 238; Трифуноски 1995, 13–20; Цвијић 1966, 462–463 итд.), као и задруга (в. рецимо Цвијић 1966, 210-212, 473, 522; в. *карту сточарских кретања и области племена и задруга* на којој је јасно назначена и *источна граница задружног живота* у: Цвијић 1966, 219), уз бројне

је најочигледније управо на примеру потпуне доминације хаплогрупе I2a Dinaric – уз одговарајућу превагу њене „јужне“ варијанте (чије најзначајније обележје представља маркер 448=19) над „северном“ (448=20) – која свакако представља значајан показатељ српског етногенетског присуства (уп. и резултате доступне на Српском ДНК пројекту, као и нека претходна истраживања).[37]

Примера ради, и у источним деловима Србије (о којима се до наших истраживања практично ништа није знало) присуство ове хаплогрупе често прелази 40%, као што се показало у случајевима истраживачких подцелина које су засноване на сврљишко-заплањским и тимочко-лужничким говорима српског језика. У сваком случају, чак и тамо где је најмање присутна, дотична хаплогрупа у српским областима прелази 30% (рецимо, у југоисточним деловима Србије), у потпуности доминирајући у односу на остале предачке групације. Штавише, на основу поређења са другим народима и подручјима – узимајући у обзир и општепознате етнолошке и историјске чињенице – можемо извући закључак како је ово генетички контекст који јасно уоквирује српски етничко-етногенетски простор.[38] У западнијим деловима српског етничког простора (као и на његовим западним границама, уз становништво које поседује несумњиво српску етногенезу) непосредно је уочљива и тенденција ка присуству ове хаплогрупе код половине испитаника.[39] Наведена чињеница се у потпуности подудара са познатом околношћу да су управо ове области (почев од данашње Херцеговине) у историјским изворима наглашаване као језгро српског народа и српског етничког простора (што је сасвим јасно документовано са различитих становишта и није спорно у реалној науци).[40]

друге етнокултурне и лингвистичке показатеље (в. рецимо Белић 1913, 61–64 и даље; уп. *Српски језик и славистика* у: Маројевић 2000, пре свега в. стр. 18–19 и даље, 7, 12–14, посебно в. 39); у сродним контекстима такође в. нпр. и Николић 1912, 263 и даље, 233–237; Цвијић 1966, 473–474; Филиповић 1937, 462–463; Стојанчевић 1995, нпр. стр. 155–156; Тодоровић 2009; Тодоровић 2011; Цвијић 1906.

[37] В. рецимо Regueiro et al. 2012; Veselinovic et al. 2008; Mirabal et al. 2010; Kovačević et al. 2013 итд.

[38] Када је реч о компаративним истраживањима различитих популација (и одговарајућим базама хаплотипова) в. рецимо: https://yhrd.org/pages/resources/composition

39 Уп. хаплотипове предочене у: Kovačević et al. 2013; в. пре свега зону „југ“ у Mršić et al. 2012.

[40] В. Тодоровић 2015, 445–448; обавезно в. Византијски извори II 1959, рецимо стр. 64–65. Такође, *о етничком идентитету Срба* и *о идентитету српског језика* в. у: Милосављевић 2002, 22–38, 39–44; уп. Караџић 1972, 45. У дотичном контексту – када је реч о језичким чињеницама – в. и Маројевић 2000; уп. и бројне текстове лингвисте Милоша Ковачевића. Археолошки контекст в. у: Јанковић 1993, в. карте на стр. 26, 23, 33.

Да не буде никакве забуне, треба нагласити и да је контекст опште доминације хаплогрупе I2 a Dinaric (након које, по бројности, следи предачка групација R1a – која је такође типична за словенску етногенетску основу – а после ње E1b1b-V13 и у мањим процентима I1 и R1b, уз могућа невелика одступања у различитим етнолингвокултурним подцелинама), уз преимућство тзв. „јужне“ варијанте над „северном“, особен и типичан управо за Србе, односно за просторе који се, у историјском смислу, посматрају као кључни са становишта етногенезе Срба.[41] Рецимо, чак и када је реч о најсроднијим групацијама и просторима, јасно се види да север Хрватске и на њега надовезујуће подручје Словеније одступају у односу на управо наведени етничко-генетички контекст / распоред хаплогрупа, јер на поменутим (кајкавско-словеначким) просторима доминира хаплогрупа R1a у односу на I2a (уз пратећу доминацију „северне“ варијанте ове хаплогрупе над „јужном“).[42] Такође, на оригиналном хрватском простору (области чакавског говора), на основу у овом тренутку познатих информација и одговарајућих индиција, уочава се врло високо присуство хаплогрупе R1a; ово је очигледно на примеру острва Крк, које је типичан представник чакавске лингвокултурне зоне.[43] [С друге стране, очигледно је да и јужнословенски

[41] В. Јерковић 2012; уп. и већ поменути општи контекст очигледних чињеница, који је на популаран начин изнесен у текстовима: Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б; Станојевић 2010. Наиме, јужна динарска варијанта хаплогрупе I2a је најприсутнија управо на подручјима Босне, Херцеговине, западних делова Републике Србије, Далмације, Српске Крајине, Црне Горе, при чему преимућство (или бар изједначеност) јужне динарске варијанте хаплогрупе I2a над „северном“ јасно уоквирује српски етнокултурно-етногенетски простор (прилично видно пратећи границе српских етнокултурних карактеристика и протежући се до подручја кајкавских и словеначких говора на северозападу, чакавских на западу и бугарских јакавских говора на истоку).

[42] В. рецимо комплексе хаплотипова доступне у радовима: Mršić et al. 2012 (Хрватска-север 220); Purps et al. 2014. (Словенија 104).

[43] В. Barać et al. 2003, 538; уп. Mršić et al. 2012. Такође, на основу резултата тестираних људи са чакавског подручја, који су доступни у оквиру Српског ДНК пројекта (в. Српски ДНК пројекат; наиме, у дотичној бази обједињени су различити резултати људи са територије некадашње Југославије, при чему нису обухваћени само Срби), добијају се подаци о превласти хаплогрупе R1a у односу на I2a; наравно, у будућности су неопходна и издвојена истраживања искључиво чакавског подручја, како би се добили сасвим прецизни подаци. У сваком случају, овде треба нагласити и чињеницу да су најзначајнији слависти 19. века сматрали „да се српски и хрватски језик разликују, а сви су истицали став да је српски језик штокавски“ (Милосављевић 1998, 60–61). С друге стране, са становишта етногенетских проучавања, од суштинског значаја је имати у виду и да – „после разбијања заједничког српскохрватског језика, међутим, постаје јасно оно што је славистима у 19. веку, а посебно Вуку Караџићу било потпуно јасно: да се српски и хрватски народни језици разликују. Нема, нити је икада било, Срба који су говорили кајкавски или чакавски. Отуда нема никаквог основа да се чакавско, односно кајкавско наречје називају српско-хрватским. То су

Срби и етногенетски међусобно повезане, кајкавско-словеначке групације, исто као и хрватска / чакавска популација, имају словенско порекло; ово је – у свим случајевима – репрезентовано доминантном заступљеношћу две хаплогрупе (I2a и R1a) које су превасходно формирале словенски етногенетски и етнолингвокултурни контекст.[44]]

Када је реч о српском контексту, осим претходних примера највеће сродности (чакавска и кајкавска популација), дистанца је, у етногенетско-генетичком смислу, врло јасно наглашена спрам суседних и географски блиских народа и простора – Мађара, Румуна, Грка и данашње Италије[45] али, по свему судећи, и у односу на праве Бугаре (уп. Karachanak et al.

само хрватска наречја (оставимо по страни могућа питања о словеначкој природи кајкавског)“ (Милосављевић 1998, 62). В. карте распростирања српског (штокавског), чакавског (хрватског) и кајкавског језика („наречја“) у: Милосављевић 1998, 58–59; 54; 55. Са становишта реалне науке (независно од политичких утицаја и промена државних стратегија, идеологија и граница, које су беспоговорно утицале на науку) штокавски језик / говор је „већ у прошлости идентификован као српски језик“, а „Вук Караџић је, с правом, тај језик назвао српским, јер су га тим именом називали сви припадници српског народа и они етнички неосвешћени делови истог народа који су говорили исто као и Срби, али су се називали или су их други називали: Дубровчани, Далматинци, Босанци, Славонци, или Илири, Словини, итд.“ (Милосављевић 1998, 67). У сваком случају, у циљу дефинисања базичног српског етнокултурног и етногенетског простора – које је од кључног значаја за наша истраживања – посебно важно је јасно прецизирање простирања српског језика, а са становишта водећих српских филолога (међу којима су М. Ковачевић, Р. Маројевић, П. Милосављевић и други; в. Слово о српском језику 1998) „српски језик се и даље може дефинисати као језик који с правом носи име по историјском народу који њиме говори. Етнички Срби, дакле, они који су говорили српским језиком, примили су у историјско време хришћанство, па су се касније поделили на православце и католике и припаднике разних секти. Део тог народа, после турских освајања Балкана, прихватио је турску, муслиманску веру. Тако је настао српски народ трију вера, што није јединствен, већ посве обичан случај у Европи. Јединствен је случај у Европи да се од тога једног народа, и то у сасвим ново време, последњих деценија, направе три народа и то на верској основи, и да се, исто тако, према та три ‘народа’ један исти језик подели на три језика што је, у лингвистичком смислу, бесмислица“ (Милосављевић 1998, 68).

[44] У генетичком смислу, као карактеристичне „словенске популације“ могли би се навести и Руси (в. рецимо Roewer et al. 2008), Лужички Срби (Rebala et al. 2013), Кашуби (Rebala et al. 2013), Пољаци (в. у: Purps et al. 2014), Словаци (Rebala et al. 2013), становништво Украјине (Mielnik-Sikorska et al. 2013).

[45] В. мађарске збирке од 100 и 143 хаплотипова у: Purps et al. 2014; такође в. контекст југоисточне Румуније (122 хаплотипа) у: Stanciu et al. 2010; северну Грчку и Грчку в. у: Kovatsi et al. 2009 (191 хаплотип), Purps et al. 2014 (214 хаплотипова). Различите делове савремене Италије в. у: Purps et al. 2014 и Boattini et al. 2013. У најављеној монографији ће детаљно бити представљени проценти и општи контекст / структура присуства различитих хаплогрупа код наведених, али и многих других популација.

2013).[46] Најкарактеристичнији пример представља генетичка релација спрам „албанофоних“ групација (Геги, Тоски итд.)[47], које се налазе на садашњим границама југозападног дела српског етничког простора и унутар њега (у прошлости од изузетног значаја у оквиру процеса етногенезе јужнословенских Срба).[48] Наиме, код ових популација су „примарне словенске хаплогрупе“ (I2a и R1a) присутне само у траговима[49], за разлику од апсолутне доминације наведених предачких групација код суседних Срба.[50] У ствари, генетичка дистанца која се уочава између Срба и „албанофоних“ групација (много већа у односу на друге народе који се граниче са Србима) само на први поглед је врло необична. Штавише, она суштински може бити и логична, тј. управо такве природе да посредно упућује на чињеницу

[46] Овде се превасходно мисли на подручје које се налази источно у односу на тзв. „границу јата“ (граница тзв. „екавског“ и „јакавског“ говора), која суштински кореспондира са границом простирања српских етнокултурних карактеристика (почев од говора па до обележја традиционалне народне културе). Када говоримо о географским оријентирима, реч је о „линији разграничења“ која се у многим апсектима оквирно подудара са граничним подручјем, уобличеним од стране токова река Искар и Места, у складу са закључцима бројних релевантних научника; уп. Тодоровић 2015, 445–448.

[47] В. хаплотипове 119 Гега и 104 Тоска у: Sarno et al. 2015. Такође, уп. и 150 хаплотипова Арбреша (Италија) у истој студији (Sarno et al. 2015).

[48] Примера ради, Скадар је био престоница српских владара из Зете. Између осталог, Јован Владимир – чије су мошти чуване у манастиру код Елбасана – „први је српски владар коме је установљен светачки култ, а његово житије, сачувано у изводу у Барском родослову, прво српско житије“ (Јован Владимир 2008). Наиме, „видимо да је на неки начин под светошћу Јована Владимира заокружена област између Охридског и Скадарског језера, Црног Подримља и Војуше, данас претежно у Албанији“, а „то је област коју је касније обухватала и Србија Константина Бодина, са престоницом у Скадру“ (Јанковић 2015, 215). Такође, *слава* (војвода Ивац), као значајно српско етнокултурно обележје, такође се први пут спомиње управо на подручју данашње Албаније, у области Девола (в. Филиповић 1985, 153–163) итд.

[49] В. одговарајуће хаплотипове у: Sarno et al. 2015.

[50] Примера ради, у односу на око 30% присуства хаплогрупе I2a у Црној Гори (уп. Mirabal et al. 2010) долази око 3% заступљености исте предачке групације код Гега (в. Sarno et al. 2015). Поврх свега, овој околности треба придодати и чињеницу да у првопоменутом истраживању Црне Горе очигледно нису учествовали само православни испитаници српског порекла већ и припадници других народа, а међу њима и Албанци; другим речима, разлика између два предочена генетичка комплекса потенцијално је још израженија. Исто тако, када се посматра становништво косовско-ресавске етнолингвокултурне зоне (која се такође непосредно граничи са албанофоним становништвом, тј. са Гегима) видећемо да је изразита генетичка дистанца, односно разлика између Срба и албанофоног становништва, још наглашенија (в. рецимо табелу А2 са одговарајућим процентима у: Тодоровић и други 2015, 176; в. и друге табеле на стр. 182–185); наиме, наспрам око 56% присуства карактеристичних словенских и српских хаплогрупа (I2a и R1a) у репрезентативном косовско-ресавском подручју – долази тек око 5-6% истих хаплогрупа код Гега.

непостојања непосредног контакта између ових групација у дугом временском периоду.[51] Другим речима, наведени генетички показатељи потенцијално потврђују представе о „албанофонима“ као о новом етничком чиниоцу, односно да су њихови преци – сагласно историјским изворима – тек у 11. веку (или евентуално нешто раније) приспели на своје садашње територије.[52]

И проширена компаративна истраживања[53] – уз одговарајуће генетичке доказе – јасно упућују на спољашњу особеност (спрам других групација), али и изражену унутрашњу хомогеност српског етничког простора, кога и у етногенетском смислу јасно, тј. вишеструко уоквирују одговарајући етнокултурни показатељи.[54] Пре свега, када се из етнолошко-генетичке перспективе сагледа ситуација у областима које су (у новије или давније време) подвргнуте процесу етничког инжењеринга, тј. усмереног „расрбљавања“, добијају се – сасвим очекивано – додатни докази о томе да се

[51] У сродном смислу уп. Буровић 2013.

[52] Наиме, као што је општепознато, „Албанци се на Балкану први пут спомињу у 11. в. као византијски војници у данашњој средњој Албанији“ (Албанци / Шиптари 2008, 13–14). У вези с претходним, обавезно в. и Јанковић 2007; о комплексности дотичне теме, као и о опасностима и политичким конотацијама истраживачког бављења наведеном проблематиком в. врло илустративно у Буровић 2013, в. пре свега стр. 12, 315-321. Занимљиво је и то да Албанци поседују представе о доласку на подручја која сада заузимају, односно на Балканско полуострво, при чему су исте представе забележене и код других народа (!) (в. Урошевић 1929, 311–312; Хан 1876, 20-21), за разлику од Словена (Несторов летопис и многи други аутентични словенски извори) који пак имају домаће представе о наведеном подунавско-балканском простору као сопственој прадомовини (в. примере изнесене у: Sedov 2012, 14–16; уп. рецимо Пипер 2008, 135). Уосталом, „ниједан од познатих античких топонима на простору где данас живе Албанци нема етимологију из албанског језика“ (Буровић 2013, 53); неке од основних аргумената да Албанци нису аутохтон народ на просторима које данас заузимају – на научно-популаран начин представљене – в. рецимо у: Буровић 2013, 51–55. (С друге стране, овај простор је већ прилично давно био непосредно повезан са српским и словенским етничким контекстом, као што, између осталог, сведочи и топонимија на дотичном подручју; неизоставно в. и Становништво словенског поријекла у Албанији 1991; Српска национална мањина у Албанији 1994; в. и врло илустративни текст Православни Срби у Албанији, њихова култура и сеобе 1990.) О верско-националној и политичкој злоупотреби илирског имена в. рецимо: Жутић 2007.

[53] Осим сарадницима из Лабораторије за ДНК анализу НКТЦ-а МУП-а Р. Србије и из Етнографског исниститута САНУ, велику захвалност због помоћи током наших базичних и компаративних истраживања дугујемо уредницима Српског ДНК пројекта – Синиши Јерковићу, Вуксану Пејовићу и Јовици Кртинићу. Допринос различитих сарадника и помоћника у спровођењу ових веома комплексних истраживања биће конкретизовано и непосредно наглашен, тј. прецизиран у најављеној монографији (в. напомену 4).

[54] В. Тодоровић 2015.

становништво наведених подручја уклапа не само у лингвокултурни већ свакако и у генетичко-етногенетски српски етнички контекст.[55]

Наравно, сваки део српског етничког простора у генетичком (исто као и у језичком, културном, обичајном, карактеролошком итд.) смислу поседује своје особености, али су оне секундарног карактера и нигде не представљају примарно обележје, при чему су свуда сличности много веће него разлике. Рецимо, уколико говоримо о томе да је хаплогрупа N1a обележје западних Срба, а хаплогрупа J2a карактеристика источних, то не потире чињеницу да су обе ове хаплогрупе код поменутих групација присутне у суштински невеликим процентима (тј. нешто више од 5%), односно – наведена околност нипошто нема квалитативну превагу над чињеницом да је и код једних и код других хаплогрупа I2a заступљена са око 40% (уз јасно изражене тенденције да се у појединим областима, како на српском западу тако и на истоку, приближи педесетопроцентном присуству).

Уместо закључка. На самом крају, у оквиру једне врсте сажетог резимеа, можемо констатовати да су – када узмемо у обзир основне чињенице о српском етносу, почев од језика, обичаја и целокупне културе, па све до представа о пореклу и историје – резултати наших најновијих генетичких истраживања сасвим очекивани и да, у суштини, потврђују наша ранија етнолошка, етногенетска, историјска и друга сазнања.

У вези с претходним, треба приметити и да српски етнички простор представља крајње необичан и фасцинантан пример динамизма промене граница, али и официјалних представа о прошлости, као и преиначавања идентитетских модела у кратком временском року. У наведеном смислу је карактеристична управо паралела између прве трећине двадесетог и почетка двадесет првог века (у контексту сагледавања поменутог етничког простора, као и граница српских земаља). Наиме, у складу са променом политичких, идеолошких и геополитичких околности, мењала су се огромном брзином

[55] В. пре свега (када је реч о просторима староштокавске јужне лингвокултурне зоне, тј. о подручјима некадашње Јужне и Старе Србије) генетичка истраживања изнесена у: Noveski et al. 2010; Peričić et al. 2005; Bosch et al. 2006; Spiroski et al. 2005. У наведеном контексту обавезно в. и Трифуноски 1995; Терзић 2012, пре свега в. стр. 466–496; Терзић 1993, в. превасходно стр. 239-241, уп. две приложене карте (иза стр. 242 и 250); Ердељановић 1925; Белић 1913; Белић; Цвијић 1966, в. пре свега стр. 467–519; Нишкановић 2004, 238–241. Такође в. и Тодоровић и други 2015, 61–62, нап. 15 у наведеној студији. С друге стране, уп. и већ помињано истраживање Црне Горе (404 испитаника) представљено у: Mirabal et al. 2010; као што је претходно наглашено, наведена збирка ипак није довољно репрезентативна, јер овде нису разврстане различите популације које су укључене у истраживање (Срби / Црногорци, Албанци, Роми итд.). Међутим, на основу испитаника пореклом са подручја Црне Горе, учесника у нашем комплетираном истраживању (узорак од 1190 људи), јасно се уочава генетички контекст који не одступа од просека карактеристичног за јужније делове српског етничког простора. У вези с претходним в. рецимо и Влаховић 1993.

и извесна „научна“ (тј. сасвим псеудонаучна) сагледавања етничких, културних и лингвистичких граница српског етничког, културног и језичког простора, што је на крају попримило и праве карикатуралне димензије.[56] Уосталом, и у најсавременијем смислу, окупација српских територија праћена је не само етничким чишћењем и вишеструким геноцидима[57], већ и свестрано пројектованим културним ратом (уз антисрбизам и разне облике симболичког насиља), као и претходно поменутим етничко-идентитетским инжењерингом. Овај усмерени етнички инжењеринг је најчешће подразумевао изузетно агресивне и организоване покушаје убрзане промене идентитета, често уз пратеће покушаје промене чак и етничког карактера културних и историјских споменика Срба.[58]

Међутим, када се уклоне поменуте наслаге вештачки изазваних промена и геополитичким интересима мотивисаних „преиначавања етничких појмова“, као и природних етничких и етнокултурних граница, добија се јасна слика српског етничког и етногенетског простора (уп. Тодоровић 2015) који – у виду сасвим очекиваних резултата – у потпуности, на веома прецизан и проверљив начин, потврђују најновија етнолошко-генетичка истраживања.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Аврамовић 2009: Аврамовић, Зоран, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

Албанци / Шиптари 2008: *Албанци / Шиптари*, Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Антонић 2008: Антонић, Слободан, *Културни рат у Србији,* Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Balanovsky et al. 2011: Balanovsky O. et al., *Parallel Evolution of Genes and Languages in the Caucasus Region*, Molecular Biology and Evolution 28 (10), 2011.

Barać et al. 2003: Barać L. et al., *Y chromosomal heritage of Croatian population and its island isolates*, European Journal of Human Genetics (2003) 11, 2003.

[56] В. рецимо Ђурковић 2013, 115–152; уп. Тодоровић 2015.

[57] В. Страдање и геноцид 2008.

[58] В. Тодоровић и други 2015, 167-168, в. нап. 18, 19 и 20 у дотичној студији. О етничком инжењерингу, тј. о савременим процесима расрбљавања в. илустративне примере у претходно поменутој студији: Ђурковић 2013, 115–152; обавезно в. и Милосављевић 2002, 22–36. О антисрбизму в. рецимо Пипер 2004, 57–59; Екмечић 2002, 343–365; Митровић 1991; Вуковић 2009. О културном рату у Србији в. Антонић 2008; Аврамовић 2009; Ломпар 2014.

Batini et al. 2011: Batini C. et al., *Signatures of pre-agricultural peopling processes in sub-Saharan Africa as revealed by the phylogeography of early Y chromosome lineages*, Molecular Biology and Evolution, April 4, 2011.

Бачко и Максимовић 2010: Бачко А., Максимовић Д., *Родови који славе св. Тому – генетичка и етнографска истраживања*, Издање аутора, Београд, 2010.

Белић: Белић, Александар, *Српскохрватски језик – дијалекти, правопис, књижевни језик – предавања д-ра А. Белића.* Београд, б. г.

Беличъ 1905: Беличъ, А., *Діалектологическая карта сербскаго языка,* Типографія императорской академіи наукъ, Санктпетербургъ, 1905.

Белић 1913: Белић, Александар, *Срби и Бугари – у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд, 1913.

Boattini et al. 2013: Boattini A. et al., *Uniparental Markers in Italy Reveal a Sex-Biased Genetic Structure and Different Historical Strata*, PLoS One 8(5), 2013.

Богдановић 1985: Богдановић, Димитрије, *Крсна слава као светосавски култ*, у: О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.

Bosch et al. 2006: Bosch E. et al., *Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers*, except for the isolated Aromuns, Annals of Human Genetics, Volume 70, Issue 4, 2006.

Будимир 1959: Будимир, Милан, *О старијим поменима српског имена*, Глас САН, Одељење литературе и језика CCXXXVI, Нова серија књ. 4, 1959.

Буровић 2013: Буровић, Каплан, *Ко су Албанци? – Студије о пореклу Албанаца*, Гамбит, Јагодина, 2013.

Veselinovic et al. 2008: Veselinovic I. et al., *Allele frequencies and population data for 17 Y-chromosome STR loci in a Serbian population sample from Vojvodina province*, Forensic Science International 176, 05/2008, 2008.

Veselinovic et al. 2014: Veselinovic I. et al., *Genetic polymorphism of 17 Y chromosomal STRs in the Rusyn population sample from Vojvodina Province, Serbia*, International Journal of Legal Medicine, Volume 128, Issue 2, March 2014, 2014.

Византијски извори II 1959: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II, обрадио Божидар Ферјанчић, Научно дело, Београд, 1959.

Vlahović 1984: Vlahović, Petar, *Narodi i etničke zajednice sveta*, Vuk Karadžić, Beograd, 1984.

Влаховић 1993: Влаховић, Петар, *Српски род Црногораца*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1993.

Вујанић и други 2014: Вујанић Д. и други, *Књига о Мацурама – Генетичко-историјска студија*, Друштво српских родословаца „Порекло“, Београд, 2014.

Вуковић 2009: Вуковић, Слободан, *Етика западних медија – антисрпска пропаганда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2009.

Vukčević 2007: Vukčević, Ivo, *Slovenska Germanija*, Pešić i sinovi, Beograd, 2007.

Грујић 1985: Грујић, Радослав, *Црквени елементи крсне славе*, О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.

Ghosh et al. 2011: Ghosh T. et al., *Genetic diversity of 17 Y-short tandem repeats in Indian population*, Forensic Science International: Genetics 5 (4), 2011.

Ђурковић 2013: Ђурковић, Миша, *Тамни коридори моћи – путеви савремене политичке теорије*, Укронија, Београд, 2013.

Екмечић 2002: Екмечић, Милорад, *Србофобија и антисемитизам*, у: Е. М., Дијалог прошлости и садашњости, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

Ердељановић 1925: Ердељановић, Јован, *Македонски Срби,* Београд, 1925.

Жутић 2007: Жутић, Никола, *Вјерско-национална и политичка злоупотреба илирског имена*, Пешић и синови, Београд, 2007.

Ивић 1986: Ивић, Павле, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд, 1986.

Јанковић 1993: Јанковић, Ђорђе, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1993.

Јанковић 2007: Јанковић, Ђорђе, *Српско поморје од 7. до 10. столећа*, Српско археолошко друштво, Београд, 2007.

Јанковић 2010: Јанковић, Ђорђе, *Нова археолошка сведочанства о Илирима у доба далматско-панонског устанка*, Митолошки зборник 23, 2010.

Јанковић 2015: Јанковић, Ђорђе, *Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије*, Хришћанска мисао, Београд, 2015,

Јерковић 2012: Јерковић, Синиша, *Y-ДНК хаплогрупа I – најчешћа код Срба*. Приступљено 10.6.2014. http://www.poreklo.rs/2012/12/17/y-dnk-haplogrupa-i-najčešća-kod-srba/

Јерковић 2014: Јерковић, Синиша, *Генетичко порријекло Мацура*, у: Вујанић Д. и други, Књига о Мацурама, Друштво српских родословаца „Порекло“, Београд, 2014.

Јован Владимир 2008: Ђ. Б., *Јован Владимир*, Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Karachanak et al. 2013: Karachanak S. Et al., *Y-Chromosome Diversity in Modern Bulgarians: New Clues about Their Ancestry*, PloS One 8 (3), 2013.

Караџић 1972: Караџић, Вук Стефановић, *Етнографски списи*, Просвета, Београд, 1972.

Кљосов 2010: Кљосов, Анатолиј, *Откуд су се појавили Словени и „Индоевропљани“? Одговор даје ДНК-генеалогија*, Узданица VII/2, 2010.

Кљосов 2013: Кљосов, Анатолиј А., *Порекло Словена. Осврти на ДНК-генеалогију,* Мирослав, Београд, 2013. (Клесов, Анатолий, *Происхождение славян*, Алгоритм, Москва, 2013.)

Кобычев 1973: Кобычев, В. П., *В поисках прародины славян*, Издательство „Наука“, Москва, 1973.

Kovatsi et al. 2009: Kovatsi L. et. al., *Population genetics of Y-chromosome STRs in a population of Northern Greeks*, Forensic Science International: Genetics, Volume 4, Issue 1, December 2009.

Kovačević et al. 2013: Kovačević L. et al., *Haplotype data for 23 Y-chromosome markers in a reference sample from Bosnia and Herzegovina*, Croatian Medical Journal 54, 2013.

Лома 1993: Лома, Александар, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, Зборник Матице српске за славистику 43, 1993.

Лома 2002: Лома, Александар, *Пракосово: Словенски и индоевропски корени српске епике*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2002.

Ломпар 2014: Ломпар, Мило, *Дух самопорицања – Прилог критици српске културне политике*, Евро-Ђунти, Београд, 2014.

Маројевић 2000: Маројевић, Радмило, *Српски језик данас: у компаративној перспективи*, у: Српски језик данас, Београд, 2000.

Маслаћ 2011а: Маслаћ, Божидар, *Хрвати и Бошњаци нам после српског језика ‘позајмљују’ и гене?* Приступљено 7.6.2012. http://www.nspm.rs/kulturna-politika/hrvati-i-bosnjaci-posle-srpskog-jezika-pozajmljuju-i-gene.html

Маслаћ 2011б: Маслаћ, Божидар, *Одговор Драгану Приморцу, или о (зло)употреби гена.* Приступљено 7.6.2012. http://www.nspm.rs/polemike/odgovor-draganu-primorcu.html

Mielnik-Sikorska et al. 2013: Mielnik-Sikorska M. et al., *Genetic data from Y chromosome STR and SNP loci in Ukrainian population*, Forensic Science International: Genetics, Volume 7, Issue 1, January 2013.

Милићевић 1985: Милићевић, Милан Ђ., *Кућанска слава*, у: О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.

Милосављевић 1998: Милосављевић, Петар, *Дијалектолошке карте српскохрватског, хрватског и српског народног језика*, Србистика 2-3, 1998.

Милосављевић 2002: Милосављевић, Петар, *Увод у србистику*, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Требник, Косовска Митровица – Београд, 2002.

Mirabal et al. 2010: Mirabal S. et al., *Human Y-Chromosome Short Tandem Repeats: A Tale of Acculturation and Migrations as Mechanisms for the*

Diffusion of Agriculture in the Balkan Peninsula, American Journal of Physical Anthropology, Volume 142, Issue 3, 2010.

Митровић 1991: Митровић, Јеремија, *Србофобија и њени извори*, Научна књига, Београд, 1991.

Mršić et al. 2012: Mršić G. et al., *Croatian national reference Y-STR haplotype database*, Molecular Biology Reports 39 (7), 2012.

Nevgen: http://www.nevgen.org/

Недељковић 2001: Недељковић, Миле, *Лексикон народа света*, Српска књижевна задруга, Службени лист, Београд, 2001.

Николић 1912: Николић, Риста, *Крајиште и Власина*, Српски етнографски зборник књ. 18, Насеља српских земаља књ. VIII, Београд, 1912.

Нишкановић 2004: Нишкановић, Мирослав, *Српска презимена*, Српски генеалошки центар, Београд, 2004.

Noveski et al. 2010: Noveski P. et al., *Y chromosome single nucleotide polymorphisms typing by SNaPshot minisequencing*, Balkan Journal of Medical Genetics 13 (1), 2010.

Peričić et al. 2005: Peričić M. et al., *Population genetics of 8 Y chromosome STR loci in Macedonians and Macedonian Romani (Gypsy)*, Forensic Science International 154 (2005), 2005.

Петричевић 1996: Петричевић, Марија, *Подунавље словенска колевка – руски академик Олег Н. Трубачов о етногенези Словена*, Вечерње новости 4.11.1996. http://www.marijapetricevic.com/citanje.php?m=1&t=oleg%20trubacov

Петровић 2005: Петровић, Сретен, *Културологија*, Чигоја штампа, Лела, Београд, 2005.

Пипер 2004: Пипер, Предраг, *Српски између малих и великих језика*, Београдска књига, Београд, 2004.

Пипер 2008: Пипер, Предраг, *Увод у славистику* 1, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Пироћанац 2008: Петровић Пироћанац, Зоран, *Избрисати српски вирус – мала антологија расизма, шовинизма и говора мржње на крају другог и почетка трећег миленијума*, Центар за геополитичке студије Југоисток, Београд, 2008.

Православни Срби у Албанији, њихова култура и сеобе 1990: *Православни Срби у Албанији, њихова култура и сеобе*, Банатски весник 10, 1990.

Протић 1928: Протић, Стојан М., *О Македонији и Македонцима*, Београд, 1928.

Purps et al. 2014: Purps J. et al., *A global analysis of Y-chromosomal haplotype diversity for 23 STR loci*, Forensic Science International: Genetics, Volume 12, 2014.

Радан 1998: Радан, Михај, *Значај славе и још неких прослава са култним обележјем за одређивање етничког бића Карашевака*, Етно-културолошки зборник IV, Сврљиг, 1998.

Rebala et al. 2013: Rebala K. et al., *Contemporary paternal genetic landscape of Polish and German populations: from early medieval Slavic expansion to post-World War II resettlements*, European Journal of Human Genetics 21, 2013.

Regueiro et al. 2012: Regueiro M. et al., *High levels of Paleolithic Y-chromosome lineages characterize Serbia*, Gene 498 (3/2012), 2012.

Roewer et al. 2008: Roewer L. et al., *Analysis of Y chromosome STR haplotypes in the European part of Russia reveals high diversities but non-significant genetic distances between populations*, International Journal of Legal Medicine 122(3), 2008.

Рудељев 1992: Рудељев, В. Г., *О историји етничког имена Словена*, у: Catena mundi – српска хроника на светским веригама, књ. I, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, Ибарске новости, Краљево, Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 1992.

Sarno et al. 2015: Sarno S. et al., *Shared language, diverging genetic histories: high-resolution analysis of Y-chromosome variability in Calabrian and Sicilian Arbershe*, European Journal of Human Genetics advance online publication 1 July 2015, 2015.

Sedov 2012: Sedov, Valentin Vasiljevič, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, Akademska knjiga, Beograd, 2012.

Sengupta et al. 2006: Sengupta S. et al., *Polarity and Temporality of High-Resolution Y-Chromosome Distributions in India Identify Both Indigenous and Exogenous Expansions and Reveal Minor Genetic Influence of Central Asian Pastoralists*, American Journal of Human Genetics 78 (2), 2006.

Слово о српском језику 1998: *Слово о српском језику*, Србистика 2-3, 1998.

Spiroski et al. 2005: Spiroski M. et al., *Y-chromosomal STR haplotypes in Macedonian population samples*, Forensic Science International 148 (2005), 2005.

Српска национална мањина у Албанији 1994: *Српска национална мањина у Албанији*, Зборника радова са конференције о националним мањинама одржане 1993. године, Светска српска заједница, Београд, 1994.

Српски ДНК пројекат: http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat

Становништво словенског поријекла у Албанији 1991: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 1990, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, 1991

Станојевић 2010: Станојевић, Бобан, *Генетика, историја, језик*, Митолошки зборник 23, 2010.

Stanciu et al. 2010: Stanciu F. et al., *Population data for Y-chromosome haplotypes defined by 17 STRs in South-East Romania*, Legal Medicine, Volume 12, Issue 5, September 2010.

Стојанчевић 1995: Стојанчевић, Владимир, *Срби и Бугари 1804-1878*, Прометеј, Нови Сад, 1995.

Страдање и геноцид 2008: Група аутора, *Страдање и геноцид*, у: Срби, Енциклопедија српског народа, уредник Радош Љушић, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Терзић 1993: Терзић, Славенко, *Срби и македонско питање*, у: Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1993.

Терзић 2012: Терзић, Славенко, *Стара Србија (XIX-XX век) – драма једне цивилизације*, Православна реч, Историјски институт Београд, Нови Сад – Београд, 2012.

Тодоровић 2009: Тодоровић, Ивица, *Резултати нових етнолошких истраживања српског југа*, Лесковачки зборник XLIX, Лесковац, 2009.

Тодоровић 2011: Тодоровић, Ивица, *Прилог разматрању основних савремених проблема српског југа и српског истока – „унутрашњи аспекти“* , Лесковачки зборник LI, Лесковац, 2011.

Тодоровић 2015: Тодоровић, Ивица, *Српске етнокултурне границе и савремена преиспитивања народних представа о пореклу – старе истине и изазови*, Исходишта 1, Темишвар, 2015.

Тодоровић и други 2015: Тодоровић И. и други, *Етнологија и генетика – прелиминарна мултидисциплинарна истраживања порекла Срба и становништва Србије*, Друштво српских родословаца Порекло, Етнографски институт САНУ, Београд, 2005.

Толстов 1948: Толстов, С. П., *„Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае*, Советская этнография 2, 1948.

Трифуноски 1995: Трифуноски, Јован, *Македонизирање Јужне Србије,* Београд, 1995.

Трубачов 2005: Трубачов, Олег, *Етногенеза и култура древних Словена*, Пешић и синови, Београд, 2005.

Трубачов 2006: Трубачов, Олег, *Етногенеза и култура древних Словена, други део*, Пешић и синови, Београд, 2006.

Урошевић 1929: Урошевић, Атанасије, *Једна традиција о пореклу Арбанаса*, Гласник Скопског научног друштва књ. V, Одељење друштвених наука 2, Скопље, 1929.

Фасмер 1971: Фасмер, Макс, *Этимологический словарь русского языка*, том III, Прогресс, Москва, 1971.

Филиповић 1937: Филиповић, Миленко, *Етничке прилике у Јужној Србији*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље, 1937.

Филиповић 1985: Филиповић, Миленко, *Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја 18. века*, у: О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.

Хан 1876: Хан, Ј. Г., *Путовање кроз поречину Дрина и Вардара*, Београд, 1876.

Cavalli-Sforza 2008: Cavalli-Sforza, Luigi Luca, *Geni, narodi i jezici*, Algoritam, Zagreb, 2008.

Цвијић 1906: Цвијић, Јован, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I, Београд, 1906.

Цвијић 1913: Цвијић, Јован, *Распоред балканских народа*, Гласник Српског етнографског друштва II, Београд, 1913.

Цвијић 1966: Цвијић, Јован. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1966.

Шафарик 1998: Шафарик, Павел Јозеф, *О пореклу Словена*, Архив Војводине, Нови Сад, 1998.

Xue et al. 2006: Xue Y. et al., *Male Demography in East Asia: A North-South Contrast in Human Population Expansion Times*, Genetics 172 (4), 2006.

Ястребовъ 1886: Ястребовъ, И. С., *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*, С. Петербургъ, 1886.

http://www.ancestraljourneys.org

https://yhrd.org/pages/resources/composition

Summary

Ivica Todorović, Slađana Rajković

NEW MESSAGES OF ANCESTORS - ILLUSTRATIVE CONNOTATIONS OF LATEST ETHNO-GENETIC STUDIES OF THE SERBS AND THE POPULATION OF THE SERBIAN ETHNIC AREA

The article points out the significance and connotation of new ethno-genetic research that was conducted in different parts of Serbia. Hereby, based on newly discovered possibilities of modern science, the origin and ethnogenesis of the Serbs are studied in the light of new data. The facts are approached from the ethnological point of view, in the context of linking long-known information and the latest findings. Particular emphasis is placed on issues concerning determining ethnogenetic base of the Serbian ethnic area, the presence of different ancestral groups, as well as the relations: Serbs – Slavs.

Владимир Стојанчевић
академик
Београд

УДК 37:929 Динић С.

О ЈЕДНОЈ ЗАБОРАВЉЕНОЈ А СУГЕСТИВНО КОРИСНОЈ КЊИЗИ ЗА НАРОДНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ ОБЈАВЉЕНОЈ ПРЕ ДЕВЕДЕСЕТАК ГОДИНА

АПСТРАКТ: Сретен Динић један је од најпознатијих интелектуалаца Лесковца у првој половини 20. века. Био је школски надзорник, али и просветитељ народа, писац и уредник листа Лесковачки гласник који је излазио између два светска рата у овом граду. Својим написима у штампи и објављеним делима увек је настојао да укаже на важност правилног односа појединаца према моралу и друштвеној заједници. У делу Чаршија и култура, објављеном 1923. године, критикује ћивтински менталитет Лесковчана, истичући да је он разлог лошег односа представника паланачког живота према културном развитку сопствене средине.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сретен Динић, народно просвећивање, ћивтински менталитет, чаршија, култура, лесковачки срез, власотиначки срез

Давне 1923. године појавила се, својевремено јако позната у широј стручној јавности, књига школског надзорника Сретена Динића о проблему народног просвећивања: *Чаршија и култура,* састављена од седам чланака и три прилога. Проблем о коме се расправљало имао је начелни карактер једне етно-социолошке анализе просветно-образовног стања и друштвеног понашања наше сељачке патријархалне културне средине, у сусретима са новонасталим облицима послератног друштвеног живота наших паланки (варошице), сконцентрисаног – како аутор назива – око месних *чаршија* и њених истакнутих претставника названих ћифтама. То ново сусретање у новонасталим друштвеним односима између заосталих села, и у привредном и културном погледу, и варошких чаршија, који се – са развојем, нових (послератних 1914–1918. године) робно-новчаних односа, у којима сеоска (натурална) привреда све више потпада под утицај нарасле капиталистичке (робно-новчане) привреде, као и настанак нових „чисто“ варошких установа, као и новог друштвеног слоја (чиновника и службеника)

– одражавало се све више на штету села и општи економски и културно-образовни развој сељачког становништва. Село је пропадало, вароши су напредовале. У оваквој констелацији прилика и односа, аутор износи своје политичко мишљење и залаже се за неодложну, пре свега, државну интервенцију за спречавање пропасти села, као и за јаче и солидарно повезивање са варошким – пре свега образовним и стручним установама чији представници нису припадали ћивтама и нису подлегали „ћивтинском“ менталитету као штетном за просветни, образовни и духовни развој уопште младих генерација из села, као и вароши.

У овом погледу, аутор Сретен Динић полази од тумачења ових појмова код Светозара Марковића да је ћивта (и његова ћивтинска цивилизација као облик и начин живота и друштвеног понашања – опхођења) човек „без развитка мисли и осећања, без науке и морала, без усавршавања личности и друштвених одношаја, без културе...“ – па наводи да је „ћивта човек уских погледа, себичан, некултуран, непредусретљев према култури, па према томе и највећа сметња за културу“.[1] Првобитно српски сељак, највише експлоатисан од продаваца у вароши (под уопштеним називом трговаца), могао се пренети и на индустријалце, чиновнике, занатлије и оне других занимања у варошком становништву „које живи, ради и онакве погледе има на живот“ без осећања за ширу друштвену заједницу (укључиво општину, државу) „од којих такође зависи култура“.[2]

Као вишегодишњи житељ Лесковца у својству државног чиновника (био је школски надзорник за лесковачки срез), С. Динић отворено је изнео своју критику за небригу градске општине – да је занемарила чак читав низ обавеза из комуналних законски одређених јавних делатности, па у подужем излагању наводи – у паралели – за Лесковац следеће запажање:

„После 40 година од ослобођења, наравно она /варош/ се морала изменити и добити други изглед. И ево каква она сада изгледа: Где је било оно велико језеро ту је и сада оно и смрди целога лета, само што је усред њега подигнута железничка станица. Али ту станицу није подигао Лесковац него држава. Где је била друга бара ту је сада гимназија али ту гимназију није подигао Лесковац него држава. Она иста подземна црква служи и данас за богомољу и оне исте /две/ школе служе и данас за учење деце. Она иста дрвена ћуприја стоји и данас на Ветерници и т. д. и т. д. Па по чему се је Лесковац подигао и изменио за 40 година? Подигли су се дућани, нове куће, фабрике и радионице и све оно што доноси ренту а нису подигнути црква, калдрма, канализација, кеј, парк, купатило, мост и т. д. јер не доноси ренту. Једном речи, подизано је и подигнуто само оно исто што доноси бржу и најбржу ренту, а није подигнуто оно што не

[1] Стр. 25.

[2] Стр. 26.

доноси ренту а то је јадна култура!... Њега је индустрија прославила али га култура не хвали много и она га чак више баца у засенак много мањих и напреднијих вароши. Електрична централа постоји... што електрично осветлење доноси ренту. Све остало културно, потребно за живот и здравље ако не доноси ренту има да чека још дуго своје време па чак и купатило.“ По аутору излази да Лесковац, иако је велика варош, „хтели не хтели морамо уврстити и њега у ред ћифтинских вароши.[3]

По овом истом аутору, Сретену Динићу, суседно Власотинце – иако је тек само знатно мање среско место и које је и под Турцима имало знатнију прошлост, пак није много напредовало после ослобођења 1877/78. године: „од ослобођења нису додали још ни једну циглу, ни једну ћерамиду, ни једну зграду за опште културне циљеве, већ се још моле богу у старој цркви, деца уче у старој згради у којој је била турска стражара. Али зато су подигли све оно друго што доноси личну ренту. Ћивтизам је дакле и њих обузео. А што је најжалосније он их је позаваћао толико да је Лесковачки Првостепени Суд увек пун и препун предметима њихових парница и кад нешто започну и кад сами увиђају да треба да раде, лична омраза увек се умеша и поквари им тај посао. Каква иронија. За њихове славне предке!“[4] На постављено питање: „ко је свему томе крив“, аутор даје одговор да они људи „у којима је толико развијен лични интерес, не могу да имају развијен општи интерес“, и да се „вредност људи у једном месту“ цени по томе „шта су они урадили на општем добру, а шта на личном и приватном“.[5] Јер, како аутор закључује: „кад у једном месту видите само зграде за лично богаћење а нема цркве, школе, добрих путева, паркова, болница, хуманих установа и т. д., онда знајте да је у том месту завладао ћивтизам“.[6] Шта више, аутор долази и на мисао да: „Такав начин живота и рада почели смо и ми (по угледу на Французе – „рентијерски народ“, који се био сав посветио стварању и планирању капитала широм целог света и који је само мислио на акције, купоне, профите и ренте – почели и ми да подражавамо и то пре него што смо се култивисали... и пре него што смо сазнали за реч културу,“[7] – па аутор закључује да је „срећа што ћивтизам није још обухватио цео наш народ, како се нагло шири и почео да улази и у села, а његово је легло варош“, и то зато се није видела права опасност од њега пошто се мислило „да је ћивта опасан само као лихвар и зеленаш, а није се знало да је он једновремено опасан и за културу. Јер онај човек коме је увек главно и пречe своје богаство, не само што ништа не ради за

[3] И.м.
[4] С. 29.
[5] С.36.
[6] С. 30.
[7] С. 31.

културу него ништа и не даје“.[8] Такође „друга сметња је у трошењу новца на разне ствари „луксуза“ , а као раширени пример луксуза су „младенци и младеначки презент“. Ја нисам водио статистику те потрошње али знам колико је све робе донешено по радњама само за младенце и шта је од тога потрошено. Ви се сећате да пре 30-40 година нико није знао за тај обичај толиког ношења посуђа. Иако се однесе које колаче *„младенче“* премазано медом и то је све. Данас се носе читави кућни намештаји! Ето вам једног примера како луксузи расту! Ја знам да је за младенце у Лесковцу само ове године (1921) бачено таман онолико колико би се подигло једно купатило, а можда и нешто више. Ето и други један пут за стварање културе да се умање луксузи. Али ко то да уради? Људима којима лежи култура на срцу... То смо ми који смо се скупили овде... Ја сам за то – (одговара аутор позван од неких Лесковчана 15. марта 1921. год. да одржи говор на тему из наслова овог рада – упитајући присутне слушаоце: „Само пре свега да пречистимо јесмо ли ми сви ћивте или нисмо? Ако смо ћивте да се лечимо од тога. Ако ли нисмо у толико боље с људима који нису ћивте ништа лакше него подићи купатило... Та за бога и Римљани су знали за за купатила, а Турци без купатила /амам/ не живе и они су у том погледу културнији. А ми...“ С обзиром на читав овај дијалог, јасан је био смисао и порука ауторова што значи и од колике је важности значај једне културне институције, са којом се управо засведочава цивилизацијски ниво једне друштвене средине, заправо и једног народа.

У овом погледу аутор Сретен Динић, учитељ по професији, уступио је и као упорни, заузимљиви народни просветитељ и као очити следбеник учења Доситеја Обрадовића и, пре свега, познате изреке да: „свака вешт /ствар/ има цену /вреди/ од ползе /користи/ коју узрокује /доприноси/. Такође, у овом погледу Сретен Динић је конциповао и остала предавања донета у овој његовој књизи, чији наслови гласе:

1. Чаршија и култура , стр. 7-23, са сликом (23).
2. Ћивтизам и култура, 24-33, _____
3. Жена и култура, 34-51 (слика 51)
4. Рад на народном просвећивању, 52-66 (слика 66)
5. Учитељ као културни радник, 66-77 (слика77)
6. Култивисање села, 78-81 (слика 81)
7. Mont-Sous-Vaudrei – Једно културно село у Француској, 82-86 (слика 86)
8. Нема власти – слика из народног живота, 87-91 (слика 91)
9. Како се просвећује народ – приче оних који су радили у народу, 92-96 (слика 96)
10. Народно просвећивање у срезу Власотиначком, 97-104 .

[8] С. 32.

Тако, гледајући све наслове већ се може наслутити да су у тесној вези са мислима и предметом изложеним у овом мом приказу основне идеје Динићеве књиге. Односно основног проблема друштвених односа и друштвеног живота уопште у Србији, а посебно у Лесковачко-Власотиначком крају и њиховој околини у послератном периоду иза Великог рата 1914-1918. године: како варошка средина – *чаршија* може да утиче, и утицала је, на *васпитно-образовно* и културно-цивилизацијско стање и, нарочито на *перспективе развоја културе*. А као закључак, аутор је поручио: „Треба прво *умети видети*, затим *осетити* и *пожелети*. *Хтети радити*, и најзад, *истрајати*! То, и ништа друго, хтело се овом књигом, онима који после нас дођу: Ето ми смо овако радили, док смо створили ово што смо створили!“[9] Али, такође, и држава (државна власт, државна управа) је позвана да све ове напоре грађана потпомогне својим стручним кадровима, посебно у подизању путева „јер је то једна од првих брига за тај /лесковачко-власотиначки/ крај... – и да национални разлог захтева да се у томе крају /пограничном/ рад просветно-културни појача“.[10]

У овом поглављу свеобухватног решавања постојећих проблема, Сретен Динић – велики народни просветитељ, и практичар – доноси и овеће писмо које је „још 1913. године, као школски надзорник у срезу власотиначком /са 21 општином/ упутио тадашњим министрима просвете, здравља, пољопривреде, унутрашњих дела и грађевина /укупно петорици/. У овом писму, како сам каже, упутио је „реченим Државницима за најхитнији рад“, јер је „као један орган своје Државе сматрао дужност да ову претставку на време учини...“, са закључком како „тиме мислим да сам испунио једну своју дужност“.[11]

Лично сматрам да је крајње време да лесковачки научни кадрови узму на себе обавезу да темељно истраже и прикажу целокупни рад овог великог просветитеља – школског надзорника лесковачко-власотиначког подручја.

Summary

Vladimir Stojančević

ON A FORGOTTEN BUT EVOCATIVE USEFUL BOOK FOR PEOPLE'S ENLIGHTENMENT, PUBLISHED NINETY YEARS AGO

This paper provides an overview of the book „Čaršija and culture“ by Sreten Dinić, published in 1923. Sreten Dinić was a peopule's educator, writer and

[9] С. 32.

[10] С 102.

[11] С. 102 -104.

editor of one of the most important newspaper which was published in Leskovac between the two world wars. In the book Čaršija and culture Dinić criticizes misers mentality of residents of small cities in the interior of Serbia, with the desire to emphasize the importance of the proper relationship of individuals to their own cultural and living environment .

Милош Јагодић
ванредни професор
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
mjagodic@f.bg.ac.rs

УДК 94(497.11-13-89)“1913/1915“
323.285(497.11-13-89)“1913/1915“
94:327(497.11:497.2)“1913/1915“

„РАТ“ ИЗМЕЂУ РАТОВА: УПАДИ БУГАРСКИХ КОМИТА У НОВЕ КРАЈЕВЕ СРБИЈЕ 1913-1915*

АПСТРАКТ: У раду су описани упади бугарских комита, припадника ВМРО, у нове крајеве Србије од Букурешког мира 1913. до уласка Бугарске у Први светски рат 1915, анализирани су њихови узроци, резултати и противмере које су предузимале српске власти. Рад је написан превасходно на основу архивске грађе српског порекла.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкански ратови, Први светски рат, ВМРО, Србија, Македонија.

Бугарски комити, припадници Внатрешне македонске револуционарне организације (ВМРО), били су присутни на подручју јужно од Шар планине од последње деценије 19. века. Њихов циљ је у суштини био припајање тих области Бугарској, с тим што се једна фракција залагала за директну анексију, а друга за претходно стварање аутономне Македоније. Ове разлике су са српског становишта биле безначајне. Одговор Краљевине Србије на оружану делатност ВМРО-а, која је била уперена и против турске власти, али и против Срба у Османском царству, било је стварање српске четничке организације под називом Српска одбрана. Током прве деценије 20. века бугарски комити и српски четници су водили мали, герилски, грађански рат на простору Косовског и Битољског вилајета.[1] Неке бугарске чете су у Првом балканском рату 1912. заједно са српском војском учествовале у операцијама на вардарском војишту.[2] Међутим, када су почетком 1913.

---

* Рад је саопштен на научном скупу Бугарска окупација југа Србије 1915-1918, одржаном у Сурдулици и Лесковцу 29-31. октобра 2015. Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије С*рпска нација: интегративни и дезинтегративни процеси* (ев. бр. 177014).

[1] Опширно о томе видети В. Илић, Српска четничка акција 1903-1912, Београд 2006.

[2] Г. Поп Христов, Революционната борба в Битолския окрьг, http://www.promacedonia.org/gph/gph_34.html; К. Лазаров, Революционната дейност в Кумановско, http://www.promacedonia.org/rami/k_lazarov_spomeni.html

односи Србије и Бугарске почели да се погоршавају, делатност ВМРО-а је постепено узимала противсрпски правац.

Вести о припреми свеопштег бугарског комитског конгреса у Серезу дошле су до Врховне команде у јануару 1913. Иако српским властима није било познато о чему би се тачно на том скупу решавало, није им било тешко да претпоставе да одлуке које буду донете неће бити у складу са интересима Србије. Председник српске владе Никола Пашић је стога 24. јануара 1913. наложио војним и цивилним властима да сузбију сваку политичку агитацију у новим крајевима и енергично казне агитаторе.[3] Гласови о реактивирању делатности ВМРО-а, посебно у спорним крајевима, Битољу, Велесу, Прилепу и Охриду, постали су с доласком пролећа све учесталији.[4] Њихово ширење је имало пропагандни ефекат на становништво, стварало недоумице и сумње у погледу будуће државне припадности и самим тим је негативно утицало на учвршћење српске власти. По Пашићевој инструкцији, Врховна команда је у априлу 1913. наредила употребу војске за хватање комитских чета, уколико би се заиста појавиле на српској територији.[5]

У Серезу је крајем априла одржан најављени конгрес. Један од присутних, припадник ВМРО-а из Битоља, био је српски шпијун, тако да су донете одлуке одмах биле достављене Врховној команди. Према његовом извештају, у Серезу је решено, уз сагласност бугарске владе, да се покрене комитска акција у областима под српском и грчком контролом у циљу изазивања побуне. Циљ би био да се покаже пробугарско расположење житељства и тако поткрепе бугарске територијалне претензије, а у контексту све оштријих расправа о разграничењу које су вођене између, још увек, савезничких земаља. Чете са војводама, чија су имена била позната, за скопски, велешки, прилепски, битољски, охридски, лерински и костурски

[3] Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД)-Политичко одељење (=ПО), 1913, ролна микрофилма 391, Р/6-2, Начелник штаба Врховне команде, војвода Р. Путник, министру иностраних дела, Н. Пашићу, обр. 2690, 10/23. 1. 1913; на полеђини министар иностраних дела, Н. Пашић, Врховној команди, пов. бр. 168, 11/24. 1. 1913; Посланство Велике Британије у Србији (=S/GB) 121, FO 195/2448, вицеконзул у Битољу, Грег, амбасадору у Цариграду пов. бр. 8, 19. 2. 1913; Војни архив (=ВА), Пописник (=П) 2, Кутија (=К) 52, Фасцикла (=Ф) 27, документ број (=док. бр.) 2, Врховна команда командатима свих армија, обр. 2736, 12/25. 1. 1913.

[4] АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 392, Р/6-2, Посланик у Софији, М. Спалајковић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 44, 18. 2/3. 3. 1913; Врховна команда истом, обр. 3952, 28. 1/13. 3. 1913; секретар Конзулата у Солуну, Ј. Симић, истом, пов. бр. 3, 12/25. 3. 1913; ролна микрофилма 393, исто, посланик у Софији, М. Спалајковић, истом, пов. бр. 57, 26. 2/11. 3. 1913; Врховна команда истом, пов. обр. 3953, 3/16. 3. 1913.

[5] АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 393, Р/6-2, Министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 8/21. 4. 1913; министар иностраних дела, Н. Пашић, Врховној команди, пов. бр. 3535, 8/21. 4. 1913; ролна микрофилма 392, исто, министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 9/22. 4. 1913.

рејон су већ биле припремљене.[6] Врховна команда је претњу схватила озбиљно и одмах предузела одговарајуће превентивне мере. Војним и цивилним властима је наређено да попишу и ставе под дискретан надзор све локалне припаднике и присталице ВМРО-а. Установљене су сталне станичне војне страже дуж железничких пруга и на улазима и излазима из вароши кроз које није пролазила железница, чији је задатак, између осталог, био да све Бугаре који нису били мештани одмах возом експедују са српске територије. Наређено је да се са евентуално ухваћеним бугарским комитама и њиховим јатацима поступа у складу са Законом о хватању и утамањивању хајдука. Коначно, власти је требало да будно мотре на држање и понашање становништва, посебно егзархијских свештеника и бугарских учитеља, и да благовремено реагују на све сумњиве појаве.[7] Ипак, ни до какве побуне или нереда није дошло. Све док је присуство српске војске у новим крајевима било масовно, бугарске чете нити су могле да упадају, нити да изводе било какве акције већег стила.[8]

Победом у балканским ратовима, Србија је увећала своју територију за 39309 км^2 (81,4 % од њене предратне површине). Нове области су административно биле подељене на 12 округа, од којих су пет били северно од Шар планине (Пријепољски, Рашки, Звечански, Приштински, Призренски), а седам јужно (Тетовски, Скопски, Кумановски, Тиквешки, Охридски, Битољски и Брегалнички). Према попису из 1913, на читавој присаједињеној територији живело је 181614 становника (приближно 51 % од броја становника у старим областима). Популација у новим крајевима је била верски, етнички и национално хетерогена. Пре балканских ратова, на подручју јужно од Шар планине, међу хришћанском словенским становништвом, Срби су преовладавали на територији Тетовског, Скопског и Кумановског округа; у Тиквешком, Охридском, Битољском и Брегалничком округу бугарски утицај је био далеко јачи.[9]

[6] ВА, П 2, К 20, Ф 20, док. бр. 25, Командант Граничне трупе, потпуковник А. Марјановић, помоћнику начелника Штаба Врховне команде, генералу Ж. Мишићу, пов. службено, 28. 4/11. 5. 1913, Скопље; АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 392, Врховна команда председнику Министарског савета, Н. Пашићу, пов. обр. 5635, 29. 4/12. 5. 1913.

[7] ВА, П 2, К 51, Ф 37, док. бр. 1, Врховна команда команданту Треће армије, генералу Б. Јанковићу (наредба је упућена свим командантима армија), обр. 5069, 27. 4/10. 5. 1913.

[8] До избијања Другог балканског рата су забележена свега три напада бугарских комита на српске војнике, и то два у Битољском и један у Преспанском срезу. Извели су их локални припадници ВМРО-а, а мете су им увек били војници који су у датим тренутцима били сами, АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 393, Р/6-2, министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 2/15. 5. 1913; исти истом, пов. 8/21. 5. 1913; ролна микрофилма 392, исти истом, пов. бр. 413, 8/21. 5. 1913.

[9] М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Београд 2013, 103-152.

У Бугарској се после Другог балканског рата јавила бојазан да ће становништво у Србији, које је сматрано бугарским, прихватајући новонастало стање, постепено стећи српски национални идентитет, чиме би трајно нестао основ за њене територијалне претензије. Стога је требало отежавати нормализацију прилика у новим крајевима и уједно држати тзв. македонско питање отвореним пред очима великих сила. Због тога је из Софије лансирана теза о потреби стварања аутономне Македоније, као пожељног оквира слободног националног и политичког развитка тамошњег житељства. Намера је била провидна: аутономија би обухватила само делове српских и грчких нових области, а не и бугарских.[10] На тај начин су практично дефинисани тактички циљеви будуће комитске акције у Србији. Требало је уверити локално становништво да га Бугарска није заборавила, саботирати, у најширем смислу те речи, рад српских државних власти и изазивати нереде који би били представљени пред међународном јавношћу као израз незадовољства народа наводном српском репресијом. Коначни циљ ове делатности је свакако био ревизија Букурешког мира и територијално проширење Бугарске.

Српске војне и цивилне власти су готово одмах по окончању рата 1913. почеле да примају разне повереничке извештаје о концентрацији комитских чета дуж нове границе и припремама за акције у Србији. Страх од каквог препада са источне стране је, природно, био изражен током упада албанских одреда у југозападну Србију.[11] Стога су почетком октобра 1913. у Кумановски, Брегалнички и Кавадарски округ упућена војна појачања, а у Битољски округ и Велешки срез су превентивно послати четници под командом мајора Војина Поповића и војводе Јована Бабунског са задатком да гоне и хватају комите, ако би се појавили. Када је војишна просторија у новим крајевима укинута 5. новембра 1913, четници су повучени.[12]

---

[10] Чим је склопљен мир у Букурешту, Бугарска је послала једну депутацију, састављену махом од универзитетских професора, у обилазак престоница великих сила са задатком да пропагира стварање аутономне Македоније. Наравно, за Србију је такав пројекат био апсолутно неприхватљив, *Документа о спољној политици Краљевине Србије (=ДСПКС) VI-3*, приредио К. Џамбазовски, Београд 1983, бр. 87, 232, 240, 247, 269, 272, 280, 285, 307, 549.

[11] Упад је изведен крајем септембра 1913. Албанци су накратко успели да заузму Дебар и Охрид и да се приближе Призрену, а потом их је српска војска одбацила натраг у Албанију. Инцидент је до крајности затегао, ионако лоше, односе између Аустро-Угарске и Србије. Међу упадачима је било неколико војвода ВМРО-а који су покушали да подстакну и хришћанско словенско становништво на оружану побуну против Србије, али без икаквог успеха. Опширно о томе видети М. Јагодић, *наведено дело*, 246-263.

[12] ВА, П 2, К 59, Ф 1, док. бр. 11, Начелник Округа кавадарског, Д. Николић, команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику Ј. Викторовићу, пов. бр. 199, 17/30. 9. 1913; док. бр. 12, командант места у Велесу истом, 18. 9/1. 10. 1913,

Посланство у Софији је у исто време јављало да се у круговима ВМРО-а држе састанци, кују планови, разматрају могућности, али да је организација заправо немоћна да предузме било шта крупно у скорије време. Разлог је био једноставан: недостатак новца и незавидан међународни положај бугарске владе онемогућавао је да ВМРО-у пружи одговарајућу подршку. Ипак, није било сумње да ће комитска делатност у једном тренутку у будућности започети.[13]

Бугарска је током септембра 1913. водила мировне преговоре са Турском у Цариграду, и то под покровитељством Аустро-Угарске. Када је мир крајем месеца склопљен, настављен је дијалог о склапању савеза, но без конкретних резултата. Паралелно са званичним делегацијама, разговоре су водили представници ВМРО-а и младотурског комитета о бугарско-турској комитској акцији против Србије и Грчке. Због међусобног неповерења и суштинске неусаглашености циљева договор је изостајао.[14] У исто време, Бугарска је тражила упориште у Албанији, а представници ВМРО-а су се обраћали за подршку аустро-угарском посланству у Софији.[15]

депеша; док. бр. 16, командант Мађедонско-косовских трупа, пуковник Д. Поповић, истом, обр. 21, 18. 9/1. 10. 1913; док. бр. 21, командат места у Велесу истом, 19. 9/2. 10. 1913; Ф 2, док. бр. 2, командант Мађедонско-косовских трупа, пуковник Д. Поповић, истом обр. 328, 27. 9/10. 10. 1913; док. бр. 53, исти истом, обр. 895, 29. 10/11. 11. 1913; АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 395, Р/6-2, вицеконзул у Софији, М. Ненадић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 293, 19. 8/1. 9. 1913; министар унутрашњих дела, С. Протић, истом, пов. 12/25. 9. 1913; исти истом, 18. 9/1. 10. 1913; исти истом, пов. 20. 9/3. 10. 1913; исти истом, пов. 20. 9/3. 10. 1913; ролна микрофилма 396, исто, исти истом, пов. 24. 9/7. 10. 1913; министар војни, М. Божановић, истом, пов. фђобр. 668, 5/18. 10. 1913.

[13] АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 395, Вицеконзул у Софији, М. Ненадић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 295, 27. 8/9. 9. 1913; исти истом, пов. бр. 297, 28. 8/10. 9. 1913; исти истом, пов. бр. 326, 9/22. 9. 1913; исти заступнику министра иностраних дела, М. Спалајковићу, лично 20. 9/3. 10. 1913; ролна микрофилма 396, исто, исти министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 340, 23. 9/6. 10. 1913; ролна микрофилма 393, исто, исти истом, пов. бр. 365, 6/19. 10. 1913; исти истом, пов. бр. 375, 12/25. 10. 1913.

[14] Т. Влахов, *Върховизмът и неговата роля по време на войните*, Исторически преглед 4-5 (1951), 370-373; исти, *Турско-българските отношения през 1913-1915 г.,* Исторически преглед 1 (1955), 25-29. Један од учесника у разговорима између ВМРО-а и младотурског комитета био је Хаџи Ћамил Фејза, који је касније, тражећи српску помоћ у лето 1914, о свему известио начелника Охридског округа Јована Ћирковића, АС, Министарство унутрашњих дела (=МУД)-Поверљиво (=ПОВ), кутија 1914, начелник Округа охридског, Ј. Ћирковић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 356, 28. 6/11. 7. 1914.

[15] АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 405, Р/6-7, заступник министра иностраних дела, М. Спалајковић, посланику у Лондону, пов. бр. 6100, 12/25. 9. 1913. на полеђини акта посланика у Лондону заступнику министра иностраних дела

Показало се да током јесени 1913. није дошло ни до каквих већих акција бугарских комита у Србији.[16] Ипак, њихово присуство у пограничној зони је било неспорно; Струмица и Цумаја су били комитски центри. Војводе су очигледно настојале да преко повереника и поузданих људи обнове територијалну организацију на српском земљишту и да обезбеде нове канале за будуће преласке. Све је то било познато надлежнима у Команди Брегалничке дивизијске области, која је у новембру 1913. израдила опсежан програм превентивног деловања. Он је подразумевао одговарајући распоред пограничних стража, патрола и заседа, организацију контраобавештајне службе и детаљно упознавање свих потчињених команди са начином рада ВМРО-а. Сем тога, наређено је да се забрани сваки прелазак житеља Брегалничког округа у Бугарску.[17]

бр. 243, 11/24. 9. 1913; ролна микрофилма 407, исто, начелник Округа дебарског, Ј. Ћирковић, инспектору полиције у Битољу, Д. Алимпићу, пов. бр. 75, 8/21. 10. 1913; Т. Влахов, *Върховизмът и неговата роля по време на войните*, 367-368, 370; исти, *Турско-българските отношения през 1913-1915 г.,* 27; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у 20. веку*, Београд 1992, 534.

[16] Један инцидент догодио се код села Раброва у Валандовском срезу, на путу Струмица-Валандово-Дојран. Мештани турских села из околине Струмице побегли су за време рата на грчку територију, где су доцније и остали у збеговима. Српске власти су им крајем октобра допустиле да пређу преко српске територије како би отишли у Бугарску и обишли своја напуштена имања. Међутим, бугарске власти их нису пустиле да уђу у земљу. Враћајући се, опет преко Србије, натраг у Грчку, заноћили су код Раброва. Ту су их напали увече 30. октобра бугарски комити, побили 35 лица и ранили 25 (мушкараца и жена). Напад је извршен ради пљачке. Нападачи заправо и нису били прави комити него Бугари из пограничних српских села који су побегли у Бугарску. Границу су неопажено прешли код села Костурина, североисточно од Валандова, и вратили се истим путем, АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 396, министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пбр. 12923, 19. 10/1. 11. 1913; исти истом, пбр. 15816, 27. 11/10. 12. 1913; ВА, К 59, Ф 3, док. бр. 48, командат места у Ђевђелији команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику Ј. Викторовићу, 17/30. 10. 1913.

[17] ВА, П 2, К 59, Ф 2, док. бр. 74, Командант Брегалничке дивизијске области, пуковник Ј. Викторовић, свим потчињеним командама, пов. ђобр. 156, 24. 10/6. 11. 1913; Ф 3, док. бр. 2, исти истима, пов. бр. 3, 20. 9/3. 10. 1913; док. бр. 11, исти команданту Мађедонско-косовских трупа, пуковнику Д. Поповићу, пов. вбр. 14, 24. 9/7. 10. 1913; док. бр. 13, исти свим потчињеним командама и свим окружним начелствима, пов. вбр. 16, 24. 9/7. 10. 1913; док. бр. 14, исти начелнику Округа штипског и командантима 8. и 14. пука, пов. вбр. 18, 24. 9/7. 10. 1913; док. бр. 15, командант места у Велесу команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику Ј. Виктотовићу, 25. 9/8. 10. 1913, депеша; док. бр. 16, командант Мађедонско-косовских трупа, пуковник Д. Поповић, истом, обр. 287, 26. 9/9. 10. 1913; док. бр. 23, исти истом, обр. 351, 29. 9/12. 10. 1913; док. бр. 24, командир чете у железничкој станици Струмица истом, 2/15. 10. 1913; док. бр. 35, командир 2. чете 2. батаљона 8. пука, капетан А. Јосифовић, команданту 2. батаљона, пов. бр. 4, 6/19. 10. 1913, Царево Село; командант Брегалничке дивизијске области,

Припремна делатност бугарске организације дала је прве резултате крајем 1913. У ноћи 13/14. децембра комити су поставили четири мине на железнички мост преко Вардара између Демир Капије и железничке станице Струмица; [18] на срећу, експлодирала је само једна, наневши оштећења која су убрзо била поправљена. Српске власти су биле потпуно затечене догађајем, тако да починиоци нису били ухваћени. Неке индиције о томе где су комити можда прешли границу дознале су исувише касно.[19] Следећи крупан ударац Бугари су нанели 16. фебруара 1914. Тог дана је Народно позориште у Скопљу, веома важна културна установа у новим крајевима, изгорело до темеља. Истрагом је утврђено да је пожар подметнуо позоришни димничар, који је био у бугарској служби.[20] Полиција је још у децембру имала информације да ВМРО припрема нападе на јавне зграде у Скопљу, па и на позориште, око њих су благовремено биле постављене страже, но све то није вредело.[21] Ова два подухвата су показала да Србија, уз све

пуковник Ј. Викторовић, начелнику Округа штипског и команданту 2. батаљона 8. пука, пов. вбр. 57, 11/24. 10. 1913; док. бр. 42, начелник Среза малешког, К. Протић, команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику, Ј. Викторовићу, пов. бр. 7, 12/25. 10. 1913; док. бр. 49, начелник Среза радовишког истом, пов. бр. 23, 16/29. 10. 1913; док. бр. 59, превод са бугарског заплењене инструкције за шпијунажу ВМРО-а; док. бр. 67, командант Брегалничке дивизијске области, пуковник Ј. Викторовић, свим потчињеним командама и окружним начелствима, пов. ђвбр. 110, 29. 10/11. 11. 1913; док. бр. 72, исти начелнику Округа штипског, Љ. Грковићу, пов. ђвбр. 118, 11/24. 11. 1913; док. бр. 83, командат Мађедонско-косовских трупа, пуковник Д. Поповић, команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику Ј. Викторовићу, обр. 1164, 19. 11/2. 12. 1913; АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 395, Р/6-2, министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 18. 9/1. 10. 1913; ролна микрофилма 393, исто, командат Мађедонско-косовских трупа, пуковник Д. Поповић, министру војном, М. Божановићу, обр. 836, 28. 10/10. 11. 1913; министар војни, М. Божановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. фђвбр. 247, 29. 11/11. 12. 1913; Штаб Врховне команде-Полицијско одељење (=ШВК-ПО), 1912-1913, кутија Б 2388, начелник Округа скопљанског инспектору полиције у Скопљу, пов. 26. 9/9. 10. 1913, депеша; К. Лазаров, Революционната дейност в Кумановско, http://www.promacedonia.org/rami/k_lazarov_spomeni.html.

[18] Варош Струмица је припала Бугарској, а железничка станица Струмица на левој обали Вардара Србији.

[19] ВА, П 2, К 59, Ф 2, док. бр. 100, Командант ? пука, пуковник Б. Јовановић, команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику, Ј. Викторовићу, обр. 1250, 1/14. 12. 1913, железничка станица Струмица; АС, МИД-ПО, 1913, ролна 396, Р/6-2, министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 2/15. 12. 1913; министар војни, М. Божановић, истом, пов. фђвбр. 1269, 4/17. 12. 1913; *Политика*, 2/15. 12. 1913. и 3/16. 12. 1913.

[20] *Политика*, 25. 2/10. 3. 1914.

[21] АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 396, Р/6-2, Командант Мађедонско-косовских трупа, генерал Д. Поповић, министру војном, М. Божановићу, обр. 1502,

предузете превентивне мере, ипак није била у могућности да спречи сваки комитски напад.[22]

Пролеће 1914. прошло је мирно, упркос неким супротним наговештајима.[23] Јако присуство војске у ширем пограничном појасу представљало је важан чинилац одвраћања. Полицијским властима је за сваки случај наложено да делују превентивно, мотре на познатије бугарске присталице и на породице лица избеглих у Бугарску, те да на тај начин онемогуће евентуални прихват комитских чета. Генерал Дамјан Поповић, командант Трупа нове области, сматрао је да Бугари не могу ништа озбиљно учинити због присуства војске и зато што се становништво углавном помирило са новим стањем. Дозвољавао је могућност да у Србију уђу поједини агенти или мање групе, али у томе није видео неку већу опасност. Извесну зебњу у Београду је изазвао један врло поуздан поверенички извештај, примљен 21. марта 1914. Српска влада је обавештена да је од 13. до 23. фебруара у Рилском манастиру у Бугарској одржана конференција ВМРО под председништвом Тодора Александрова, бившег учитеља из Штипа, којој су присуствовали представници из Албаније и Турске. Ту је договорено да се предузму заједничке бугарско-турско-албанске комитске акције против Србије и Грчке у циљу изазивања рата и прерасподеле територија. Албанији су гарантована погранична подручја, укључујући Дебар, Стругу, Ђаковицу и Призрен, Бугарској Македонија, а Турској нека егејска острва и делови источне Тракије. Према саопштењу повереника, иза целог плана је стајала аустро-угарска дипломатија. Подељени су рејони дејстава комитских чета, а после конференције је неколико бугарских официра отпутовало у Албанију преко Аустро-Угарске. Међутим, одлуке Рилске конференције нису реализоване. Руски, немачки и аустро-угарски амбасадори у Цариграду су уверавали српског посланика да се Србија нема чега бојати ни са бугарске ни са турске стране.[24]

13/26. 12. 1913; министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 18/31. 12. 1913.

[22] Врло је занимљиво да су бугарски комити у зиму 1913. убацивани у Србију преко аустро-угарске територије, што значи са знањем тамошње власти. Преласци су вршени из Оршаве преко Ада Кале. Дознавши за то, Србија је преко својих бивших четника, Арсенија Филиповића, Ивана Којичића и Саве Томића, вероватно поданика Хабзбуршке монархије, организовала њихову ликвидацију на аустро-угарској обали Дунава, пре уласка у Србију. До 19. децембра 1913. побијено их је седамнаест, АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 393, Р/6-2, конзул у Будимпешти, Ј. Миланковић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 144, 6/19. 12. 1913.

[23] АС, МИД-ПО, 1913, ролна микрофилма 396, Р/6-2, Министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 22. 12. 1913/4. 1. 1914.

[24] АС, МИД-Арбанашко одељење (=АРБ), 1914, О ред 12 Ф 3, Непотписан и недатиран извештај повереника, насловљен са „господине министре“, примљен у МИД-у 8/21. 3. 1914. и заведен под пов. абр. 573; министар унутрашњих дела, С.

Избијањем Првог светског рата ситуација се променила. У периоду од 23. до 28. јула, између Аустро-Угарске и бугарске владе је постигнут споразум о употреби комитских чета против Србије. Иако званично неутрална, Бугарска је радо пристала на бечки захтев да строго тајно, како би избегла компромитацију, у сваком смислу помаже упаде чета у Србију. Њихов превасходни циљ је био да изводе саботаже на комуникацијама (железничким пругама, мостовима и телеграфским линијама) и тако отежавају или онемогуће везу Србије са Солуном. Новац за комитско деловање обезбедила је Аустро-Угарска. Исплаћиван је преко војног аташеа њеног посланства у Софији, који је уједно одржавао непосредне контакте са шефовима ВМРО-а.[25] Хабзбуршка монархија је у исто време покушала, без успеха, да организује и упаде албанских одреда у југозападну Србију.[26] Тиме је на почетку рата намеравала да створи неприлике у новим крајевима Србије, угрози позадину њене оперативне војске и тако олакша наступање својих трупа.

Српска влада у Нишу је већ 31. јула 1914. била извештена преко свог и руског посланства у Софији да Бугарска намерава да убаци чете у Србију које би пресекле пругу Скопље–Солун. У октобру се дознало да Аустро-Угарска преко свог војног аташеа финансира комитске акције.[27] Генерал Поповић, међутим, није веровао пристиглим упозорењима, држећи да су изгледи за упаде бугарских комита врло слаби. Он је 14. августа уверавао претпостављене да су предузете све мере да се комитска делатност, ако до ње дође, сузбије у корену.[28] Ипак, по договору министра унутрашњих дела и министра војног, у погранични рејон дуж нове границе са Бугарском

Протић, свим окружним начелницима у новим крајевима, пов. бр. 660, 13/26. 1. 1914; министар војни, Д. Стефановић, истом, пов. фђвбр. 175, 11/24. 2. 1914; посланик у Цариграду, М. Ђорђевић, истом, 16/29. 3. 1914, депеша; *ДСПКС VII-2*, приредили В. Дедијер, Ж. Анић, Београд 1980, бр. 352; Т. Влахов, *Върховизмът и неговата роля по време на войните*, 372-373.

[25] Т. Влахов, *Върховизмът и неговата роля по време на войните*, 373-374; исти, *Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912-1918 г.*, София 1957, 169-170; П. Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, Скопје 1969, 239-243; Д. Кецојевић, *„Рушење“ мостова на Вардару – једна дипломатска превара 1914*, Вардарски зборник 5 (2006), 106.

[26] М. Јагодић, *наведено дело*, 276.

[27] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 420, О/4-1, Министар војни, Д. Стефановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. службено, 18/31. 7. 1914; посланик у Софији, Б. Чолакантић, истом, пов. службено, 18/31. 7. 1914; ролна микрофилма 429, бр. 6 Држање Бугарске, министар војни, Д. Стефановић, истом, пов. ђобр. 1697, 27. 9/10. 10. 1914.

[28] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 428, бр. 6 Држање Бугарске, Министар војни, Д. Стефановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. фђобр. 486, 23. 7/5. 8. 1914; исти истом, пов. фђобр. 744, 1/14. 8. 1914.

је 16. августа упућен крстареће одред војводе Јована Бабунског. Резон је био једноставан и исправан: држало се да ће се бугарским комитама најбоље супротставити искусни српски четници. Њима је као појачање у фебруару 1915. послат одред мајора Војина Поповића са задатком да делује превасходно у Овчем Пољу, Малешу и долини Криве Лакавице. Према доцнијем признању команданта Трупа нове области, заслуга за растурање структура ВМРО-а у Брегалничком округу, које су опстајале од 1913. захваљујући погрешном раду окружног начелника, углавном је припадала четницима.[29]

Аустро-угарско-бугарски планови о саботажама су брзо почели да се остварују. Четица војводе Владе Сланкова, родом из Штипа, од осам људи, неопажено је прешла српску границу и у ноћи 20/21. августа минирала пругу између Велеса и Градског. Експлозив је активирала једна локомотива без вагона, тако да је штета остала ограничена на краткотрајни прекид саобраћаја. Комити су већ сутрадан сутрадан побијени у оближњем селу Скачинци, пошто су их, што је веома важно, мештани потказали властима. Том приликом је заплењена бележница војводе Сланкова у којој је био

[29] У одреду Јована Бабунског су биле још војводе Крста Трговишки, Бошко Митревић, Анђелко Станковић и Стеван Недић Ћела. Своје акције су имали да спроводе у координацији са месним полицијским и војним властима. Четници су дужност вршили онако како су ратне прилике захтевале и како су сматрали да треба и мора. У Берову су, на пример, убили извесног Миту Георгијева, јер је био бугарски комита и, по мишљењу Бабунског, опасан. У Кочанима је Бабунски истукао Манета Јефимовића, иначе српског војног лиферанта, јер је био „велики бугараш“. Ни министар унутрашњих дела Стојан Протић ни министри правде и народне привреде, Марко Ђуричић и Велизар Јанковић, који су у јесен 1914. инспекцијски обилазили нове крајеве, нису одобравали овакве поступке. Чини се као да је, из њихове перспективе, било могуће водити рат у рукавицама. Војвода Бабунски, који је далеко боље познавао прилике на терену, поступао је исправно, ВА, П 6, К 619, Ф 4, док. бр. 17/1, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику Ј. Викторовићу, ђобр. 740, 3/16. 8. 1914; министар унутрашњих дела, С. Протић, свим окружним начелницима у новим крајевима, пов. бр. 2, 5/18. 8. 1914; П 3, К 73, Ф 2, док. бр. 55, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 7240, 9/22. 7. 1915; АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 430, бр. 6 Држање Бугарске, министри правде и народне привреде, М. Ђуричић и В. Јанковић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, 29. 9/12. 10. 1914; ролна микрофилма 442, бр. 67 јужна Србија, командант првог одсека Граничне трупе, мајор А. Благојевић, команданту Брегалничке дивизијске области, пуковнику Ј. Викторовићу, пов. бр. 378, 19. 11/2. 12. 1914, Штип; командант Брегалничке дивизијске области, Ј. Викторовић, команданту Трупа нове области, генералу Д. Поповићу, обр. 1852, 28. 11/11. 12. 1914, Штип; 1915, ролна микрофилма 466, бр. 29 стање у новим крајевима, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 4341, 13/26. 2. 1915; МИД-Строго поверљива архива (=СПА), 1914, бр. 554, министар унутрашњих дела, С. Протић, истом, стр. пов. бр. 554, 4/17. 10. 1914.

записан програм рада његове чете. Он је подразумевао, пре очекиваног пораза Србије, саботаже на комуникацијама, подметање бомби у Скопљу и Велесу на местима где се окупљају чиновници и официри, укључујући и кафане, подстицање војних обвезника на бекство и отежавање реквизиције; после пораза Србије, план је био да се нападају мања војна одељења, магацини и да се заузимају места са малим посадама. Одмах после овог догађаја, установљена је посебна војна јединица, Команда железничког осигурања, на чијем је челу био мајор Павле Блажарић, иначе ранији учесник српске четничке акције у Турској. Њен центар је био у Демир Капији, а задатак да осигурава железницу од Ђевђелије до Зеленикова, села неколико километара јужно од Скопља.[30]

У периоду од 8. до 17. септембра, мале комитске чете су у четири наврата покушале да изврше саботаже на железничким мостовима и прузи између станице Мировче, села на десној обали Вардара наспрам Валандова, и Демир Капије. Овај сектор је био најпогоднији за нападе с обзиром на близину границе и важност објеката. Иако је успех изостајао, сама појава комита на прузи је указивала на пропусте у обезбеђењу и границе и пруге.[31]

Одуставши од слања малих чета, Бугари су упутили један одред од 200 људи са два митраљеза који се пробио преко границе, растерао обезбеђење пруге и 28. новембра минирао два моста између села Давидово, у близини железничке станице Струмица, и села Клисура, јужно од Демир Капије. Тренутак је био важан, јер је управо тада аустро-угарска офанзива била на врхунцу. Оштећење на једном мосту је било незнатно, али је на другом изискивало неколико дана за поправку. Мајор Блажарић је са појачањем стигао на место напада касно, кренуо у потеру за комитама, али их је стигао тек на граници, тако да је могао само погледом да испрати њихов прелазак. Тек после овог догађаја Команди железничког обезбеђења је стављен на трајно располагање један импровизовани блиндирани воз.[32]

---

[30] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 428, бр. 6 Држање Бугарске, Извештај шефа Железничке инспекције у Скопљу, Т. Ђ. Ивковића, пов. бр. 841, 8/21. 8. 1914, Велес; С. Н. Аврамовь, *Революционни борби вь Азот (Велешко) и Пор□чието*, Материяли за историята на македонското освободително движение, книга X, София 1929, 193-199, http://www.promacedonia.org/bmark/sa/sa_14.htm; П. Блажарић, *Мемоари*, Лепосавић 2006, 202-203; Д. Кецојевић, *наведено дело*, 109.

[31] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 428, бр. 6 Држање Бугарске, Посланик у Петрограду, М. Спалајковић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, бр. 213, 25. 8/7. 9. 1914, депеша; министар војни, Д. Стефановић, истом, пов. фђобр. 1181, 25. 8/7. 9. 1914; Железничка дирекција у Нишу министру грађевина, Ј. П. Јовановићу, бр. 668, 26. 8/8. 9. 1914; министар грађевина, Ј. П. Јовановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 763, 29. 8/11. 9. 1914; министар војни, Д. Стефановић, истом, пов. фђобр. 1329, 4/17. 9. 1914

[32] АС, МИД-СПА, 1914, бр. 669, Командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Д. Стефановићу, ђобр. 2619, 17/30. 11. 1914; бр. 788,

Поред чета које су нападале железницу, Бугари су у другој половини 1914. убацивали и чете чији је задатак био само да обилазе села и обнављају или утврђују месну организацију ВМРО-а. Требало је да својим присуством ставе до знања становништву да припадност њихових крајева Србији није дефинитивна, да га навикну на обновљену комитску делатност и потпомажу бежање мушкараца од војне обавезе. Крста Коњушки, кумановски војвода ВМРО-а, са четама је упадао у Србију у августу и октобру 1914. преко Кратовског среза. Оба пута су га издали мештани у које је имао поверења, бивши чланови ВМРО-а, те је пред потерама морао да бежи натраг кроз Брегалнички округ. Иако је српским граничним посадама полазило за руком да понекад спрече преласке комита, поједине чете су ипак успевале да се пробију и током јесени 1914. проведу извесно време у пограничним окрузима, највише у Брегалничком и Тиквешком. Тиме су њихови задаци заправо били испуњени.[33]

Први светски рат је омогућио раније планирану бугарско-турску комитску сарадњу. Поред активности у Албанији, младотурски комитет је подржао стварање турских чета у Бугарској. Оне су од јесени 1914. почеле да упадају у Србију, и то у Дојрански срез Тиквешког округа, у чијој пограничној зони су се налазила села са турским становништвом. Две такве чете, са укупно око 200 људи, биле су потпуно уништене у борби са војском код села Булунтули и Бајрамбос 24. октобра.[34] Паралелно са убацивањем чета, Турци су радили на стварању своје револуционарне организације у Србији, по угледу на ВМРО. Послом је руководио турски конзулат у Скопљу, настојећи да обухвати округе и северно и јужно од Шар планине. Српске власти су откриле заверу крајем октобра и похапсиле неколико укључених лица.[35] Када је Турска ушла у рат и када је у Србији

министар војни, Д. Стефановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. фђобр. 2667, 18/31. 12. 1914; МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 429, бр. 6 Држање Бугарске, посланик у Атини, Ж. Балукџић, истом, бр. 1271, 20. 11/3. 12. 1914, депеша; П. Блажарић, *наведено дело*, 204-205.

[33] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 429, бр. 6 Држање Бугарске, Министар унутрањих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. 9/22. 8. 1914; ролна микрофилма 430, исто, Списак напада бугарских на нашу границу од почетка рата нашег са Аустријом; ролна микрофилма 422, бр. 67 јужна Србија, исти истом, пов. бр. 87, 16/29. 10. 1914; К. Лазаров, Революционната дейност в Кумановско, http://www.promacedonia.org/rami/k_lazarov_spomeni.html.

[34] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 429, бр. 6 Држање Бугарске, Командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Д. Стефановићу, 12/25. 10. 1914, депеша; исти истом, ђобр. 2048, 13/26. 10. 1914; Д. Кецојевић, *наведено дело*, 112-114.

[35] АС, МИД-СПА, 1914, бр. 411, Министар унутрашњих дела, С. Протић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 20, 18. 9/1. 10. 1914; бр. 430, исти истом, пов. 25. 9/8. 10. 1914; бр. 445, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Д. Стефановићу, ђобр. 1795, 25. 9/8. 10. 1914; бр. 463, начелник Округа

почело позивање муслимана у војску крајем 1914, створени су предуслови за јаче учешће Турака у комитској акцији. Војни бегунци, који су спремно уточиште налазили у Бугарској, представљали су погодан кадар за стварање и попуну чета.

Од почетка 1915. па до краја марта се догодило неколико пограничних сукоба са комитама у Брегалничком и Тиквешком округу. Комитска активност је у том периоду била слабија, што због зиме, што због припреме једног крупног подухвата који је убрзо уследио.[36]

Крајем 1914. и почетком 1915, државе Антанте су разматрале отварање новог фронта на Балкану, усмереног против Турске, чиме би се постигло укључење неутралних балканских земаља у рат на њиховој страни. У фебруару 1915. је отпочео морнарички део Галипољске кампање, након којег је, очекивано, требало да уследи искрцавање копнених снага. У таквој ситуацији је у интересу Централних сила било да се у позадини могућег војишта изведе диверзија, којом би се пресекла веза између североисточног Медитерана и унутрашњости Балканског полуострва, Румуније и Русије.[37]

Начелство Тиквешког округа је, почевши од јануара 1915, у више наврата детаљно извештавало владу да се, према поузданим изворима, у Струмици концентрише велики број бугарских и турских комита који се спремају за масиван упад. Циљеви су били рушење моста на Вардару код железничке станице Струмица како би се за дуже време прекинуо саобраћај и изазивање побуне турског становништва у Србији. У исто време, посланство у Софији је преносило извештаје својих повереника из кругова ВМРО-а да не треба очекивати никакве комитске акције у скоријој будућности; последњи међу њима је био послат 1. априла 1915.[38]

скопљанског министру унутрашњих дела, С. Протићу, пов. 3/16. 10. 1914; бр. 536, министар војни, Д. Стефановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. фђобр. 1922, 15/28. 10. 1914; бр. 549, министар унутрашњих дела, С. Протић, истом, пов. бр. 81, 15/28. 10. 1914; бр. 662, председник општине Скопље, С. Хаџи Ристић, начелнику Округа скопљанског, пов. 19. 10/1. 11. 1914.

[36] АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 459, бр. 17/IV Бугарска комитска акција, Министар војни, Р. Бојовић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. ђобр. 2915, 5/18. 1. 1915; министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, истом, пбр. 1115, 17/30. 1. 1915; командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 3931, 19. 1/1. 2. 1915; ролна микрофилма 461, исто, начелник Округа брегалничког министру унутрашњих дела, Љ. Јовановићу, пов. бр. 213, 25. 2/10. 3. 1915; командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 4729, 10/23. 3. 1915.

[37] Д. Живојиновић, *Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт (1914-1918)*, Београд 2008, 67-74; П. Стојанов, *наведено дело*, 245-247; Т. Влахов, *Върховизмът и неговата роля по време на войните*, 375; исти, *Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912-1918 г.*, 180-181.

[38] АС, МИД-ПО, 1914, ролна микрофилма 429, бр. 6 Држање Бугарске, Министар војни, Р. Бојовић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. фђобр. 2740, 23. 12.

У два сата ујутру, 2. априла, група бугарско-турских комита, укупне снаге од око 3000 људи, предвођени бугарским, турским и аустро-угарским официрима, прешла је границу на дужини фронта од 34 km у седам паралелних колона и ушла у Дојрански срез. Прелаз је био неприметан, што значи одлично припремљен. Мала одељења су одмах опколила српске карауле; држали су их у окружењу док сви комити нису прешли, а потом су побили целокупне посаде, изузев једне која је успела да побегне. Изненађење је било потпуно. Комити су били подељени у две главне групе. Прва, јачине од око 2000 људи, је прошла од пограничног села Плауш, до Удова на Вардару и напала железничку станицу Струмица. Њен задатак је био да сруши мост. Ту се развила огорчена борба, но до десет сати ујутру су српски браниоци били надвладани и чинило се да мосту нема спаса. Ситуацију је у буквално последњем тренутку спасио мајор Павле Блажарић, који је стигао са појачањем из Демир Капије, отворио бочну ватру и започео обухватни маневар да непријатељу пресече одступницу према бугарској граници. Видевши шта се догађа, комити су прекинули напад и у најбољем реду, под борбом, одступили, вративши се у Бугарску истим путем којим су и дошли. У повлачењу су силом повели са собом турско становништво из неколико села кроз која су прошли, свега око 3200 људи.

Друга група комита, јачине од око 1000 бораца, спустила се нешто јужније и са свих страна опколила варош Валандово. Њен стратешки циљ је био да заштити лево крило главног нападног правца. До десет сати нападачи су заузели место. Браниоци су изгинули. Комити су се повукли увече истог дана. И ова група је у Бугарску одвела све турско житељство из Валандова и још неколико успутних села, свега око 2300 душа; хришћане су оставили.

Главни циљ напада, рушење моста, није остварен, и то само захваљујући пожртвованом отпору који је пружила војска. Цена је, међутим, била висока. Од 460 српских војника, подофицира и официра који су учествовали у борбама на оба сектора, 261 је погинуо, а 87 их је рањено. Тела појединих војника су била страховито унакажена и мрцварена.

Никаква побуна муслимана није избила; житељство из околних села кроз које комити нису прошли остало је мирно у својим домовима. Бугарска је догађај одмах покушала да представи као турски устанак, изазван

1914/5. 1. 1915; 1915, ролна микрофилма 466, бр. 29 стање у новим крајевима, министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, истом, пов. бр. 257, 27. 2/12. 3. 1915; МИД-СПА, 1915, бр. 911 ½, исти истом, пов. бр. 255, 10/23. 1. 1915; бр. 916, посланик у Софији, Б. Чолакантић, истом, пов. бр. 12, 9/22. 1. 1915; бр. 1037, министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, истом, пов. бр. 297, 7/20. 2. 1915; бр. 1038, исти истом, пов. бр. 257, 8/21. 2. 1915; бр. 1174, посланик у Софији, Б. Чолакантић, истом, бр. 146, 19. 3/1. 4. 1915, депеша.

српском репресијом. Аналогија са аустро-угарском интерпретацијом упада у југозападну Србију у јесен 1913. је била очигледна. Турци које су комити силом отерали преко границе су представљани као избеглице. У наредном периоду се део њих кришом вратио својим кућама у Србију. Њихови многобројни сачувани искази представљају несумњиво сведочанство о ономе шта се заиста догодило.[39]

После напада на железничку станицу Струмица и Валандово, у погранично становништво су се увукли страх и сумња у способност државе да га заштити. Гласови о предстојећим сличним упадима, који су колали међу житељством Брегалничког и Тиквешког округа и допирали до власти, одржавали су тензију.[40]

Током априла су две чете прешле у Кратовски срез Кумановског округа и Малешки срез Брегалничког округа, но четници и војска су их одмах отерали натраг. У ноћи 8/9. априла комити су покушали да минирају пругу између Криволака и Демир Капије, али их је у томе спречило железничко

---

[39] Извора о нападу на железничку станицу Струмицу и Валандово има изузетно много. Због уштеде простора наводимо само најважније, свеобухватне извештаје: АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 459, бр. 17/IV Бугарска комитска акција, посланик у Софији, Б. Чолакантић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, бр. 156, 21. 3/3. 4. 1915, депеша; ролна микрофилма 460, исто, начелник Округа тиквешког министру унутрашњих дела, Љ. Јовановићу, пов. пбр. 202, 22. 3/4. 4. 1915. са прилозима – саслушања мештана очевидаца; искази отераних Турака, повратника из Бугарске, снимци од бр. 242 до бр. 433; ролна микрофилма 461, исто, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 4976, 24. 3/6. 4. 1915; инспектор полиције у Битољу, Д. Алимпић, министру унутрашњих дела, Љ. Јовановићу, пов. 29. 3/11. 4. 1915; специјални изасланик владе за спровођење истраге о нападу, М. Ђорђевић, председнику Министарског савета, Н. Пашићу, 2/15. 4. 1915, железничка станица Струмица; ролна микрофилма 466, бр. 29 Стање у новим областима, министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, истом, пов. бр. 385, 27. 3/9. 4. 1915; начелник Среза дојранског команданту 14. пука, бр. 2262, 25. 4/8. 5. 1915. са прилозима – искази Турака повратника из Бугарске; П. Блажарић, *наведено дело*, 210-215; К. Ципушевь, *19 години вь срьбскит затвори. Спомени*, София 1943, 47; Д. Кецојевић, *наведено дело*, 121-122; исти, *Валандовски покољ на Велики Петак 20. марта 1915. године*, Вардарски зборник 3 (2004), 91-142; П. Стојанов, *наведено дело*, 248-255; В. Милевић, *Струмица и Валандово*, Ниш 1915.

[40] Неке турске породице из пограничних села Дојранског среза су се преселиле у места на десној обали Вардара, АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 466, бр. 29 Стање у новим крајевима, Министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 417, 4/17. 4. 1915; ролна микрофилма 459, 17/IV Бугарска комитска акција, исти истом, пов. бр. 374, 21. 3/2. 4. 1915; ролна микрофилма 460, исто, исти истом, пов. 25. 3/7. 4. 1915; исти истом, пов. 25. 3/7. 4. 1915; исти истом, пов. 2/15. 4. 1915; исти истом, пов. бр. 436, 8/21. 4. 1915; МИД-СПА, 1915, бр. 1269, исти истом, пов. бр. 476, 15/28. 4. 1915.

обезбеђење.[41] Потом је наступило извесно затишје у комитским акцијама.[42]

Од средине јуна 1915. упади комита и сукоби са снагама безбедности су постали веома учестали, свакодневни.[43] Очигледно се радило о некој врсти припреме терена за објаву рата, будући да је бугарска влада управо у јуну преломила и донела одлуку да се прикључи Централним силама и нападне Србију.[44] Ипак, комитска активност је и тада, као и раније, остала углавном ограничена на леву обалу Вардара.[45] Разматрајући насталу ситуацију, цивилне власти су кривиле војску да не чува довољно добро границу, а генерал Поповић је оптуживао полицију да је непособна да растури мрежу присталица ВМРО-а у Србији, без које упади не би били могући.[46] У суштини, били су у праву и једни и други. Расположиве

[41] АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 460, 17/IV Бугарска комитска акција, Министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, министру унутрашњих дела, Н. Пашићу, пов. 27. 3/9. 4. 1915; министар војни, Р. Бојовић, истом, пов. фђобр. 4010, 31. 3/13. 4. 1915; ролна микрофилма 461, исто, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 5035, 28. 3/10. 4. 1915

[42] АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 460, 17/IV Бугарска комитска акција, посланик у Софији, Б. Чолакантић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 298, 9/22. 4. 1915; исти истом, бр. 204, 10/23. 4. 1915; исти истом, пов. бр. 356, 29. 4/12. 5. 1915; исти истом, бр. 234, 30. 4/13. 5. 1915; ролна микрофилма 461, исто, исти истом, пов. бр. 401, 13/26. 5. 1915; вицеконзул у Солуну, Р. Винтровић, истом, бр. 1992, 15/28. 5. 1915; посланик у Софији, Б. Чолакантић, истом, пов. бр. 456, 31. 5/13. 6. 1915.

[43] АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 461, 17/IV Бугарска комитска акција, Посланик у Софији, Б. Чолакантић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, бр. 310, 9/22. 6. 1915; исти истом, бр. 322, 18. 6/1. 7. 1915; командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, ђобр. 6798, 21. 6/4. 7. 1915; министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 658, 21. 6/4. 7. 1915; начелник Округа кумановског, С. Пауновић, министру унутрашњих дела, Љ. Јовановићу, пов. 22. 6/5. 7. 1915; министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 686, 26. 6/9. 7. 1915. Поред наведених сумарних извештаја, на ролни микрофилма 461 се налази мноштво извештаја о појединачним сукобима са комитама од јуна до почетка октобра 1915, које ради уштеде простора не наводимо посебно. У Министарству иностраних дела је у јулу 1915, због умножавања напада комита и преписке о том питању, формирано посебно одељење под називом „Четнички отсек“, МИД-Четнички отсек (=Ч), 1915, решење министра иностраних дела, Н. Пашића, пов. чбр. 1, 4/17. 7. 1915.

[44] Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914-1918*, Београд 1985, 95-97, 142-171.

[45] АС, МИД-СПА, 1915, бр. 1410, 1518, 1640, 1645, 1681, Штампани табаци са подацима о упадима бугарских комита у Србију 1914-1915; МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 467, бр. 29 Стање у новим областима, начелник Округа тетовског, М. Доронтић, министру унутрашњихд дела, Љ. Јовановићу, пов. бр. 281, 31. 5/13. 6. 1915.

[46] АС, МИД-ПО, 1915, ролна микрофилма 461, 17/IV Бугарска комитска акција, Министар иностраних дела, Н. Пашић, министру војном, Р. Бојовићу, пов. бр. 6721, 19. 6/2. 7. 1915. на полеђини акта посланика у Софији, Б. Чолакантића, министру

трупе нису могле херметички да затворе границу, а у атмосфери опште несигурности и ишчекивања, лојалност многих је била сумњива. Ипак, било би погрешно закључити да је све месно становништво већ тада отписало Србију. Министарски савет је 7. јула донео одлуку о одликовању извесних свештеника, учитеља и кметова из Брегалничког округа за заслуге у борби са комитама.[47]

Требало је заправо лечити узрок болести, а не симптоме. Никола Пашић и Врховна команда су у септембру 1915. тражили од савезника допуштење за превентивни рат против Бугарске. Тиме би се Србија, у светлу предстојеће аустро-угарско-немачке офанзиве, обезбедила са истока и очувала везу са Грчком. У крајњој линији, окупација дела Албаније је показала сврсисходност такве операције. Но, будући до последњег тренутка уверене да ипак могу привући Бугарску на своју страну, државе Антанте нису уважиле српску молбу.[48]

Упади бугарских комита у нове крајеве Србије представљали су једну врсту специјалног рата ниског интензитета Бугарске против Србије. Од склапања Букурешког мира до избијања Првог светског рата имали су за циљ дестабилизацију прилика у новим српским областима и одржавање тзв. македонског питања отвореним, док су од почетка Првог светског рата имали за циљ слабљење одбрамбене моћи Краљевине Србије. Иако ни поред предузетих противмера српске власти нису могле да их сасвим спрече, успеле су да значајно умање њихове ефекте.

иностраних дела, Н. Пашићу, бр. 322, 18. 6/1. 7. 1915; министар војни, Р. Бојовић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. фђобр. 5396, 11/24. 7. 1915; МИД-Ч, 1915, министар унутрашњих дела, Љ. Јовановић, истом, пов. бр. 697, 30. 6/13. 7. 1915; министар војни, Р. Бојовић, истом, пов. фђобр. 5297, 7/30. 7. 1915; ВА, П 3, К 73, Ф 2, док. бр. 55, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић, министру војном, Р. Бојовићу, 9/22. 7. 1915.

[47] Одликовани су, на пример, свештеник Панта Крстић и председник општине Гача Милошевић, обојица из села Павлешенца (северно од Светог Николе), Овчепољског среза Брегалничког округа, *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, приредили Д. Јанковић, Б. Храбак, Београд 1976, 91; *Српске новине* бр. 185, 7/20. јула 1915.

[48] Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, Београд 1973, 125-133.

Summary

Miloš Jagodić

"A WAR" BETWEEN THE WARS: INCURSIONS OF BULGARIAN COMITADJIS INTO THE NEW TERRITORIES OF SERBIA 1913-1915

This paper deals with incursions of comitadjis from Bulgaria, members of the Inner Macedonian Revolutionary Organization (IMRO), into the new regions of Serbia, acquired by the Treaty of Bucharest. These incursions occurred as a consequence of the Second Balkan War and Bulgaria's dissatisfaction of its outcome. Their causes and effects are described and analyzed in detail, as well as the countermeasures taken by Serbian civil and military authorities against the comitadjis. The paper relates to the period from the Treaty of Bucharest to the Bulgarian entrance in the WWI.

Милан Ж. Трајковић
мастер историчар
Филозофски факултет, Ниш

УДК 323.1(=163.41)(497.11+497.7)“1908“
355.425.4(=163.41)(497)“1908“

СРПСКА НАЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЂЕДОНИЈИ У 1908. ГОДИНИ

АПСТРАКТ: Младотурска револуција до које је дошло у лето 1908. године донела је велике политичке промене у Османском царству. Она је представљала последњи покушај да се разнородно Царство обједини и спаси од пропасти. Тежећи да на основама „османског национализма“ нађу могућност за обједињавање свих народа у Царству, младотурци су пропагирали брисање разлика између муслимана и хришћана. После успеха револуције, младотурци су у Скопљу и Солуну издали свој проглас – Хуријет – којим се свим турским поданицима обећавају устав, грађанске и политичке слободе. Младотурци су свој проглас исказали двема паролама: „Сви Отомани су браћа“ и „Отоманско царство Отоманима“. Проглас Хуријета од стране младотурака је сигнализирао хришћанским народима да обуставе рад својих револуционарних организација. Централно питање од кога је зависила будућа сарадња Срба и младотурских власти односило се на предају српских четника у Старој Србији и Мађедонији. То питање је посебно расправљано у разговорима који су почетком августа 1908. године вођени између српског конзула Живојина Балугџића и косовског валије. Министар иностраних дела Милован Миловановић прихватио је младотурски захтев да се ради успостављања сарадње између Срба из Турске и младотурских власти приступи разоружавању и распуштању српских чета.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стара Србија, Мађедонија, сукоб, Хуријет, чета, ВМОРО, Младотурска револуција, Живојин Балугџић, распуштање.

Отварање источне кризе 1895. године кроз македонско и јерменско питање, устанак Грка на Криту 1896. године и грчко–турски рат 1897. довели су до погоршања положаја српског народа у Османском царству. Припадници бугарских организација су основали Друштво за убијање Срба 1897. године у Солуну.[1] Након првог убиства

[1] О друштву за убијање Срба детаљније видети: Урош Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902, Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско–македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897 – 1902,* Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 73 – 104.

српског професора Илије Пејчиновића од стране Бугара, у септембру 1897. године,[2] лист „Народна права“ је писао да је задатак овог друштва „да огњем и мачем искорене Србе из Македоније.“[3] Исте године је дошло до више привидног него стварног приближавања Србије и Бугарске склапањем Угодбе, постављен је Србин Фирмилијан на место администратора Скопске митрополије Васељенске патријаршије и Порта је дала дозволу за отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету. Стога су се на мети ВМОРО[4] и ВМОК–а[5] нашли српски учитељи и свештеници, а њиховим убиствима је требало спречити ширење српских просветних и културних установа, те тако принудити становништво да не прихвата српско национално име, односно да га се одриче.[6]

Српска организација за одбрану интереса српског народа у Старој Србији и Мађедонији,[7] обликовала се почев од 1902. године, мењајући своје

[2] Станислав Краков, *Пламен четништва,* Београд, 1930, 53; Исто, 1906, књ. 1, приредили: Љиљана Алексић–Пејковић, Живота Анић, Београд, 2006, прилог А.

[3] Урош Шешум, *нав. дело,* Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 84.

[4] О оснивању ВМРО – а види: *Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*, том 1, част 1, приредили: Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија, 2007; Исти, том 1, част 2, Софија, 2007; Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, Софија, 2013; Кирил Пърличев, *Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908*, Софија, 2001.

[5] ВМОК (Врховен македоно–одрински комитет) је бугарска терористичка организација настала у Софији. Како би избегли сукобе са припадницима ВМРО-а, споразумели су се да ВМОК добије Косовски и Битољски, а ВМРО Једренски и Солунски вилајет. Овај споразум је био мртво слово на папиру, пошто су, ради пљачке, једни другима залазили у терен. Једино у чему су се слагали је била србофобија. Види: Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, София, 2013, 21 – 32.

[6] Владимир Илић, *нав. дело*, Београд, 2006, 14, 15; Милош С. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године*, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 111, 112; Милан Ж. Трајковић, „Деловање ВМРО у Кумановској кази Скопског санџака 1904/1905. године“, Држава, демократизација и култура мира, зборник радова, Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015, 82, 83, 84; Исто, „Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата“, Лесковачки зборник, LV, Лесковац, 2015, 37, 38, 39.

[7] О стварању Српске организације види: Предраг Пејчић, Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918, Крагујевац, 2007; Душан Ж. Путниковић, Ратни мемоари, књ. 1, Ниш, 1938; Станислав Краков, Пламен четништва, Београд, 1930; Коста Пећанац, Четничка акција 1903 – 1912, Београд, 1933; Јован Хаџи Васиљевић, Четничка акција у Старој Србији и Мађедонији, Београд, 1928; Владимир Илић, Српска четничка акција 1903 – 1912, Београд, 2006; Владимир Стојанчевић, Српско–бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу, Вардарски зборник, бр. 2, Београд, 2003, 31 – 68; Исто, Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском, Вардарски

називе и називе својих органа. Настајала је као спонтана и појединачна приватна иницијатива на самом терену, најпре за набавку оружја и стварања малих самосталних чета за одбрану Срба од насиља у Турској, посебно од насилне бугаризације у јужном делу Старе Србије и Маћедоније.[8] После пропасти Илинденског устанка,[9] у лето 1903. године, ова, како је касније названа „приватна иницијатива", израсла је у незваничну друштвену организацију, у чију се активност постепено укључују и Министарство иностраних дела и други државни органи. Од јула 1905. године формално је организована и стављена под контролу посебног органа у поменутом министарству – Врховног одбора или Врховне главне управе.[10] Пун замах Организација је достигла током следеће две године, али је под притиском европских великих сила средином 1907. године влада била приморена да привремено стиша њену акцију.[11]

У 1908. години европско јавно мњење је све више било против Срба и њихових акција у Старој Србији[12] и Маћедонији јер су према њима

зборник, бр. 8, Београд, 2012; Миодраг Д. Пешић, Стари четници, Крагујевац, 2000; Урош Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903 – 1908. Теренска организација, Српске студије, књ. 2, Београд, 2011, 239 – 260; Биљана Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, Историјски часопис, LIII, Београд, 2006, 359 – 374.

[8] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књ. II, додатак 1, Организација Српска одбрана 1903 – 1905, приредила: Љиљана Алексић–Пејковић, Београд, 2008, 9; Бележити Българи за обединение на разпокъсаното отечество, приредио: Пламен Павлов, Софија, 2010; Красимир Каракачанов, нав. дело, София, 2013; Милан Матов, Най комитата разказва.../живот за Македония/, Софија, 2002; Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909, приредили: Михајло Миноски, Ђорђе Стојчевски, Скопје, 2002; Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904 – 1910), приредили: Ђорђе Стојчевски, Петар Стојчевски, Скопје, 2005; Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859-1918), приредио: Александар Трајановски, Скопје 2004; Британски документи за историјата на Македонија (1901 – 1904), том VI, приредили: Александар Трајановски, Зорица Божиновска, Скопје, 2012; Турски документи за оружените борби во Македонија 1903-1908, приредио: Драги Ђорђиев, Скопје, 2007.

[9] О Илинденском устанку види: Јарослав Валеријанович Вишњаков, Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903. , Токови историје, 3, Београд, 2011, 7 – 23; Јован М. Јовановић, нав. дело, Београд, 1941, 147 – 154; Чедомир Попов, Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914), Београд, 2010, 283, 284; Красимир Каракачанов, нав. дело, София, 2013, 55 – 70.

[10] Милош С. Јагодић, Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 111; Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941, 156 – 159; Станислав Краков, Пламен четништва, Београд, 2009, 71 – 73; Владимир Илић, нав. дело, Београд, 2006, 21 – 27.

[11] Исто, књ. II, додатак 1, приредила: Љиљана Алексић–Пејковић, Београд, 2008, 9.

[12] Стара Србија, као појам и термин, се јавља не само у науци и политици већ и у свакодневном животу. Настао је из животне потребе да се њиме обележи део етничког

наставили да чине зверства и покоље над невиним становништвом. Овоме је допринела пропаганда коју су посебно вршили Бугари и све чешће обраћање бугарских депутација свим конзулатима у Скопљу, а исто тако и званичне жалбе бугарске владе Порти, у којима су износили детаље неповољне по Србе. Организација, реорганизована, ставља се почетком 1908. године у непосредну оперативну надлежност Генералног конзулата у Скопљу, али је услед младотурске револуције у лето те године потпуно распуштена.[13]

Повремене несугласице до којих је долазило између скопског Генералног конзулата и Српске митрополије у Скопљу довеле су јануара 1908. године до отвореног сукоба и расцепа у раду српске организације на терену. Формирале су се две групе. Прву је предводио Богдан Раденковић и она је инсистирала да се национални рад спроведе преко Скопља према упутствима и налозима из Београда. Другу групу је предводио скопски митрополит Викентије и она је желела да се национални послови изводе без Скопског одбора, а сходно томе и скопског Генералног конзулата под чијим се патронатом рад овог Одбора одвијао.

ентитета и културно–историјског постојања Срба на одређеном географском простору. Границе тога простора, не тако ретко, одређивале су и доста несталне политичке прилике, али и други друштвено историјски процеси током векова. Прави историјски смисао појма и термина Стара Србија је настао почетком XIX века, после стварања нове српске државе под Карађорђевићем и кнезом Милошем, Србије, односно Кнежевине Србије, за разлику од неослобођеног дела некадашње Старе Србије, која је и даље остала под турском влашћу, до 1877/78. године, односно до 1912, до коначног ослобођења. Вук Караџић је 1818. године све области јужно и југозападно од Милошеве Србије, које су се налазиле између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве назвао заједничким именом Стара Србија, да би 1852. године овај термин употребио у свом „Српском рјечнику“ означавајући Тетово, Кичево, Гостивар, Скопље и Прилеп као градове у Старој Србији. Он каже да је „Стара Србија она тероторија нашег која је припадала српској држави пре турског освајања Балканског полуострва.“ У најужем смислу, Стара Србија се узима као земља етничког језгра и центра српске средњевековне државе немањичког периода, тј. предела: Рашке области, Косова и Метохије, слива Биничке Мораве и Повардарја са Скопљем. види: Јован Цвијић, Географски положај Старе Србије и Македоније, Говори и чланци, Београд, 1991, 107 – 112; Владимир Стојанчевић, Стара Србија са Мађедонијом, Срби у Мађедонији, књ. 4, Крушевац, 2004, 17; Славиша Недељковић, Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 7. ; Косово и Метохија у српској историји, Београд, 1989, 191 – 194; Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941, 36 – 43; Милан Ж. Трајковић, Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата, Лесковачки зборник, LV, Лесковац, 2015,35, 36.

[13] Красимир Каракачанов, нав. дело, София, 2013, 99 – 102; Исто, књ. II, додатак 1, приредила: Љиљана Алексић–Пејковић, Београд, 2008, 9; Милан Ж. Трајковић, Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата, Лесковачки зборник, LV, Лесковац, 2015, 39.

И поред сукоба, бројно стање и распоред српских чета у 1908. години је био следећи: Шеф скопског горског штаба војвода Вук је у саставу своје чете имао 18 четника. Доњепаланачке и горњепаланачке чете које су својим саставима имале по 8 четника имале су своје команданте које су замењивали војводе. На челу доњепаланачке чете је био четник Јован Пешић, а горњепаланачке четник Петар Крстић.[14] Шеф прековардарског горског штаба је био војвода Грмија. На челу велешке чете која је бројала 12 четника био је војвода Василије Трбић. Постојале су две прилепске чете. Прва прилепска чета за села Дреновце, Небрегово, Присад, Дабница, Горње Село, Дупјачане, Крстец, Ораховац, Плетвар, Сенокос и околину је бројала 10 четника, а на чело чете се налазио војвода Бошко. Друга прилепска чета за села Маргаре, Дуње, Долгавец, Секирце, Костинце, Слепче, Риљево, Сливје, Ропотово, Жабјани, Кошино, Долнени, Сланско, Дивјаци и околине је бројала 6 четника, а командант чете је био војвода Стеван Недић.[15] На челу горњепоречке чете која је бројала 8 четника налазио се војвода Риста, а на челу доњепоречке чете војвода Јосиф. Она је бројала 7 четника. Постојала је кичевска чета јачине 10 четника и на њеном челу се налазио војвода Дане. Под управом главног одбора у Скопљу постојала је чета Скопске црне горе од 9 четника под вођством војводе Петка.[16]

У првој половини јануара наставило се са нападима Бугара. Тад су од стране бугарског комитета убијени Ђорђе Рујановић, Коне Стефановић са сином и Атанас Шеребетка из околине Прилепа.[17] У периоду од 15. јануара до 15. маја од стране бугарске организације су убијени Вељко Николић из села Присата, Момир Цветковић и Ђорђе Цветковић из села Коишна, Анђел Домазет и Никола Мино из села Ораховца, Тане Амзић из села Врбјана, српски свештеник Јован Алексић из Прилепа.[18]

Међутим, сукоби у српској организацији су се пренели и међу четнике. Четовође Серафим Смиљанац, Зарија Ђорђевић и Аћим Јелић отказали су послушност шефу Горског штаба предвардарја и почели су да раде „на своју руку“. Са циљем да реши настали расцеп, Врховна управа је упутила на терен капатена Алимпија Марјановића који је деловао под псеудонимом „професор Лазар Младеновић“. Алимпије Марјановић је

[14] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска 1/I, 1/14. јануар – 15/28. март 1908. године, приредили Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, 573.

[15] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска 1/I, 1/14. јануар – 15/28, март 1908. године, приредили Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, 574.

[16] Исто, 574.

[17] Исто, књига III, свеска 2/I, 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године, приредили Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, 250.

[18] Исто, 250.

стигао 5. фебруара 1908. године у Скопље и ту је заједно са Богданом Раденковићем направио нови Устав српске организације. Уставом су била дефинисана права и обавезе свих Срба на територији Косовског и Битољског вилајета. По формирању устава Алимпије Марјановић је отишао у Врање и тамо формирао чету. Са овом четом је 25. фебруара прешао границу код Лепчинца. Прво је сломио отпор непослушних војвода, а потом извршио теренску реорганизацију. Реорганизација се огледала у уређењу сеоских чета и подели целокупне територије на рејоне. Сваки рејон је добио своју рејонску чету и војводу којима су одређена стриктна права и дужности. После сређивања прилика настављено је продирање ка југу, ка Овчем пољу и према истоку ка селима која су се налазила под утицајем бугарске организације. На српску страну су преведена села Страцин у Кумановској кази и Бродац у Паланачкој кази, која су била важна упоришта за одржавање канала према југу и блокаду бугарских чета.[19] У борбама које су вођене српска чета је заузела и запалила бугарско село Градец, док су Бугари спалили српска села Здуње у Поречу и Трнци.[20]

Након ових догађаја Врховни одбор је упутио наређење Скопском одбору у коме су најстрожије забрањене овакве акције. У писму се истицало да српска четничка акција има за сврху одржавање и стварање организације тамошњих крајева, „а никако спаљивање села противничких или задобијање утицаја на начин који није достојан једног културног народа.“[21]

И поред честог апела Врховног одбора да се прекине са било каквим сукобом, Бугари су на све начине покушавали да инсценирају сукобе, па су убиство једног српског сељака из Пореча, који је преносио муницију за свој крај, покушали да представе као сукоб српских и бугарских чета.[22]

Због жеље становништва Штипа да пређу на српску страну и молбе за отварање српске школе, бугараши су у марту успели да измаме вођу српске струје у Штипу Глигора Трипковића ван Штипа, у село Кончу, и тамо га дочекали и ножевима измасакрирали, наневши му 37 рана.[23] Једна од жртава пре Хуријета био је српски војвода Серафим, кога су у селу Драгоманци, у Кумановској кази, 25. марта 1908. године ликвидирали бугарски агенти.[24]

---

[19] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, додатак, Организација Српска одбрана 1908. године, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, 169.

[20] *Исто*, 176.

[21] *Исто* 182.

[22] *Исто*204,205.

[23] *Исто,* књига III, свеска 1/I, 1/14. јануар – 15/28. март 1908. године, приредили Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, 644, 726.

[24] *Исто*, књига III, додатак, Организација Српска одбрана 1908. године, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд, 126; *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909*, припредили Михајло Миноски, Горги Стојчевски, 375.

Нагли развој просвете за време владавине султана Абдул Хамида II дао је велики број образованих људи. Они су одбацивали основну претпоставку Танзимата, која се састојала у томе да се права модернизација може постићи само ако је наметне елита друштва. Сматрали су да је оваква реформа осуђена на неуспех уколико је не прате корените политичке и друштвене реформе. Ова школована група људи постепено се ујединила и у Европи је била позната под називом Младотурци. Младотурци су потицали из разних друштвених средина и они су заправо били незадовољни млади Османи. Одлазили су у избеглиштва у Париз, Лондон, Женеву, а након британске окупације и у Египат. Своја неслагања су изражавали низом натписа међу којима се појавио и натпис Млада Турска који ће остати дуго у сећањима људи, те ће по њему читав покрет добити име. Ова револуција је била последња у низу побуна које су се од 1907. године дизале по читавом царству, а до којих је долазило више из финансијских него идеолошких разлога. Порези су се споро прикупљали, те су исплате плата биле у сталном закашњењу. Стога су многи официри и службеници изражавали своје незадовољство тако што су напуштали посао.[25]

Младотурска револуција која је избила у јулу 1908. године била је покушај да се Османско царство модернизује и уведе у круг европских држава. Друштвена и економска слабост османске грађанске класе уопште ударила је младотурском покрету печат војне завере и војног преврата. У почетној фази младотурског покрета, у коме је преовладавало либерално крило, била су истакнута начела уставности, парламентаризма и аграрних реформи. Пошто је револуција са средиштем у солунском војном гарнизону победила, султан Абдул Хамид II је био принуђен на капитулацију, а младотурци су образовали у Царигараду своју владу.[26] Револуција је значила крај реформне акције у Старој Србији и Маћедонији пошто је нови режим одбио страно мешање у унутрашње ствари царства. Очајне прилике српских сељака изложених османским и бугарским пристисцима, као и опште стање личне и имовинске несигурности, имале су за поседицу то да је младотурска револуција дочекана као знак олакшања и попуштања опште затегнутости.[27]

После успеха револуције, младотурци су у Скопљу и Солуну издали свој проглас – Хуријет којим су свим турским поданицима обећани устав, грађанске и политичке слободе. Младотурци су свој проглас исказали двема паролама: „Сви Отомани су браћа“ и „Отоманско царство Отоманима“.

---

[25] Јозеф фон Хамер, *Хисторија Турског (Османског) царства*, 3, Загреб, 1979, 501, 502, 507

[26] Славиша Недељковић, *Политичко организовање Срба у Турској у првим месецима после победе младотурске револуције,* Вардарски зборник 10, Београд, 2015, 85

[27] *Историја српског народа*, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918, књига VI, том 1, Београд, 1994, 166.

Проглас Хуријета од стране младотурака је сигнализирао хришћанским народима да обуставе рад својих револуционарних организација. Прва последица промена био је силазак чета из планина у градове и њихово распуштање.[28] На овај начин је хришћанима била дата могућност да учествују у политичком животу Турске. Од самог почетка револуције, младотурци су сматрали да треба што пре признати српски милет у Османском царству. За време младотурских манифестација у Скопљу могли су се чути узвици „живео српски народ“ док се на зборовима говорило да се Србима мора признати њихова народност и да се то више не сме одлагати. По варошима Старе Србије и Мађедоније, младотурци су позивали вићеније Србе да прићу младотурским одборима и да са њима политички сарађују. Од почетка младотурске револуције хришћанима је стављено до знања, да сада, у новим околностима, они могу слободно да се развијају и да уживају сва права као равноправни грађани Османског царства. Истовремено, младотурске власти су хришћанским поданицима саопштиле да су оне изричито против тога да хришћани одржавају било какву везу са земљама из којих потичу њихове народности.[29]

После проглашења уставности, на многим зборовима који су били одржани у знак подршке новим властима, могли су се чути ставови да су сада нестали сви разлози за спровођење реформи, као и разлози за четовање. Због тога су младотурци, убрзо по увођењу уставности, почели да постављају питање предаје српских четника у Старој Србији и Мађедонији. Младотурци су захтевали да се српски четници предају и ставе на располагање младотурским комитетатима, а да се њихове старешине које су дошле из Србије удаље.[30] Том приликом српске чете су се раздвојиле у три групе. Јован Бабунски је са извесним бројем четника пошао за Солун, а одатле се преко Велеса вратио у свој Азот. Глигор Соколовић је са својом четом пошао за Кичево. У Кичеву је био свечано дочекан и убрзо након тога његова чета се растурила. Трећа група војвода: Стеван Недић-Ћело, Јован Божиновић-Мајка и Наце су пошли са извесним бројем четника за Охрид, Стругу и Дримкол. Овим су били завршени обиласци вароши и села са намером да се ове чете представе народу. Обилазак српских чета је „имао национални значај за српски народ у Старој Србији јер су их упоређивали са бугарским четама које су пре српских чета посетили те вароши и села.“[31]

[28] *Историја српског народа,* Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918, књига VI, том 1, Београд, 1994 , 166.

[29] Славиша Недељковић, *нав. дело, 85, 86.*

[30] *Исто*, 86..

[31] Петар Коларевић, *Моји записи и сећања на тежак живот у Македонији у другој половини XIX века и почетком XX века у бившој Турској царевини – долини плача и лелека*, приредио и предговор написао: Владимир Стојанчевић, Београд, 2015, 94.

Како се после предаје 200 бугарских комита младотурским властима предало само 30 српских четника, питање предаје српских бораца у јужним деловима Старе Србије и Мађедоније почело је све више да се поставља. Балканске државе су резервисано и са извесном дозом неповерења гледале на долазак младотурака на власт. Сваки евентуални успех младотурака у сређивању политичких прилика у Османском царству значио је негацију напора поробљених хришћана да се ослободе вишевековне турске управе. Власти у Београду су пажљиво пратиле развој политичких прилика у Османској царевини. У првим данима после проглашења уставности, сходно упутствима из Србије, Срби из Турске држали су се по страни осматрајући даљи развој политичких прилика. Тек после десетак дана српска влада је дала сигнал османским Србима да могу да се прикључе акцијама младотурских власти.[32]

Централно питање од кога је зависила будућа сарадња Срба и младотурских власти односило се на предају српских четника у Старој Србији и Мађедонији. То питање је посебно расправљано у разговорима који су почетком августа вођени између српског конзула Живојина Балугџића[33] и косовског валије. Том приликом, валија је српском конзулу изјавио да непредавање српских наоружаних чета оставља врло рђав утисак на представнике нових власти што може оставити утисак да су Срби противници новог уставног поретка. Балугџић је скопском валији одговорио да српских чета има мало и да ће се оне предати чим се бугарске чете буду предале „јер су се српске чете појавиле и постоје само због злочина које су чиниле бугарске чете“. На Балугџићеву опаску да су младотурци много благонаклонији Бугарима него Србима, валија је одговорио да је то због тога „што су Бугари тежили ка аутономији Старе Србије, док су Срби радили на томе да се јужни делови Старе Србије припоје Србији. Осим тога, истакао је валија, званична Србија као и овдашњи Срби водили су пријатељску политику према званичној Турској па је зато природно да се револуционарни Турци обрате оној балканској држави која се

[32] Славиша Недељковић, *нав. дело*, 86, 87.

[33] Живојин Балугџић (Београд, 19. фебруар 1868 – Београд, 26. септембар 1941). Основно и средње образовање је завршио у Србији. Студије права је започео у Београду, а завршио у Женеви. У дипломатску службу Краљевине Србије ступио је јуна 1906. године, када је био изабран за секретара прве класе српског Посланства у Цариграду. Јуна 1907. године постављен је за генералног конзула треће класе у конзулату у Битољу. На том месту налазио се кратко, односно до 10. септембра 1907. године, када је постављен за генералног конзула исте класе у Скопљу. Указом од 8. маја 1909. године, постављен је за генералног конзула у Солуну. Био је посланик у Атини, Риму и Берлину до 1935. године када је пензионисан. види: Миле Станић, *Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића*, Вардарски зборник 2, Београд, 2003, 128.

отворено противи политици Старе Турске.“[34] Овакав став једног турског званичника недвосмислено је указивао на то да је упркос прокламованој једнакости политика турских власти према српском становништву у Старој Србији и Мађедонији остала непромењена. Министар иностраних дела Милован Миловановић,[35] прихватио је младотурски захтев да се ради успостављања сарадње између Срба из Турске и младотурских власти приступи разоружавању и распуштању српских чета. Тако се 14. августа турским властима предало неколико војвода из велешког краја (Глигор, Божановић, Стеван Недић, Бошко, Дане, Трајко и Михајло), са 40 четника, а наредног дана се младотурским властима предао и војвода Василије Трбић.[36] Он није хтео да се са својом четом представи „младотурцима“ нити „старотурцима“ јер није веровао ни једнима ни другима.[37] Због овога су Срби имали великих проблема, те је „Џемиет“, односно „младотурски клуб“, издао наређење да се пронађе чета Василија Трбића и да ће и његова чета бити свечано дочекана као што су биле дочекане и друге српске чете. Задатак да пронађу Трбићеву чету су добили Пера Димитријевић и Петар Коларевић. Они су је пронашли у селу Орешју и успели да га замоле да се и његова чета представи народу. Након Трбићеве чете представила се и чета Мицка Крстића. Војвода Мицко је предао чету и дужност и повукао се у Србију.[38] Српска четничка организација је након Хуријета престала да постоји. Многи од њених некадашњих војвода сачували су свој углед и утицај у српском народу, те су, колико се могло, потајно коришћени за поверљиве сврхе.[39]

---

[34] Славиша Недељковић, *нав. дело*, 87.

[35] Милован Ђ. Миловановић (1863-1912), политичар, дипломата и државник. Министар иностраних дела од 30. јула 1908. до 8. јула 1911. године. Био је председник владе и министар иностраних дела од 8. јула 1911. до 1. јула 1912. године у две узастопне владе. Види: Милан Ракић, *Конзулска писма 1905 – 1911*, приредио Андреј Митровић, Београд, 1985, 341.

[36] Славиша Недељковић, *нав. дело*, 87.

[37] Према казивању Петра Коларевића, Василије Трбић није желео да се преда јер је „раније био искусио њихово „пријатељство“ кад је био ухваћен у околини Скадра, ухапшен, тучен, злостављан и водили га босоногог од апсане до апсане.“ види: Петар Коларевић, *Моји записи и сећања на тежак живот у Македонији у другој половини XIX века и почетком XX века у бившој Турској царевини – долини плача и лелека,* приредио и предговор написао: Владимир Стојанчевић, 94.

[38] Убрзо након Хуријета Мицко Крстић се вратио у Стару Србију. Боравио је у Скопљу, Солуну, Битољу, Прилепу, Крушеву, Ресену, Струги, Дебру, Кичеву и напослетку је стигао у свој Пореч. види: Петар Коларевић, *Моји записи и сећања на тежак живот у Македонији у другој половини XIX века и почетком XX века у бившој Турској царевини – долини плача и лелека*, приредио и предговор написао: Владимир Стојанчевић, 92, 94,95, 96.

39 Красимир Каракачанов, *ВМРО, история на една борба*, Фондация ВМРО,

ИЗВОРИ

Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909, приредили Михајло Миноски, Горги Стојчевски, Скопје, 2002.

Британски документи за историјата на Македонија (1901 – 1904), Том VI, приредио Александар Трајановски, Зорица Божиновска, Скопје, 2012.

Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма), том 1, част 1, приредио Цочо Билярски, Ива Бурилкова, Софија, 2007.

Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма), том 1, част 2, приредио Цочо Билярски, Ива Бурилкова, Софија, 2007.

Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904 – 1910), приредио Горги Стојчевски, Петар Стојчевски, Скопје, 2005.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ.2, 1/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србиј,е књ.2, ½, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србиј,е књ.2, 2/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ.2, 2/2, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ 2, 3/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2004.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 2, 3/2, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2004.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 2, 4/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 2, 4/2, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 3, 1/1, приредили М. Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2010.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 3, ½, приредили М. Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2010.

Издателство „Захарий Стоянов“, Софија, 2013, 99; Славиша Недељковић, П*олитичко организовање Срба у Турској у првим месецима после победе младотурске револуције,* 88.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана1903-1905, књ. 2, Додатак 1, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана 1906, године, књ, 2, Додатак 2, приредили, Љиљана Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана 1907, године, књ, 2, Додатак 3, приредили, Љиљана Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008.

Руски документи за Македонија и Македонското прашање (1859 – 1918), приредио Александар Трајановски, Скопје, 2004.

Турски документи за оружените борби во Македонија 1903 – 1908, приредио Драги Горгиев, Скопје, 2007.

ЛИТЕРАТУРА

Бележити Българи за обединение на разпокъсаното отечество, приредио: Пламен Павлов, Софија, 2010.

Биљана Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, Историјски часопис, LIII, Београд, 2006, 359 – 374.

Василј Поповић, Источно питање - историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану, Београд, 1996.

Владимир Илић, Српска четничка акција 1903 -1912, Београд, 2006.

Владимир Стојанчевић, Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском, Вардарски зборник, бр. 8, Београд, 2012.

Владимир Стојанчевић, Срби у Мађедонији, књ. 4, Крушевац, 2004

Владимир Стојанчевић, Српско – бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу, Вардарски зборник, бр. 2, Београд, 2003, 31 – 68.

Душан Ж. Путниковић, Ратни мемоари, књ. 1, Ниш, 1938.

Јарослав Валеријанович Вишњаков, Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903. , Токови историје, 3, Београд, 2011, 7 – 23.

Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја *XVIII* века до ослобођења, Београд, 1941.

Јован Хаџи Васиљевић, Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. I – V, Београд, 1909.

Јован Хаџи Васиљевић, Четничка акција у Старој Србији и Мађедонији, Београд, 1928.

Јован Цвијић, Говори и чланци, Београд, 1991.

Јозеф фон Хамер, Хисторија Турског (Османског) царства, 3, Загреб, 1979.

Кирил Пърличев, Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908, Софија, 2001.

Коста Пећанац, Четничка акција 1903 – 1912, Београд, 1933.

Красимир Каракачанов, ВМРО – история на една борба, Софија, 2013.

Македонски дневник, Спомени на отец Търпо Поповски, София, 2006.

Милан Ж. Трајковић, Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата, Лесковачки зборник, LV, Лесковац, 2015.

Милан Ж. Трајковић, Деловање ВМРО у Кумановској кази Скопског санџака 1904/1905. године, Држава, демократизација и култура мира, зборник радова, Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015.

Милан Матов, Най комитата разказва.../живот за Македония/, Софија, 2002.

Миле Станић, Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића, Вардарски зборник 2, Београд, 2003.

Милош С. Јагодић, Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 111 – 130.

Миодраг Д. Пешић, Стари четници, Крагујевац, 2000.

Момчило Златановић, Историја и традиција, Врање, 2006.

Наум Кайчев, Македонийо, възжелана, Армията, училището и градежът и нацията в Сърбия и България (1878 – 1912), Софија, 2006.

Петар Коларевић, Моји записи и сећања на тежак живот у Македонији у другој половини *XIX* века и почетком *XX* века у бившој Турској царевини – долини плача и лелека, приредио и предговор написао: Владимир Стојанчевић, Београд, 2015.

Предраг Пејчић, Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918, Крагујевац, 2007.

Славиша Недељковић, Политичко организовање Срба у Турској у првим месецима после победе младотурске револуције, Вардарски зборник 10, Београд, 2015.

Славиша Недељковић, Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 7 – 24.

Станислав Краков, Пламен четништва, Београд, 1930.

Стеван К. Павловић, Историја Балкана 1804 – 1945, Београд, 2004.

Сузана Рајић, Руски план реформи за европске провинције Турске из 1902. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 67 – 78.

Урош Шешум, Друштво против Срба 1897 – 1902. , Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско – македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној

Старој Србији и Македонији 1897 – 1902. , Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 73 – 104.

Урош Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903 – 1908. Теренска организација, Српске студије, књ. 2, Београд, 2011, 239 – 260.

Урош Шешум, Четници у првом балканском рату 1912. године, Српске студије, књ. 3, Београд, 2012, 63 – 82.

Чедомир Попов, Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914), Београд, 2010.

Резюме

Милан Трајкович

СЕРБСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ В СТАРОЙ СЕРБИИ И МАКЕДОНИИ В 1908 ГОДУ

Настоящая работа занимается действием сербской национальной организации в Старой Сербии и Македонии с января по 23 июля 1908 года. Тогда после успеха революции младотурки объявили свое проглашение – Хуриет, который всем народам империм обещал конституцию, гражданские и политические свободы. Проглашение Хуриета сигнализировало всем христианским народам прекратить работу своих революционных организаций.

Со сербской стороны основной вопрос относился на передачу сербских четников в Старой Сербии и Македонии. В связи с этим и министр иностраных дел Милован Милованович прихватил ради установления соработки между сербами и младотурецких властей разоружение и распущение сербских отрядов. Работа написана на основании напечатанных сербских, болгарских и македонских источников.

Добросав Ж. Туровић
историчар-педагошки саветник
Лесковац

УДК 94(497.11)“1914/1918“
355.48(497.11)“1917“

ЈАБЛАНИЧКИ СРЕЗ ЗА ВРЕМЕ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1915–1918)

САЖЕТАК: Навршило се сто година од окупације Србије у Великом рату 1915. године. Рад је посвећен Јабланичком срезу (Јабланица и Пуста Река) за време бугарске окупације 1915–1918. године, у Великом рату. Тај крај је највише настрадао за време окупације и Топличког устанка.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Бугарска окупација, југ Србије, 1915-1918. Јабланички срез, одступне борбе

Повод Великом рату (Први светски рат) био је атентат Гаврила Принципа на Франца Фердинанда, наследника Франца Јозефа, цара Аустрије и краља Угарске, на Видовдан 28. јуна 1914. године.Ултиматум царске монархије уручен је 23. јула Србији али га је она одбила. Аустро-Угарска је 28. јула објавила рат Србији.[1] Према Србији усмерила је Балканску војску, под командом генерала Оскара Поћорека. Србија је извршила мобилизацију и концентрацију српских армија (Прве армије, под командом генерала Петра Бојовића , Друге армије, под командом генерала Степе Степановића, Треће армије, под командом генерала Павла Јуришића Штурма, и Ужичке војске, под командом генерала Милоша Божановића). Мобилисано је око 450.000 српских војника и регрута. Балканска војска имала је више војника: 6. армија нападала је са правца Власеница–Рогатица–Калиновник–Сарајево, 5. армија од Бијељине до Зворника, 2. армија од Срема према Шапцу, Обреновцу и Београду. Аустроугарски напад је почео 12. августа 1914. године. Српска војска однела је сјајне победе на Церу (12–24. августа), на Дрини (6. IX – 16. XI), на Колубари (16. XI – 15. XII

[1] Дедијер, Владимир, *Сарајево*, 1964, стр. 17–23; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918,* Београд, 2014. Историја српског народа, књ. VI, 2 том, Београд, 1983, стр. 7; Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2004. стр. 10–11.

1914), као и одбрани Београда. То су биле и прве победе савезника над централним силама у Првом светском рату. Непријатељ је потучен, побеђен, растројен и отеран са територија Србије. Ослобођен је Београд.[2] Генерал Пећорек је смењен. О томе „Политика“ 1915. године пише: „Аустријанци су нашли зашто су пропали у Србији: Велики стратег генерал Пећорек, познат са свог чувеног пораза у Србији, недавно је интерниран у болницу за душевне болести. Бечка влада, како саопштава „Насион Чех“, орган Чеха у Паризу, нада се да се на тој начин ослободи одговорности за срамне поразе, које су јој донеле велике аустроугарске борбе у Србији. Она чак тврди како је сазнала – истина доцкан – да је генерал Пећорек био луд и пре рата; и генералов лични лекар ухапшен је под оптужбом да је крио истину. Овај јадни лекар, на кога су се свалиле све кривице и погрешке аустријске владе у њеним грандоманским плановима, извршио је самоубиство пре неколико дана. Какву је јединствену услугу учинио министрима Франца Јозефа!“.[3]

Велике победе српске војске на Балканском фронту допринеле су деветомесечном затишју, у коме за Србију није било мира. Вођен је један нови рат – против болести, епидемија, које су погађале војску, заробљенике и народ. Од пегавог тифуса оболело је више од 400.000 људи, од којих 100.000 војних обвезника. Од ове опаке болести умрло је око 100.000 цивила, 30-35.000 војника, као и 30.000 непријатељских војника. Српска војска бројала је око 260.000 војника. Опоравак војске трајао је три месеца. За то време српске власти позвале су у војску око 700.000 обвезника. Вођење рата тешко су погодили финансије Србије и она је затражила од савезника зајам од 300.000.000 француских франака. Српска војска је оскудевала у оружју, муницији, одећи и обући. Русија је помогла српску војску и слала помоћ.[4]

ОДСТУПНЕ БОРБЕ ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ КРОЗ ПУСТУ РЕКУ И ЈАБЛАНИЦУ 1915. ГОДИНЕ

Централне силе (Аустро-Угарска, Немачка) 1915. године решиле су да Србију поразе и избаце је из рата. Почетак Великог рата затекао је Србију и Бугарску у крајње заоштреним односима. Бугари су тежили за стварање велике „Санстефанске Бугарске“, за територијално припајање југоисточне Србије и Македоније својој матици „Бугар-Морави“. Бугарски краљ Фердинанд I и председник бугарске владе Родославов сматрали су да своје учешће у рату на страни централних сила треба добро да наплате. Са Немачком су 4. септембра 1915. склопили тајни уговор, а 6. септембра у Плесу потписали су и војну конвенцију. Тада је Бугарској обећана Македонија, долина Јужне Мораве, Топлица и цела источна Србија до Велике

[2] Поповић, Б. Никола, *Срби у Првом светском рату*, Београд 1998, стр 14–19;

[3] *Политика*, Београд, 6. IX 2015, стр. 23.

[4] Туровић, Добросав, *Јунаци гвозденог пука,* Лесковац, 1990, стр. 23.

Мораве. Било је утврђено да у нападу на Србију учествују четири бугарске и по шест немачких и аустроугарских дивизија. За главног команданта армија постављен је генерал – фелдмаршал Аугуст фон Макензен.[5]

У септембру 1915. године Србију је угрозило око 800.000, изузетно опремљених и наоружаних непријатељских војника. Србија је супротставила око 300.000 војника (од I позива до последње народне одбране). Србија је морала да брани фронт, дугачак око 1.000 км. Макензен је отпочео концентричну офанзиву против Србије. По плану, 6. октобра, на целом фронту отпочела је непријатељска канонада, од Ужица до ушћа Тимока. На Београд се сручило 30.000 граната. Српски отпор био је жесток. Прва српска армија војводе Живојина Мишића, и ужички одред пружили су жесток отпор на Дрини и Сави, затим код Костолца, Смедерева и других положаја. Трећа српска армија била је присиљена на повлачење, као и Прва армија са правца Дрине и Саве.[6]

Бугарске армије напале су 11. октобра српски источни фронт дуж дугачког фронта. Жесток отпор Бугарима су пружиле: Друга српска армија војводе Степе Степановића, Власински одред Плазине, Трупе Нове области генерала Поповића и Тимочка дивизија. Бугари су заузели граничне висове на тимочком и нишавском сектору, ушли су 25. октобра у Књажевац, а 27. октобра у Зајечар, затим запосели пиротски и тимочки положај. Бугари су потисли српску војску и 16. октобра освојили Врање и пресекли су српској војсци пут Ниш–Скопље, затим су 21. октобра ушли у Куманово, а до 21. октобра дошли су до Вардара и 22. октобра освојили Скопље. Нажалост, генерал Сарај, командант савезничких јединица, изјавио је „да не може предузети офанзиву без довољно трупа.“[7]

Пошто су 3. аустроугарска и 11. немачка армија заузеле Београд, главни немачки напад одвијао се ка долини Велике Мораве. Генерал Макензен планирао је да српску војску окружи и уништи северно од Крагујевца, у долини Западне Мораве, Топлице и Јабланице и на Косову. После битке код Крагујевца 30. октобра, српска војска се повлачи: Прва армија правцем Краљево–Рашка; јединице Одбране Београда Рековац–Крушевац–Јанкова клисура–Преполац; Трећа армија Ћуприја–Параћин–Ражањ–Ђунис–Рибаре–Гребац; Друга армија 26. октобра са Тимока и Нишаве. Српска Врховна команда, 4. новембра 1915. године, доноси одлуку о повлачењу српске војске на Косово, преко Призрена и Дебра у јужну Македонију и Албанију. Немачке и аустроугарске трупе 6. новембра започеле су прелазак Западне и Јужне Мораве и 8. новембра заузеле Крушевац.[8]

[5] Поповић, нав. дело, стр. 41–50; Андреј Митровић, Продор на Балкан, Београд,1981

[6] Исто.

[7] *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918,* Београд, 2. издање, стр 504–515;

[8] *Јединство,* Приштина, 3. III 1992; Архив Војно -историјског института, Београд, к. 65, ф.5.

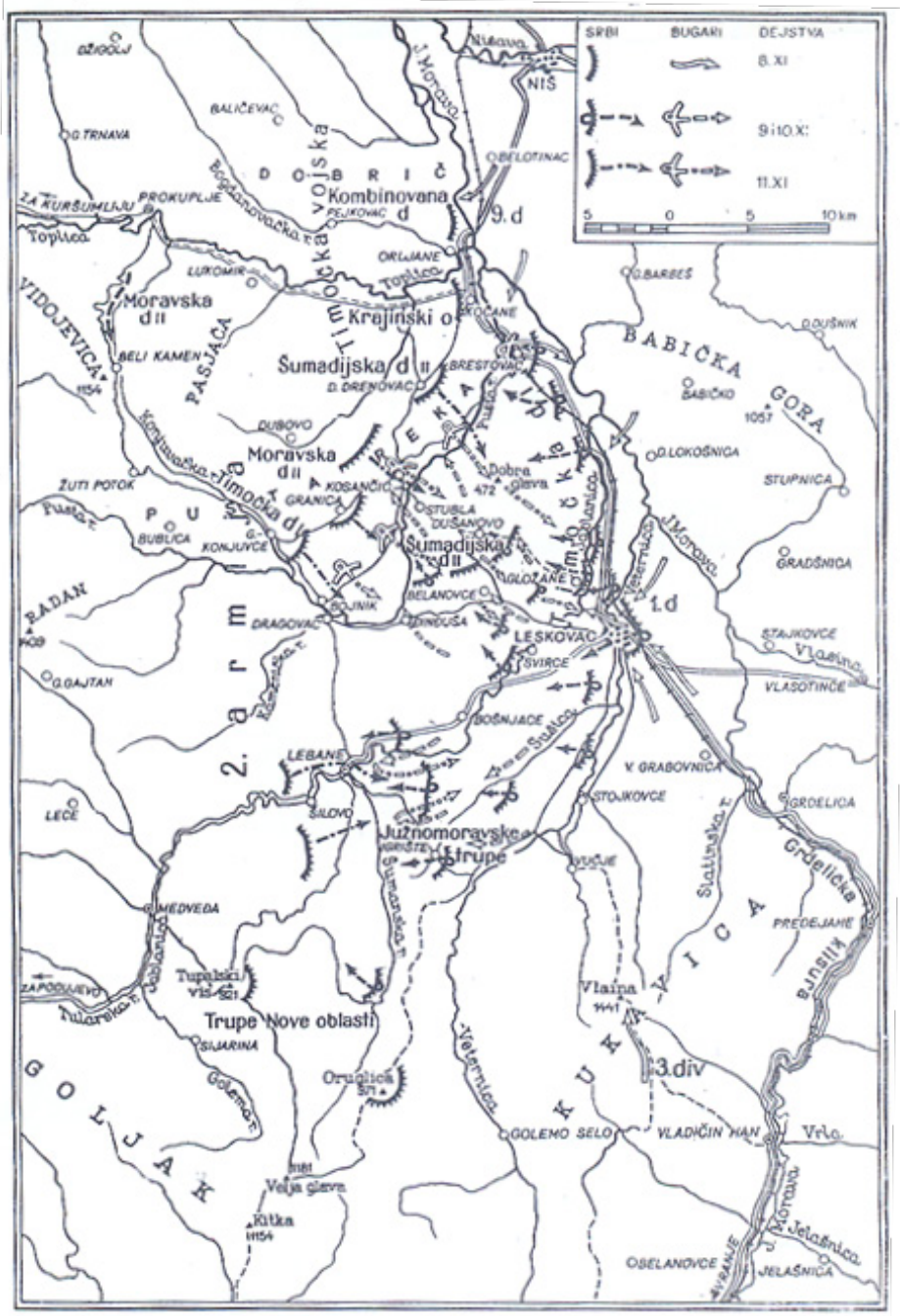

ЛЕСКОВАЧКИ МАНЕВРИ 8 - 12. XI 1915.

Друга српска армија од 8. до 12. новембра водила је жестоке борбе са војском бугарске I армије, која је успела да 8. новембра заузме Лесковац. Тимочка дивизија после жестоке борбе на лесковачком Хисару повукла се на положај Мира Чивлак–Горње Стопање, а јужноморавске трупе на положај Цековица–Просјак–Дрводеља–Славујевце. Бугари су заузели Поречје, Славујевце, Дрводеља и Бели Поток.[9]

У одбрани Србије, против окупатора, Јабланичани су листом устали. Сви су стали под једну српску тробојку: старци, жене, и дечаци, недорасли за пушку. Начелник Јабланичког среза и народни посланик Гаврило Гајо Николић, спровео је мобилизацију људи, коња и волова за вучу у општинама: лебанској, бојничкој, медвеђској, бошњачкој, бучуметској, косанчићкој, оранској, реткоцерској, слишанској, туларској, равнобањској, оругличкој, доњокоњувачкој, бувској и бањској – Сијаринској бањи, за помоћ Другој српској армији, за опскрбу храном, за извлачење топова, муниције и рањених и болесних војника. У Лебану Гајова жена Магдалена, учитељица, формирала је приватну болницу за лечење рањеника. За помоћ војсци сви су се масовно одазвали мобилизацији. После одступања Друге армије према Косову, Албанији и Црној Гори са Гаврилом Николићем пошао је велики збег. Нарочито из насељеничких села: Гајтана, Тулара, Реткоцера, Медевца, Сијарине, Нове Тополе, Петровца, Голог Рида, Старе Бање и Боровца преко 250 људи. Снабдевање Друге армије било је организовано из Лебана, Медвеђе и Тулара.[10]

За време повлачења Друге српске армије према Косову вођене су са Бугарима борбе у Јабланици, Пустој Реци и Топлици. Напредовање бугарске војске кроз Пусту Реку, Јабланицу и Топлицу претило је главнини српске војске. На фронту у Пустој Реци били су и краљ Петар и војвода Степановић. Српска Врховна команда организовала је контраудар, 11. новембра 1915. године код Лесковца. Изненађени Бугари, претрпевши губитке, били су одбачени са заузетих положаја око 20 км, назад преко Јужне Мораве. Захваљујући противудару, српска војска избегла је по други пут опкољавање за време Лесковачког маневра 8–12. новембра 1915. године. Највеће борбе водиле су се на Бојничкој коси, Тупалском вису, Реткоцерским шанчевима, код Спонца, Тулара, Медевца; на Вељој Глави, Китки и Црној чуки, на којој су Бугари убили 55 српских војника 10. српског пука, I позива.[11]

Због невремена и лоших путева и тешко проходног терена кроз Горњу Јабланицу и кроз села горње Пусте Реке, остало је много оружја, муниције

---

[9] Војвода С. Степановић, нав.дело, стр. 506–507; Споменица на прославу 50-годишњице ослобођења Лесковца 1877–1927, Лесковац, 1928, стр. 90.

[10] Туровић, Добросав, *Јабланички комитски покрет 1916–1918*, Београд, 1996, стр. 30; сећања Рада Вуксановића из Тулара и Василија Жугића из Реткоцера

[11] Исто; стр 31–34; *Политика*, Београд, 9. I 1996, стр. 26.

и друге ратне опреме. То оружје сељаци су покупили и добро сакрили, да би га касније, 1917. у Јабланичко-топличком устанку употребили против бугарске окупационе војске.[12]

Приликом наступа, бугарска окупациона војска убила је у бојничкој општини Александра Панајота Петровића из Ђинђуше, у бошњачкој општини Стојана Костадиновића и Антанаса Стојановића, оба из Тогачевца, Савку, жену Васе Тошића из Бошњаца, у бучуметској општини Бугари су убили десетогодишњу Миљу, кћи Гаврила Николића из Лалинаца, у доњокоњувачкој општини убијен је Аћим Николић из Дубраве, у косанчићкој општини, стрељани су Станоје Момчиловић и Трајко Стојановић, учитељ, оба из Лапотинаца, затим је од бугарске гранате погинула Петруша, кћи Јакше Миловића из Обилића. У лебанској општини бугарска војска је на зверски начин убила у Шуману Тодора Здравковића, Петра Павловића, Горчу Цветковића и Михаила Здравковића. Њих су војници X опанчелског пука са ађутантом убили пушкама, а потом их бајонетима изболи. Иста војска заклала је попа Петра Цветковића и Стевана Здравковића из Прекопчелице, а у оругличкој општини Бугари су убили Јована Спасића из Равног Дола.[13]

Приликом наступања и окупације Горње Јабланице, бугарска војска је убила 20 лица, и то: Пера Павловића из Медвеђе, Милана Јовића из Мађедонца, Крста Шашовића из Старе Бање, Петра Додеровића из Маровца, а сабљама су исекли Бошка Чановића, Видну П. Чановић, а стрељали су Митра Н. Жугића, Радована Чогурића, Марију Б. Жугић и Милића Митровића, сви из Реткоцера. У наступу ка граничном фронту бугарска војска је убила, 15. октобра 1915. године, Радована Н. Никовића, Милована Ј. Јанковића, Веселина П. Јанковића и Петка И. Илића из Брајине, затим из Прпора Милована С. Булатовића и Ђока Ј. Репановића, потом Мијата Ђ. Јанкетића и Госпаву Влаховић из Тулара. Бугарска коњица је, 15. октобра 1915. године, у збегу, сустигла Драгишу Грија Радуловића из Брајине. Бугарски војници су га дуго мучили и на крају заклали. Албанци из Приштине у саставу бугарске војске убили су 26. фебруара 1915. године Радосава В. Васића из Чокотина.[14]

Српска Врховна команда издала је наредбу о повлачењу српске војске (250.000 војника) преко Косова, Црне Горе и Албаније, на албанску јадранску обалу. Повлачења су отпочела од 20. новембра 1915, када се српски дипломатски кор повукао из Призрена у Скадар. Српска војска, уништивши и закопавши тешке и пољске топове, 3. децембра кренула је пут Црне Горе и Албаније, у три правца: Пећ–Андријевица–Подгорица–Скадар;Призрен–Љум-Кула–Спас–Флети–Пука–Скадар; Призрен–Љум-

[12] Исто

[13] Д. Туровић, нав. дело, стр. 41 и 50.

[14] Исто.

Кула–Пишкопеја–Дебар–Елбасан. Успут су је нападали и убијали Арнаути. „Код албанског села Жљеба, више Савине воде, Арнаути су разоружали два српска пука и све војнике побили. Страшан призор, леш до леша, војници без одеће и обуће, а уз пут на гомилу гвожђе од кола, топовских кара, аутомобила и другог ратног материјала.“[15] Крајем 1915. године на албанску јадранску обалу стигло је око 100.000 војника и 2.350 официра. У повлачењу изгубило је живот 72 војника и 7.718 регрута, од 14.910.[16] Велики збег у Црној Гори растурио се, неки су пришли црногорској војсци и борили се у Мојковачкој бици од 6. до 9. I 1916, а други, после црногорске капитулације, пришли су генералу Радомиру Вешовићу, са којим су комитовали на планини Беласици. Са српском војском пошло је 4.000 црногорских војника.[17]

Српска војска и цивили на јадранској обали дуже време ишчекивали су француске и енглеске лађе, које ће их превести на Крф. Руски цар Николај Романов запретио је савезницима ако не пруже помоћ српској војсци да ће са Немачком потписати сепаратни мир. Међутим, Италија организује спасавање српске војске и српског народа у егзодусу. Од 12. децембра 1915. до 29. фебруара 1916. године, италијанска морнарица евакуисала је са албанских обала 260.895 српских војника, 24.000 аустријских заробљеника, 6.000 црногорских војника, затим 68 топова, 10.153 коња и 300.000 тона хране и материјала. Употребљено је 250 лађа и 248 пловидба.[18]

Са српском војском и краљем Петром I Карађорђевићем одступало је и 2.000 војника обвезника из Јабланице. Нажалост, на Крф је стигло тек 1.360 војника који су наставили војевање 1916–1918. на Солунском фронту. Такође, са српском војском одступао је и велики народни збег из Јабланице: из слишанке, медвеђске, туларске, реткоцерске и бањске општине. Збег се пробио до Драча, Скадра и Подгорице. Њих 143 војника из туларске, реткокоцерске, добродољске, медвеђске и слишанске општине нису одступали даље већ се запутили у Колашин, Мојковац, Морачу, Ускоке и Дробњаке, одакле су им старином били очеви. Тамо их је затекла непријатељска офанзива. Сврстани у Колашинску бригаду, Ровачки и Ускочки батаљон и Санџачку војску, Јабланичани су учествовали у Мојковачкој бици. Храбро су се борили на мојковачким висовима. После Мојковачке битке преживели Јабланичани вратили су се у Србију, у своја села, и за време Топличког устанка 1917. били језгро устаничке војске.[19]

---

[15] Писано сећање Рада Вуксановића из Тулара.

[16] Н. Поповић, нав. дело, стр. 50 – 53.

[17] Сећање Рада Вуксановића и Василија Влаховића из Тулара. Писана сећања о збегу и учешћу у битки на Мојковцу.

[18] Мила Михаиловић, „За српску војску – Једна заборављена прича“, *Политика,* Београд, 23. VIII 2015. г.

[19] Бележница народног посланика Гаврила Николића Гаја, писана на Крфу 1916. г. Налази се у Удружењу ратника 1912–1918, у Београду; *Политика*, 1. I 1996. г

БУГАРСКИ ОКУПАЦИОНИ СИСТЕМ ВЛАСТИ 1915–1918. ГОДИНЕ

После жестоких борби Друге српске армије са Другом бугарском армијом (1, 8. и 9. дивизија) на територији Пусте Реке и Јабланице, 20. новембра 1915. године бугарска војска је окупирала лесковачки крај. Окупације Србије донела је велика страдања српском становништву, разарање и пљачкање његове имовине. Бугарској окупацији јужне Србије је следио терор: убијање Срба, хапшења и интернирања. Бугарски краљ Фердинанд и председник бугарске владе, улазак бугарске војске у Србију сматрали су као акт „ослобођења бугарског народа у југоисточној Србији и Македонији“, јер су „Балгари“. Окупација српског народа нарасла је до геноцида, што је значило биолошко уништење целог српског народа.[20]

Немачка није имала територијалних претензија, те је окупирана Србија подељена на две окупационе зоне: аустроугарску и бугарску. Граница између две зоне била је на Великој Морави, од Смедерева до Сталаћа. Од окупираног дела српске државне територије Бугарска је формирала је две зоне: Моравска војно-инспекциона област, са седиштем у Нишу, са генералом Кутинчевим, и Македонску војно-инспекциону област у Скопљу, под управом генерала Петрова. На челу Аустроугарске окупационе области, са седиштем у Београду, био је генерал Јохан гроф Салис-Севис.[21]

Бугари су у Јабланичком срезу успоставили у 15 општина војне и полицијске органе власти. Укинули су рад српских општина. За општинске председнике поставили су своје људе. У Лебану је био сресни орган и сресни суд „команданство“, са Ангелом Пеливановим на челу. Војни иследник био је Вејсанов. На челу цивилне власти био је Тодор Ганчо, председник лебанске општине. Полицијски иследник био је Христо Стојков, а командир жандармеријске станице Ђорђе Христов. Иследник у лебанском сресном затвору био је Кајев, а команданти места у Лебану били су Велко Тошев, затим поручник Павлов. У Лебану је била бугарска пошта, као и основна школа и финансијско надлештво, са начелником Чукљевим. У Бошњацу је био председник општине Тодор Здравковић из Пертата, после његове смене постављен је Златан Велинов, у Клајићу предедник општине био је Стојан Трајковић, кога су убили српски четници. У слишанској општини председник општине био је Мидо Гашевић, кога су убили четници, а после

[20] Туровић, Ж. Добросав, Лесковац и лесковачки крај 1915–1918, Лесковац, стр. 51–61; Историја српскога народа, књ. VI/2, стр.148; А. Митровић, Устаничке борбе у Србији 1916–1918, Београд, 1987, стр. 38

[21] Исто.

њега био је Тодор Митић Слишанче. У Медвђи команданти места били су Орозов, Павлов и Петков. Бугари су Горњој Јабланици примили у жандарме Шиптаре, а за председнике општина поставили Ћерима Садиковића за Сијаринску Бању, Таира Зенуловића у бувску општину, Алију Османовића бојничке општине. У Бањи био је командант Ђулев, а у Горњем Бријању мајор Шопов.[22]

У извештају суда медвђске општине од 1919. године, између осталог, пише: „бугарске власти су биле и војне и полицијске, једни данас у општине дођу, сазову грађанство и ондак дај то и то, ако кажеш нема одмах се обара, немилосрдно туче, затвара, тера даље, уцењује и пуста, тако једни па други и све редом... Овдашњи арнаути примљени за жандарме бугарске са речима мамку вам српску нема више Србије сада је Балгарија.“[23]

У циљу денационализације и бугаризације Срба, бугарска војно-инспекцијска област „Морава“ 1915–1916. године похапсила је српску интелигенцију: учитеље, професоре, свештенике, судије, бивше официре српске војске, представнике грађанских странака и „непоуздане Србе“. Њих су спровели у Сурдулицу и побили око 3.000, а мањи број је спроведен у Бугарску, у њихове логоре. Са бугарском војском дошли су бугарски учитељи, професори, свештеници, судије, па чак пољаци – „житари“. Отворили су бугарске основне школе и гимназије.

Процес бугаризације спровођен је огњем и мачем, да Србија мора постати Бугарска. Српску децу су учили даскали, а у црквама бугарски попови проповедали „црквену думу“. Начелник округа врањског др Гл. Захаријев забранио је употребу српског говора и писма, а шеф моравске војне инспекције генерал Кутичев издао је наређење да се српске књиге конфискују и униште. Забрањен је говорни српски језик, ношење српске шајкаче, шумадијског одела и марама, српска имена, песме, свако окупљање Срба и одржавање српских обичаја, слава, крштења, свадби, седељки, сабора и др. Српски језик је проглашен за „бунтовнички“. Било је забрањено свако кретање Срба без бугарске објаве. Укинута су српска презимена на „ић“, а уведена на „ов и ев“. Такође, уведене су административне, општинске, школске, црквене и пословне књиге на бугарском језику. Завели су расрбљавање, терор, понижавања личности.[24]

Бугари су од почетка окупације 1915. па до 1918. године, у јабланичком срезу вршили општу пљачу свих српских добара. Опљачкали су: ситну и рогату стоку – 3.631 коња, осам магараца, 22.584 говеда, 88.619 оваца,

---

[22] Д. Туровић, „Јабланички комитски покрет 1916–1918“, нав. дело стр. 63–66; Архив ВИИ, Београд, к. 1, ф. 1; Извештај Гаврила Николића о бугарским зверствима у јабланичком срезу 1915–1918, Нардони музеј Прокупље.

[23] Архив ВИИ, Београд, к. 77, ф. 1.

[24] Дојчиновић, Рајко, Спомен–костурница у Сурдулици 1924–2010, Сурдулица, 2015, стр. 21–22–32.

31.540 коза, 19.821 свињу, као и на стотине кошница пчела, затим злато, сребро, српски новац, потом трговинске и занатлијске радње, као и људску и сточну храну, одећу и обућу, постељину и ћилиме и др. Анкетни одбор Краљевине Србије, 20. јануара 1920. године проценио је да су Бугари у јабланичком срезу причинили материјалну штету у вредности од 55.093.000 српских динара у злату. Пљачка је довела до глади.[25]

Злогласни бугарски 42. пук вршио је убиства 1915. и 1916. године 70 Срба у селима Пусте Реке и Јабланице, као и интернирање у Бугарску, на присилан рад у рудницима, на морским доковима, у соланама око 1.500 Срба: у Кнежеву, Сливену, Старој Загори, Пловдиву, Рушчуку, Шумену и Софији. Бугарски официри и војници, полицајци и жандарми чинили су силовања и насиља над српским женама и девојкама (око 2.000), па чак и над девојчицама од 8 до 14 година. Било је случајева да су неки војници убијали своје жртве после силовања.[26]

Бугарски окупатор је Србима наметнуо кулучење и присилан рад на путевима, затим у Сењски, Алексиначки и Борски рудник, на принудан рад, као средство за истребљење српског народа.[27]

ЗАБРАНА СРПСКОГА ЈЕЗИКА

НАРЕДБА НАЧЕЛНИКА ОКРУГА ВРАЊСКОГ О УПОТРЕБИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

(Tome I. стр. 268)

„Среским начелницима.....

Полициско и административно одељење Министарства Унутрашњих дела и Хигијене известила ме је актом од 25. новембра тек. год. No 17.961. да су сресни начелници у Моравску Област заборавили језик бугарски и служе се српским језиком употребљавајући српски језик чак у званичним актима.

Извештавајући вас о овоме скрећем Вам пажњу да сам решен употребити казну за оне који употребљавају речи српске у говору и писању. Ви сте послати да утичете на становништво, а не да оно утиче на вас.

No 3991.

6. децембра 1916. год. Начелник округа

Врања. Dr. Гл. Захаријев

Секретар, Величков.“

---

[25] Д. Туровић, *нав. дело,* стр. 128–131.

[26] Исто, стр. 41 и 50; Архив ВИИ, Београд, к. 77, ф. 1.

[27] Исто, стр. 120–121; Архив САНУ, Београд, I, бр. 7498. и Архив Србије, Београд, АНО, 1514.

СПАЉИВАЊЕ КЊИГА.

НАРЕДБА ГЕНЕРАЛА КУПИНЧЕВА О КОНФИСКОВАЊУ И УНИШТЕЊУ СРПСКИХ КЊИГА

(Documents des crimes bulgares (Tome I. стр. 267).

„Окружном начелнику,

Врање (и т. д.)

На основи наређења Врховне Команде оперативне војске No 7.438. од 3. т. м. наређујем вам да конфискујете у свим надлештвима и приватним кућама српске књиге, слике и карте. Одаберите што је важније од тога и пошаљите Министарству Просвете, остале спалите. Тај се посао има свршити брзо и пажљиво. Књижари могу продужити рад, али само са књигама, писаним на бугарском језику и т д.

No 1223.

16. V. 1916. Шеф моравске војне инспекције

Ниш. Генерал Купинчев.“

ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА

Четничке организације у Јабланици и Пустој Реци појавиле су се као протест на терор, убијање, пљачку и силовање, као и денационализацију и бугаризацију Срба. Убрзо су створене, од 1916. до 1917, и прве четничке организације, зачеци Топличког устанка (Јабланичко-топличка буна). У Горњој Јабланици, у Тулару, на Мркоњском вису, 19. априла 1916. формирана је прва јабланичка четничка организација и чета од 18 четника. На челу те организације био је четовођа Радосав Булатовић Американац, носилац Карађорђеве звезде. У јулу 1916. године у горњојабланичкој Стубли поручник Димитрије Беговић формирао је четничку организацију за села Стублу, Реткоцер, Спонце, Пусто Шилово, Добри До, Секирачу, Иван-Кулу, са Радисавом Лукићем на челу, председником медвеђске општине. Почетком септембра 1916. свештеник Димитрије Димитријевић Мита Комита формирао је у Гајтану трећу четничку организацију, са наредником Николом Балићем на челу. Ова организација је обухватала села слишанске општине. Такође, у туларској општини формирана је четничка организација, са Ненадом Радовићем Зеком, на челу.[28]

Са доласком организатора Топличког устанка, војводе Косте Миловановића Пећанца (28. септембра 1916) и црногорског капетана I кл. Милинка Влаховића, са 17 Црногораца (3. октобра 1916), четничка организација проширила се у Јабланици, Пустој Реци, у лесковачком и власотиначком срезу.

Формиране су четничке организације: у Лебану, Бојнику, Косанчићу, Савинцу, Шуману, Орану, Доњем Коњувцу, Обилићу, Горњем Брестовцу,

[28] Д. Туровић, „Јабланички комитски покрет“, нав. дело, стр. 137- 151.

Статовцу, Дубрави, Петровцу, Бошњацу, Ивању, Мађедонцу, Старој Бањи, Сијарини, Маровцу, Боровцу, Тураковцу и другим селима.[29]

У 15 јабланичких општина формиране су и комитске чете. До почетка Топличког устанка одржано је 50 састанака, ради формирања четничких војних јединица. До 4. фебруара 1917. године у сваком селу Јабланице и Пусте Реке формиране су месне чете. Само у Јабланици била су четири одреда – јабланички, гајтански, медвеђски и реткоцерски, затим три батаљона – боровачки, стубљански и туларски, тзв. „Народна војска“, као и 81 сеоска чета у Пустој Реци и Јабланици. Ова устаничка наоружана војска бројала је више од 5.000 четника, у којој су биле 34 девојке и жене, четири свештеника, три Руса и један Чех. Команданти и командири били су српски официри и подофицири, комити 1903–1912, председници општина, деловође, писари и храбрији сељаци, одликовани Карађорђевом звездом. У Јабланичкм срезу били су чувени: поп Димитрије Димитријевић, поручник Димитрије Беговић, Радосав Булатовић Американац, Бојица Ивовић, Радисав Лукић, Дмитар Поповић, потпоручник Синадин Јанковић, Витомир Митровић, Новица Шукић, наредник Никола Балић, Грујица Албијанић, Милорад Перовић, Јоко Кривокапић, Тоша Митић Слишанче, Ненад Радовић Зеко, потпоручник Милош Ђуровић, Ћетко Миловановић, Иван Плавшић, Михаило Арсић, Ђуро Огњановић, капетан Сотир Лазаревић, Саво Петровић, Драгутин Живковић, потпоручник Милић Лакићевић, Живојин Рафајловић, народни посланик, Светозар Поповић, Марко Кривокапић, Јован Перовић, др Божидар Поповић, црногорски официр Лазар Павличић, Обрен Булајић и други. Поменути одреди, батаљони и чете, у новембру и децембру 1916. водили су четири успешна оружана сукоба са бугарском војском, а до Топличког устанка, у јануару и фебруару 1917. године и шест успешних борби.[30]

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК И УСТАНИЧКЕ БОРБЕ

Почетком 1917. године јабланичке и пусторечке планине и шуме оживеле су од четника и војних јединица устаника, спремних да се боре против окупатора. Наоружана устаничка војска бројала је око 5.000 четника, међу којима је било и 1.500 српских војника, који су остали после повлачења према Грчкој.

Непосредан повод за избијање Топличког устанка била је бугарска наредба за мобилизацију Срба за њихову војску. Бугарски акт да „сви

[29] Миодраг Влаховић, *Браћа Влаховић 1917*, Београд, 1987, стр 7–9, 20–23; Илић, Љ. Добросав, *Српски четнички покрет – Коста Пећанац, Дража Михаиловић, 1904 – 1944*, Нови Сад – Рума, 2006, стр. 59 – 65.

[30] *Исто*, стр. 152–154, 157–158, 160–166–185–218,242–245.

мушкарци од 19 – 40 година старости закључно, подлежу војној дужности у редовној војсци...“ огорчио је српски народ, да ће се они, у бугарској униформи, борити против своје браће на Солунском фронту за велику Санстефанску Бугарску. Из Лебана бугарска команда упутила је 50 позива за регрутацију младића и војних обвезника. Став устаничког вођства био је „да ниједан обавезник не иде на регрутацију“ и да „сви способни Срби набаве оружје и склањају се у шуме и чекају наређења“. Пошто се мало младића одазвало на бугарску регрутацију, бугарска војска обилазила је села и претраживала шуме. У збегу, у оближњој шуми Пустог Шилова, ухватили су младића Данила Драговића, испод ливаде Стојана Вељковића. Извели су га на ливаду, према Реткоцеру. Младић је био без оружја. Шест бугарских војника забадало је у његово тело бајонете. Од великих болова младић се гласно драо да су његов крик чули сељаци три села, све док није издахнуо. Исту судбу доживели су и четири младића, браћа Илићи из Чокотина, који се нису јавили на регрутацију.[31]

Устанички састанак је заказан у Јабланици. Капетан Милинко Влаховић је јавио: „организација је потпуно извршена, оружја и муниције било је доста, као и експлозива...“ Одлука о дизању Јабланичко-топличке буне донета је у селу Обилићу 8/21. фебруара 1917. године, у кући Петра Драговића. На чувеном устаничком „ратном савету“ 300 устаничких вођа, на већању у Обилићу и Доњем Коњувцу, донели су одлуку о устанку, народном зајму и организационом питању. Том приликом формирано је пет устаничких одреда: Ибарско-копаонички комитски одред војводе Косте Војиновића Косовца, Јабланички комитски одред капетана I класе Милинка Влаховића, Пиротски комитски одред војводе Јована Радовића, Крајински комитски одред војводе Тошка Влаховића и Централни комитски одред војводе Косте Миловановића Пећанца. Устаничке вође донеле су одлуку да се 11/24. фебруара објави у народу прокламација о дизању оружаног устака. Против устанка био је Коста Пећанац.[32]

Јабланички одред разоружао је бугарску постају у Тулару и без борбе ослободио Медвђу, а 23. фебруара потукао и бугарску јединицу у Ђацима, код Бојника, а „жалосне остатке разбијене и до ногу потучене непријатељске чете, гоне мештани и разоружавају“. Битке на Бојнику, Ђинђуши, у Ђацима, биле су подстицај за борбу четника и народа Јабланице и Пусте Реке. Ослобођени су Бојник, Житни Поток, Медвђа, Туларе, Сијаринска Бања, Слишане, Оране, Косанчић, Брестовац. Јабланички одред 1. марта 1917. ослободио је Лебане и разоружао бугарски гарнизон. Одред је ослободио

[31] Д. Туровић, *Лесковац 1915–1918*, нав. дело, стр. 205–208. и писано сећање Василија Жугића из Реткоцера.

[32] *Топлички устанак 1917*, Прокупље 1997, стр 9–13, Д. Туровић, нав. дело, стр. 208–212.

и Бошњаце и Ћеновац, према Лесковцу, као и велики простор Доње и Горње Јабланице и Пусте Реке. Устаници Јабланице и Пусте Реке водили су 71 мању и већу борбу са Бугарима и Шиптарима: у Горњој Јабланици 27, у Пустој Реци 23 и Доњој Јабланици 21 борбу. О Топличком устанку немачки конзул из Београда јавио је својој влади: „Реч је о народном устанку у коме учествују сви који могу да носе оружје, и старци и деца, а жене осигуравају снабдевање“.[33]

После ослобођења Куршумлије, Прокупља, Власотинца, Лебана, Рибарске бање и Сврљига, устанак из Јабланице, Топлице и Косаонице ширио се ка северу и истоку Србије, угрозио је Велики Шиљеговац, Крушевац, Лесковац, Пирот и Зајечар, Сокобању и Алексинац, зајечарски и књажевачки крај. Устаничка војска од преко 13.000 четника однела је велику победу и створила „Комитску државу“, на северу до Ђуниса и реке Расине, на западу до Копаоника, реке Ибра и Косовске Митровице и старом српско-турском границом и на југу Ветерничко подручје и Кукавице, спуштала се испод Лесковца до Гњилана и Врања на истоку до Јужне Мораве. Симбол Топличког устанка био је: „Слобода, народ или смрт“. Устанак је трајао месец дана, до 25. марта 1917. године.[34]

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК ЈЕ СУРОВО УГУШЕН

Српски устаници угрозили су окупатору путне и железничке комуникације Ниш–Пирот–Софија и Ниш–Скопље–Солун за дотур наоружања и муниције за Солунски фронт. Угрозили су окупаторским војскама пут до Солунског фронта. Устаници су често минирали железничке пруге, рушили мостове и обарали немачке возове.[35]

Окупатор, аустроугарске, немачке и бугарске војске и арнаутске чете, 7. марта 1917. године, извели су општу офанзиву на устаничку Јабланицу, Пусту Реку, Топлицу и Косаницу. Око 60.000 немачких и бугарских војника, као и арнаутске чете, напали су: аустроугарске снаге од Копаоника и Бруса, Косовске Митровице и Крушевца, а бугарска војска са Арнаутима од Приштине, Лесковца и Ниша. Устаници у Топлици и Јабланици доживели су тежак пораз јер су били уморни и слабо наоружани, у односу на надмоћног окупатора. Аустроугарска војска заузела је 12. марта Куршумлију. Бугари „Ополченске бригаде“, пуковника Ненова, наступила је правцима: Ниш–Мрамор–Прокупље; Брестовац–Косанчић–Бојник; Лесковац–Лебане–Медвеђа, Врање–Вељa Глава ка Медвеђи и Приштина–Туларе–Медвеђа.[36]

---

[33] Д. Туровић, нав. дело, стр. 212–221; А. Митровић, нав. дело.

[34] Исто.

[35] *Топлички устанак 1917*, Прокупље, 1997, стр. 17–19; Д. Туровић, Лесковац 1915–1918, нав. дела, стр. 225 – 23

[36] Исто.

Најжешће борбе са Бугарима и Арнаутима одвијале су се дуж старе српско-турске границе: код Спонца, Реткоцера, Секираче, Кривог Дрвета, Брајине, Лисице, Губавца, Медевца, Боровца, Старе Бање и на Вељој Глави. Одред војводе Тошка Влаховића потукао је Бугаре код села Ђака. Извршио је препад и убио 150 Бугара, а капетан Милинко Влаховић, са Јабланичким одредом, три пута је освајао Врабачку косу, Боровачку чуку и караулу Лисицу. Четовође Милорад Перовић, Саво Петровић и Лазар Павличић пружили су жесток отпор Бугарима код Брестовца, Дољевца, Прекопчелице, Кремена и Лебана. Са проређеним одредом капетан, Милинко Влаховић повукао се према Клајићу и Оруглици, одакле је јавио: „Данас, 13. овог месеца престала је устаничка борба...“ Војвода Коста Пећанац, после мањих борби, са проређеним одредом, повукао се ка Радан планини, док се војвода Коста Војиновић, са око 1.000 устаника, повукао на Копаоник. Бугари су 13. марта ушли у Лебане, а 14. марта у Прокупље.[37]

Наступ непријатељске војске на устаничку територију Јабланице и Топлице имао је карактер казнене експедиције. До 25. марта 1917. окупатор је угушио Топлички устанак у крви. Пуковник Протогеров, командант моравске области, добио је задатак од бугарске владе да у крви угуши устанак српског народа у јужној Србији. Над српским становништвом почињени су ужасни и крвави злочини. У току борби и чишћења села од устаника у Јабланици, Топлици и Косаници бугарска војска спалила је 55 села, само у јабланичком срезу 19.241 зграду, од тога 4.061 кућу. Извршила је масовна стрељања и клања, вешања, батињања Срба, силовања жена и девојака. Такође, опљачкана су сва добра. Села су била у ватри. Више Срба је ухваћено и интернирано у Бугарску. Обрачун са устаницима био је свиреп. Није било заробљавања већ само смрти. Половина устаника у борбама је побијена. Непријатељска одмазда порасла је до геноцида. Окупатор је убијао цивиле, старце, жене и децу. Према међународним подацима, побијено је око 20.000 Срба. За успех у гушењу Топличког устанка А. Протогеров је унапређен у чин генерала бугарске војске.[38]

Од свих устаничких срезова највише су настрадали јабланички, добрички и лесковачки. У Јабланичком срезу Бугари и Арнаути су убили 1911 Срба, од тога 1397 мушких, 278 женских и 236 деце. Заклали су 251, обесили 23, живе спалили 13, убили моткама 123, удавили у води 3, а коњима прегазили једног Србина. Такође, батинали су 4.229 Срба, од тога 1847 мушких, 1594 женских и 288 деце. Од свих устаничких села посебно су настардала села Гајтан, Туларе и Реткоцер. У Гајтану Бугари су са

[37] Исто, стр. 225–228; Писано сећање Рада Вуксановића, Василија Влаховића и Даринке Павличић из Нове Тополе; А. Митровић, *Устаничке борбе*, нав. дело, стр. 323–336.

[38] Туровић, Добросав, *Горња Јабланица кроз историју,* Београд, 2002, стр. 348.

Аранутима убили 586 лица, од тога 122 деце, село спалили, а коње, рогату и ситну стоку, као и храну и покућанство опљачкали. Такође, у Гајтану је настрадао велики збег који је побегао од Арнаута из туларске и реткоцерске општине. Бугари су интернирали 2.500 Јабланичана и Пусторечана у бугарске логоре: у Софију, Сливен, Рушчук, Шумен, Једрене, Пловдив, Хасков, Стару и Нову Загору, Бургас, Перник, Раковски, Паначарево, Добруџу, Драгоман, Радомир, Свиштово, Свиленград, где су подвргнути тешком физичком раду, батињању и глади. Нажалост, ни једна трећина се није вратила својим кућама у Србију.[39]

О бугарским злочинима 1917, у извештају Суда медвађске општине 1919. године пише:

„У медвеђској општини бугарска окупациона војска убила је 192 грађана, од тога: 138 одраслих мушкараца, 26 жена и 28 деце, затим, спалили су 331 кућу и 1.783 зграде и пољопривредне објекте, потом опљачкали сточни фонд, одећу, покућанство сељака, људску и сточну храну, пољопривредна оруђа и мајсторске алате. Велики број људи, жена и деце Бугари су батинали, а млађе жене и девојке масовно силовали. У овој општини Шиптари у саставу бугарских јединица убили су 23 лица, а јабланички устаници 8 грађана, због издаје“,[40] а у извештају оранске општине стоји: „У оранској општини Бугари су убили 88 грађана, од тога: 69 мушкараца, 8 жена и 3 деце. У тој општини, јабланички комити стерљали су 6 лица због издаје. Бугарска окупациона војска опљачкала је је од сељака: 62 коња, 324 говеда, 6.370 оваца, 1.247 коза, 590 свиња, 330 кошница пчела, затим 76.000 кг пшенице, 20.200 кукуруза, 10.000 ражи, 29.600 јечма, 6.000 кромпира, 1.000 пасуља, потом 25.000 литара ракије, 4.660 кгр сира, 4.100 кг масти, 4.500 кг вуне, 490.000 кг сена, 191.000 кг сламе, 2 коњска кола, 50 волујска кола, 70 седла, 15 самара, 150 бакрача, 2 казана, 740 џакова и 795 пањева. Бугари су опљачкали од сељака и 490 пари мушких и 500 пари женских одела, затим 1.015 мушког и 660 женског веша и 2.100 мушких и женских чарапа. Бугари су спалили 285 кућа и 981 зграду.“[41]

БУГАРСКИ САБИРНИ ЛОГОРИ

После угушења Јаблануччко-топличке буне (Топлички устанак) и одласка бугарске окупаторске војске која је фебруара и марта 1917. године побила Србе и спалила села широм Пусте Реке, Јабланице и Топлице, средином јула, стигла је бугарска војска, тзв. „планински водови“, са комитским војводама на челу. Та војска применила је до тада нечувене репресалије над цивилним

[39] *Топлички устанак 1917*, нав. дело, стр. 17 – 19.

[40] Архив Србије, Београд, АНО 319–1620.

[41] Исто.

становништвом. Да би уништили преживеле устанике – четнике, Буари су у Јабланици и Пустој Реци, као и у Топлици и Косаници, применили систем сабирних логора, односно депортовање цивилног становништва из припланских села у општинска седишта, затим у Приштину, Лебане, Лесковац, Врање, Куманово и у Ниш. Расељавана су читава села, као Гајтан, Дренце, Стубла, Секирача, Брвеник, Спонце, Реткоцер, Брајина, Чокотин, Туларе, Медевце, Маровац, Сијерина, Боровац, Горњи Брестовац, Статовац, Стара Бања, Вујаново, Нова Топола, Петровац, Зоровац, Голи Рид, Ново Село, Дубрава, Савинац, Кремен и друга насељеничка насеља од 1880 до 1912. године.[42] Бугарске војводе били су: поручник Петар Орозов, командир XV планиског звода, поручник Јанча Пачев, из X ополеченског пука, поручник Митар Куртов, командир 6. чете планиског звода, поручник Драганов, командир 7. чете планиског звода, поручник Иван Петков, из 45. планинског звода, војвода Тане Николов, војвода Димандијев, војвода Крајев, војвода Дане Мартинов, командир 16. батаљона, војвода Стојан Георгијев из 16. батаљона, Ангел Димитријев, из 14. планиског звода, војвода Апостол Христов из 20. планиског звода, војвода Стојан Стојанов из 25. планиског звода, војвода Ицко из 2. планиског звода, војвода Тодор Турманџијев из 15. планиског звода, затим наредник Стојан Милев, иследник у Горњем Бријању, и други. Команданти тих логора били су пуковник Павлов и војвода Мартинов. У јабланичком срезу било је 50 сабирних логора, а највећи су били у Пустом Шилову, Реткоцеру, Медвђи, Дренцу, Стубли (Бубрег), Лебану, Бојнику, Белановцу, Турековцу, Горњем Бријању, Брестовцу (на прузи), па у Бошњацима, Ждеглову, Коњину и другим општинским центрима.[43]

Невиђени бугарски злочини нису били одмазда над српским четницима, већ и део плана да се уништи српски народ у јужној Србији. После покоља у Гајтану, сами Бугари су причали: „Да је Протогеров, као начелник Моравске инспекцијске области у Нишу, донео одлуку да се Гајтан као село осуђује на смрт, да се куће и остале зграде имају попалити, цео живаљ да се побије, стока и остала имовина да се заплени, све што служи животу разори и да ту људског насеља више не сме бити. Покољ је настао као извршење те одлуке“.[44] У складу са масовним убијањем Срба, постоји тајно наређење бугарским официрима и војводама генерала Нересова: „Да би се могао бугаризовати овај крај, треба срушити све што је српско,

[42] Д. Туровић, *Лесковац 1915–1918*, нав. дело, стр. 316–325; писано сећање Саве Луковића из Гајтана и Даринке Павличић из Н.Тополе; Архив САНУ, Београд, I, бр. 7498; Архив Србије, Београд, АНО 1258.

[43] Исто.

[44] Д. Туровић, *Лесковац 1915–1918,* нав. дело, стр. 316–318; Писано сећања Саве Луковића из Гајтана. Писано сећање Рада Вуксановића и изјаве од 14. XII 1918. г.

а тако на рушевинама Српства да васкрсне бугаризам“.[45] О бугарским злочинима говори и аустроугарски извештај, од 12. априла 1917. године: „Наши бугарски савезници спалили су сва она места из којих се мушко пучанство придружило бандама, побили учеснике покрета и у учешћу сумњиве, запленили благо и сва имања“.

Примењујући систем груписања људи, жена и деце у сабирне логоре, српски народ су држали као таоце. Логори су били права и мучилишта, где су Бугари масовно батинали људе, жене и децу, излажући их глади и болештинама. У сабирним логорима убијено је и од батињања и глади и болести умрло је 1250 лица, махом деце и старијих особа. Путем „сабирних“ логора Бугари су спроводили једну врсту геноцида над српским народом. Бугарске војводе „комитџије“ починили су велике злочине: убијали су, вршили силовања жена и девојака, пљачкали новац, вредније ствари и стоку. Само у 1918. години јавно су обесили 30 Срба. Често су организовали „чишћење“ устаничких крајева од српских четника. У потерама по шумама и планинама масовно је учествовало и српско становништво. На једног бугарског војника била су по два српска цивила. По злу су запамћени бугарски војводе Ицко, Розов, Петков, Димандијер, Тодоров, Николов и Стојанов. Они су доводили предате четнике у логорима где су их јавно стрељали, клали и батинали, како би присутне заплашили. Преко 120 предатих четника спровели су у Ниш, а одатле у Бугарску. Успут су половину стрељали. У току марта 1918. године 109 младића из јабланичког среза регрутовали су за бугарску војску. Пошто су одбили да иду на фронт, Бугари су их спровели у Сењски рудник да раде за Немце. Тамо су копали руду до септембра 1918. године, до одступања Бугара и Немаца. Већина је побегла из Параћина и вратила се у своја попаљена села.[46]

ГЕРИЛА НАДЖИВЕЛА ПРОПАСТ УСТАНКА

И поред свих недаћа, бугарског масакра Срба и спаљивања села, Топлички устанак се као герила одржао све до септембра 1918. године. У планинама Јабланице, Косаонице, Топлице и на Копаонику одржале су се 22 устаничке чете и више устаничких група, са по 5–11 четника. Оне су бројале око 2580, а у јабланичком срезу било је око 1500 четника и више група, које су се склањале на планинама Радану, Петровој гори, Великој брајини, Мајдану, Вељој глави, Кукавици, на Пасјачи и шумама Пусте Реке и Јабланице.[47] У Пустој Реци била је чета четовође Милорада Перовића (70 бораца), затим чета четовође Тошка Влаховића (50 четника), чета Тодора

[45] Архив Србије, Београд, АНО 1255–1614; *Топлички устанак*, нав. дело, стр. 19.

[46] Писано сећање Рада Вуксановића.

[47] *Топлички устанак,* нав. дело, стр.19.

Митића Слишанчета, потом Оранска чета четовође Грујице Албијанића, чета Марка Кривокапића, као и мање сеоске групе четника. У Горњој Јабланици биле су чете: Гајтанска, са четовођом Николом Балићем, чета четовође Јока Кривокапића, чета четовође Радомира Мандића, у Тулару чета четовође Перише Влаховића, у Реткоцеру чета четовође Ћетка Миловановића, затим чета Боровачка четовође Мирка Драшковића, Медвеђска чета, четовође Михајла Арсића, Димитрија Поповића и Синадина Јанковића, чета четовођа др Божа Поповића и Ивана Плавшића, потом чета четовође Милоша Ђуровића, у бошњачкој општини чета четовође Гојка Митића зв. војводе пертатског; у Новој Тополи чета четовође Лазара Павличића, а у Петровцу чета четовође Дамјана Перовића, док је Јабланички одред капетана Милинка Влаховића боравио на Кукавици. За време бугарске потере на Кукавици, у борби је погинуло 17 четника из Горње Јабланице, са четовођом поручником Милошем Ђуровићем. Ова устаничке чете 1917–1918. године водиле су 32 мање и веће герилске борбе са Бугарима и Шиптарима. Четовођа Милорад Перовић са четом извршио је диверзију у Бојнику и на доњокоњувачку школу и убио више Бугара, затим је широм Пусте Реке убио и 30 шпијуна Срба, више неморалних жена и преко 200 бугарских пљачкаша. Четовођа Јоко Кривокапић, са четницима Гајтана, 1918. године, ноћу је упао у кафану Грка у Лебану и разоружао један вод Бугара који се веселио. Четници Реткоцера и Спонца, са четовођом Ћетком, извршили су диверзију на бугарску постају у реткоцерској општини. Војнике су разоружали и побили. Такође, четовође Иван Плавшић, др Божа Поповић, Милан Мазић, Радуле Гогић, Радомир Ристић Васојевић, Мирко Драшковић, Ђуро Огњановић, са Милорадом Перовићем 1917–1918. године ликвидирали су више Шиптара жандарма и председника општина, затим већи број српских контрачетника, шпијуна, бугарских доушника и неморалних бугарских љубавница. Група четника Нове Тополе, Шћепан Церовић, Стојан Гудељевић, Милан Окиљевић и Лазар Милојевић, сачекали су чезу трговца Тодора Костића и бугарског председника бојничке општине, на путу, више села Ђинђуше. Бугарског председника су разоружали и спровели на пертатску утрину „Росуљу“, где су га убили и заробили 16.000 лева, које су поделили.[48] Такође, Милорад Перовић, са поменутим четовођама, ликвидирао је и Стојана Трајковића, председника бугарске бувске општине, са седиштем у Клајићу. Перовић је ликвидирао Ђорђа Кенева, бугарског полицајца, изнад Црног Врха. Четовође Медвеђе Синадин Јанковић, Митар Поповић, Михајло Арсић и Витомир Митровић Бајча 1917. године убили су у медвеђској општини више лица, бугарских жандарма, шпијуна Бугара и неколико жена које су живеле са бугарским војницима и официрима.

[48] Писани искази Ђока Церовића и Михајла Папића из Нове Тополе.

Бугарска команда у Нишу објавила је новчану награду за убиство четовође Милорада Перовића и Тодора Митића Слишанчета.[49]

Бугарске комитске војске претраживали су планине и шуме како би ликвидирале поменуте четовође. У борби на Радану, 2. новембра 1917, код села Власова погинуо је војвода Тошко Влаховић, затим је потера, по српској издаји, убила 10. децембра четовођу Тодора Митића, на Динчиној падини, код Слишана. Издат на Радану, у скривници на Власовској бандери, опкољен од Бугара, извршио је самоубиство војвода Димитрије Беговић, други командант Јабланичког одреда, у јануару 1918. године. Такође, издат код Ђоровице, извршио је самоубиство Димитрије Митар Поповић, затим је јавно стрељан четовођа Синадин Јанковић, 22. марта 1918. године. Бугари су убили у збегу четовођу Николу Балића и Шћепана Туровића. У Нишкој тврђави убили су војводу и организатора јабланичког комитског покрета 1916–1917. попа Димитрија Димитријевића.[50]

Четници Јабланице учествовали су у борбеним операцијама Прве српске армије, војводе Петра Бојовића, октобра 1918. године, на територији Горње Јабланице, на правцу Лебане–Бојник и Брестовац–Ниш. Четовођа Иван Плавшић са четницима др Божидаром Поповићем, Симом Шумановићем, Радомиром Ристићем, Божом Канкарашем, Радулем Гогићем, Вуком Плавшићем и Миланом Мазићем, пресретали су и разоружавали аустријске војнике 30. и 102. пука на обронцима Веље главе и Трстене. Четовођа Михајло Арсић са Илијом Шутановићем, Перишом Влаховићем, Стојаном Вукотићем, Пунишом Влајковићем, Витомиром Митровићем и Милосавом Булатовићем, разоружавала је аустријску војску на правцу Суви бунар–Качикол–Туларе и Туларе–Бандера–Брвеник–Секирача. Туларски четници, са поручником Петром Павловићем и Марком Симоновићем, заробили су 160 немачких војника, 19 официра, 5 митраљеза, 8 коња и комору. За тај подвиг Павловић је одликован Карађорђевом звездом. Такође, четовођа Гајтана Јоко Кривокапић са четницима Симом Кецојевићем и Владимиром Грбовићем нападао је Немце и разоружавао на путу Газдаре–Гајтанска врата и Секирача–Дренце. Четовођа Милорад Перовић, Гојко Митић „Војвода“, Благоје Маџаревић, Прокопије Копчић и Павле Мандић, нападали су окупаторске војнике и разоружавали на путу Лебане–Бојник, Брестовац–Ниш, затим су 6. октобра 1918. године, ноћу, напали бомбама немачки блиндирани воз на прузи код Брестовца. Четовођа Перовић са четницима ушао је у састав Дунавске дивизије Прве српске армије и учествовао у борбама за ослобођење Ниша 12. октобра 1918. године.[51]

---

[49] Д. Туровић, *Лесковац 1916–1918*, нав. дело, стр. 376

[50] *Исто*, стр. 304–316; Југословенска стража, Београд, 1935, бр. 31–35; *Топлички устанак*, нав. дело, стр.21.

[51] Д. Туровић, *Лесковац и Лесковачки крај 1915–1918,* нав. дело, стр.372–380;

Закључак

После победе српске војске 1914. на Церу, Дрини и Колубари, као и одбрани Београда, здружене окупаторске војске Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске, октобра 1915. извршиле су напад на Србију. Немачки генерал фелдмаршал Аугуст фон Макензен са здруженим снагама присилио је српску војску на повлачење и одступање према јужној Србији и Косову. Изостала је савезничка помоћ српској војсци. Српска војска у повлачењу пружила је жесток отпор немачкој и бугарској војсци у долинама Западне и Јужне Мораве, Топлице и Јабланице. Бугари су пресекли одступницу српској војсци ка Грчкој. Српска врховна команда 24. новембра 1915. наредила је повлачење српске војске ка Црној Гори, Албанији и Јадранском мору.

Друга бугарска армија 20. новембра 1915. године окупирала је лесковачки крај и извршила геноцидни акт над окупираним српским народом. У циљу стварање Велике Бугарске и припајање југоисточне Србије Бугарској, образована је Војноинспекцијска област „Морава“, са седиштем у Нишу. Војне и полицијске бугарске власти спроводили су насилну бугаризацију српског народа. Завели су терор, хапшења и убијања Срба и интернирање у бугарске логоре. Од октобра 1915. па до 1918. године у јабланичком срезу Бугари су убили 2186 Срба, од тога: 1625 мушкараца, 322 жене и 239 деце. Интернирали су 1.500 лица у Бугарску, а опљачкали 166.203 грла крупне и ситне стоке. Опљачкали су сва вреднија српска добра. Бугарски официри и војници мучили су и батинали 4.229 Срба, од тога: 1.847 мушкараца, 1.594 жене и 288 деце. Силовали су преко 2.000 жена и девојака.

За време Топличког устанка 1917. Бугари и Арнаути спалили су 19.241 зграду, од тога 4.061 кућу.

Против бугаризације и мобилизације Срба за бугарску војску, терора, пљачке, убијања Срба и силовања жена и девојака, у јабланичком срезу, 21. фебруара 1917. године, у селу Обилићу, дигнут је Топлички устанак. Јабланичке устаничке наоружане јединице – јабланички, гајтански, медвеђски, реткоцерски четнички одред и Туларска „народна војска“, затим устанички батаљони (бањски, боровачки, стубљански и 82 сеоске чете) водили су са бугарском војском и арнаутским четама 71 борбу: 23 у Пустој Реци, 27 у Горњој Јабланици 21 у Доњој Јабланици. Окупаторска војска од 51.700 војника, угушила је у крви Топлички устанак, побила око 20.000 Срба, спалила 50 села и опљачкала сву српску имовину у устаничким крајевима. Бугари су формирали 50 логора за цивилно становништво, у којим су мучили и убијали Србе. Током Великог рата окупатор је зауставио

Југословенска стража, бр. 68/1936; Д. Туровић, Горња Јабланица кроз историју, Београд, 2002, стр. 303–403; Добровољачки гласник, Београд, бр. 9. јун 1997.

наталитет српске популације. И поред страдања српског народа, устаничка герила одржала се у Јабланичком срезу све до 1918, до ослобођења од окупаторске војске.

Summary

Dobrosav Turović

JABLANICA district DURING Bulgarian OCCUPATION IN THE GREAT WAR (1915-1918)

After the victory of the Serbian army in 1914 at Cer, Drina, and Kolubara, as well as the defense of Belgrade, the joined occupying armies of Austria-Hungary, Germany, and Bulgaria, in October 1915 launched a new attack on Serbia.

In retreat, Serbian army provided a strong resistance in the valleys of the Western and Southern Morava, Toplica, and Jablanica, but the Bulgarians managed to cut off the retreat of the Serbian army to Greece. Because of that Serbian Supreme Command the ordered withdrawal of the Serbian army to Montenegro, Albania and Adriatic sea.

Second Bulgarian Army on 20th of November 1915 occupied the region of Leskovac and carried out a genocidal act upon the occupied Serbian people. In order to create a Great Bulgaria by coupling Serbian's Southeast Bulgarians formed Vojnoinspekcijska area "Morava", administratively based in Nis.

Against Bulgarianisation and mobilization of Serbs for the Bulgarian army, terror, looting, killing and rape Serbian women and girls, in the village of Obilic, was raised Toplica uprising.

During Toplica uprising in 1917. The Bulgarians and Albanians killed over 20,000 people and burned the building 19,241, of which 4,061 house.

Ђорђе Ђекић
Филозофски факултет Ниш
Милош Павловић
Самостални истраживач
Лесковац

УДК 341.322.5(=163.41)(497.11)“1914/1918“
72.025.1(497.11)“1914/1918“

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СТРАДАЊА СРПСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: У раду је дат преглед уништавања споменика српске баштине током Првог светског рата. Окупационе војске Аустроугарске и Бугарске су на територији Краљевине Србије уништавале добра која су настала у средњем веку али и крајем XIX и почетком XX века. То су радиле свесно и с намером да униште свест о српском националном идентитету локалног становништва у циљу његове лакше асимилације. Овај рад има за циљ да у једном кратком прилогу покаже размере страдања српског културног наслеђа у периоду Првог светског рата. Тиме се жели указати на неопходност будућих истраживања ове теме, јер се само из једног овако кратког прилога види колико смо много изгубили.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: српско културно наслеђе, страдање, Први светски рат, Аустроугарска, Бугарска.

Након што је Аустроугарска објавила рат Краљевини Србији, започето је систематско и непрестано бомбардовање српских пограничних градова на рекама Дрини, Сави и Дунаву. Бомбардовани су Лозница, Шабац, Обреновац, Београд, Гроцка, Смедерево.

Одбрамбени значај и своју улогу на северној граници имале су неке старе фортификације, које су по свом склопу војнички биле одавно превазиђене, али су представљале важна упоришта за одбрану земље.

У београдској тврђави, након турског повлачења 1867. године, током неколико наредних деценија, за потребе гарнизона српске војске изграђен је читав низ објеката у рововима, на бастионима или изнад капија (нпр. Леополдова капија), уз уклањање затечених зиданих топарница.

Београдска тврђава је претрпела велика разарања за време Првог светског рата. У жестоком бомбардовању из мерзера током 1914, а посебно у јесен 1915. године, нестали су бројни објекти у унутрашњости тврђаве. Бедеми су оштећени,[1] обрушен северни део бастиона са остацима топарница.

[1] М. Поповић, Београдска тврђава, Београд 1982, 196.

Оштећена је и Леополдова капија.[2] Средином треће деценије прошлог века, истовремено са радовима на цркви Ружици, обновљен је обрушени део бастиона, да би на његовој горњој површини, над костурницом, било подигнуто спомен-обележје браниоцима тврђаве који су изгинули 1915. Овај споменик, начињен у виду крста од трофејних топова, данас се налази у подграђу, постављен испред костурнице код капеле Св. Петке. Према плочи, која се налази поред улазних врата у најстарији београдски црквени храм – цркву Св. Ружице. „За време светског рата 1914-1918. од стране аустроугарске и немачке војске опљачкан и порушен је овај свети храм.“ За чудотворни извор Св. Петке забележено је да је само једном пресахнуо, и то приликом повлачења војске 1915. године, а поново потекао 1918. године на Светог Онисима, од када се на овај празник у храму служи Лутургија и врши освећење воде.[3] У првом нападу на Смедерево, Аустроугари су 7. августа 1914. године извели мањи артиљеријски напад. У бомбардовању града, порушено је или оштећено десетак објеката у зони пристаништа и железничке станице.

Но, наредне јесени долази до разарања Смедерева које се нашло на главној тачки нове, још силовитије офанзиве, коју су са севера изводиле немачке јединице, са северозапада Аустроугари, а са југоистока Бугари. Главни правци напада ка Моравској долини водили су преко Рама, Костолца и Смедерева. Напад на Смедерево отпочео је готово непрестаном артиљеријском припремом од 6. до 8. октобра, током које је било много жртава и пометње, јер су на град пале хиљаде граната, међу којима и најразорније у Првом светском рату од 420 мм. Испаљиване су из два мерзера Л/16, познатијих као „Дебела Берта“, а мање као „кратки марински топ“ или „оруђе Г“, чија су разорна моћ и детонације код људи изазивале осећај панике и растројства. Командант ове батерије мерзера, мајор Солф, у свом ратном дневнику, хладнокрвно је описао ток разарања. У граду су погођени звоник цркве Св. Георгија, Гимназија, Солара, хотел Лаф и многе друге зграде.[4]

Аустроугарска војска се на простору Мачве, Поцерине и Подриња, након неуспешне инвазије од 12. до 24. августа 1914. године, при повлачењу светила локалном становништву, уништавајући и наслеђе које се нашло на његовом путу. Током окупације Шапца разорено је старо градско језгро, уништен је хотел Европа. У саборној цркви Св. Петра и Павла подметнут

---

[2] М. Поповић, „Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима, Наслеђе V (2004), 46-49.

[3] Ј. Лазић, Православни храмови у Београду, Цркве Ружица и Света Петка, Православље бр. 960 (15. март 2007), 26-28.

[4] Д. М. Радовановић, „Између заборава и сећања“, Смедеревски магазин бр. 23 (септембар 2014), 4.

је пожар тако да се са звоника срушило звоно, бајонетима је оштећен иконостас.[5]

У току битке на Церу, манастир Троноша није био изложен директном удару непријатељске војске која се кретала главнијим саобраћајницама које нису пролазиле поред ње. Међутим, после другог прелаза аустроугарске војске преко Дрине, 8. септембра 1914. године, нашао се у зону двомесечних рововских борби. У манастиру је у то време било ратно превијалиште. У току затишја на Дринском бојишту, од јануара до септембра 1915. године, у Троноши је логоровао одред српске војске, који је прикупио кости својих ратних другова и сахранио их у порти. Аустроугарски војници, који су у три маха пролазили поред манастира, опустошили су његову имовину, зграде и библиотеку. Забележено је да су отерали два пара волова са колима и пар коња са опремом. Нестало је око две стотине оваца и сто коза. Шума је исечена. Трпећи оскудицу у бронзи, потребној за ливење топовских цеви, Аустријанци су са манастирског торња скинули сва звона и однели их. Остало је само једно, велико звоно, које су парохијани манастира Троноше приложили храму 1880. године и оно и данас оглашава службу Божју у овој светој богомољи. Сва врата на цркви су поскидана и уништена. Црквене књиге и архива су попаљени, те су тако нестала многа драгоцена документа из прошлости манастира, врло значајна за његову историју. Игуман Тихон Иванчевић је ухапшен и одведен у затвор у Београду, где је убијен. У Троношу су доношени рањени српски војници, а како калуђера није било, о њима се бринуо војни свештеник VI прекобројног пука Димитрије Димитријевић.[6]

Иако је торањ мионичке цркве служио у току Колубарске битке једно време као осматрачница генерала Мишића, црква је сва искушења рата пребродила без оштећења.[7]

У ваљевском крају највећа оштећења имала су црквене грађевине у Бранковини, Јовањи, Рабровици, Каменици, Осечини, Врелу, Вукони, Пироману, Цветановцу и Славковици. И осталој црквеној имовини нанета је велика штета: библиотекама, стварима, звонима, шумама. Све већа потреба за материјалом у војне сврхе, навела је непријатељску војску да скида и претапа црквена звона. Одузета звона су при томе предавана централи у Београду која их је скупљала и топила. Сачуван је податак да је до 17. маја 1917. године претопљено 13.000 кг.[8]

---

[5] А. Раковић, *Страдање Саборне цркве*, Православље бр. 1134 (15. јун 2014), 30 - 31.

[6] С. Живојиновић. *Манастир Троноша.* интернет издање, Београд 2001, 85; М. Павловић, *Манастири Шабачко-ваљевске епархије*, http://www.rastko.org.rs/svecovek/ustrojstvo/manastiri/tronosa/index.html.

[7] З. Ранковић, *Век и по мионичке цркве*, http://revija.kolubara.info/sh/148/50/1394/.

[8] М. Митрашиновић, *Ваљевски крај за време окупације 1916. године* (према извештајима Царске и краљевске окружне команде у Ваљеву), Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 311-312.

Поражена аустроугарска војска се светила српском становништву и са друге стране реке Саве – у Срему. Игуман манастира Фенек Данило Брзаковић и братство били су похапшени и оптужени да су слали оптичке сигнале српској војсци. Иако су ослобођени оптужнице, манастир им је спаљен. Према записима Арчибалда Рајса, који је 1918. године требало да утврди ратну штету на манастиру, 1914. је спаљена манастирска црква и конаци, од којих су остали само зидови. Седишта и певнице су изломљени, а већи део икона са иконостаса, рад Петра Радосављевића и новосадског дрворезбара Аксентија Марковића, уништен је; изгорела је и манастирска ризница и архива са документима важним за први српски устанак, библиотека која је спадала међу највећим на Фрушкој гори.[9]

Страдање Београда, главног града Краљевине, на северној граници државе, као што је већ наведено, започето је приликом бомбардовања 1914. године. Једна граната је ударила у северни зид Вазнесењске цркве и зарила се изнад проповедаонице, али није експлодирала. Тада је оштећен иконостас. Интересантно је напоменути да је у Кумодражу, на месту где је од почетка рата 1914. до септембра 1915. био штаб одбране Београда и где су током 1914. године вођене огорчене борбе, приликом повлачења аустријске војске подигнута црква Св. Тројице.[10] Звоно које је цркви Св. Николе у Остружници поклонио Карађорђе 1804. године скинули су са цркве 1915. годне и претопили аустријски војници.[11] Окупатор је уништио и споменик вожду Карађорђу, рад Пашка Вучетића, 1916. године.[12]

У артиљеријском нападу на Београд почетком октобра 1915. оштећен је поред осталих објеката и краљев двор. У Ратном албуму потпуковника Андре Поповића, између три хиљаде фотографија, забележен је његов изглед, нарушавање зграде народне скупштине боравком војске у њој, рушење Викторовићеве апотеке, првог објекта до хотела Москва.[13]

За време окупације, у складу са одлуком окупационих власти из 1916, аустроугарски војници су по Београду бајонетима скидали ћириличне натписе по улицама, мењали њихове називе, брисали фирме и натписе на зградама. Остало је забележено да је тада скинут и натпис на згради Капетан-Мишиног здања. У излозима књижара нису смеле да се излажу књиге писане ћирилицом.[14]

---

[9] Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, књига друга, Београд 1973, 360, 366-367, 370 = Вујовић, *Црквени споменици*.

[10] Пројекат П. Поповића и Ж. Татића у духу српске средњовековне архитектуре. Вујовић, *Црквени споменици*, 180-181.

[11] Вујовић, *Црквени споменици*, 225.

[12] У. Рајчевић, *Затирано и затрто*, књига 1, Нови Сад 2001, 42 = Рајчевић, Затирано и затрто 1.

[13] http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/103/ratni-album-1914-1918; http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=103&e=f&p=0120&z=3&x=0&w=1239&h=732&x=d.

[14] У. Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.2, Нови Сад 2007, 12 = Рајчевић, *Затирано и затрто 2*.

Још једно културно добро своју судбину је везало и за Први светски рат и за Карађорђевиће. Црква на Опленцу је до почетка рата била скоро грађевински завршена. Према записима из Ратног дневника краља Петра, види се да се на цркви, као и пратећим зградама, радило све до принудног напуштања Тополе 10, односно 23. октобра 1915. године. Те године, према овим записима, завршена је оплата цркве, намештена је фигура лава, постављени су столови, вазе, две чесме, амвон, крстионица, кандила. На фотографији из 1916. године испред опленачке цркве је аустроугарски војник, а на њеном крову недостаје бакарни покривач, скинута су звона, оштећена је свештеничка кућа у којој је 1915. године становао краљ. Окупатор је, тражећи дворску архиву, отворио крипту и оскрнавио гробове.[15]

Иначе, треба рећи да је и дворац-летњиковац краља Александра Обреновића, подигнут 1902. године у Такову, изгорео 1916. године,[16] а да је статуа кнеза Милоша Обреновића постављена у свечаној дворани Мушке гимназије у Крагујевцу, рад Симеона Росандића, током рата уништена.[17]

У овој причи о наслеђу и Првом светском рату треба поменути да један, данас проглашени споменик културе, настао непосредно пре ових дешавања, одсликава прилике које су владале након окупације. Школа у Жаркову подигнута је уочи Првог светског рата 1914. године као најлепша школска зграда у околини Београда. Почетак њеног рада везује се за почет рата и илуструје дешавања у систему школства под окупацијом. Наиме, крајем 1915. године, аустроугарске власти које су завеле своју власт на територији српске земље, почињу да организују управу и у оквиру ње и рад основних школа. У школу у Жаркову за учитеље доводе своје подофицире, углавном из Војводине и Хрватске, а сама настава се изводи у једној од приватних кућа, јер је удобна зграда школе била касарна. Као и у целој Србији, ћирилица је била забрањена, те се настава одвијала на латиници, која је, иначе, коришћена и у свој службеној преписци. Сви уџбеници, од буквара до рачунице, били су латинични, а илустрације у духу величања монархије. Изучавала се и величала историја Хабзбуршке монархије, њена династија. Иако је настава извођена на српском језику, сви поздрави, молитва и војна обука били су на мађарском.

Почетак рата затекао је Србију и Бугарску у веома затегнутим односима. Иза формалне неутралности, Бугарска се припремала за реванш због пораза у Другом балканском рату, чекајући погодан тренутак да нападне Србију и отме Македонију. Стање на фронтовима у другој половини 1915. године одговарало је Бугарској, па је без објаве рата, у ноћи између 13. и

[15] М. Јовановић, *Опленац*, Топола 1989, 73-77.

[16] http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/61797/Ponovo+se+gradi+dvorac+Obrenovi%C4%87a.html.

[17] Рајчевић, *Затирано и затрто* 1, 30.

14. октобра, мучки напала српску војску, а већ наредног дана прекинуте су комуникације од стратешког значаја за Србију у долини Мораве и Вардара. То је била једина веза српске војске са Солуном где су се искрцале савезничке јединице.

Бугарска војска се вандалски односила према многим српским светињама у свим областима које су окупирали. О страдању манастира Сићево сазнајемо из манастирског Летописа, у коме игуман Порфирије Иљчински наводи да су сви ликови и иконе манастира били оштећени ножевима – бајонетима или сличним оруђем.[18] У жељи да реализују идеју о Бугар-Морави, бугарски окупатори су приступили процесу бугаризације и денационализације локалног становништва. Тако је нпр. 1915. опљачкан и оштећен манастир Дивљане и тада је нестао стари запис о боравку Светог Саве у манастиру и околини,[19] а 1916. године ајдановачки манастир Св. Ђорђа је опљачкан, а конаци спаљени.[20]

Црква посвећена Рођењу Пресвете Богородице у селу Четережи један је од највећих храмова подигнутих за време Кнежевине Србије 1854. године. За време Првог светског рата, аустријски војници су је у једном периоду претворили у коњушницу, док су бугарски окупатори опљачкали инвентар (мобилијар и црквене драгоцености).[21]

Бугари су порушили 1916. споменик кнезу Милошу Обреновићу у Неготину.[22] Однели су споменик Ослободиоцима подигнут у Врању 1903,[23] споменик палим војницима у рату 1876-1877 у Књажевцу,[24] оскрнавили споменик Нишлијама које су 1821. године обесили Турци подигнут у Нишу 1913, заменивши плочу са нетачним подацима да су ту обешени Бугари из Ниша.[25] Након слома Топличког устанка 1917, скинуте су плоче са споменика ослободиоцима Куршумлије (1896),[26] и оне са спомен-чесме, студенца Косово у Призрену са српским обележјима и пригодним стиховима.[27]

Судбина српског културног наслеђа огледа се и у судбини Мештровићевих дела Мати и Отац извајаним за Видовдански храм, које је објава рата,

---

[18] Б. Петровић Браца, *Манастир Свете Богородице у Сићеву*, електронско издање, Ниш 2010.

[19] М. Раденковић, "Обнова манастира Дивљане", Православље 927 (1. новембар 2005), 26.

[20] *Споменик културе од великог значаја*. Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја, Београд 2007.

[21] Документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево.

[22] Рајчевић, *Затирано и затрто* 1, 32.

[23] Рајчевић, *Затирано и затрто* 1, 34.

[24] Рајчевић, *Затирано и затрто* 1, 36.

[25] Рајчевић, *Затирано и затрто*,1, 44.

[26] Рајчевић, *Затирано и затрто 2,* 17

[27] Рајчевић, *Затирано и затрто* 2, 21.

након изложбе у Риму, затекла на железничкој станици у Београду. Бачене на палубу неког усидреног брода, скулптуре су биле изложене пољби српске војске. Након што им је амбалажа спаљена, скулптуре су, ношене различитом судбином, стигле до др Саве Недељковића, да би постале део сталне поставке Народног музеја у Београду.[28]

Треба поменути да је капела Светог Петра Цетињског са Његошевом гробницом подигнута на Ловћену 1845. године, током Првог светског рата готово срушена, а на њеном месту је требало да се гради споменик који би величао Аустроугарску монархију. Одлуком окупационих власти од 11. јануара 1916. године Његошеви посмртни остаци су пренети на Цетиње.[29] Према сачуваним фотографијама, срушен је и Везиров мост у Вишеграду.

***

Овај рад је још једаном показао колике су размере уништавања српског културног наслеђа од стране окупационих власти за време Првог светског рата. Све то указјује на потребу да се приђе једном свеобухватном истраживању о страдању српске културне баштине у овом периоду. Да се проучи ко ју је уништавао, детаљно пописати шта је уништено, а шта опљачкано, да ли је и шта могуће обновити, односно реконтруисати. Треба обратити пажњу и на уништавање ћирилице, како не бисмо ми сами данас помагали у ономе што је окупатор чинио, а није завршио. Увек треба имати у виду, да уништавање баштине, води губљењу идентитета и нестанку неког народа односно, да њено уништавање допринеси процесу асимилације локалног, у овом случају, српског живља. И овако кратко истраживање јасно указује на то шта смо све имали и шта смо све изгубили током Првог светског рата.

Summary

Đorđe Đekić, Miloš Pavlović

A STUDY SUPPLEMENT TO THE DESTRUCTION OF THE SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN THE FIRST WORLD WAR

The paper provides an overview of the destruction of the Serbian cultural heritage during the First World War on the territory of the Serbian Kingdom. The targeted properties were those that had been created in the Middle Ages, but also those from the late 19th and early 20th century. Those were the churches, fortresses, memorial plaques testifying to significant events or outstanding figures, sculptures and the Serbian national script – the Cyrillic alphabet. The

[28] Рајчевић, Затирано и затрто 1, 37-38.

[29] Рајчевић, Затирано и затрто 1, 241

occupational forces did it on purpose, in order to destroy the heritage as an element of the national identity, so as to weaken the Serbian national awareness, and in the Bulgarian case, for purposes of an easier assimilation of the Serbs living in the territories they were interested in. This paper, once again, points to a need for a comprehensive study of the Serbian heritage destruction in the said period, as well as of who did it and why.

Небојша Ђокић
Центар за војно-политичке студије,
Београд
Оливера Думић
Београд

УДК 355.4(436-89)“1914“
355.4(497.11)“1914“
355.48(497.11:436-89)“1914“

РАТНИ И ПОЧЕТНИ ОПЕРАЦИЈСКИ ПЛАНОВИ И СТРАТЕГИЈСКИ РАЗВОЈ СРПСКЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕТО 1914. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду су разрађени ратни планови и стратегијски развој српске и аустроугарске војске у лето 1914. године. Посебна пажња је посвећена коалиционим обавезама ових двеју армија, као и плановима аустроугарског командовања за рат на два фронта.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Српска војска, Аустроугарска војска, ратни планови, стратегијски развој, аустроугарски генералштаб, Конрад фон Хецендорф, Радомир Путник, Молтке млађи, Жофр, Шлифен, Русија, Србија, Аустро-Угарска, Немачка, Француска

Део плана народне одбране којим се предвиђа организована употреба оружаних снага једне државе или савеза држава за вођење рата према постављеном ратном циљу назива се ратни план. Израђује се на основу усвојене ратне доктрине и свих мера које, у оквиру плана народне одбране, предвиђа и спроводи државно руководство. План израђује врховно војно руководство, а одобрава га врховна државна власт. Ратни план обухвата: процену војно-политичке ситуације за сваки конкретан случај; циљ и карактер, снаге и средства за вођење рата, груписање снага, организацију вишег командовања, основне задатке појединих већих делова оружаних снага у оквиру целине и мере за обезбеђење од непријатељевог дејства. Уз ратни план могу се израђивати, као његови саставни делови и ови планови: мобилизације, концентрације, уређења позадине, уређења ратишта у инжињеријском смислу, почетни операцијски планови и други.[1]

Почетни операцијски план је део ратног плана којим се утврђују груписање и задаци оружаних снага за почетне операције и друга борбена дејства. Израђује се у миру у једној или више варијанти на темељу

[1] Данас се обавезно израђују и планови за употребу појединих видова оружаних снага, противваздушне одбране итд

основне идеје ратног плана, процене војно-политичке ситуације у односу на потенцијалне противнике и вероватне савезнике. Садржи: податке о непријатељу (вероватно груписање снага и намере); основну идеју маневра за прве операције: груписање и задатак сопствених снага и одредбе о обезбеђењу, командовању, снабдевању и др. Почетни операцијски план се допуњује и мења у складу са развојем ситуације.

Стратегијски развој је основно груписање целокупних оружаних снага или њихових делова на појединим војиштима у приграничним зонама и одсецима, са којих ће, у зависности од њихове стратегијске намене, почети операције или у рејонима у дубини територије ради стратегијског дочека непријатеља.[2] Стратегијски развој може бити кордонски, групни по правцима, у маси и комбиновани. Код кордонског распореда се тежи да се подједнако заштите сви делови државне територије уз постојање слабијих резерви. Као начин груписања снага примењиван је у дефанзивном рату и још у време Првог светског рата припадао је прошлости.[3] Групни по правцима је такав распоред у коме се снаге групишу по правцима уз наглашавање тежишта и постојање јаких резерви. Применљив је и за офанзивна и за дефанзивна дејства. Стратегијски развој у маси назива се такав развој када се све снаге групишу према једном противнику, а према слабијем, уколико постоји, оставља само застор. У време Првог светског рата стратегијски развој је започињао тек неколико дана по проглашењу мобилизације док су само мање снаге одмах по проглашењу мобилизације запоседале граничне положаје у циљу осматрања и спречавања непријатеља да врши насилна извиђања. У савременим условима стратегијски развој дела оружаних снага (првог стратегијског ешалона) врши се још за време мира, а непосредно пред почетак рата допуњују се снагама другог стратегијског ешалона.

Од добро израђног ратног плана и у складу са њим добро припремљеног стратегијског развоја војске зависи успех на почетку ратних операција, а најчешће и сам исход рата. Опште је познато: било је изгубљених ратова и са одличним ратним плановима али није било ниједног добијеног рата чији је план био лош. Позната је и изрека коју је Молтке (старији) дао о значају стратегијског развоја: „Погрешке у првобитном развоју војске једва да се могу поправити у току даљег рата.“[4]

---

[2] У савременим ратовима се концентрација врши у дубини територије и због спречавања евентуалних ваздушних десаната.

[3] Овакав начин развоја снага су употребљавали и српски устаници и Османлије током Првог српског устанка. Класични примери су стратегијски развоји устаничких снага 1809, 1810. и 1813. године.

[4] Према: В. Максимовић, Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис), 44.

С обзиром на толику важност на исход рата, ових основних елемената савременог ратоводства, њихов утицај и на савезничку улогу Српске војске у Великом рату је од огромног значаја.

Ратни и почетни операцијски планови аустроугарске и српске војске

Ако погледамо политичку ситуацију у лето 1914. године када је избио рат, видимо да је Србија за случај рата са Аустроугарском, у војничком погледу са формалне стране, стајала потпуно усамљена ако се не рачуна могућност брзог стварања војничког соразума са Црном Гором. Војна конвенција са Грчком од 19. маја 1913. године која је била у важности и 1914. године није се односила и на случај рата са Аустроугарском. Такву је конвенцију тек требало склопити у времену политичког заплета, али до тога није дошло.

Са Русијом, најприроднијим савезником, Србија није имала ни политичког уговора о савезу, па у складу са тим ни војног споразума за ратну сарадњу две војске. Међутим, с обзиром на врло велике изгледе за заједнички рат обе словенске државе против Аустроугарске, независно од написмено склопљених савеза војни српско – руски споразум је био неопходан.

Руски главни генералштаб је при разради својих ратних планова за рат против Аустроугарске предвиђао и учешће Србије као савезника Русије. Међутим, битно је нагласити да су руски ратни планови предвиђали да се главне операције изводе у Галицији, и то у виду брзог наступања руских армија правцем исток – запад, преко Кракова, у Моравску и даље према Шлезији дуж северног подножја Карпата. Циљ је био да се што пре потуче аустроугарска армија у Галицији и да се затим, поменутим правцем кроз Моравску отвори пут за брзо наступање ка Бечу или Берлину. У складу са овим плановима руски главни генералштаб је, све до балканских ратова, тражио од српске војске да издржи притисак аустроугарских снага док на главном фронту у Галицији не падне одлука, чиме би индиректно било решено питање победника и на споредном српском фронту. Руси су се плашили да због неуспеха српске војске не буду приморани да у току извођења ратних операција мењају свој основни операцијски план и ослабе своју снагу на главном војишту одвајањем снага за пружање помоћи Србији тако што би их евентуално упутили преко Карпата у мађарску низију. Као што видимо, по руском операцијском плану Србија је требала да буде пасиван савезник чији је основни задатак био да издржи евентуалну аустроугарску офанзиву, док руска војска одлучно не потуче аустроугарске снаге у Галицији.

Од 1908. године представници руске државне управе су почели да воде повремене преговоре са владом Краљевине Србије у смислу заједничких ратних дејстава против Аустроугарске. Сви ови преговори су остали на нивоу пројеката усаглашених у главним потезима. Ништа прецизније није било договорено а још мање потписано.[5] Тек од 1912. године под претњом ратног заплета створеног Првим балканским ратом и настојањем француске владе да убеди руско вођство да је од пресудног значаја да Русија брзо потуче подељене аустроугарске снаге у случају рата двојне монархије истовремено са Русијом и Србијом. Због тога је у Русији новембра 1912. године разрађен нови ратни план којим је било предвиђено да Србија на себе привуче што јаче аустроугарске снаге, али је истовремено предвиђено да се Србији од самог почетка у случају потребе укаже макар посредна помоћ.

У то време, између Русије и Француске постојала је најпре војна конвенција склопљена још 1892. године за одрамбени рат против Немачке, Аустроугарске и Италије. После ове војне конвенције потписан је 1899. године и политички споразум о савезу Русије са Француском. Од тада се између главних генералштабова ове две државе усаглашавају не само заједнички ратни планови већ и почетни операцијски планови. Од правилне поставе и извршења ових планова зависило је и постизање савезничког успеха у рату против заједничког непријатеља. За време тих преговора, од 1900. па до 1910. године, француски генералштаб је рачунао са Немачком и Италијом као непријатељима, а руски генералштаб са Немачком и Аустроугарском. У плановима насталим у то време доминира дефанзивна концепција код Француза, док је код Руса дефазива такође доминантна у рату против Немачке, а офанзива према Аустроугарској. Нарочито је била критична ситуација за савезнике након руског пораза у рату са Јапаном 1904/05. године. Уз крупну финансијску помоћ Француске, војна моћ Русије је изненађујуће брзо расла. Захваљујући томе, Француска се већ од 1910. године осећа дорасла да прихвати офанзивни ратни план и њен главни генералштаб уноси ову идеју у заједнички ратни план – захтева се да и руска војска што пре предузме офанзиву против Немачке, чиме би привезала за себе што јаче немачке контингенте, слабећи тако немачку главнину за коју је било познато да ће покушати да муњевитом офанзивом постигне одлучујућу победу на самом почетку ратних дејстава. Руски главни генералштаб се 1910. године обавезао да Русија са 800.000 војника предузме офанзиву против немачке 15. дана по објављивању мобилизације. Већи део руске војске је требало да буде ангажован у одсудној офанзиви против Аустроугарске. Тек пошто би била постигнута одлучујућа победа над аустроугарским снагама и главнина руских снага би се окренула

[5] Н. Валентинов, Военные соглашения России с иностранными государствами до войны. Военно – историческій сборникъ Вып. 2, Москва 1926, 128 (94 – 128)

против Немаца. У овом смислу, преговори између руског и француског главног генералштаба водили су се све до 1913. године, када је, у августу, одржано последње заједничко саветовање.[6] Тада је договорено да обе савезничке државе морају аутоматски приступити мобилизацији, не само у случају да Немачка отпочне мобилизацију, већ и у случају да Немачка предузме било какву акцију својим оружаним снагама против било ког од два севезника па и немобилисаним јединицама.[7] У овом споразуму савезничких генералштабова из 1913. године (деветим по реду од 1892. године) претпостављало се да ће Немачка својим главним снагама извршити одсудни напад најпре на Француску, у складу са јачањем немачких кадровских јединица постигнутим применом закона од фебруара 1913. године. Због овога било је неопходно да обе савезниче армије од самог почетка ратних дејстава започну офанзиву на Немачку са две стране у циљу преузимања иницијативе. Русија се обавезала да 15. дана по оглашавању мобилизације започне офанзиву против немачких снага, и то са снагама од 800.000 војника у рејону Висле, а са правцем наступања ка Берлину. Руски генералштаб је, и поред тога, остао на одлуци да са главнином снага крене у наступање против Аустроугарске, иако је француски министар војни настојао да убеди Русе да се аустроугарска војска сматра споредним непријатељем.[8] Карактеристична је изјава једног француског генералштабног официра, из пратње француског начелника главног генералштаба, дата септембра 1910. године током 6. састанка представника французсог и руског генералштаба: „Ви не можете замислити, какав ће утисак код нас изазвати вест да је руска војска прешла у наступање и да се прва енглеска чета искрцала у Калеу.“[9] Треба одмах рећи да је руски ратни план био нереалан јер је било немогуће истовремено имати за 15. дана мобилизације 800.000 људи у офанзиви против Немачке и главнином покренути офанзиву против Аустроугарске.

[6] Француску делегацију је предводио генерал Жофр, а руску генерал Жилински (командант северозападног фронта 1914. године).

[7] Овим је била предвиђена могућност препада немачких кадровских трупа у циљу заузимања важних стратегијских тачака на француској и руској пограничној територији. Управо се ово и догодило у лето 1914. године када су немачке јединице 4. августа извршиле препад на белгијску тврђаву Лијеж, тј. већ 3. дана мобилизације.

[8] Француски министар војни Месими ургирајући, преко руског војног изасланика у Паризу, за руску офанзиву против Немачке, изјавио је да се нада да ће руски генералштаб сасредити све напоре против Немачке а да ће Аустроугарску сматрати за „quantite negligeable“. В. Максимовић, Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис), 34.

[9] Н. Валентинов, Военные соглашения России с иностранными государствами до войны. Военно – историческій сборникъ Вып. 2, Москва 1926, 111.

Француска се 1913. године налазила у неупоредиво бољој ситуацији од Русије јер је имала са Великом Британијом склопљену војну конвенцију за заједнички рат против Немачке. Истовремено је Белгија, због опште познате намере немачког вођства да се у будућем рату против Француске погази неутралност ове земље, све више нагињала Фрнацуској и Великој Британији. Чак је и Италија све више нагињала француско – британском споразуму, остајући, само на папиру, у Тројном савезу. Француска је тако 1913. године имала на својим границама само Немачку, против које је имала уговорену помоћ британске армије (160.000 војника), као и врло вероватну сарадњу белгијске војске од 160.000 људи. Уз 1.200.000 Француза, савезници су против Немаца могли да ангажују на западном фронту око 1.500.000 људи, чиме је била осигурана њихова бројна надмоћ.

За разлику од Француске, Русија је 1913. године имала готово идентичну војно-политичку ситуацију као и ранијих година. Једино што је имала склопљен споразум са Јапаном, пре свега захваљујући утицају Велике Британије. Поред непријатељских држава – Немачке и Аустроугарске, Русија је на својим границама имала још две државе са којима односи нису били сјајни. Биле су то Шведска и Турска. Због тога су Руси морали да предвиде извесне војне снаге и у Финској (према Шведској) и на Кавказу (према Турској). Проблем је био и транспорт јединица из Сибира и других удаљених провинција руске империје. Тако су, као стратегијска резерва руске врховне команде, били предвиђени седам сибирских и два туркменистанска корпуса који су могли да буду употребљени и против Немаца и против Аустроугара, али су њихови челни ешалони могли да почну да пристижу у рејон Варшаве тек 29. до 32. дана мобилизације.

Због свега наведеног, Србија је за Русију постала значајан савезник јер је морала, а и могла, да од самог почетка рата веже за себе што јаче аустроугарске снаге и тиме олакша руским снагама одређеним против Аустроугарске да што брже и ефикасније потуку снаге двојне монархије ангажоване на Источном фронту. Ово би истовремено Русима омогућило да против главног противника, Немачке, ангажују и јаче снаге од првобитно предвиђених 800.000 војника. Дакле, Србија за Русију више није била само пасивни савезник каквом је третирана у ранијим руским ратним плановима насталим пре оног из новембра 1912. године. У складу са тим, Русија је од Србије очекивала не само да са својом армијом у дефанзиви дочека аустроугарску офанзиву већ и да, чим се укаже повољна прилика, предузме офанзиву чиме би ратна дејства пренела на непријатељску територију. Пошто је српска офанзива требало да олакша руску победу над аустроугарском армијом, након чега би се могле значајно ојачати руске снаге ангажоване против Немачке, и Француска је била врло заинтересована за активно и офанзивно ангажовање српских снага а не само пасивно, дефанзивно држање.

Док су француски и руски генералштаб од 1892. до 1913. године врло активно радили на стварању заједничког ратног плана, постигавши, на крају, велику усаглашеност, дотле су њихови непријатељи – Немачка и Аустроугарска – постигли неупоредиво мањи ниво усаглашености њихових ратних планова.

Фелдмаршал лајтнант Конрад фон Хецендорф, дотадашњи командант 8. пешадијске дивизије, одређен је 18. новембра 1906. године за начелника аустроугарског генералштаба. Конрад је био човек врло високе војничке спреме, финог политичког инстинкта, енергичан и радан. Одмах по постављењу почиње интензиван рад на јачању заостале аустроугарске армије и у томе, до избијања Првог светског рата, постиже значајне резултате. Истовремено је и врло активан и у решавању свих важнијих проблема унутрашње и спољне политике двојне монархије. У овом последњем није му био раван ниједан начелник генералштаба било које европске војске, од Наполеонових ратова. Сам Конрад наводи: „Целокупна моја делатност у мирно доба као начелника главног генералштаба проткана је сукобима због тога што су моји основни назори о политици и о вођењу ове, стајали у опреци са назорима меродавних лица.“[10] Са великом проницљивошћу он уочава опасности које прете његовој отаџбини и много пре почетка рата начисто је са тиме да ће Италија изневерити Тројни сваез. Због тога је већ 6. априла 1907. године предложио писменом представком да се са Италијом обрачуна оружјем, користећи се тадашњом војничком слабошћу Русије. Након уништења војне моћи Италије, Аустроугарска би добила одрешене руке на Балкану где је Конрад очекивао главни међународни политички заплет.

Пошто није успео да добије подршку од меродавних политичких кругова у Бечу за превентивни рат против Италије, Конрад посвећује сву пажњу Србији која је постала центар великосрпске и југословенске пропаганде усмерене пре свега ка Аустроугарској. Због тога, од 1908. године он стално инсистира на томе да је неопходно рашчистити са Србијом која, милом или силом, мора да уђе у сферу аустроугарских политичких и економских интереса. У противном, од Србије Аустроугарској прети велика опасност. У овом духу, од 1908. до 1914. године, Конрад чак пет пута покреће иницијативу за оружани напад на Србију:[11]

- У пролеће 1908. године приликом спремања војничких мера за извршење анексије Босне и Херцеговине.
- У зиму 1908/09. године када је држање Србије због анексије Босне и Херцеговине постало непријатељско по Аустроугарску.
- У пролеће 1913. године поводом скадарског питања.

[10] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit I, Wien 1921, 13.

[11] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit I, Wien 1921, 59, 61, 206, 261 и 272.

- У лето 1913. године поводом рата Србије са Бугарском.
- У јесен 1913. године поводом делимичне мобилизације срспске војске и одбијања Арнаута из Јужне Србије.

Конрад је био начисто са тиме да се приближава рат којим ће се одлучити будућност двојне монархије. У тој борби Аустроугарска је могла поуздано да рачуна на својој страни само на Немачку, док ће против ње сигурно бити две словенске државе: Русија и Србија. Са њима, као и са Италијом, Конрад ће у свим својим ратним плановима рачунати као са сигурним непријатељима. Истовремено, сматрао је да је Русија након пораза у рату са Јапаном (1904/05. године) још увек неспособна за активну међународну политику, што даје могућност Аустроугарској да на за себе задовољавајући начин реши ситуацију на Блакану. Конрада је охрабривало и то што је Немачка гарантовала заштиту од Русије а и преузела на себе да убеди Италију на лојално држање према савезницима из Тројног савеза. Са друге стране, начелник немачког генералштаба гроф Шлифен је избегавао да са Аустроугарском склопи детаљан, формалан ратни план бојећи се издаје таквог плана.[12]

Конрадова предвиђања су се у потпуности остварила током анексионе кризе од јесени 1908. до пролећа 1909. године када је Аустроугарска, практично неометана од Русије, извршила анексију Босне и Херцеговине наневши велики ударац животним интересима српског народа. У кризи која је настала Русија није могла одиграти улогу заинтересоване словенске заштитнице и европске велике силе већ је претрпела озбиљан политички пораз.

У јеку анексионе кризе начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф је први пут ступио у везу са новим начелником немачког генералштаба грофом Молткеом у циљу конкретног споразума за рат који би услед кризе могао избити. Овом приликом се утврђује заједнички ратни план али само у крупним потезима. Сам Конрад наводи: „У широким границама ових погодаба остављено је сваком од савезника да води рат по свом нахођењу; о томе нису закључени никакви споразуми. Како ће Немачка водити рат против Француске – то је била ствар Немачке; како ће Аустроугарска ратовати против Србије то је била ствар Аустроугарске.“[13] У случају рата Русије и Србије са Аустроугарском, у коме ће и Француска учествовати на страни Русије, Немачка је рачунала да ће против себе имати и Француску и Русију којима би се скоро сигурно придружила и Велика Британија. Због тога Немачка, својим ратним планом, предвиђа офанзиву главнином својих снага на западу од самог почетка рата а у

[12] E. Ludendorff, Meine Kriegserrinerungen, München 1919, 46; von Hindenburg, Aus meinem Leben, Leipzig 1920, 12.

[13] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit III, Wien 1923, 375.

циљу брзе победе над Француском да би се затим бацила главном снагом против Русије. За то време је аустроугарска армија имала задатак да на себе привуче главну снагу руске армије да би је спречила да јаче снаге ангажује против Немачке, док се ова не обрачуна са Француском. То је била основна идеја за заједнички савезнички рат аустро–немачки против Русије. Што се тиче Србије, двојица савезничких начелника генералштабова, претпостављали су да ће се Русија у почетку држати по страни и да ће се упустити у војну интервенцију јачим снагама тек када се Аустроугарска упусти у рат са Србијом. У складу са тим, Конрад и Молтке су се надали да ће аустроугарско командовање имати довољно времена и могућности да се најпре баци на Србију надмоћним снагама па пошто ову порази да се након тога окрене против Русије и стигне на време и са довољно снаге да може извршити своју уговорену савезничку улогу – заштиту немачке позадине од руске офанзиве.

На основу утврђеног заједничког ратног плана, Хецендорф је у пролеће 1909. године створио посебан ратни план за рат против Србије. Овим ратним планом Хецендорф је намеравао да Србију нападне са две армије од којих је свака требало да има јачину од по шест пешадијских дивизија. Једна армија је требало да се развије на доњој Дрини, од Зворника до ушћа у Саву, а друга армија у Срему. Ове две армије требало је да концентрично наступају у северозападној Србији. Нешто касније Хецендорф је план изменио утолико што је предвидео да употреби у офанзиви преко Дунава VII (Банатски) корпус (од три пешадијске дивизије). Тако је коначним ратним планом за рат против Србије било планирано ангажовање једне до две коњичке и 15 пешадијских дивизија.[14]

Када је у зиму 1912/13. године, поразом Турске на Балкану, за Аустроугарску створено ново војно-политичко стање изражено у наглом порасту снаге Србије и Црне Горе и одбацивању Турске ка обалама Мраморног мора, Конрад у Акадарском питању налази погодан моменат за рушење створеног стања на Балкану ступањем Аустроугарске у рат против Србије и Црне Горе. Овом приликом аустроугарска политика поново успева да задобије велики успех потискујући Србију са обала Јадранског мора код Љеша и отимајући Србији и Црној Гори Скадар.

Спремајући се и овом приликом озбиљно за рат, Конрад, по други пут, јануара 1913. године ступа у везу са Молткеом и тада коначно углављују оно што су још 1909. године утврдили. Ипак, због знатно веће војне припремљености Русије за рат, Конрад захтева од Молткеа јаче гаранције за чвршће садејство немачких снага на источном фронту предвиђених да од самог почетка ратних дејстава оперишу против Русије. Он инсистира на томе да немачке снаге на Источном фронту имају најмање 13 пешадијских

[14] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit III, Wien 1923, 406 – 07.

дивизија и оне треба да од самог почетка рата заједно са аустроугарским снагама предузму офанзивна дејства, и то из источне Пруске ка Сједлецу, правцем којим ће најпре олакшати аустроугарским снагама у Галицији. Поред тога, Конрад за заштиту позадине концентрисаних снага у Галицији захтева и да посебне немачке снаге наступају у западној Пољској (од Крајцбурга преко Ченстхове). Коначно, инсистира и на томе да се додатно обећаних пет немачких резервних дивизија што пре дислоцирају из унутрашњости Немачке на Источни фронт. Овај споразум, до кога је дошло у зиму 1912/3. године био је последњи споразум између начелника генералштабова аустроугарске и немачке армије. Према одредбама ова два споразума извршене су и све ратне припреме аустроугарске и немачке војске и по њима је 1914. године и отпочео рат.

Интересантно је да је Конрад касније писао како је у пролеће 1913. године била последња повољна прилика да Аустроугарска скине српску и југословенску опасност са дневног реда. У том циљу требало је почетком марта 1913. године започети упад у Србију, јер су се у то време српске јединице налазиле растурене на широком простору новоослобођених крајева Старе Србије, Македоније и Арбаније. Влада Русије и овом приликом није желела да уђе у рат па су на њен савет Србија и Црна Гора повукле своје трупе из Скадра и приморја. На тај начин и по цену још једног политичког неуспеха поново је избегнут рат у моменту врло повољном по Аустроугарску, тј. спречен је Конрад да искористи „најбољу прилику за рат“.[15]

Конрад 1913. године цени снагу српске војске много више него што је то био случај 1908. године. Због тога у свом новом ратном плану („Б“) одређује знатно јаче снаге одсудну офанзиву против Србије: три армије са укупно 18 пешадијских и три коњичке дивизије. Поред тога, било је предвиђено да и 3. корпус (три пешадијске дивизије) након мобилизације остане око Граца спреман за употребу против Србије. По овом ратном плану било је предвиђено ангажовање 2/5 снага против Србије а 3/5 против Русије. У случају да би Русија одмах ушла у рат, био је предвиђен ратни план „Р“ по коме је ¾ снага требало да буде употребљено против Русије, а ¼ снага против Србије. Развој политичких догађаја ће довести до тога да аустроугарска армија неће ући у рат ни по плану „Б“ ни по плану „Р“ већ по неком ad hoc створеном плану.

Стратегијски развој аустроугарске војске у лето 1914. године

Као што смо већ навели аустроугарски генералштаб се од пролећа 1908. године припрема за рат на два фронта – против Србије и против

[15] В. Максимовић, Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис), 41.

Русије. У том циљу су разрађени ратни план и стратегијски развој који су у својој основи имали: брзу офанзиву против Србије у циљу савлађивања ове а након тога извлачење трупа из Србије и њихово пребацивање према Русији, где би до тог момента један део аустроугарских трупа офанзивно штитио територију двојне монархије. Доласком трупа из Србије кренуло би се одсудну офанзиву и на Источном фронту. Из плана се јасно види офанзивно расположење код аустроугарског вођства, што је била последица утицаја тадашње немачке ратне доктрине потврђене у ратовима 1866. и 1870/71. године.

У аустроугарском генералштабу се подразумевало да је против Србије могућ само офанзивни план, поготово ако би она остала усамљена, без директне војне подршке Русије. Вероватна помоћ Србији од стране Црне Горе није битно мењала ствар. Велика бројна надмоћ аустроугарске војске чинила је офанзиву против Србије и могућом и оправданом. С друге стране, офанзива аустроугарске армије против Русије је била више ствар жеља него стварних, прорачунатих могућности за Аустроугарску, поготово када се аустроугарски генералштаб коначно и бесповратно одлучио за ово крајем 1913. године, тј. када је коначно разрадио стратегијски развој своје војске у Галицији.

Офанзива на два фронта (српском и руском) била је идеја коју је разрађивао аустроугарски генералштаб у току шест година пре избијања Великог рата. Питање брзог савлађивања Србије било је питање части Аустроугарске то је, како је често наводио Конрад, захтевао њен престиж. То је била остварљива идеја у случају да Аустроугарска ратује против усамљене Србије, али то није био реалан сценарио. Највише на шта је Аустроугарска могла да рачуна то је да Русија у почетку буде пасиван посматрач док се не разбистри политичка ситуација и доврши релативно спора мобилизација руске војске. То је давало шансу Аустроугарској да, концентришући довољно јаке снаге, нанесе одсудни пораз српској војсци, што би омогућило да се, након, већина аустроугарских снага пребаци са српског на руски фронт. Ова идеја је била остварљива само док се Русија не опорави и политички и војно од пораза у рату са Јапаном. Управо такво је било стање Русије до времена анексионе кризе 1908. године, али после тог времена државна управа Русије, свесна односа снага у Европи и могућих спољно политичких заплета, нагло јача своју војну моћ. Обилно потпомогнута од Француске Русија се ужурбано војнички припрема за надолазеће изазове на међународном плану. Ово руско војно јачање се временски поклапа са брзим јачањем француских оружаних снага као и са, по њих, повољним политичким прегруписавањем великих сила. Велика Британија и Јапан прилазе руско – француском споразуму а и Италија му све више гравитира. Због тога, на састанку начелника генералштабова

Немачке и Аустроугарске, маја 1914. године у Карлсбаду, Молтке изјављује Хецендорфу: „Свако даље чекање смањује наше шансе“.[16]

О снази и распореду српске војске у будућем рату аустроугарски генералштаб је још 1908. године имао сазнања за два пројекта стратегијског развоја српске војске, од којих је по његовој сличности са стварно извршеним развојем у 1914. години интересантан други пројекат по коме је српска војска требало да буде овако распоређена:[17] 7 пешадијских дивизија на простору: Топола – Паланка – Свилајнац; 2 пешадијске дивизије у западној Србији око Ваљева;[18] 2 дивизије јужно од Смедерева; једна дивизија код Ужица[19] и једна дивизија код Зајечара. Конрад је закључио да ће српска војска са главнином бити између Колубаре и Мораве, одакле може стићи са 2 марша на линију Обреновац – Смедерево; са 4 марша на линију Обреновац – Ваљево и са 4 марша на линију Дубравица – Пожаревац – Петровац. За аустроугарску војску је била велика опасност заједничка офанзива српске и румунске војске у правцу према Будимпешти. Ова, евентуална српска офанзива је требало да буде спречена офанзивом аустроугарских снага из Босне у западну Србију, уз истовремена дефанзивна дејства мањих аустроугарских снага северно од Саве и Дунава. На основу овако схваћене ситуације, аустроугарски генералштаб је 1913. године имао два плана стратегијског развоја својих снага за рат против Србије и Русије.

Случај „Б – навећи развој снаге“ (B maximal Fall)

Такозвани „Б“ случај (Балкански рат) максимални (највећа снага) важио је за рат Аустроугарске против усамљених Србије и Црне Горе. По том се плану против Србије развијају:

V армија, јачине два корпуса (8. и 13) у Босни на доњој Дрини.

VI армија, јачине два корпуса (15. и 16), ојачана једном дивизијом (из 4. корпуса) у Босни са главном снагом на простору Фоча – Вишеград на Дрини и слабијом у Херцеговини и Боки Которској (искључиво против Црне Горе).

II армија, јачине три корпуса (4, 7. и 9) и три коњичке дивизије од којих је у Срему било 3½ пешадијске и једна коњичка и у Банату три пешадијске и две коњичке дивизије.

Тако је против Србије била предвиђена употреба седам корпуса са 18 пешадијских дивизија, три коњичке дивизије, 13 брдских и пет маршевских бригада, шест маршевских пукова и пет ландштурмских брига или 378

[16] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit IV, Wien 1924, 670.

[17] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit I, Wien 1921, 644.

[18] У рату 1914. године стварно је ту развијена српска III армија.

[19] У рату 1914. године Шумадијска дивизија II позива.

батаљона, 116¼ ескадрона и 180 батерија. Ове снаге су развијене на Дрини, Сави и Дунаву (330 км ваздушном линијом) обухватно према Србији са севера и са запада. У резерви, за накнадну употребу према Србији, остао би мобилисани 3. корпус код Граца који би се одатле могао упутити по потреби или на фронт према Србији или на границу ка Италији.[20]

Операцијска идеја за офанзиву аустроугарских снага против Србије била је:

V армија да наступа преко Дрине у северозападну Србију десним крилом у правцу Ваљева.

II армија својом главном снагом да наступа преко Саве на простору од Митровице до Шапца, садејствујући наступању V армије нападом у десни бок оних делова српске војске, који бране прелаз преко Дрине. Банатски корпус (7) вршио би демонстрацију на Дунаву од Панчева до Базјаша. Он се могао пребацити и у Срем за офанзиву преко Саве. Управо код примене банатског 7. корпуса најбоље се види повећан респект према српској војсци код Конрада, јер је по пројекту операција из 1909. године било предвиђено да се овај корпус пребаци преко Дунава код Базјаша и да отуда, праћен јаком коњицом, наступа у дубоку позадину српске војске која би оперисала левом обалом Велике Мораве. Ако би ова употреба била онемогућена, корпус би прешао преко Тисе код Сланкамена и ушао у састав сремске групе, за наступање преко Саве.[21]

VI армија, остављајући само две бригаде непосредно против Црне Горе (код Невесиња и Боке Которске), требало је да са осталим снагама наступа ка Пљевљима, одакле би заходила ка Ужицу. Тиме би најпре обезбеђивала Сарајево од могуће офанзиве српских и црногорских трупа, а затим, по завршетку овог задатка, наступала би у западну Србију, ка долини Западне Мораве, дејствујући у дубоки јужни бок и позадину српске војске.[22]

Оваквим операцијама Конрад је планирао да заштити Босну и Херцеговину од упада српских и црногорских снага (политички циљ), а да офанзивом својих снага преко доње Дрине онемогући сваку офанзиву српске војске преко Саве и Дунава у Срем и Банат. Конрад је мислио да ће тешкоће које је земљиште у западној Србији представљало офанзивним дејствима аустроугарских снага са Дрине бити лако савладане трупама брдске формације којих је било у VI, а делом и у V армији.

---

[20] У рату 1914. године Шумадијска дивизија II позива.

21 Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit I, Wien 1921, 406 – 409, 647.

22 В. Максимовић, Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис), 91.

Случај „Р“ (рат против Русије)

Ако би се у току извршавања развоја „B maximal“ Русија уплела у сукоб, тада је требало главнину аустроугарских снага упутити према Русији по плану „Р“ (Русија), а против Србије остаје минимум снага (по плану „B minimal“) неопходан за спречавање српске офанзиве у Босну или преко Саве и Дунава.

У овом случају је против Србије требало да остане V армија на доњој Дрини истог састава као у случају „B maximal“ и VI армија у Босни на Дрини ослабљена за једну дивизију (из 4. корпуса). На Сави и Дунаву је требало да се, у први мах, појави и део II армије, пошто се ове трупе нису могле, одмах и непосредно, транспортовати на руски фронт због слабе развијености стратегијских железница у Угарској. Превожење ових снага (шест пешадијских и једна коњичка дивизија) планирало се тако да се најпре изврши искрцавање на Сави и Дунаву, а затим, када се заврши транспортовање трупа које су од самог почетка транспортоване директно против Русије (тзв. А степен) превезле би се и ове трупе из II армије као Б степен. Тако би, у овом случају, против Србије била употребљена ¼, а против Русије ¾ аустроугарских снага. Међутим, треба напоменути да је аустроугарски генералштаб рачунао и са арнаутском побуном у српској позадини, због чега је у арнаутске крајеве послат аустроугарски мајор Спаић у циљу организовање ове побуне.[23]

Операцијски план аустроугарског главног генералштаба против Русије (случај „Р“) предвиђао је офанзиву јаким левим крилом са реке Сане у простор између река Висле и Буга, са циљем да се потуку на том простору развијене руске снаге, након чега би се кренуло у наступање групом армија (II и III армија) на десном крилу правцем ка Владимир Волинск – Дубно, уз јаче садејство левокрилне групе (IV армија). На тај начин би се најпре ушло у Пољску, на десну обалу Висле, у правцу Лублина и даље ка Сједлецу, тј. у правцу ка коме је требало да наступају и немачке снаге из Источне Пруске, а у складу са постигнутим споразумом два генералштаба.

Генерал Конрад је чврсто решио да покрене офанзивне операције против Русије било да се од почетка развој аустроугарских снага врши по случају „Р максимални“ било да се са развојем најпре врши по случају „Р минимални“, тј. да рат са Русијом започне у време када је II армија већ била ангажована у операцијама против Србије. Интересантни су разлози које је Конрад навео у циљу правдања таквог решења:[24] „Офанзиван рад

[23] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit VI, Wien 1925, 273; Österreich – Ungarns letzer Krieg Band I, Wien 1930, 7 – 15.

[24] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit IV, Wien 1924, 712 – 718.

аустро – угарске војске ма и не потпуно сасређене [тј. ослабљене II армијом на српском фронту – напомена аутора] био је једино умесан, ако се није хтело: 1.) да се надмоћној руској снази пасивним држањем створи време и могућност, да обухвати аустро – угарску војску и причини јој Седан или Мукден; 2.) или да се пасивно посматра како Руси туку немачку војску у Источној Пруској и тако тамо отварају себи пут за Берлин, питање је како би тада изгледала несретна Немачка после Марне; 3.) или да се чека да Руси сједињеном снагом и свом жестином продру у Мађарску, пруже руку Србији и тиме привуку и Румунију на своју страну; 4.) или да се пасивно сачека да Руси продру преко руске Пољске и Шлезије ка срцу Аустро – угарске, потиснувши у страну аустро – угарску војску у Галицији; 5.) офанзиву, што јачим снагама, аустро – угарске војске захтевала је и Немачка у циљу везивања што јачих руских снага у правцу југа ради одвлачења ове од надирања на Берлин.“

Међутим, како Конрад наводи, офанзива против Руса свим расположивим снагама није реализована јер су и аустроугарска и немачка спољна политика погрешно процениле могућност избијања општег светског рата. По Конраду, да се Немачка два дана раније одлучила за рат (29. уместо 31. јула), развој аустроугарске војске би одмах био вршен по случају „Р максимални“. Међутим, сам Конрад на другом месту у својим мемоарима наводи како је 3. августа 1914. године уверавао Молткеа да се транспортовање „Б“ степена врши према Србији по већ раније израђеном плану, којим се неће пореметити развој против Русије.[25] Дакле, тврди супротно од претходно наведеног. Конрад се жали и на кобан утицај аустроугарске спољне политике која је утицала да се против Србије на Сави оставе јаче снаге него што је то Конрад раније био одлучио. Због тога су на српском фронту коначно и остављене две пешадијске дивизије више од снага предвиђених планом „Б минимал“ (29. и 40. пешадијска дивизија са 109. ландштурмском пешадијском бригадом).[26]

О аустроугарском ратном плану и стратегијском развоју аустроугарске војске за рат 1914. године, као закључак, можемо да кажемо следеће.

Припремљен је ратни план за рат на два фронта – против Русије и Србије (са Црном Гором), слично као у Немачкој за рат против Француске и Русије.

Овим планом је било предвиђено да се најпре Србија савлада (са њом и Црна Гора), па да се потом што јаче снаге концентришу према Русији.

У том циљу разрађене су две варијанте стратегијског развоја против Србије „Б максимални“ и „Б минимални“, и то из чисто политичких разлога.

Против Русије израђен је план развоја „Р максимални“. Израђени план развоја „Р минимални“ је имао само привремени значај, тј. важио је само док се II армија не прбаци са српског фронта.

---

[25] Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit IV, Wien 1924, 321

[26] Österreich – Ungarns letzer Krieg Band I, Wien 1930, 23 - 24

За прелаз из једне у другу варијанту развоја, у циљу омогућавања груписања што јачих снага против Русије, веровало се да ће политика створити потребно време. Због овога се ратни план знатно искомпликовао, што је ишло на штету његовог извршења.

У овом погледу је, као што смо већ навели, аустроугарски ратни план био сличан немачком ратном плану, за операције на западном фронту, израђеним под руководством Молткеа. Немачки ратни план је, такође, био компликован. Најпре је вршен развој VI и VII армије у Алзасу и Лорену, да би тек након окончања првих операција на том правцу било предвиђено пребацивање снага са тог споредног јужног крила на одлучујуће северно крило, које је, по Шлифену, од самог почетка развоја требало да буде крајње надмоћно са 7/8 целокупних снага.[27]

Догађаји су показали да овако сложени планови, сами по себи, када су у операцијама дошла до изражаја још и непријатељска противдејства, постају неизводиви. На тај начин долази и до поремећаја и у реализацији почетних операцијских планова и стратегијског развоја војске. Све ово доводи до неуспеха у првим операцијама и самим тим до пораза, јер због погрешног стратегијског развоја војске настају тешкоће које се тешко могу исправити у току самог извођења борбених дејстава. Често се дешава да почетни стратегијски развој сукобљених армија директно одређује и сам исход рата.

Због свега овога аустроугарски главни генералштаб, ако је већ толико високо ценио способности и борбене квалитете српске војске па је против ње на почетку рата развио готово 2/5 своје војске, никако није смео да покреће своју офанзиву против Руса не сачекавши долазак своје II армије (101 батаљон, 25 ескадрона, 45 батерија) са српског фронта. Била је то грешка од стратегијског значаја коју није било могуће поправити у току целог рата. Обухватно развијање, на широком фронту, три армије против Србије, раздвојених при том високим планинским тереном Босне (између V и VI армије) и великим рекама (између V и II армије) уместо да се све снаге групишу у једној или највише две добро повезане масе – била је врло рискантна ствар. Против оваквог развијања V и II армије водила се у Бечу чак и јавна кампања. Генерал Алфред Краус, у то време командант бечке Ратне академије, јавно је 1912. године у свом делу „1805 Feldzug von Ulm“ критиковао управо тај пројекат стратегијског развоја, са два фронта према Мачви. У књизи је приложио и скицу граничног фронта северозападне Србије обрнутог за 180 степени (Сава је тако била јужна а не северна граница) са распоредом II и V армије на скици означених као корпуси.[28]

[27] Der Weltkrieg 1914 – 1918, 1. Bd. Die Grenzschlachten im Westen, Berlin 1925, 64

[28] Alfred Kraus, 1805 Feldzug von Ulm, Wien 1912, на више места.

Ни ова критика није имала утицаја на Конрада. Он је поступио по предвиђеним ратним плановима и доживео поразе и на српском и на руском фронту.

Стратегијски развој српске војске у лето 1914. године

За рат са Аустроугарском српски генералштаб је 1908. године израдио ратни план и пројекат стратегијског развоја. У очекивању офанзиве аустроугарске војске српски генералштаб је главнину (I и II армија) у јачини шест пешадијских дивизија развио на простору: Лазаревац – Колубара – Паланка – Рача – Велика Морава. Истовремено, III армија је развијена код Ваљева са предњим деловима на Дрини (Лозница, Љешница) и Сави (Шабац, Обреновац) за одбрану речних прелаза и стварање времена главнини. За заштиту границе на Дунаву и за одбрану Београда предвиђена је једна дивизија код Београда.[29] За осматрање и одбрану смедеревског прелаза предвиђена је ојачана Коњичка дивизија. За поседање одсека Дубравица – Велико Градиште била је, такође, предвиђена једна ојачана дивизија.[30] Код Ужица је развијена Шумадијска дивизија II позива са нешто трупа I и III позива са специјалним задатком (наступање у Босну, у садејству са црногорском војском, и заштита прваца Сарајево – Ужице).[31]

Овако развијена српска војска требало је углавном да изврши стратегијски дочек и сачека да се рашчисти ситуација око места главног прелаза непријатељских снага преко граничних река (Дрина, Сава, Дунав). Тек кад постане јасно где је тежиште непријатељског напада, требало је да српске снаге крену у контраофанзиву или да поступе према ситуацији. У том циљу, развој шест пешадијских дивизија на централном простору Србије, између Колубаре (Лазаревца) и Мораве (Свилајнца), задовољавао је услове такве операције, и то углавном према северном граничном одсеку: Обреновац – Смедерево према којем су I и II армија биле непосредно фронтом постављене и могле су тамо стићи за два дана марша, тј. трећег дана од константованог прелаза знатних непријатељских снага преко Саве и Дунава на одсеку Обреновац – Смедерево. Главнина српских снага је могла прећи у напад у близини Саве и Дунава са повољним изгледом да бије битку са непријатељем који није имао довољно времена да се учврсти у Србији, имајући уз то велике реке за леђима.[32]

---

[29] У лето 1914. године била је то Дунавска дивизија I позива.

[30] У лето 1914. године била је то Дунавска дивизија II позива.

[31] Богата литература о српском ратном и операцијском плану, као и стратегијском развоју српске војске у лето 1914. године углавном захтева добро познавање војне проблематике. За историчаре који нису специјалисти из војне историје најлакше је за коришћење: Petar Tomac, Prvi svetski rat 1914 - 1918, Beograd 1973, 48 – 51.

[32] В. Максимовић, Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис), 96 – 97.

С обзиром на географско стратегијске прилике, било је мало вероватно да би непријатељ главним снагама напао источно од Велике Мораве. Ако би ипак напао на том простору, српска главнина је могла пристићи у сусрет непријатељу после три до четири дана марша, на линији Пожаревац – Велико Градиште. Централни распоред српске главнине је био најудаљенији у односу на северозападну Србију, тј. простор омеђен Колубаром, Савом и Дрином. За концентрисање српске главнине (зачеље са Велике Мораве) на линију Дрине и Саве, тј. сусрет са непријатељским снагама на самим речним прилазима, а што је било најцелисходније, било је потребно време од шест до седам дана. Ово је омогућавало непријатељу да при добром и планском извођењу напада преко Дрине и Саве продре готово до Колубаре. Код енергично извођених операција аустроугарских снага српска војска би у северозападној Србији била изложена почесном тучењу. Аустроугари су имали могућност да најпре разбију две дивизије III српске армије, а затим од трећег до петог дана од наређеног покрета српске главнине из Шумадије ка Дрини и Сави да се тамо сусретну до тада већ потиснута слаба III српска армија (две дивизије) и придошла II српска армија (три дивизије) ојачане Коњичком дивизијом[33] са аустроугарском главнином (око десетак дивизија). Српска I армија је могла стићи тек за два или три дана, што је давало могућност да за то време одсудно потуче II и III српска армија. Тек преласком I српске армије на леву обалу Колубаре у Тамнаву или у Подгорину стварао се повољан однос снага за одсудну одбрану у северозападној Србији.[34]

До доласка I српске армије енергично вођене аустроугарске снаге су имале изгледе на успех у сесверозападној Србији. Могле су, као што смо већ навели, да најпре туку усамљену српску III армију, а потом и делове или целу II армију. Имале су времена да продором правцем Ваљево – Уб и поседањем простора у кључу Дрина – Сава створе плацдарм за даље наступање преко Колубаре у Шумадију.

Према томе, стратегијски развој српске восјке, како је од стране српског генералштаба предвиђен по плану из 1908. године, задовољавао је услове одбране од аустроугарске офанзиве са севера у Шумадију, док са одсудном одбраном у северозападној Србији (Мачва – Јадар – Подгорина) овај стратегијски развој није рачунао.

Како се стратегијски развој саставља, нарочито за дефанзивни рат, какав је Србији предстојао од 1908. године са Аустроугарском, поглавито на подацима о концентрацији непријатељских снага и о њиховом

33 Коњичка дивизија је за то време могла прећи из Смедерева преко Лазаревца у Мачву.

34 В. Максимовић, Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис), 97.

стратегијском развоју, то српски стратегијски развој из 1914. године показује да српски генералштаб није имао ни приближно тачне податке о пројекту стратегијских развоја аустроугарске војске у периоду 1908. до 1914. године, иначе се не би развијала главнина снага (осам пешадијских и Коњичка дивизија) тако далеко од просторије (северозападна Србија) која је била главни циљ прве фазе непријатељског напада (V и II аустроугарска армија). Тиме се и оправдава Конрадова идеја да је самим развојем II аустроугарске армије у Срему и Банату доста учињено за успех наступања V аустроугарске армије.[35]

Аустроугарски генерал у свом делу „Узроци нашег пораза“ износи да је план аустроугарске офанзиве са раздвојеним трупама из Босне и Срема био устаљен још пре 1907. године и да се тај план отворено износио у Бечу чак и по кафанама. Сам Краус га је, као што смо већ навели, у својој књизи из 1912. године отворено и изнео и критиковао.[36] По свему судећи, у Бечу се нису много трудили да свој ратни план држе у тајности када се овако са његовим идејама поступало. Па ипак, српски генералштаб очигледно о њему ништа није знао када је 1914. године развио војску онако како смо навели. Ова околност, у сваком случају, не иде у прилог тадашњој обавештајној служби српског генералштаба.

Као што видимо, српска војска је у лето 1914. године била постављена у положај стратегијске одбране јер је била остављена без ичије непосредне помоћи и у два рата истрошеним техничким средствима. Постојала је опасност да се Аустроугарска окрене на њу главнином своје војне снаге и тиме у почетку операција постигне знатну бројну надмоћност. То је приморавало српско командовање на максималну опрезност и, у складу са тим, на дефанзивно држање у почетку ратних дејстава.

Објављена грађа

Österreich – Ungarns letzer Krieg Band I, Wien 1930.

Der Weltkrieg 1914 – 1918, 1. Bd. Die Grenzschlachten im Westen, Berlin 1925

Литература

Валентинов Н., „Военные соглашения России с иностранными государствами до войны“, Военно – историческій сборникъ Вып. 2, Москва 1926, 94 – 128.

35 Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit III, Wien 1923, 410; Conrad fon Hecendorf, Aus meiner Dienstzeit IV, Wien 1924, 346

36 Алфред Краус, Узроци нашег пораза, Београд 1938, на више места.

Kraus Alfred, 1805 Feldzug von Ulm, Wien 1912.
Краус Алфред, Узроци нашег пораза, Београд 1938.
Ludendorff E., Meine Kriegserrinerungen, München 1919.
Максимовић В., Велики рат 1914. год. на Српскоме фронту – Битка на Церу (рукопис).
Tomac Petar, Prvi svetski rat 1914 - 1918, Beograd 1973.
Hecendorf fon Conrad, Aus meiner Dienstzeit I, Wien 1921.
Hecendorf fon Conrad, Aus meiner Dienstzeit III, Wien 1923.
Hecendorf fon Conrad, Aus meiner Dienstzeit IV, Wien 1924.
Hecendorf fon Conrad, Aus meiner Dienstzeit VI, Wien 1925.
Hindenburg von, Aus meinem Leben, Leipzig 1920, 12

Summary

Nebojša Đokić, Olivera Dumić

WARS AND INITIAL OPERATING PLANS AND STRATEGIC DEVELOPMENT OF THE SERBIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN ARMY IN THE YEAR OF 1914.

For the war with Austria-Hungary, Serbian General Staff in the year 1908. made a war plan and the project of strategic development. In anticipation of the Austro-Hungarian army offensive, Serbian General Staff developed the main forces (I and II Army), in the strength of six infantry divisions, in the area: Lazarevac - Kolubara - Palanka - Rača - Velika Morava. Simultaneously the III Army was developed in the area of Valjevo with the front parts at the Drina river (Loznica, Lješnica) and Sava (Sabac, Obrenovac) for the defense of river crossings and to provide time for the main forces. For the border protection on the Danube and for the defense of Belgrade, an army division was planned in Belgrade vicinity. For monitoring and defense of Smederevo crossing a reinforced Cavalry Division had been planned. For occupation of Dubravica - Veliko Gradiste section was also provided a reinforced division. Near Uzice, Šumadijska Division II calls had been developed, with a few troops of I and III calls on special duty - occurrence in Bosnia, in cooperation with the Montenegrian Army, and the protection of Sarajevo - Uzice direction).

Станиша Војиновић
Научни истраживач
Београд

УДК 792.077(497.11)”1879/1915”(093.2)

ПОЗОРИШНИ ЖИВОТ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ ОД 1879. ДО 1915. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Иако је још за турског времена у Лесковцу деловало турско позориште сенки „Карађоз“ (како у приповеци „Путујуће друштво“ пише Стеван Сремац) и било је извесних елемената глуме и представа у народним обичајима, прави почетак позоришног живота на југу Србије почео је да се развија тек после ослобођења “нових крајева” од Турака 1878. године.
Лесковац је био занимљив за путујуће позоришне дружине које су већ наступале по градовима Србије, а историја позоришног живота у овом граду започиње са Михаилом Димићем писарем суда општине Лесковачке, али и глумцем и писцем патриотске драма драме „Зулејка, робиња босанска“, прве, која је штампана у Лесковцу. у штампарији Димитрија Давидовића.
У раду је, после краћег увода који говори управо о почецима позоришног представљања у лесковцу и његовој околини, дата библиографија свих радова којима се пиипе о томе, , односно прецизно пописана грађа са изводима из одређених докумената.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Позоришни живот, путујуће позоришне дружине, Лесковац 1897-1915, редитељи, глумци. позоришни критичари.

Зборник радова „Путујуће позоришне дружине у Срба до 1944. године“ показао је од коликог су значаја деловања путујуће дружине за почетак и развој позоришног живота Србије.[1]

Почетак позоришног живота у југоисточној Србији везује се за Ниш и 8. октобар 1883. године, када је одиграна „Свечана представа у славу ступања у брак Његових Величанства октобра 1875“ у извођењу трупе Лазе Поповића.[2]

Међутим, за почетак позоришног живота у Нишу има и један старији податак, телеграм, којим Стеван Пушкаревић моли за дозволу да даје позоришне представе у Нишу:

„21. 11. 1881. Ниш.

Г. Министру просвете и црквених дела – Београд.

Овамо је дошао неки Стеван Пушкаровић са 11 лица у намери да преставе позоришне даје.

Пошто о томе овамо нема никаквог наређења за овакове случајеве осим нужног надзора, начелство моли Господина Министра за упутство.

Н° 13514. Ниш. Начелник окружни

(потпис нечитак).“

/Решење министра:/ „Вратите право надзора, а иначе не чините сметње позоришној дружини, ако јој се публика одазове.

Ст. Новаковић.“[3]

Овај податак наводимо зато што је поред гостовања Стевана Пушкаревића и Лазе Поповића можда било гостовања и пре ове године.

О историји позоришног живота у Лесковцу синтетички је писао Николај Тимченко у две књиге, које је издао Народни музеј из Лесковца,[4] али се позоришни живот не може замислити без увида у гостовања разни путујућих позоришта, дружина и појединаца. То су повремени доласци о којима нас обавештавају, новински дописи, сећања, писма и најразличитија архивска грађа.

Стеван Сремац у приповеци „Путујуће друштво“ у опису Лесковца под Турцима помиње деловање турског позоришта сенки „Карађоз“. Извесни елементи глуме и представе живели су и у народним обичајима.

Да је Лесковац био занимљив за позоришне дружине говори и један мало познати податак, који је саопштио Марко Марковић. Истичући значај Фотија Ж. Иличића за позоришни живот Босне и Херцеговине, он наводи да, „Општина лесковачка под бр. 70 од 10. јан./уара/ 1879. потврђује да је /Михаило Димић/ уз рад у позоришту, био писар Суда општине лесковачке (са 200 талира годишње плате, и да се у *судском колегијуму вазда угледно владао и понашао*“.[5]

И није случајно што је историја позоришног живота у Лесковцу започела Михаилом Димићем (1840-1900), јер је он и писац једне драме „Зулејка робиња босанска“, прве, која је штампана у Лесковцу. Доцније ће и други драмски писци штампати своје драме у Лесковцу, али ова је прва, и наравно, патриотска драма. О Димићу је студиозно писао Марислав Радисављевић, наводећи да је он представник „старе редитељске пантомимије“,[6] а Рашко Јовановић да је „Зулејка“ тиричан пример „литературе, створене према могућностима интерпретације у путујућем позоришту, али та драма је и одраз духа времена, односно ослободилачких традиција народа током 19. века“.[7]

Доносећи податке за историју радничких позоришта до Првог светског рата, Николај Тимченко наводи:

„...Негде у то време пада и оснивање радничког културно-уметничког друштва *Абрашевић* чија је драмска секција била веома активна. Одмах по оснивању друштва а то значи негде 1904. или 1905. године, драмска

секција *Абрашевића* извела је у сали кафане *Централ* комад *Циганка* док су 1906. године дата још два комада: *Млади радник* и *Закон о радњама*. Писац овог другог комада је Радивоје Караџић (1884-1967). Следеће, 1907. године, у сали кафане *Париз*, изведена су још два комада: *Радоје и Љубица* и *Три гроба*. Главни глумац и редитељ драмске секције Абрашевића био је Димитрије Ристић Велски, веома талентовани рецитатор и човек од духа. *Абрашевић* је давао представе и ван Лесковца; познато је да је гостовао у Прокупљу, а сигурно је да је одлазио и у друга места у ближој и даљој околини".[8]

ПОЗОРИШНЕ ДРУЖИНЕ

Оно што је остало ван интересовања историчара позоришног живота Лесковца и околине, то су гостовања разних позоришних дружина, међу којима се налазе и веома значајна:

Путујуће позориште Михаила Димића. Основано је почетком 1870. и радило је до 1901. године. Од његове трупе образовано је нишко позориште „Синђелић", чији је управник био 1893. године. Михаило Димић (?, 1840 – Ћуприја, 29. децембар 1901) занимљива је личност, био је и добар глумац, а написао је неколико драма, поред „Зулејке" (Лесковац, 1889), „Пастир" (1893). Боравио је у Лесковцу 1888, а помиње се 1889. године као писар општине Кумаревске и да је отпуштен због политичке агитације.

Путујуће позориште Лазе Поповића. Основано је 1869. и радило са прекидима до 1890. Био је представник романтичарског и патриотског позоришта, сматрао је да врши националну, просветитељску и културну мисију. Добровољац у српско-турским ратовима, члан Народног позоришту у Београду до 1883. године, када је дао оставку и основао трупу. Обишао је многа места у Србији, поред осталих и Ниш и Лесковац.[9]

Нишко позориште „Синђелић". Често борави у Лесковцу зато што у статуту стоји да је задужено и за градова и вароши на југу: Пирот, Врање, Прокупље и Лесковац. Према расположивим подацима, гостовали су у Лесковцу 1891, 1894, 1895, 1906-1907 (под управом Косте Делинија).

Путујуће позориште Николе Бате Симића, радило је од 1892. до 1899, посетило је Лесковац 1893.

Пешачко путујуће позоришта Исаије Јокића гостовало је у Лесковцу и Власотинцу 1895. године.

Тимочко позориште „Хајдук Вељко", под управом Мирка Хаџића, гостовало је у Лесковцу 1899–1900. године.

Путујуће позориште „Србадија" Димитрија Нишлића основано је 1898, и трајало је до 1907. године. Гостовало је у Лесковцу 1901, 1903. и 1905.

Путујуће позориште Драгољуба Кече Перишића Симића, гостовало је у Лесковцу 1904.

Путујуће позориште Љубомира Рајичића Чврге, основано 1897, а по Србији гостује од краја 1904. до 1912. године и често посећује Лесковац, где су давали преставе 1906, 1907 (гостовао и члан Народног позоришта Чича Илија Станојевић), 1910 (гостовао члан Народног позоришта Светислав Динуловић), 1911.

„Весело позориште“(или Орфеум) Михаила Бакића било је веома популарно од 1901. до 1915, а у Лесковцу је гостовало 1909.

Народно позориште из Београда гостовало је у Лесковцу 1909. године, на повратку из Скопља.

Путујућа дружина Фотија Ж. Иличића (под управом Миле Ранковић), представља једно од најдуговечнијих и најбољих. Престало је са радом када је почео српско-турски рат (1876), али је наставило са радом 1879. Била је велики расадник глумаца који су своје каријере наставили у државним позориштима и путничким позоришним дружинама. Гостовали су Лесковцу 1910. године.

Позоришна дружина „Заједница“, под руководством Симе Бунића, гостује у Лесковцу 1911-1912. године.

Повлашћено путујуће позориште „Трифковић“ са седиштем у Нишу, под управом Симе Бунића 1912-1914. Образовано је од неких чланова „Синђелића“ и путујуће дружине „Заједнице“.

Законом из 1911. године формирано је пет обласних путујућих позоришта, и за југоисточне области одређен је „Трифковић“, са седиштем у Нишу, чији је домен кретања био: Пирот, Бела Паланка, Лесковац, Врања, Прокупље, Власотинце и околна мања места. У Лесковцу су били од маја 1912. до Бунићеве смрти 1914. више пута.

Запажена су и гостовања појединаца, пре свих комичара Ђорђа Бабића (1892, 1895), Стеве Дескашева (1896), Боже Димитријевића (1899).

Особити значај за позоришни живот Лесковца и околине има такозвано Домановићево позориште, а у ствари позориште Милутина Виковића које је носило назив Лесковачко грађанско позориште „Југ-Богдан“, и које је деловало 1897. године.

ПРИКАЗАНА ДРАМСКА ДЕЛА

Међу драмама налазе се углавном оне које имају тенденцију да забаве и утичу на моралне ставове гледалаца. Из тог разлога доминирају историјски комади са изразитом патриотском цртом, а онда шаљиви, са обавезним играма и песмама. То је засмејавало Лесковчане и заокупљивало значајну пажњу публике, која се није увек одазивала у жељеном броју.

По годинама, приказани су комади:

1888: „Зулејка робиња босанска“ Михаила Димића

1891. „Ђурађ Бранковић“ К. Оберњака и Г. Егрешија (гост Тоша Јовановић)

1893. „Ђидо“ Јанка Веселиновића и Драгомира Брзака

1895. „Бој на Косову“

1897. „Битка на Косову“ Милутина Г. Витковића; „Кир Јања“ Јована Стерије Поповића (гостовао Чича Илија Станојевић).

1904. „Карађорђе“ Димитрија Нишлића

1907. „Милош у Латинима“ Милорада Шапчанина, „Телефон без жица“, „Кашмирски шал“, „Посланик из Бомбињака“ А. Бисона; „Јаднике“ по роману Викотора Ига написао је Т. Мегерле, „Две сиротице“ написали А. Д’ Енерије и Е. Кормону, Ц. Оксендорф, „Мали Лорд“ Х. Барнета, „Светислав и Милева“ Јована Стерије Поповића, „Сеоски Лола“ Е. Тота, „Жена једног пуковника“, „Федора“ В. Сардуа, „Драги ујка“ шала Е. Кнајзела и „Шерлок Холмс“, по мотивима Конан-Дојла написао Ф. Бон.

1908. „Слобода Босни и Херцеговини“

1909. „Под маглом“ Алексе Шантића, „Јазавац пред судим“ Петра Кочића, „Љубавно писмо“ Косте Трифковића, „Задужбина“ Милорада Шапчанина и „Ђидо“ Ј. Веселиновића и Д. Бразака.

1910. „Први корен“ Н. Славјева, „Полазак на Цариград“, „Карлова тетка“ Б. Томаса, „Уображени болесник“ од Молијера и „Девојачкој клетви“ Љубинка Петровића (гостује Светислав Динуловић).

1911. „Ђидо“ Ј. Веселиновића и Д. Брзака

1912. „Једна ноћ у харему“, „Дочек краља Милана у Лесковцу“ и „Отуђена крв“ Симе Бунића, „Коштана“ Б. Станковића.

ГЛУМЦИ

Међу глумцима који су играли у Лесковцу и околини налазили су се Михаило Димић, Тоша Јовановић, Милица Павковић, Чича Илија Станојевић, Светислав Динуловић, комичар Ђорђе Бабић, Александар Милојевић, Ленка Хаџић, Исаије Јокић, Здравко Здравковић, Божа Димитријевић, Димитрије Нишлић, Коста Делини, Сима и Катица Бунић, Радојчић, Јован и Љубомир Јовановић, г-ђа Новаковићка, г-ђа Делини, г-ђа М. Петровићка, Наумовићева и Бранковићева, Лепа Др. Јовановић, Влада Петровић и Душан Максимовић, Мила Ранковић, Милоје Достанић, Петар Христилић, Јосиф Срдановић, Михаило Бакић и др. О игри глумаца и глумица нема много података изузев кратких похвала.

ОДБОРИ ЗА ДОЧЕК

Уобичајена је пракса да су за дочек позоришта оснивани нарочити одбори чији су чланови најзначајнији представници културе, привреде и власти (професори, учитељи, свештеници, чиновници, трговци). Чланови одбора су сакупљали претплату за позоришне представе и о њиховом броју обавештавали управнике путујућих позоришта. О њеним члановима нема много података изузев у неколико случајева. У прве одборе нису улазили Лесковчани, истицао је Тодор Костић 1891. Године 1906. у одбору за дочек је био свештеник Стеван Комненовић, а приликом гостовања београдског Народног позоришта, на путу из Скопља, посебно су се истакли Марко Д. Чолић, благајник железничке станице,[10] и Иван Р. Димитријевић,[11] који се крије иза неког од псеудонима међу позоришним критичарима и дописницима из Лесковца.

ПОЗОРИШНИ КРИТИЧАРИ

Позоришна критика се углавном сводила на бележење посета, наслова комада, али ређе и на игру глумаца. Од оних који су се интересовали за рад позоришта у Лесковцу налазе се учитељ Тодор Костић, и критичара под псеудонимима: Нишлија, „Ваш 29. мај“, Tullius, Коце из Лесковца, Фанрејло (био је и сарадник листа *Ново време*), Аргус, и Јов. И. М.

Нажалост, веома мало је сачувано штампаних података да би се стекла потпуна слика, али и ови подаци показују да је позоришни живот био значајан за културно уздизање Лесковца. Неки успеси показују озбиљност и значај и за позоришни живот Србије. Овде пре свега мислимо на деловање „Лесковачког грађанског позоришта *Југ-Богдан*“, али и гостовања позоришта Симе Буњића у Лесковцу, као и приказивање његових оригиналних комада.

[ГРАЂА.]

1879.

1. „Општина лесковачка под бр. 70 од 10. јан./уара/ 1879. потврђује да је /Михаило Димић/ уз рад у позоришту, био писар Суда општине лесковачке (са 200 талира годишње плате, и да се у *судском колегијуму вазда угледно владао и понашао*“

Марко Марковић, *Чланци и огледи*, 1961, стр. 44–47.

1888.

2. Михаило Димић, бивши управитељ путујућег позоришта огласио је у Лесковцу, 15. августа, претплату на своју драму у пет чинова „Зулејка робиња босанска“

Нови гласник, I, 1888, бр. 41, 24. август, 3; бр. 42, 25. август, 3.

1891.

3. Т./одор/ К./остић/, *Нишко позоришно друштво у Лесковцу*, Слобода, 1891, бр. 147 (9. јули), 3.

Приспело је 2-ог ов. м. 3-ћег је приредило спрему за представљање, а 4-ог увече била је представа деспота “Ђурђа Бранковића” /од Оберњака/. Представа је испала на опште задовољство, које се има приписати члановима овог друштва, који су се трудили да што живље и очигледније изнесу историју деспота Ђурђа Бранковића. Не треба да нарочито напомињем, да је међу свима блистао познати српски уметник г. Тоша Јовановић, редитељ и члан кр. српског народ. позоришта.

Једино је публика отишла незадовољна због рђавог реда. Никаквог реда није било. Само се је видео г. Мирко Поповић, где се непрестано измотава с којекаквим вицевима и ништа друго. Образовао се некакав вајни одбор за дочекивање и спремање па ништа.

У овај одбор није ушао ни један Лесковчанин.

Лепа је ствар ширити у овај народ што очигледније историју и развијати дух јуначки, али за то треба и сами чланови у обичном животу бити пристојни, скромни и уљудни, како би народ овај одиста мислио, да су они прави представници онога што представљају. Оволико на брзу руку у хатар овог позоришта. А одбору би поручио, да буде мало вреднији и солиднији. Иначе, нека не брукају позориште.

4. Глумица, чланица, „Синђелића“, Милица-Мица Павковић (рођена Стефановић) сећала се 1929. године свога гостовања у Лесковцу 1891. године:

Синиша Јанић, *Нишко позориште*, Театрон. 30/1–2. Београд, стр. 19.

„Башта код Српске Круне, која је у исто време служила и за испрезање сељачких волујских кола за време пазарних дана, добила је сасвим свечани изглед. Увече се запали луч на четири стране, па публика има и позориште и *илуминацију*. У тој башти играо је и Тоша Јовановић као гост *Синђелића* у својој познатој улози Ђурђа Бранковића. Лесковчани су имали шта да виде и морали су благосиљати свог среског начелника који их је на тако лепе ствари звао позивом. И, заиста, Лесковчани су најзад били одушевљени и приредили нам пред полазак чак и сјајан банкет.

1892.

5. /Аноним/, *Комичар Бабић*, Врањски гласник, II, 1892, бр. 27 (5. јули).

Пре неколико дана давао је своје две представе Ђорђе Бабић, срп./ски/ комичар. Из Врање отпутовао је у Лесковац где ће такође давати две представе.

1893.

6. [Аноним], *Позориште Симићево*, Дневни лист, XI, 1893, бр. 35 (16. фебруар), 4.

Лист *Слобода* јавља, да је управитељ овог позоришта дао представу – „Ђида“ – на Сретење. Мислио је да крене за Лесковац и Врање, али остаје у Нишу.

1894.

7. [Аноним], *„Синђелић“*, Вечерње новости, II, 1894, бр. 88 (29. март), 2.

Из Ниша нам јављају: да се *нишко позориште „Синђелић“* после двадесето дневног бављења у Лесковцу, вратило у Ниш, те у недељу 27. ов. м. давало једну представу. За тим се креће у Крагујевац да и тамо приреди један низ представа. Лесковчани су врло искрено дочекали и лепо се одазвали нишком позоришту. Управитељ позоришта је одушевљени и даровити *Аџа Милојевић*, који је више година провео по путујућим позоришним друштвима, а био је неко извесно време и код новосадског позоришта, где је оставио лепу успомену за собом. Од осталих чланова, међу којима има неколико даровитих младих и одушевљених глумаца помињемо, да се у нишком позоришту налази и г-ђица *Ленка Хаџићева*, дуго годишњи одлични члан новосадске позоришне дружине. Она је још и сада онако исто лепа и симпатична и на позорници и у животу, каква је била пре десет и петнаест година. Својом смишљеном и топлом игром, она је постала љубимицом по свима местима, где се год друштво налазило. У Крагујевцу је образован нарочити местни одбор од 20 највиђенијих грађана, без разлике партија, који ће се старати да нишко позориште не зажали на Крагујевац. Ако не могу друге установе бити без политике, позориште може. Ено примера где у нишкоме управноме одбору заједнички раде чланови из све три партије. С тога се надамо, да ће и Крагујевчани од своје стране учинити, те да нишко позориште може показати на коликој висини свога племенитога позив оно стоји. Од одзива браће крагујевчана зависи, колико ће се времена позориште тамо задржати. Ми желимо члановима друштва срећан пут и дај Боже да нам се из Крагујевца весели и задовољни врате.

Сазнали смо, да је друштво добило и за овај а и за будућа путовања бесплатно вожњу железницом. Ова одлука министра грађевина је за сваку похвалу и ми смо му на овоме захвални.

8. [Аноним], *Позоришно друштво „Синђелић“*, Дневни лист, XII, 1894, бр. 69 (29. март), 2.

Стигло је у прошлу суботу (26. марта) из Лесковца у Ниш, где ће дати једну представу, а после представе отићи ће на неко време у Крагујевац.

1895.

9. [Аноним], *Нишко позориште „Синђелић“*, Вечерње новости, III, 1895, бр. 158 (9. јуни), 3; Мале новине, IX, 1895, бр. 160 (10. јуни), 2; Дневни лист, XIII, 1895, бр. 127 (11. јуни), 2. – Исти текст од речи до речи у сва три листа.

Нишко позориште „Синђелић“, чији је племенити задатак, да по народу шири опште образовање, да у народу буди и оживљава осећање, и поштовање према својој прошлости и да га учи како ће да мисли и како ће лепо и племенито да осећа бавиће се извесно време и дајући представе у Врању и Лесковцу, дочекано је, посећено и испраћено од грађана града Врање и Лесковца. У Лесковцу је од управе месног одбора, онако лепо и племенито, како се само пожелети може, што им на част служи. Зато им управа нишког позоришта „Синђелић“ изјављује своју особиту благодарност.

10. Душан Ст. Павловић – Владимиру Ст. Петровићу, Лесковац, 5. децембар 1895.

5. XII /18/95. г.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић, бр. 802-7.

Лесковац

Драги Владо

„Буди здрав
чио и весео“

Ево из дугог времена седо да ти напишем ово писмо.

Владо онај ђак што оће да ступи у глум./це/ нека одма дође. Ми смо у гостионици код „Плуга“.

Владо ти познајеш Владу Поповића глумца ако је тамо и њему да кажеш да одма дође са женом а ако му устреба новац нека одма депешом јави то му је казо Јокић управитељ наш то да учиниш молим те а ако није ти опет јави и која је тамо ступила код Нишлија глумица.

Одговори одма

Твој друг
Д. Цветковић (а пређе Павловић)
глумац.

/На полеђини адреса:/ Господину Влади Петровићу ђаку VI^{or} раз. гим.

Ниш.

Жиг: ЛЕСКОВАЦ 9. XII /18/95.

11. Нишлија, *Писмо уредништву*. Мале новине, 1895, бр. 347 (14. децембар), 2-3.

Кад је управни одбор „Синђелића у Лесковцу приредио представу „Бој на Косову“, десио сам се и ја у Лесковцу и био сам на представи. Седећи до једног лесковачког

трговца, који путује трговином по Бугарској запитао сам како му се представа допада, нашта ми он као прост човек одговори: „Врло добро господине, кад не могасмо пода турско (за владе турске) да учимо и да видимо наше старе јунаке, бар сад да их видимо и да их распознамо кад је слободија. Ето, ја идем у Бугарску, почесмо се једном свађати са проклети Бугари, они ми веле, да је Краљевић Марко Бугарин док је носио бугар кабаницу, пак зато ово је добро да овако видимо наше српске јунаке старе и да их распознамо од бугарских“.

12. Захарије Петровић, члан позоришне дружине И. Јокића – Владимиру Ст. Петровићу, Сурдулица, 1895.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић, бр. 802.

Позориште под управом И. Јокића.

Данас у недељу 30. децембра 1895. г. у гостион. код „Таће“ даваће:

„Ђидо“

слика из сеоског живота у 3 чинова с певањем.

Лица:

Маринко богати сељак – – – – – – – – – г. Јокић

Павлија жена му – – – – – – – – – – – – – – г̑ђа Јокићка

Здравко син му – – – – – – – – – – – – – – – [оштећен руком писани плакат]

Живана снаха му – – – – – – – – – – – – – г̑ђа

Станојло богати сељак – – – – – – – – – – г.

Љубица кћи му – – – – – – – – – – – – – – – г̑ђа Поповић

Андрија богати сељак – – – – – – – – – – г. Костић

Максим син му – – – – – – – – – – – – – – – г. Јанковић

Милић Здравков друг – – – – – – – – – – – г. Симић

Петра његова вереница – – – – – – – – – – г̑ђа Јокићка

Поп – г. Петровић

Учитељ – ***

Више момака и девојака

Цене познате

Почетак у 8 сати увече.

Драги Владо,

Пошто артије ни парчета немам то ти пишем на овом. Одговори ми да ли је Димитрије Стефановић Нишлић у Нишу и ако је тамо питај га да ли оће да дође код нас, јер смо у Власотинцу изгубили 3 члана зато што су остали у служби код капетана у срезу. Одговори ми и пошаљи ми коју кошуљу, ма то била и твоја.

Прими поздраве од твог

Завише

Адреса је Захарије Петровић, гумац

У Сурдулици.

Прештампано:

Милена Јовановић, *Музеј позоришне уметности Србије*, Књижевне новине, V, 1952, бр. 64 (31. август), 5.

1896.

13. Ђорђе Бабић, *Захвалност*, Мале новине, 1896, бр. 69 (9. март), 1.

Захваљује се свима који су посетили његове представе у Пироту, Нишу, Лесковцу, Крушевцу и Алексинцу.

14. [Аноним], *Лесковац, у недељу 21. април*, Одбрана, III, 1896, бр. 96 (25. април), 3.

Стева Дескашев глумац приредио је коцерт са игранком уз суделовање певачке дружине „Бранко".

15. [Аноним], *„Синђелић"*, Гласник (Ниш), II, 1896, бр. 37 (5. мај), 2.

Нишко позориште „Синђелић", које се налази у Лесковцу, иде за Пирот.

1897.

16. /Аноним/, *Лесковац. Позориште*, Вечерње новости, V, 1897, бр. 29 (29. јануар), 3.

Пре неколико дана основано је овде позориште, састављено из 40 чланова све младих људи. Локал је спремљен као и потребне ствари за исти. Чланови су добили улоге своје за спремање. Ова је омладина живо настала, да се што боље усаврши, уложи труд и материјал, а за остала нужна средства и упутства обраћаће се народном позоришту. За сада руководи ову дружину г. Бунић званичник суда као мало вичнији у овоме раду. Ток и развитак ове дружина јавићемо читаоцима.

17. Управа Лесковачког Грађанског позоришта „Југ Богдан", изабрала је 12. фебруара 1897, за председника професора Милутин Витковић.

Архиву Србије, МП, 1897, XXXIV, 37.

Станиша Војиновић, *Лесковачко грађанско позориште „Југ–Богдан"*, Лесковачки зборник XXVIII. Лесковац, 1988, 263–269.

18. /Аноним/, *Лесковац*, Вечерње новости, V, 1897, бр. 54 (23. фебруар), 3.

Пишу нам из Лесковца да је тамо образована дилетантска позоришна дружина, која је састављена из угледних грађана и чиновника. Прва представа испала је на опште задовољство многобројне публике. Љубав г. г. дилетаната ка уметности је за сваку похвалу, а нарочито својом игром много обећава Здравко Здравковић. Желимо им успеха!

19. *Правила лесковачког грађанског позоришта „Југ–Богдан". Лесковац, 19. март 1897*.

Архиву Србије, МП, 1897, XXXIV, 37.

I. Друштвени циљ

члан 1.

Друштву је циљ, да као права народна школа утиче поучно и васпитно на своје суграђане и омладину.

Овај циљ постизава друштво: 1) предавањима; 2) приказивањем одабраних драма тј. позоришних представа из српске и страних књижевности; 3) давањем концерата и у опште уметничких забава; 4) ступањем у везу са другим српским позоришним друштвима, нарочито сталним.

члан 2.

Поменути циљ дужно је друштво остварити преко стручне управе и редовних друштвених чланова, на начин, који јој буду друштвена средина дозвољавала, имајући у виду члан 18. ових статута.

II. Друштвена веза.

члан 3.

Ово друштво стоји у вези са „лесковачком омладинском читаоницом" као друштвом, из кога је поникло, са нарочитим у члану 11. предвиђеним обавезама.

III Друштвена средства.

члан 4.

Друштвена су средства:

а) приход од сопственога друштвенога рада тј. од редовних и ванредних позоришних представа;

б) месечни члански улози;

в) улози чланова добротвора;

г) помоћ од позоришних друштава: 20% од целокупног прихода од представе, када гостују на позорници овога друштва;

д) прилози и поклони добивени од појединих пријатеља, корпорација, самоуправних тела и разни други извори, које управа за умесне нађе;

ђ) завештања;

е) државна помоћ.

IV Друштвени састав.

члан 5.

Друштво састављају: управни одбор, стручни а стални управини чланови; редовни, помажући, добротворни и почасни чланови.

а) Стручни стални управни чланови могу бити само лица из просветне струке: средњошколски наставници и наставници основних школа а и онај од редовних чланова, који по својој спреми и вештини стоји на равној нози са првопоменутима а избере га друштвена управа.

б) Чланови управног одбора морају бити стручни стални управни чланови.

в) Редовни чланови могу бити часни и ваљани чланови лесковачке омладине и глумци тј. лица, која се владају часно и чувају свој углед а имају природна дара и способности, да с разумевањем изводе представе.

Младе снаге, које су ваљане научити се глумачкој вештини, спремиће за то управни одбор уз припомоћ наставника средње и основне школе и редитеља глумца.

г) Помажући члан може бити сваки српски па и страни грађанин, који улаже у друштвену касу по 0.50 динара месечно.

д) Члан добротвор може бити сваки српски и страни грађанин који једанпут за свагда положи друштвеној благајни 100 динара.

ђ) Почасни члан друштва може бити сваки онај, који својим радом на позоришној уметности или материјалном помоћи буде стекао особитих заслуга било за позоришне дружине у опште или за ово друштво на по се.

члан 6.

Сталне стручне управе чланове и управни одбор бира управа, по својој увиђавности, а почасне, на писмени предлог управе, потврђује редовна скупштина помажућих и добротворних чланова.

IV[!] Права и дужности чланова.

члан 7.

Стални стручни управни чланови и управни одбор дужни су водити целокупно старање, да се на првоме месту циљ друштвени остварује и да тачно и уредно чувају и прибављају друштвени приходи и имовина, зашта је морално и материјално одговорна друштвеноме годишњем скупу. Обе врсте чланова имају права да решавају о пријему, отпуштању и кажњавању редовних чланова, о избору позоришних комада, утврђивању репертоара, поучавању редовних чланова, давању концерата и других уметничких забава; имају право врховнога надзсра над владањем редовних чланова, поред тога и све што је чланом 6-им предвиђено.

Редовни чланови имају драва и ду жности, које су им нарочитим правилником одређене.

Помажући, добротворни и почасни чланови имају, право гласа на друштвеним скупштинама, а добротвори и бесплатно седиште у првоме реду. Помажући чланови морају тачно и унапред полагати своје месечне улоге.

члан 8.

Свакога члана који буде:

а) својим рђавим владањем и понашањем;

б) користољубљем;

в) потхрањивањем неслоге у друштву;

г) неплаћањем улога – заслужно ће управа казнити по чл. 10 ових правила.

члан 9.

Редовног члана друштва, који буде боловао или спречен смртним случајем, управа ће извињавати према оправданом уверењу.

члан 10.

Ко од чланова овога друштва буде ма шта противно овим правилима и правилником радио, казниће се:

а) опоменом,

б) укором,

в) искључењем из друштва.

V. О вези и обавезама друштва са читаоницом.

члан 11.

Ово друштво дужно је бирати у управни одбор: два часника од часника управе занатлијске омладинске читаонице а поред тога давати чист приход од сваке 11-те представе.

VI. О имовини друштвеној.

члан 12.

Друштвена имовина састоји се из:

а) хаљина, кулиса и осталих ствари, што су у инвентар друштвени уведене.

б) прихода од представа, концерата и забава и

в) месечних улога помажућих чла нова и улога чланова добротвора.

члан 13.

Управа је дужна концем сваке године, кад друштвене рачуне буде закључивала, улагати у основни капитал 15% – петнаест на сто – од целокупног добивеног новца у току године по чл. 12.

члан 14.

Да се од основнога капитала може тражити, потребно је одобрење друштвене скупштине.

члан 15.

Сву друштвену имовину, у случају престанка друштва узима „управа занатлијске омладинске читаонице" на чување. Кад се у дотичном месту обнови друштво под истим именом и саставом, онда „управа омладинске занатлиске читаонице" притиче томе друштву у помоћ са примљеним стварима и готовином што јој је предано на чување.

VII. О управи.

члан 16.

Управа овога друштва састоји се из 15 чланова: управника, драматурга, благајника, секретара, економа и 10 чланова управног одбора а поред тога и три члана надзорног одбора, према чл. 5-ом ових правила алинеја а) и б), једанпут у три године на друштвеном годишњем скупу. У проневере или уопште криминалне погрешке упра-

вника, благајника или економа, сазива се ванредна скупштина, која ће изабрати нове а предузети мере против старих часника; упражњена места осталих чланова, управа ће сама попуњавати.

члан 17.

Управа је дужна, најдаље за месец дана од избора, израдити друштвени пословник за редовне чланове, по коме ће се управљати и радити. Пословник и правилник имаће исту важност и силу као и ова правила, али не смеју му противуречити. Управа одређује плату и награде редовним члановима.

члан 18.

Свака управа је за свој рад и друштвену имовину одговорна морално и материјално према закону, у случају штете, друштвеној скупштини било редовној или ванредној.

члан 19.

Управа ће, према потреби, држати своје седнице на позив управников или кад 1/2 чланова управиних то захтева.

члан 20.

Пуноважна је седница управе, када су присутни: управник, секретар, благајник и економ са 3 члана управног одбора и бар 1-им чланом надзорног одбора.

члан 21.

Одбор надзорни од 3 члана прегледа и оверава управи на примања и издавања и подноси извештај редовној годишњој скупштини; поред тога присуствује примању новца (на каси), када гостују лутујућа позоришна друштва, по један члан овога одбора са благајником) види чл. 4. тач. I и члан 20. тач а).

267

члан 22.

Друштву је главна особа управник, коме је дужност:

а) да заступа друштво пред сваком влашћу и или надлежном;

б) да сазива седнице управинске, да председава друштвеним скупштинама и седницама управе;

в) да прима и отпушта редовне чланове, служитеље и друштвене занатлије и трговце;

г) да прима и потписује сву друштвену преписку;

д) да оверава сва новчана издавања;

ђ) да води врховни надзор над имовином друштвеном и над свим члано вима и

е) да наређује новчана издавања под својом одговорношћу.

члан 23.

У случају одсуства заступаће управника онај члан управе, кога управник именује, а кад управник то не учини, онда благајник са драматургом.

члан 24.

Благајникова је дужност:

а) да прикупља целокупни друштвени приход а и, у случају предвиђеном чл. 4. тач. е), да присуствује примању новца од друштва која гостују; да издаје признанице и води друштвене књиге;

б) да под својом одговорношћу чува готовину и издаје је само према решењу управника и управе.

члан 25.

Економова је дужност, да под својом одговорношћу води надзор о друштвеној имовини у стварима и да води друштвени инвентар у књизи, коју је управа оверила и економом према потписана.

VIII. О скушптинама.

члан 26.

Скупштине су редовне и ванредне: а) редовна скупштина састаје се 21 или 23. јануара сваке године, б) ванредна састаје се кад управа за сходно нађе, или на захтев контролног одбора.

члан 27.

Кад контролни одбор захтева сазив ванредне скупштине, дужна је управа, по пријему акта, за 10 дана објавити свима члановима позив за ванредну скупштину.

члан 28.

Друштвена скупштина сазива се нарочитим позивом на 10 дана пре скупштинског састанка.

члан 29.

Извештај о стању друштвене имовине дужна је управа на 15 дана пре редовне скупштине јавним путем објавити.

Ова правила важе од дана потврде а од стране надлежне државне власти.

Бр.
у Лесковцу

Управник,
Милутин Витковић с.р.
професор

Секретар,
Мих. Ј. Бунић с.р.
економ,
Мих. П. Младеновић
трговац с.р.

Благајник,
Јl. Р. Дунђеровић с.р.
Драматург,
Радоје Домановић
предавач с.р.

Чланови управе
Тод. Н. Наумовић с.р.
Стеван Комненовић, свећеник **с**.р.
Петар Ст. Вељковић свећеник с.р.
Ђакон Христодор С. Тасић учитељ с.р.

Стојан Д. Коцић терзија с.р.
Костадин Стојановић столар с.р.
Ђ. Стојановић трговац с.р.
Тодор Теодосијевић трговац с.р.

Чланови надзорног одбора
Михајло Аранђеловић трговац с.р.
Глигорије Миленковић, учитељ, с.р.
Урош В. Ковачевић учитељ, с.р.

Начелник среза лесковачког прегледао је ове статуте лесковачког друштва „Југ Богдан" у Лесковцу, па пошто су саобразни закону о удружењима од 11. јуна 1884 год. „то исте на основу члана 4 поменутог закона одобрава и потврђује сходно чл. 2. тачци 7. закона о таксама.

№ 3797
19. марта 1897.
Лесковац

Заступа
началника среског
писар, К. М. Петровић с.р.

20. Милутин Витковић, *Лесковачко грађанско позориште „Југ-Богдан". Лесковац, 16. август 1897*.

Архиву Србије, МП, 1897, XXXIV, 37.

Бр. 48.
16. августа 1897. године
у Лесковцу

Господину Министру просвете и црквених послова.

Трговачка и занатлиска омладина у Лесковцу основала је дилетантско позориште „Југ-Богдан", пошто су јој пропали покушаји за оснивање читаонице, празничне школе а због различних неприлика.

Лесковачка омладина није могла сама спремати своје чланове, руководити и изводити представе, јер јој је недостајало спреме, па с тога позове у помоћ лесковачку интелигенцију, која се – нарочито свештеници и наставници – похвално одазвала овоме позиву.

Пратећи рад лесковачке трговачке и занатлиске омладине, потписати је био начисто с фактом, да је главни покретач те омладине *жеља за васпитањем и поучавањем*. С тога је потписати био решен, имајући на уму оно паланачко одвајање грађана и чиновника, услед разлике у васпитању, да се најтоплије одазове првоме позиву омладине, сматрајући да тиме испуњава само своју наставничку дужност.

На збору, који је према поменутоме позиву држан 12. фебруара о. г., изабрана је привремена управа под председништвом потписанога. Ова је управа држала *вечерња предавања* дилетантима, *израдила статуте, прегледала и урадила дотадашњу друштвену имовину, завела законску администрацију* итд.

Затим је држан други збор, на коме су примљени статути и изабрана стална управа, а после збора приступило се раду. Потврђени су статути и књиге код надлежних власти и спремљени су дилетанти за прву представу: „Битка на Косову", историску драму у 3 чина; израдио по народним песмама и традицијама М. Г. В. Представа је изведена у друштвеноме стану „Шериф–беговоме конаку", уз велико одушевљење како играча тако и публике. Ма да је друштвени стан доста мален и скромно украшен, чист приход од прве представе био је 72 динара.

Од тада су даване представе и то искључиво српске драме, од којих је највећи део историјска драма. Представе су даване, према спреми дилетаната, четири пута месечно. Просечни приход од представе био је 30 динара.

Када је друштвени капитал дао могућности, набављена је историска гардероба и нешто техничких средстава плаћени су *два* глумца и *две* глумице који су помогли управи у извођењу представа. Од наших уметника гостовао је г. Илија Станајевић, у улози „Кир Јање" на позорници овога друштва.

Управа је сматрала, да ово позориште буде школа за поучавање и васпитање трговачке омладине, и у томе погледу има истина скроман али сигуран резултат. Давање представа више је била забава ученичка под надзором управе. Можда је такво уређење овога друштва било узрок, те су се грађани лесковачки, нарочито домородци, лепо одазвали овој установи, поклонивши јој своје поверење, зашта је најеклатантнији доказ њихове фамилијарне посете, упис у чланство, позајмица потребних ствари и функција у позоришном одбору. Највиђенији трговци данас су одборници лесковачког позоришта.

Друштвени је капитал врло мали – тридесет динара – јер приход од представа, због ређег представљања, поглавито иде на плаћање стана и глумаца, осветљења, набавку гардеробе, косметерије, позоришних делâ итд. Приход и расход воде се тачно у „дневнику касе" а свакога месеца надзорни одбор утврђује исправност касе. Друштвена имовина у стварима вреди 500 динара. Друштвена управа је готова свагда, да поднесе Г. Министру тачан извештај како о своме раду тако и о материјалном стању друштва. Част ми је, користећи се усрдним пријемом, високом пажњом и обећањем Господина Министра. најучтивије замолити, да Господин Министар изволи потврдом приложених статута овога друштва и наређењем Управи Краљевско–српскога народнога позоришта у Београду, да овоме друштву пошаље: расходовано одело, оружје, кулисе итд., поклонити своју високу пажњу овоме друштву. Та пажња даће највећа импулса овоме друштву, јер управа и чланови овога друштва поштују у личности Господина Министра не само узвишенога Министра просвете него и родољуба, одличнога наставника и књижевника.

Управник,
лесков. грађанског позоришта
Милутин Витковић,
професор.

1899.

21. [Rene=Димитрије В. Ст. Нишлић], *Позориште "Хајдук Вељко"*, Позориште (Нови Сад), XXIV, 1899, бр. 6 (30. јуни), 49.

Под управом Мирка Хаџића, бави се сада у Лесковцу.

22. [Аноним], *Декламатарске вечери*, Дневни лист, XVII, 1899, бр. 169 (24. август), 2.

Божа Димитријевић, ученик париске глумачке школе, који је познат београдској публици својим играма у „Руј Бласу" и „Станоју Главашу" и многим концертима, у којима је суделовао, кренуо је већ од дужег времена на пут по унутрашњости приређујући одабране декламаторске вечери. Он се сада налази у Врању, а одатле ће у Лесковац, па потом у Пирот, итд. и свуда је од публике срдачно дочекан што је за сваку похвалу, јер он то својим даром и спремом одиста и заслужује.

1900.

23. Rene [Димитрије В. Ст. Нишлић], *Нишко позориште "Синђелић". Ниш, 25. јануара*, Позориште (Нови Сад), XXV, 1900, бр. 26 (11. фебруар), 101-102; бр. 27 (13. фебруар), 105-106.

Аутор написа, пише: „Тада сам био ђак Нишке гимназије (1890) кад је заказана прва представа... То је било почетком јануара. (бр. 26) Године 1894. увидела је управа да „Синђелић" неможе стално боравити у Нишу, те су морали путовати у новослобођене крајеве, као Лесковац, Врање, Пирот, што му је најзад и у правилима позоришним одређено, али је ипак морало да иде и у веће вароши: Крагујевац, Пожаревац, Шабац. Мора се оправдати разлог овом путовању, када се зна да огромне трошкове, које има ово позориште, не могу исплатити мале вароши, као што су: Врање, Пирот и Лесковац. Тако је то трајало до 1896. Од тада је Синђелић посећивао Смедерево, Београд за време од 1. јула до 1. августа (када је позоришни одмор), а у последње време је посетио и Зајечар и Неготин.

24. [Аноним], *Тимочко позориште „Хајдук Вељко"*, Позориште, 1900, бр. 46.

Бави се у Врању. Оданде ће по свој прилици отпутовати за Лесковац, ако управа не буде принуђена, да опет растури чланове услед огормног дефицита Управиног.

1901.

25. Rene [Димитрије В. Ст. Нишлић], *Позоришта у Краљевини Србији. 5. мај 1901*, Позориште, XXVI, 1901, бр. 5-6 (24. јуни), 51.

Нишко позориште „Синђелић"

Које се сада бави у Крагујевцу, спрема се да посети Чачак, где још није до сада било. Незнамо чија је кривица у овоме, али бисмо рекли, да „Синђелић" није изабрао прави пут. Док друга позоришта пролазе по новоослобођеним крајевима сјајно, дотле

Нишко позориште путује у Чачак, остављајући, Пирот, Врању, Лесковац и друге вароши новоослобођених крајева.

Позориште „Србадија“

Завршило је рад у Врањи и 28. априла отпутовало за Лесковац, где је врло добро примљено. Из Лесковца ће „Србадија“ отпутовати за Пирот, ако дотле не закључи уговор с Врњачком Бањом, где би за ову целу сезону имала остати.

26. Rene [Димитрије В. Ст. Нишлић], *Позоришта у Краљевини Србији. 5. јуни*, Позориште, XXVI, 1901, бр. 5-6 (24. јуни), 52.

Позориште „Србадија“

Које је до 30. маја давало представе у Лесковцу, завршило је рад свој тамо и сад се находи у Пироту, где је до сада приредило три представе: „Пуковник Валдемар“, „Круна и губилиште“ и „Драги ујак“. Ово позориште потребује редитеља са платом од 60-80 динара. Обратити се ваља управнику Дим. Нишлићу у Пирот.

1903.

27. Димитрије В. Ст. Нишлић (1873–1906) – Владимиру Ст. Петровићу, Врање, 24. новембар 1903.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић.

Драги Владо

Још ти муку мучим с.... Играм кад морам. Рад иде сјајно. За 7 представа пазар је 688 дин. Одлично. Овде остајемо до Св. Николе, а после идемо у Лесковац. Тамо се надам још бољем раду. Ја и моја Лепосава дођићемо за Св. Николу у Ниш на славу код мојих и сутрадан се варађамо. Што се тиче доласка позоришта мог – тамо код „Синђелића“ то ми је сасвим непознато за сад. Ако нишко позориште тамо не дође до 7. новембра, ја ћу доћи, али дотле има доста дана. Синоћ „Коштана“ донесе пазар 206 динара. Трнкопића сам отпустио због пића.

Пиши чешће и прими наше позрдавље

Марица, Лепосава и

Ниш 24. XI /1/903. Д. Нишлић.

Примаш ли „Самосталност“ коју издаје Борисав Милић у Београду одлично се уређује.

/Коверта:/ ПОЗОРИШТЕ „СРБАДИЈА“ управа Дим. В. С. Нишлић.

/Адреса:/ Господину Влади Ст. Петровићу свршеном правнику

Ниш.

Знепољска улица.

Жиг: ВРАЊЕ 24. XI /19/03.

28. Димитрије В. Ст. Нишлић – Владимиру Ст. Петровићу, Лесковац, 15. децембар 1903.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић.

ПОЗОРИШТЕ „СРБАДИЈА“

Управа Дим. В. Ст. Нишлић.

Лесковац 15. XII 1903.

Драги Владо,

Сад баш преговарам са Рапоњом за мој долазак тамо да дођем за Божић, па да останем два месеца.

Био сам се решио да дођем код Спире али кад је он био тако непажљив ко му је крив.

Послао сам већ тамошњим листовима о мом доласку али се и ти потруди око тога.

Ако случајно Спира буд што год с тобом говорио ти га опомени да ми понуди сам веће услове од прошлих и у том случају ако ми Репоња не пристане онда ћу доћи тамо.

У Врањи сам сјајно прошао али овде је мала сала и највише се може пазарити 120 динара.

Атанасије Миљковић судски писар овде је. Од нових чланова имам врло добру глумицу Радошевићеву и одличног глумца Светозара Филиповића (оног што је био код Бране).

Поздравља те твој Д. Нишлић.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић.

1904.

29. [Аноним], *Прослава у Лесковцу*, Позориште (Ниш), I, 1904, бр. 3 (14. фебруар),

Јављају нам из Лесковца да ће ђаци тамошњих основних школа за ову прославу приредити позоришну представу „Карађорђе“ историјски догађај у пет чинова с певањем од Дим. В. Ст. Нишлића, коју ће извести сами ученици основних школа.

30. Драгољуб Симић-Перишић Кече (1874-1907) – Владимиру Ст. Петровићу, Лесковац, 3. мај 1904.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић.

3. мај 1904. г.

Лесковац

Владо, здравствуј,

Ево ти шаљем овај некролог да га пошаљеш Бори да га штампа, јер ја сам с њим готово фаше због оног земљотреса у Врањи што кад је био јер сам више о земљотресу послао журналу; али да би се умирио ти ћеш му приложити у писму које му шаљем ову ./. цедуљу коју тишаљем, јер те молим да ми ти коју рекнеш и то у овом смислу, као да сам ти ја дао да даш твој суд па ако ваља да пошаљеш Бори он ће штампати.

Молим те Владо ову ћеш другу цедуљу дати Љубици, али њој лично у руке, она седи Страхинић Бана бр. 27 поред Књажевца кафане, па право где смо ми седели (Шварцовице кућа) или је потражи код Кнеза Михаила чујем да је тамо чланица социјалистичког театра.

Е сад ја и ти да се разговарамо, јер ја теби и карту и писмо писа а ти ћутиш, то се од тебе нисам надао, и веруј да ме није онај потпоручник – који долази са Медвеђе са резервом – од твоје стране поздравио ја бих мислио да си умро или много болестан или љут иначе не могу да разумем твоје ћутатање.

Овде ми посао иде не може боље бити; ти неможеш да замислиш какав је сад Лесковац, да ли је томе узрок електрика незнам, тек нећу да претерам кад ти кажем да је живљи од Ниша, а ако сумњаш у ове речи онда ми буди гост на Спасов дан, тад иначе овде има славу певачко друштво па се увече врати или остани и увече како хоћеш, твојој би се посети радовао не само ја већ цело друштво.

Кад би могао одма кад писмо примиш истог дана Бори испрати писмо и мени картом о томе извести, био бих ти захвалан и Љубици гледај свакако подај ову цедуљу. Прими поздрав од свију а највише од Симића

Гина остала стара. (то је ново) али јој сумњам/?/ достајеш колик од ког ће се свак грабити.

31. Драгољуб Симић-Перишић Кече – Владимиру Ст. Петровићу, Лесковац, 14. мај 1904.

Позоришни музеј. Владимир Ст. Петровић, бр. 802-23.

/Дописна карта:/

Драги Владо

Здравствуј.

Добио сам твоју карту и ништа више. Бора чути, ако, ако има право.

Са Нишлићем сам прекинуо пријатељство тј. он ми је предложио и ја радо примио, само нисам га разумео што тамо каже да могу ја с' њим нешто изгубити. Смешна ствар.

Госпођицу Гину отпустио сам и мој отпуст саопштијо полицији, а полиција чиними се учинила је своје јер Гина још вечерас путује ради екскурзије.

Прими поздрав од свију

14. V 1904. твој

Лесковац Симић.

Владо дођи овамо за Тројицу.

/Адреса:/ Влади Петровићу практиканту првостепеног суда

Ниш.

Жигови: ЛЕСКОВАЦ 14. V /19/04; НИШ 15. V /19/04.

1905.

32. [Аноним], *Кретање позоришних трупа*, Правда, II, 1905, бр. 25 (28. јануар), 3.

Нишлић је са дружином, доста слабом, у Лесковцу.

33. М. Мишковић, *Позориште „Србадија" у Пироту*, Мађедонија, VIII, 1905, бр. 9 (27. фебруар), 3.

Нишко позориште под управом Нишлића допутовало је у недељу у Пирот. Већ су приказали: „Пуковник Валдемор“, „Рађокоса“, „Мадам Момгеден“, „Париска сиротиња“.

Ово позориште је врло добро примљено у Неготину, Врању, Смедереву, Алкесинцу, Зајечару, Крагујевцу, Шапцу и Лесковцу. Он је једини управник путујућег позоришта који располаже декорацијом, које ниједно такво позориште нема. Он је управник од 1898.

1906.

34. [Аноним], *Кретање позоришних трупа*, Правда, III, 1906, бр. 26 (26. јануар), 3.

Чвргин театар, сада је у Лесковцу. Посета је добра, а Чврга се труди да Лесковчанима пружи што бољи репертоар. Ми га препоручујемо нашим пријатељима.

35. [Аноним], *Кретање позоришних трупа*, Правда, III, 1906, бр. 43 (15. фебруар), 3.

Рајчићево позориште још је у Лесковцу. Ово дуго задржавање сведочи, да рад добро иде и да се седење рентира.

36. [Аноним], *Рајчићева дружина*, Београдске новине, XII, 1906, бр. 46 (15. фебруар), 5.

У овај мах имамо једну солидну позоришну дружину Љ. Рајчића „Чврге“, која је овде од пре месец дана. Грађанство лесковачко и интелигенција за сада лепу пажњу поклања овој дружини због одличне игре и солидности њених чланова.

37. [Аноним], *Чвргино позориште*, Правда, III, 1906, бр. 63 (7. март), 3.

Чвргино позориште, за који дан биће у Ваљеву. Оно из Лесковца долази у Ваљево! Овај „пут око света“ ако се рентира управнику, ми му честитамо на – даљној вожњи. У Ваљеву ће свакако бити одличан пријем, јер је Чвргина трупа за сваку похвалу.

38. [Аноним], *Рајчићево позориште*, Правда, III, 1906, бр. 72 (16. март), 3.

Рајчићево позориште јуче је из Лесковца приспело у Београд и данас продужило за Ваљево. Иако трупа нема особитих вештака, ипак се представе изводе складно и Ваљевчани ће овим позориштем добити пријатну забаву.

39. [Аноним], *Позоришне ситнице*, Правда, III, 1906, бр. 201 (28. јули), 3.

Делинијево позориште, креће се из Пожаревца почетком августа за Лесковац. Ми смо уверени, да ће ово одлично позориште наћи најзахвалнију публику публику у Лесковцу. Љубитељи уместности г. г. прота Комненовић, поп Пера, Бугарски и други неће погрешити да се за ову трупу својски заузму. Репертоар Делијевог позоришта изобилује новитетима, а трупа је од најбољих и најсолиднијих путујућих глумаца.

40. [Аноним], *Позоришна кретања*, Правда, III, 1906, бр. 204 (31. јули), 3.

Путујуће друштво „Светлост“ пре кратког времена дошло је у Пожаревац и ако је знало да тамо долази Делини, и тако су лоше прошли. Сад добијамо извешће, да та дружина иако зна, да у Лесковац долази Делини, ипак иде у Лесковац.

41. [Аноним], *Делинијево позориште*, Правда, III, 1906, бр. 219 (15. август), 3.

Делинијево позориште завршило је ове недеље рад у Пожаревцу и креће се за Лесковац. Последња представа била је *Општинско дете* (по причи Нушићевој). Какву је пажњу уживало ово друштво код публике, доказ је и то, што је грађанство 3. о. м. поклонило Делинију скупоцену муштиклу и табакеру. Интересантно је да је ово једино путујуће друштво, које плаћа порез.

42. [Аноним], *Делинијево позориште*, Правда, III, 1906, бр. 243 (7. септембар)3,

Делинијево позориште још је у Лесковцу и Лесковчани га јако хвале. Репертоар је од одабраних новијих комада, а представе теку без икакве замерке. То је за данас најбоља, управо једина позоришна трупа, која савесно отаљава свој задатак.

Делини

У Лесковцу је Делинијева трупа добро прошла и 25. ов. месеца креће за Зајечар. Из Зајечара пријавило се већ 70 претплатника.

1907.

43. =, *Рајчићева – „Чвргина“ – позоришна дружина*, Штампа, VI, 1907, бр. 8 (8. јануар), 3.

Из Чачка нам пише један пријатељ позоришта:

Позоришна дружина под управом Љ. Рајчића, која је у Чачку провела пуна три месеца и приказала око шездесет комада, отпутовала је ових дана у Лесковац. Својом игром, отменошћу и понашањем, дружина је учинила ванредно леп утисак и задобила симпатије овдашње публике. Састављена од најбољих наших глумачких снага, међу којима нарочито истичемо г–ђу Лазићку, дружина је била кадра да прикаже и комедије, које се у репертоару путујућих друштава не могу срести (*Кин*, *Госпођа с камелијама*, *Мадам Сан Жен*, *Деца сунца*, *Алилуја* и др.) Па и позоришни комади с певањем давани су са успехом и Чачани су, истина кратко време, уживали у дивном певању г–ђе и г–на Бајића.

Поред овога, имали смо и ту срећу, да уживамо у уметничкој игри нашег омиљеног Чича Илије, који је, као гост, играо у неколико комада. Публика, коју највећим делом сачињава чиновништво, лепо је се одазвало и Чича је на опроштајној представи добио ловоров венац.

О новој години, када општина приређује забаву за сиротињу, дружина је бесплатно суделовала приказивши један чин из „Ђида“, чиме је задобила још веће симпатије.

Уверени да ће ова лепо организована дружина и у Лесковцу задобити симпатије, ми јој желимо успеха и препоручујумео је Лесковчанима.

44. [Аноним], *Чича Илија у Лесковцу*, Вечерње новости, XIII, 1907, бр. 61 (2. март), 4.

Наш уважени Чича Илија, редитељ Српског краљевског позоришта, полази ово дана у Лесковац, где ће у неколико комада као гост Рајчићеве дружине, дати прилике Лесковчанима да уживају у његовој уметничкој игри. Познавајући Лесковчане као љубитеље уметности, надамо се да ће у што већем броју дочекати нашег омиљеног Чича Илију и желимо им пријатно уживање које ће заиста наћи у његовој уметничкој игри.

45. В. В., *Нишка хроника*, Политика, 1907, бр. 1242 (4. јули), 3.

Обавештење да „Синђелић“ из Ниша одлази у Лесковац.

[Аноним], *Делини у Лесковцу*, Правда, IV, 1907, бр. 183 (5. јули), 3.

Делини у Лесковцу, слабо пролази. Посета је врло рђава и изгледа да Лесковчани не маре лети за позориште.

46. Ваш 29. мај, *Делинијево позориште. Лесковац, 17. априла 1907*, За отаџбине, II, 1907, бр. 126 (19. јули), 3.

Цењени Господине,

Од петнајест дана у Лесковцу се налази нишко позориште “Синђелић” под управом Косте Делинија. Ово добро и чувено позориште, игром својом оправдало је добар глас што га у народу ужива. За ових петнајест дана престављало је: “Милоша у Латинима”, “Телефон без жица”, “Кашмирски шал”, “Посланик из Бомбиљака”, “Јаднике”, “Две сиротице”, “Мали Лорд”, “Светислав и Милева”, “Сеоског Лолу”, “Жена једног пуковника”, “Федору” и “Драги ујака”. У трупи су даровити и вредни глумци г. Коча Јовановић, г. Новаковић, г. Радојчић, г. Ј. Јовановић, г. Љ. Јовановић. Од госпођа прво место заузима г-ђа Новаковићка, г-ђа Делини и г-ђа М. Петровићка. Посета је прилична, а требала би да је одлична јер трупа и својим радом и добрим владањем то потпуно заслужује. У току ове недеље у друштву је гост г. У. Јуришић познати и одличан наш певач. У четвртак ће се представљати “Шарлок Холмс” а г. Јуришић ће певати одабране српске песме, на гласовиру га прати г-ђица Мадлена Фрајтова. Лесковчани треба да похитају те да у лепом и ретком певачу уживају.

47. [Аноним], *Делини*, Правда, IV, 1907, бр. 201 (23. јули), 3.

Делини, пише из Лесковца, да он није никакву претплату купио у Аранђеловцу, већ да је то чинио за његов рачун неки Шане, и ако је што скупио треба и да одговара за то. Делини ће ипак на три представе у Аранђеловац.

48. [Аноним], *Делини*, Правда, IV, 1907, бр. 214 (3. август), 3.

Делини са трупом стигао у Пожаревац. У Лесковцу је рђаво прошао а у Пожаревцу сумњамо да ће и тако.

49. [Аноним], *Рајачић „Чврга“*, Правда, IV, 1907, бр. 298 (27. октобар), 3.

Рајачић „Чврга“ са трупом је у Лесковцу. Он је у два маха био у овој вароши и оставио је леп утисак.

50. Луке Поповића, сталног члана Народног позоришта, *Молба. Београд, 20. новембра 1907. године*.

Архив Србије, Народно позориште, бр. 2107.

Моли за одсуство ради гостовања у позоришној трупи Љубомира Рајчића у Лесковцу. Уједно моли да може понети нешто старих костима.

51. [Аноним], *Чргин театар*, Правда, IV, 1907, бр. 335 (4. децембар), 3.

Чргин театар у Лесковцу, веома траљаво пролази и поред гостовања „треће врсте“. Кад ће из Лесковца, још се не зна.

1908.

52. [Аноним], *Забава у Лесковцу*, Труба, I, 1908, бр. 96 (29. децембар), 2.

Певачка дружина „Бранко“ приређује у очи Нове године забаву са добрим програмом. У поноћ изводиће се сцена „Слобода Босни и Херцеговини“, са певањем народне химне.

1909.

53. [Аноним], *Лесковачка хроника. Лесковац 18. фебруар*, Штампа, VIII, 1909, бр. 55 (24. фебруар), 1.

Бакићево позориште.

Већ две недеље бави се у нашој средини Бакић са својим позориштем. Он се труди да задовољи укус наше публике, али одзив је ипак врло слаб, мада је и репертоар разноврсан.

Обраћам пажњу на две младе и лепе чланице, госпођице, Наумовићеву и Бранковићеву. Изненадило ме је да сам их нашао овде! Ове две симпатичне девојке имају талента, топлине у говору, емоције и манире.

54. [Аноним], *Велика забава у Лесковцу*, Вечерње новости, 1909, бр. 62 (3. март), 3.

Лесковачка национална омладина приређује на дан 8. марта т. г. велику забаву са игранком, уз пријатељско учешће Нишког Националног клуба, чији ће чланови изводити два патриотска комада и то: „Под маглом“ и „Јазавац пред судом“.

55. Tullius, *Лесковачка хроника. Извештај са читаоничке забаве у Лесковцу*, Правда, VI, 1909, бр. 65 (6. март), 2-3.

После говора директора гимназије Јеротија Топаловића и песме „Под пенцерите“ Јосифа Маринковића, коју је певао Д. Јовановић, изведена је шала „Љубавно писмо“ Косте Трифковића. Изводили су је сами чланови, а редитељ је био професор Миленковић, који је и сам глумио.

Изненадило ме је са колико је топлине и дикције; са колико воље и преданости изведен овај комад од људи који су по својој професији, и животним околностима, били удаљени од позоришта и уметности. Г. Миленковић, професор, и као редитељ и као глумац био је одличан, не мање, добри су били и г. г. Влада Петровић и Душан Максимовић, судски писари. Г–ђица Јулка Јанковићева, учитељица, схватила је своју улогу врло добро, и одиграла је на опште задовољство свију. Г–ђа Лепа Др. Јовановића, судског писара, са рутином извежбане глумице, изненадила нас је својом лепом игром; а тек г–ђица Дожудићева, она је била просто златна у својој епизодној улози. Представљачи су изазвани на крају комада и награђени бурним аплаузом од

стране гостију. Представа је одиграна 22. фебруара у гимназијској дворани.

56. Tullis, *Лесковачка хроника. Лесковац 7. априла*, Правда, VI, 1909, бр. 102 (14. април), 3.

Ђачка дружина „Гундулић“ основана је пре три године од ђака лесковачке ниже гимназије. Да би појачало своју књижницу још којом лепом и корисном књигом, она је приредила забаву са позоришним комадом, декламацијама и певањем у суботу 4. априла. Мислите да је ко дошао на ту забаву? Боже сачувај. Од професора и учитеља дошао је само један професор! Има ли чега идеалнијег кад ђаци спреме један комад и одушевљени уметношћу желе да пруже публици своје знање и лепе забаве. Награда им је за сав тај рад празна сала, какво разочарење онда код њих наступа. За осуду је та наша интелигенција, која овакве ствари не посећује, а да је дошао какав циркус или биоскоп она би трчала као на какво чудо? Госпођица Зорка Поповићева својим елегантним понашањем и духовитом веселошћу много је допринела да забава буде лепа и пријатна.

57. [Аноним], *Позориште у Лесковцу*, Одјек, VIII, 1909, бр. 246 (27. октобар), 3.

Трупа Народног позоришта која се сада бави у Скопљу, на своме повратку за Београд, задржаће се у Лесковцу и ту ће приредити у четвртак и петак (29. и 30. октобра) две представе: Шапчанинову “Задужбину” и Веселиновићевог “Ђиду”.

58. [Аноним], *Глумци у Лесковцу*, Штампа, VIII, 1909, бр. 297 (28. октобар), 3;

Народно позориште у Београду, на повратку из Скопља дало је 29. октобра две представе: „Задужбина“ од Шапчанина (дневна) и „Ђиду“ Јанка Веселиновића (вечерња представа).

59. [Аноним], *Народно позориште у Лесковцу*, Дневни лист, XXVII, 1909, бр. 298 (30. октобар), 3.

Користећи се пролазом кроз новоослобођене крајеве, у којима се још никад није видела престава Народног позоришта, Народно позориште приредило је јуче (у четвртак) у Лесковцу две представе: по подне *Задужбину* и у вече *Ђиду*.

На *Задужбини* присуствовала је целокупна гимназијска младеж, којој је ово била прва прилика да у Лесковцу види једну богату опремљену историјску представу.

60. [Аноним], *Повратак*, Дневни лист, XXVII, 1909, бр. 299 (31. октобар), 3.

Трупа народног позоришта која се у повратку из Скопља задржала у Лесковцу, вратиће се данас у 5 часова ујутру с чланом одбора Браниславом Нушићем.

61. [Аноним], *Народно позориште у Лесковцу*, Вечерње новости, 1909, бр. 302 (2. новембар), 3.

У своме повратку из Скопља, чланови Краљевског српског народног позоришта свратили су у Лесковац на заузимање Марка Д. Чолића, благаника жељезничке станице и Ивана Димитријевића, суплента гимназије, и дали су две представе у четвртак 29. тек. месеца. По подне је била представа „Задужбина“ за ђаке и народ у половини цене, а увече „Ђидо“.

Чланови и чланице и ако уморни од пута и од великог напрезања у Скопљу, јер су за три дана дали четири представе, морајући осим тога брзо ићи са банкета, који је приређиван у њихову част на воз, ипак су у Лесковцу дали обе представе на опште задовољство свију.

На малој импровизованој позорници велиочанствено је било видети српску властелу из доба Уроша и Лазара у „Задужбини“, у сјајном властелинском оделу, и хиљаде ђачких погледа управљених на њу и како радознало и са интересовањем прате ток представе. И увече је сала била дупке пуна света. Сав чиновнички свет, сва интелигенција похитала је на представу, јер у Лесковцу ово је први пут да долази Краљевско српско Народно позориште. Само на жалост трговачког света било је веома мало.

1910.

62. [Аноним], *Допис из Лесковца*, Ново време, 1910, бр. 3 (3. јануар), 2.

На прослави ослобођења Лесковца изведена драма *Први корен* Н. Славјева.

63. Коце из Лесковца, *Лесковачка хроника. Позориште. Биоскоп*, Мали журнал, XVII, 1910, бр. 31 (31. јануар), 2.

Лесковац су посећивале позоришне трупе: Николе Симића, Михаила Димића, Фотија Иличића, „Синђелић“, Рајачића, а “сада” и трупа Харитоновића. Један киноапарат откупио је Радивоје молер електричног друштва и приказује филмове.

64. [Аноним], *Забава у Лесковцу*, Мали журнал, XVII, 1910, бр. 252 (12. септембар), 3.

Одбор неуказаних државних чиновника за град Лесковац приређује 12. септембра забаву, на којој ће се приказати историјски комад „Полазак на Цариград“, песма у тринаест глава коју изводе чланови удружења.

65. Фанрејло, *Лесковац и околина*, Вечерње новости, XVIII, 1910, бр. 258 (19. септембар), 3.

Од пре два месеца бави се у нашем Лесковцу позоришна дружина Ф.[отија] Ж. Иличића под управом госпође Миле Ранковићке. Представе даје у хотелу „Круна“. Трупа је састављена из десет мушких и десет женских снага. Да сам глумац могао бих о сваком њиховом комаду да напишем по коју критику, али пошто сам изузетан по своме положају, то нећу улазити у ту оцену. Напоменућу само то, да женске играју боље од мушких. Међу мушкима је и један Лесковчанин, који већ дванаест година глумује, но који апсолутно не зна шта је глума. Изгледа да је све до сада студирао науку о вину и лумперају. Од бољих снага је г. Иличић, а за њим г. Арсић, ресто и они не знају шта су. Неколико њих носи по џеповима ко 32 ко 52 и кад се сврши представа видити тек где сваки вади из џепа карте и учтиво вас нуди било „конгеном“ било „ајнцом“ итд. Женске су другојачије. После представе не можете их видети у кафани, сем њих две које редовно седе у сали до телефона и чекају г. млинара. Нарочиту пажњу заслужује управитељка г–ђа Ранковићка, како у погледу игре, тако и у погледу понашања. Изврсна

чланица, којој би и београдске примадоне завиделе. Ход, покрет, говор, гримасе и речи су тако изговорене, да се треба питати: да ли је то г–ђа Ранковићка. За све време давања представе, ове су похађали чиновници и по где који лесковачки младић. Од Лесковчана ни трага. Изгледа да је овима прва брига била гласање, па за овим картање, а не бар у недељу да дâ динар за једну представу. То такво хрђаво похађање учинило је непријатан утисак на лесковачко чиновништво, те је оно похађало њихове представе. Међу првим посетиоцима запазили смо г. Атанасија Црвенића, писара среског, који ни једну једину представу није пропустио. Сазнаје се да их је и поред тога помагао како је год могао и како су му средства допуштала, те су га веома много поштовали и ценили. Нама изгледа да г. Црвенић високо стоји у погледу уметности и карактера, јер ни једна се рђава реч о њему није чула, која би ма каквог хрђавог односа имала било са чланицама, било са члановима мада Лесковчани такву дружбу цене на свој начин и изналазе њима сличне примене у друштвеном животу. На дружини је овој да се овим путем захвале г. Црвенићу ако им је стало до тога да их и у другим местима уважавају, што признају човеку који им је учинио велико добро. Представе ће за који дан завршити и одавде крећу за Алексинац.

66. [Аноним], *Конкурс за драму*, Вечерње новости, 1910, бр. 271 (2. октобар), 2; Мали журнал, XVII, 1910, бр. 274 (2. октобар), 3; *Позоришни годишњак Српског краљевског позоришта*. Годишњак 1909–1910. и 1910–1911. Београд, 1911, 54.

На драмском стечају за 1910. годину Народног позоришта из Београда поднета је трагедија у пет чинова у стиховима „Никола Скобаљић или Бој на Дубочици“.

67. [Аноним], *Динуловић у Ваљеву и Лесковцу*, Мали журнал, XVII, 1910, бр. 339 (5. децембар), 3.

Наш омиљени Динуловић, члан Народног позоришта у пензији, гостоваће 9, 11. и 12. ов. месеца у Ваљеву, у Топаловићевом позоришту у „Карловој тетки“, „Рођокоси“, „Распикући“ и „Подвали“.

Одмах затим гостоваће у Лесковцу код Рајичића–Чврге 16, 18. и 19. ов. м. Играће у „Карловој тетки“, „Уображеном болеснику“ и „Девојачкој клетви“.

68. Аргус, *Лесковачка хроника*, Вечерње новости, 1910, бр. 345 (15. децембар), 3.

Чвргино позориште бави се овде од пре неколико дана и даје леп избор позоришних комада. Прво да кажемо, сам Љуба Рајичић, звани „Чврга“, држи се на достојној висини и као управник путујућег позоришта и овде стекао је из ранијег доба извесну репутацију, која му доноси приличне ренте, јер се његове представе увек довољно посећују. Представе даје у просторијама „Српске Круне“ где је била општинска забава, на којој је учествовао једним лепим позоришним комадом.

1911.

69. Mr., *Радикална забава у Лесковцу*, Самоуправа, IX, 1911, бр. 47 (28. фебруар), 3.

Приређена је 18. фебруара у хотелу „Круна“ радикална забава. После говора Михајла Јовановића и Боре Поповића наши су пријатељи са пуно задовољства гледали и слушали један чин из „Ђиде“ Јанка Веселиновића, што га је извела позоришна дружина г. Рајчевића.

70. [Аноним], *Дружина „Заједница“*, Пијемонт, I, 1911, бр. 103 (14. април), 3.

Под управом Бунића приспела је у Крушевац позоришна дружина „Заједница“, која је до пре неки дан играла у Лесковцу. Из Крушевца „Заједница“ ће се кренути у Врњце, где ће играти за све време бањске сезоне.

71. [Аноним], *Позориште „Заједница“ у Београду*, Београдске новине, XVII, 1911, бр. 139 (23. мај), 3.

Путујуће позориште „Заједница“, које долази у ред бољих путујућих позоришта долази 1. јуна из Лесковца у Београд, где ће по свој прилици у башти „Позоришне кафане“ дати један низ представа.

72. Јов. И. М., *Лесковачка хроника*, Ново време, III, 1911, бр. 140 (23. мај), 2.

Позоришна дружина г. Бунића. – Помоћ општине. – Лесковачко позориште.

73. [Аноним], *„Заједница“*, Београдске новине, XVII, 1911, бр. 139 (23. мај), 3.

Путујуће позориште „Заједница“, које улази у ред бољих путујућих позоришта, долази 1. јуна из Лесковца у Београд, где ће дати низ представа.

74. Сима Бунић, Лесковац, јуни 1911 – Министру просвете
Архив Србије. Министарство просвете. Протокол за 1911, бр. 9128.

У име „Заједнице“ моли за дозволу да, по новом закону о позориштима, може приказивати представе. Документа нису сачувана.

1912.

75. Милоје Достанић – Ристи Одавићу, Лесковац, 2. фебруар 1912.
Архив Србије, Риста Одавић, I, 449.

Поштовани Госп. Одавићу,

Неколико овдашњих грађана јако су се заинтересовали за комад „Тајфун“, и молили су да исти набавимо. У Врњцима сам од вас дознао, да Ви имате свој превод, те сам слободан у име целог друштва да Вас најлепше умолим, да нам уступите исти да препишемо, а када будемо приказивали га, ми би се необично радовали и за част сматрали, ако би хтели присуствовати главној проби и престави, као наш гост.

У име управитеља и позоришне дружине „Заједнице“ унапред Вам захваљујем.

Поздравља Вас и поштује
Милоје Достанић
редитељ
Позоришта „Заједница“.

Лесковац
7. II 1912.

76. Петар Христилић и Јосиф Срдановић – Ристи Одавићу, Лесковац, 28. март 1912.

Архив Србије, Риста Одавић, III, 527.

Лесковац 28. III /1/912. год.

Многопоштовани и цењени Господине Одавићу,

Узимамо слободу, да у име целе глумачке дружине „Заједница“, упутимо на Вас ову молбу, надајући се, да ће она код Вас – човека и књижевника – који необично воли и цени позоришну уметност и залаже се за сваки њен материјални развитак и модерни преображај и који истински жели сваки бољитак како позоришној уметности тако и самом глумачком подмлатку, што у ствари и јесте за сваку позоришну уметност услов sine yna non, – наћи једног и правог заштитника за ово позоришно друштво, које је подигнуто иницијативом удружене снаге млађих и бољих путничких глумаца, тако да је оно сада – с правом речено – једино путничко позориште, које највише одговара и у глумачкој и у позоришној уметности.

Како ће данас, сутра бити изнесено питање о коцесијама, пред одбор, у коме и Ви имате част бити један члан, чије ће мишљење бити од пресудног значаја ако не за управитеље позоришта, оно за нас службенике – глумце – позоришне уметности. С тога осећамо дужност и као глумци који су заинтересовани за једну чисто своју тековину, за своје позориште „Заједница“ и као глумци којима исто тако лежи на срцу сваки преображај и прогрес позоришта и њене уметности уопште, да Вас обавестимо о нама и нашем позоришту, како би при одређивању и решавању тога питања, имали нас пред очима засебне, аутономне – и према томе да нама односно нашем позоришту „Заједница“ припада засебна концесија.Када је путничка дружина М. С. Лазића пре 4 године уживала глас једног најбољег путничког позоришта, била је последица неколицине примерних, вредних, и солидних чланова, који су тада код Лазића и својом игром и својим понашањем не само материјално учврстили г. Лазића, него га и у моралном погледу подигли тако, да и данас – (мада му је данас позориште и сувише слабо) о њему имају лепо мишљење у Београду.

Али, када је Лазић својим несавесним поступањем, интригама и неким прљавштинама изазвао код тих неколицине чланова незадовољство, и кад су се они од њега одцепили пре две године (њих 11 мушких и женских) и створили данашњу „Заједницу“ од тада Лазићева трупа вегетирајући и мењајући масу глумаца све је више и више губила онај глас који /је/ дотле уживала.

На против „Заједница“ (она неколицина који су код Лазића његово позориште дигли на ниво праве позоришне уметности постигла је то исто још и више, јер је сад за себе радила. Пуне две године „Заједница“ (почевши тако рећи са три штампана дела и 4 кулисе) борила се је са нашим иначе тешким приликама, имајући за девизу: солидност, рад и циљ позоришта, и у том правцу она је од уста одвајала и снабдевала се је рапидно увек са новим декорацијама, позоришним комадима и одговарајућом гардаробом.

И данас када „Заједница“ броју 12 мушких и 7 женских чланова (где ниједан није излишан када располаже са преко 300 писаних дела (махом новитети последњих година) са најбољим декорацијама тако комплетираним да се и најситније као и најкрупније стране најтежих позоришних дела потпуно и складно изводе, као и гардероба – за коју се може с правом рећи – да је ни једно путничко друштво не,а ни у разноврсности... Дакле, данас кад је поред те имовине од 7-8 хиљада наше глумачко–властито наше – позориште ужива и најбољи глас код публике (код исте публике која је пређе Лазићу чинила хвале) желе они тамо у Београду да нас придруже или Лазићу или коме другом.

Зашто?... Зар овакво једно позориште, које је умело само, без ичије потпоре, кроз две године да се подигне – не управом Јанка и Марка него својом заједничком самоуправом – и да резултира оваквим грандиозним тековинама и у материјалном и у уметничком смислу? Зар оно не може и даље да се развија тим пре, што би концесијом и субвенцијом много што шта из идеје и у дело привело...

Чланови „Заједнице“, као самоуправа једног позоришта, које до данас као такво показује стварне резултате прогреса и смисла позоришне уметности, налазе, да ће нашем позоришту, ако не добије самостално своју концесију, бити смртни ударац а тиме и самој позоришној уметности, која у једној овакој организацији одпочела да се правилно развија, моли Вас да се у смислу овом заузмете за „Заједницу“ на чијем је челу као управник млад и талентиран и као глумац, сликар писац наших националних комада г. Сима Бунић.

Поштују Вас и цене у име глумачке дружине „Заједница“

Петар Христилић
Јосиф Срдановић
Чланови „Заједнице“.

77. *Из Лесковца* (фотографија), Балкан, I, 1912, бр. 83 (8. април), 1.

„Једна ноћ у харему“, кога је позоришна дружина „Заједница“ на опште задовољство публике у Лесковцу три пута узастопце играла.

78. Сима Јов. Бунић – Владимиру Ст. Петровићу, Врњци, 17. август 1912.
Позоришни музеј у Београду

Драги Владо,

Ја сам одавде писао г. Рапоњи. У писму сам му рекао да је Нишки реон мој, да ће се закон ускоро потписати и да сам ја питао г. Мирка Поповића нач. Минис. просвете о томе и да ми је он лично рекао да треба да идем у свој реон Ниш или Лесковац. Чак шта више упутио сам г. Рапоњу да се обрати са питањем на г. Мирка да се увери о истинитости мојих речи.

Од г. Рапоње добио сам одговор овакав: да ће се са мном преговарати тек онда кад се закон напише. Е па драги Владо ја опет не могу да чекам сада нити да идем за Шабац или Ваљево, па да – чим одем – а закон се подпише да се враћам. Нисам ја сам већ 25 особа и 4.000 к. г. пртљага, те се не креће тако лако.

Овде је дошао г. Рајкл, он каже да му је сам г. начелник Благојевић препоручио мене и моју дружину и тако сам са њим говорио – додуше усмено – али данас сутра и писмено.

Па како ми ти живиш. Што не дође овамо бар на један дан, било је дивних г-ђица, нарочито из прека, око да ти стане. Што се тиче г-це Косаре видећемо већ, ја нерадо примам кога не познајем, али ти је познајеш и то је довољно.

Поздравља те твој

Врњци 17. VIII 1912. год. Сима Јов. Бунић

79. Сима Јов. Бунић – Владимиру Ст. Петровићу, Врњци, 19. август 1912. Позоришни музеј у Београду

Драги Владо,

Каже ми Рајхл да је данас дознао како је Делине рекао Репоњи да ће осујетити мој долазак јер он је – „трећа личност у Нишу“ –

Ја сам послао начелнику молбу за дозволу и молим ре да ми будеш на руци.

Ако треба за дозволу нека такса платићу али по новом закону ослобођени смо.

Поздрав Младеновићу

Твој

Врњци 19. VIII 1912. год. Сима Јов. Бунић.

/Затворена дописна карта са адресом:/ Господ Влади Ст. Петровићу

секретару начелства округа Нишког

Ниш.

Жиг са марком: Ниш 19. VIII.

80. Сима Јов. Бунић – Владимиру Ст. Петровићу, Врњци, 28. август 1912. Позоришни музеј у Београд

Драги Владо,

Ево сам читав сат у пошти па не могу да те дозовем на талефону. Кажи ми молим те шта је сад у ствари из ове карте једва сам нешто напуцао јер си у брзини писао.

Данас ам писао Рајхлу да ме извести шта је урадио. Зар толике муке око једне вуцибатине и лопуже као што је Делини.

Гинић није био у Нишу учинило ти се је. Код мене је и Бековић слука а и Душан Кочин брат долази сутра.

Поздравља те твој

Врњци 28. VIII 1912. год. Сима Јов. Бунић.

/Затворена дописна карта са адресом:/ Г. Влади Петровићу

секретару начелства округа Нишког

Ниш.

Жиг са марком: Врњци 28. VIII 12.

81. Л., *Кретање путничких позоришта*, Правда, IX, 1912, бр. 246 (6. септембар), 3.

„Заједница“ трупа млађих чланова под управом Симе Бунића завршава рад ове недеље у Врњачкој Бањи и одлази са ослабљеном трупом, из које су отишли десет

глумаца, у Лесковац. Ова трупа је до пре десет дана била једна од најбољих путничких дружина у Србији.

1914.

82. Сима Јов. Бунић – Владимиру Ст. Петровићу, Лесковац, 21. фебруар 1914.

Позоришни музеј у Београду

Драги Владо,

Данас сам послао извештај за јануар, вама и Управи. Ево ти шаљем једно писамце Олгино из кога ћеш видети да ме је тако рећу јурила и да сам ја избегавао њу.

Како је тамо иначе и како ми ти живот проводиш. Овде смо дали већ 5 представа. Овдашњи начелник прави ми сметње прилично и то зато што је са сопственицима хотела „Круна“ у дослуху они му потписују менице а на против Алексу – где сам са трупом, мрзи што му нису хтели позајмити 12000 динара. Још ми није дошао ни једанпут на представу, нити је саставио одбор мада је из Министарства добио о томе упуство. Мораћу се жалити министарству ради тога, јер је неколицини рекао – шта ћете у позориште кад код „Круне“ има одличан биоскоп. Дакле мање више као и агитује мада ми не може бог зна шта тиме нашкодити – али је збиља карактеристично, да онај коме смо препоручени, да извесну бригу и старање води против нас ради. Збиља како мислиш да ли да се жалим Гролу и министру ради тога.

Поздрави г. Начелника и питај њега за ову ствар

Много те поздрављa твој

Лесковац 21. II 1914. г. Сима Јов. Бунић

83. Сима Јов. Бунић – Владимиру Ст. Петровићу, Лесковац, 14. март 1914.

Позоришни музеј у Београду

Драги Владо,

Ево ти шаљем извештај. Пошто овде нема још одбора а иначе нисам цео фебруар у Лесковцу то извештај вама шаљем.

Од овдашњег начелника имам велике сметње – за љубав тога што хотелијер „Круне“ њему потписује менице а и друге ствари причају се, он чини све могуће да нашкоди сопственицима биоскопске зграде па и мени.

Поштује те твој

Лесковац 14. III 1914. Сима Јов. Бунић.

/Затворена дописна карта са адресом:/ Г. Влади Петровићу

секретару нач. округа Нишког

Ниш.

Жиг са марком: Лесковац 14 III 14.

1915.

84. Душан Животић, *Моје успомене*. Београд, 1992, 80.

Мика Бакић је остварио свој сан, да оснује Орфеум у коме ће бити највише 7-8 лица са њим и његовом женом. Гледао сам Бакићев Орфеум у Нишу и Скопљу 1915, када је давао представе у сали хотела „Париз“. Волео сам га и слатко се смејао његовој игри. Био је одличан орфејски глумац. Он је обично обилазио само јужну Србију одакле је и био родом: Лесковац, Ниш, Врање, Пирот, Алексинац – то је била његова „нурија“. Представе су му биле увек добро посећене, а имао је увек и добре глумце (орфеумске) јер је давао добре месечне плате. Незабораван је био када је изводио своју најбољу соло тачку „Шумарски курс“. Умро је релативно млад у Скопљу 1915, када је преминуо и бивши члан Народног позоришта у Београду Лука Поповић.

---

[1] Београд, Музеј позоришне уметности Србије и Позоришни музеј Војводине. 1993, 216 стр.

[2] Синиша Јанић, *Нишко позориште 1887-1915*. Театрон. 30/1–2. Београд, стр. 10.

[3] Архив Србије, Министарство просвете, 1881, XV, 24. Са 1883. годином слажу се и Боривоје С. Стојковић и Марислав Радисављевић, *Путујућа позоришта у Нишу и скица за истраживање „нишког позоришта Синђелић“ (1887-1912)*, Градина, VIII, 1973, бр. 7–8 (јули–август), 289–319. Стево Пушкаревић, царински службеник сахрањен је у Нишу 22. јула 1910. У своје време водио је позоришну трупу, и био познат у Београду. Податак: *Стево Пушкаревић. Некролог*, Штампа, IX, 1910, бр. 201 (24. јули), 2.

[4] *Фрагменти из историје Лесковачког позоришта* I (1896–1941) и II (1945–1980). Лесковац 1967. и 1981.

[5] *Чланци и огледи*, 1961, стр. 44–47.

[6] *Михаило Димић, први нишки редитељ и аутор драме „Зулејка“*, Путујуће позоришне дружине у Срба до 1944. године. Београд, 1993, 119-124. Драму је прештампао Марислав Радисављевић у Нишу (издање Народног позоришта) 1992. године, истичући у пропратном тексту драматуршко-редитељски аспект.

[7] *Домаћи драмски репертоар српских путујућих позоришта*, Исто, 60.

[8] Зарије Поповић, *Постанак и рад лесковачког културно–уметничког друштва „Абрашевић“ у предратном периоду*, Лесковачки зборник”, III, 1963. стр. 65–67, и Хранислав Ракић и Зарије Поповић, *Културно–уметничке друштво „Абрашевић“ у Лесковцу од оснивања до забране његовог рада (1905–1940)*,у „Споменици“ „Абрашевића“, Лесковац, 1966; *Фрагменти из историје Лесковачког позоришта* I (1896–1941). Лесковац, 1967, 13–14.

[9] Лаза Поповић, *Почетак и свршетак тридесетогодишњег мог рада на пољу просвете и уметности. 1. марта 1892. Београд*. Београд 1892, 17-18.

[10] Заборављени, али занимљиви приповедач, писац неколико прича са мотивима из Лесковца.

[11] Београд, 15/28. XI 1886 – Београд, 7. I 1950, суплент лесковачке гимназије (постављен 14. I 1909. а премештен 16. IX 1910), који је писао текстове из књижевне историје, позоришну критику и преводио са француског и енглеског језика.

Summary

Staniša Vojinović

HISTORY OF THEATRE IN LESKOVAC AND ITS SURROUNDINGS FROM 1879 TO 1915

This paper describes the beginnings of theatrical life in Leskovac after liberation from the Turks in 1877. In its first part is given a brief introduction which talks about the first theatrical performances in the city, about first playwriters that created in Leskovac, and traveling theater companies that came to Leskovac and stayed there for a month or more, playing their shows, about directors, actors and theater critics.

The second part gives a valuable material, which brings original documents on the development of theater life in newly liberated parts of Serbia in XIX century. This material will certainly use future researchers and it will facilitate and make fasteter their harvest of new data, needed for their works.

Живан Стојковић
доктор историјских наука
Лесковац

УДК 355.48:061.2(497.11)"1967/..."(093.2)

ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА УДРУЖЕЊА НОСИЛАЦА АЛБАНСКЕ СПОМЕНИЦЕ 1915-1916. У БЕОГРАДУ

АПСТРАКТ: Одмах по окончању балканских ратова било је идеја о оснивању удружења ратника ветерана, али оне нису остварене убог почетка Првог светског рата. зато је одмах после његовог тзавршетка 1918. године основана два таква удружења која су се 1921. одине спојила у једно под називом Удружење резервних официра и ратника. У наставку рада дат је историјат борачких удружења која су оснивана на територији Србије, са посебним освртом на Удружење носилаца албанске споменице 1915-1916.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: балканских ратова, Првог светског рата, Удружење резервних официра и ратника, Албанска споменица

Краљевина Србије је почетком двадесетог века учествовала у два балканска и Првом светском рату. По окончању ових ратова, у новоствореном Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевини Југославији) рађале су се идеје о организовању бивших ратника, како ради неговања успомена на протекле догађаје, тако и ради регулисања њиховог положаја у друштву. Међутим, покушај њиховог организовања после Другог балканског рата 1913. године није успео због почетка Првог светског рата. После његовог окончања 1918. године основана су два удружења која су се 1921. године спојила и наставила рад под називом Удружење резервних официра и ратника, које се углавном бавило обележавањем значајних догађаја из ратова и подизањем споменика и спомен-обележја. Међутим, почетком тридесетих година дошло је до сукоба унутар Удружења, што је резултирало и судским епилогом због новчаних малверзација. тако да је фактички престало да делује. После неколико година основано је ново Удружење носилаца Албанске споменице чија су Правила одобрена 1938. године, а прва скупштина одржана 26. јуна те године. Фактички рад је почео 26. новембра 1938. године, на дан кад је српска Врховна команда 1915. године донела одлуку о повлачењу

српске војске преко Албаније. Удружење је издавало и свој лист *Албанска споменица*. За кратко време окупљено је око 50.000 чланова који су били учесници чувеног похода преко Албаније, названог Албанска голгота, мада је прикладнији био назив Српска голгота кроз Албанију. Чланови Удружења су од државе тражили не награду, већ праведну накнаду која би омогућила да се достојанствено сачека крај живота. То су повластице за лечење и социјално старање, повластице приликом превоза железницом и државним бродовима, олакшице за школовање деце, као и добијање посла у државној служби. Тим поводом, одржан је и конгрес у Нишу, 5. и 6. августа 1939. године. Захтеви са конгреса су били припремљени и одобрени до 1941. године, али је 6. априла те године Краљевина Југославији нападнута од фашистичких сила и увучена у Други светски рат, који је већ увелико трајао. Окончањем рата на европском ратишту 9. маја 1945. године, а за Краљевину Југославију 15. маја 1945. године, на политичку сцену ступила је нова Федеративна Народна Република Југославија, проглашена 29. новембра 1945. године. Тако су на сцену ступили и ветерани Другог светског рата који су од 1948. године деловали у Савезу удружења бораца Народноослободилачког рата 1941-1945. године. Требало је, међутим, сачекати скоро две деценије да се појави и Удружење старих ратника.

После посете Крфу, острву Виду и Зејтинлику у Солуну, априла 1966. године, код једне групе старих ратника настала је идеја о оснивању Удружења које би окупљало ратнике носиоце одликовања за верност отаџбини Албанска споменица 1915-1916. године. Основни циљ Удружења био би неговање борбених традиција Првог светског рата, у првом реду посетама оних места где се налазе гробови српских ратника умрлих или погинулих у борби за ослобођење земље и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, а затим и за решавање статуса тих бораца. Средином децембра те године обављен је разговор у Савезу бораца Народноослободилачког рата Социјалистичке Републике Србије, затим крајем јануара 1967. године са Мирком Милутиновићем у Секретаријату Маршалата председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије Јосипа Броза Тита, наредног месеца са председником Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Србије Михаилом Швабићем, почетком марта 1967. године са председником Скупштине СР Србије Душаном Петровићем Шанетом. Делегацију је чинило десет старих ратника са професором др Костом Тодоровићем на челу. Састанку су присуствовали и Раја Недељковић, Михаило Швабић и Славољуб Рашковић, секретар за социјалну политику и здравство Србије. Том приликом, он је од председника Петровића добио налог да путем огласа у штампи прикупи податке од општинских скупштина о бројном стању носилаца Албанске споменице. Крајем марта

1967. године обављен је разговор са секретаром за здравство СР Србије и помоћником председника Извршног већа Славољубом Рашковићем када је добијен податак да у СР Србији има још око 13000 носилаца одликовања Албанска споменица. Идеја о оснивању Удружења подржана је на свим нивоима, што је омогућило и припрему оснивачке скупштине у Београду.

Оснивачка скупштина Удружења носилаца Албанске споменице 1915-1916. године одржана ја 15. априла 1967. године. Усвојена су Правила и изабрани Управни и Надзорни одбор. Председник Удружења био је академик проф. др Коста Тодоровић, секретар др Димитрије Павловић, а благајник Милутин Богосављевић. Правила и записник са оснивачке скупштине достављени су Републичком секретаријату за унутрашње послове, па је Удружење носилаца Албанске споменице 1915-1916. године са седиштем у Београду уписано у регистар удружења грађана 29. априла 1967. године, чиме је званично почело са радом. Седиште Удружења је у Београду, а подручје рада територија СР Србије, на коме се могу оснивати подружнице. Имало је статус правног лица и свој печат. Већ на почетку у Правилима је наглашено да се Удружење неће бавити политиком и да је његов рад јаван и доступан. Циљеви Удружења били су да окупи и учлани све носиоце Албанске споменице, као и оне који на њу имају право и то докажу, да прикупи материјал за израду спомен-књиге, албума и сликовница, разгледница из живота, рада и стања српске војске при повлачењу кроз Албанију 1915. и 1916. године и да штампа спомен-књигу и албум, да носиоцима Албанске споменице издејствује права која уживају борци Народноослободилачког рата 1941-1945. године, да ради на побољшању материјалног положаја својих чланова, да сарађује са Савезом бораца НОР-а Србије, да у границама могућности материјално помаже своје сиромашне чланове и њихове породице. Уколико се та права добију, тражено је да се уживају доживотно. У посебном члану се наглашава да ће Удружење сарађивати са удружењима бораца, као и да ће у сагласности са Савезом бораца НОР-а одржавати пријатељске везе са удружењима бораца из ратова 1912-1918. године савезника Србије. Чланови Удружења дужни су да брину о очувању његовог угледа, да учествују у раду и одлучивању скупштине и уживају права и бенефиције, као и да носе значку Удружења. Чланство у Удружењу је добровољно. Члан може постати свако који поседује диплому Албанске споменице, као и она лица која на њу имају право под условом да то докажу. Не могу бити чланови они који су чинили нечасна дела. Удружење може имати почасне чланове, добротворе и легаторе. Пријем у чланство редовних чланове вршио је Управни одбор по писменој пријави заинтересованог уз прилог одговарајућих докумената. Чланство престаје смрћу, осудом за

кривично дело и иступањем из Удружења. Материјална средства за рад обезбеђују се од прилога и дотација, прихода од публикација и завештања. Органи Удружења су скупштина, Управни и Надзорни одбор. Скупштина може бити редовна и ванредна. Редовна скупштина се одржава сваке треће године, најдаље до краја марта, а ванредна по потреби. Редовну скупштину сазива Управни одбор као и ванредну, али она може бити сазвана и на захтев 25 чланова. Скупштину чине делегати подружница. На сваких сто чланова је један делегат. Скупштина бира председника, потпредседника, секретара и благајника, као и чланове Управног и Надзорног одбора. Управни одбор има 19 чланова и стара се о остваривању циљева Удружења, располаже средствима и имовином Удружења и поступа по директивама Скупштине. Надзорни одбор има пет чланова. Председник руководи пословима Удружења, стара се о остваривању циљева, представља Удружење пред органима власти, сазива седнице одбора и председава им, одржава сталне контакте са Републичким одбором СУБНОР-а Србије, даје налоге секретару и организује подружнице у унутрашњости, које се могу оснивати на предлог најмање десет носилаца Албанске споменице и дужне су да раде по Правилима Удружења. Рад у Удружењу је почастан. У случају престанка рада Удружења његова имовина ће припасти Републичком одбору СУБНОР-а Србије.

Како новоосновано Удружење није имало никаквих прихода упућена је молба за добијање добровољних прилога од привредних организација и одзив је, како је наведено у годишњем извештају „био величанствен“. Следећи потез добре воље учинио је председник Скупштине града Београда Бранко Пешић када је наложио Градском саобраћајном предузећу у Београду да носиоцима Албанске споменице изда легитимацију за бесплатну вожњу на градским саобраћајним возилима. Томе је претходило прављење спискова носилаца овог одликовања у свих седам општина града Београда. Захваљујући разумевању Државног института за физичку културу у Београду Удружење је било привремено и бесплатно смештено у једној соби Института у Делиградској улици.

После поменутог састанка код Душана Петровића Шанета, одобрен је 81 милион динара за новчану помоћ појединим угроженим ветеранима. Свако од ратника који је добио ову социјалну помоћ аутоматски је добио и здравствену заштиту за себе и своју супругу. У исто време када је донета ова одлука Извршног већа Србије о пружању социјалне помоћи ратницима, дата је и препорука аутосаобраћајним предузећима у Србији да одобре повластице у вожњи за носиоце Албанске споменице на свим превозним средствима. Одзив је био велики. Потпуно бесплатни превоз одобрила су предузећа у Чачку, Новом Саду, Крагујевцу, Шапцу, Титовом

Ужицу, Ваљеву и Сомбору. Локалне повластице у вожњи одобрила си предузећа у Руми, Бору, Шиду, Бачкој Тополи, Соко Бањи, Инђији, Старој Пазови, Сремској Митровици, Светозареву, Врању, Лесковцу, Пожаревцу и Нишу. Ван Србије то су одобрила и предузећа у Скопљу, Ријеци, Цетињу и Сарајеву. Генералтурист из Београда одобрио је бесплатан превоз на хидроглисерима до Кладова и назад једном годишње. Београдско железничко предузеће одобрило је једну бесплатну вожњу годишње, ЈАТ је дао попуст од 50% једном годишње, а исти попуст дала су и позоришта у Београду за ратника и његову супругу.

Велику подршку Удружење је добило и од СУБНОР-а Србије који је на својој скупштини тражио да се питања статуса носилаца Албанске споменице решавају на исти начин као и код бораца НОР-а и истовремено дао прилог од 2.000 динара за почетак рада Удружења. Савез пензионера Србије је надлежним органима упутио документовани предлог да се реши материјално и здравствено питање носилаца Албанске споменице, утолико пре што су значајан део њих и чланови Савеза пензионера.

Прва појава чланова Удружења била је на приредби у Дому Синдиката у Београду 1968. године, коју су у част старих бораца извели југословенски естрадни уметници: Душан Јакшић, Ђорђе Марјановић, Миливоје Живановић, Дубравка Нешовић и други. Исте године Удружење је упутило молбу Савезној народној скупштини за признавање права носиоцима Албанске споменице на материјално и здравствено осигурање као и на урачунавање година проведених у рату у дуплом трајању за остваривање пензије. Јуна 1968. године Београд је посетила група француских држављана, међу којим су били и борци са Солунског фронта. Како се радило о значајног годишњици, односно пола века од пробоја овог фронта, иако је посета била приватног карактера, госте су примили председник Скупштине Србије Драгослав Марковић, председник Градске скупштине Београда Бранко Пешић и француски амбасадор у Београду. Након тога је у просторијама Културно-уметничког друштва Иво Лола Рибар приређено забавно вече, које је одушевило госте. Гости су посетили Југословенско-француски клуб у Београду. Положени су и венци на француском војничком гробљу и на Споменик браниоцима Београда.

У лето 1968. године Београд је посетила једна група британских ветерана са Солунског фронта. Иако долазак није био најављен, сусрет са представницима Удружења био је врло срдачан. У делегацији су биле и четири жене болничарке са Солунског фронта. На растанку је женама дат по један скроман букет цвећа, а борцу са Солунског фронта Спомен-књига и Спомен-албум.

Прослави педесет година од пробоја Солунског фронта, септембра 1968. године, у СР Србији посвећена је велика пажња. Једна група старих ратника

посетила је Крф, Видо и Зејтинлик. У Маузолеју на острву Видо оставила је урну са земљом са Авале, као и у маузолеју у Зејтинлику и положила цвеће, а посетила је и Битољ и Кајмакчалан. Председништво Републичке скупштине у Београду организовало је обележавање овог догађаја у Дому омладине пригодним предавањем и пријемом у Скупштини за госте и носиоце Албанске споменице. Свечаности је присуствовала и делегација француских ратника са Солунског фронта са министром француске Владе за питања ратних ветерана господином Дивиларом на челу. Са мешовитом француско-југословенском делегацијом чланови Удружења сусрели су се у Битољу. Друга државна делегација под вођством Велибора Љујића, потпредседника Републичког извршног већа СР Србије, посетила је Крф, Видо и Зејтинлик. У делегацији су били и представник Социјалистичког савеза радног народа и СУБНОР-а СР Србије. У име Удружења члан делегације је био Милутин Богосављевић. Државној делегацији у Солуну се придружио југословенски амбасадор у Атини Михаило Јаворски са војним изаслаником пуковником Тихомиром Виловићем, после чега су заједно отпутовали на Крф. Прослава у Солуну била је врло свечана. Генерални конзул СФРЈ у Солуну Марко Вујачић, организовао је пријем за госте из Београда и Солуна. Присуствовали су генерални гувернер северне Грчке, градоначелник Солуна и друге значајне личности. Чета грчке војске је музиком одала почаст при полагању венаца. Свечаности је присуствовала и делегација Удружења, као и пријему у генералном конзулату. Државна делегација је, 16. септембра 1968. године, код острва Видо бацила венац у плаву гробницу и положила венце у Маузолеју. Свечаности је присуствовао командант грчке армије са чином генерала, градоначелник и префект Крфа, командант поморске базе и више официра и цивила са Крфа. Војна музика грчке морнарице и почасна чета биле су постројена испред Маузолеја. Истог дана амбасадор Јаворски организовао је пријем у хотелу Ксенија на Крфу на коме је манифестовано грчко-југословенско пријатељство. Приликом ових сусрета амбасадор Јаворски је код грчких власти покренуо питање коришћења острва Видо у туристичке сврхе, поводом чега би на острву били изграђени и мали објекти за смештај туриста. То је наишло на одобравање грчких представника. Тим поводом амбасадор Јаворски се обратио и Министарству иностраних послова у Београду, али је управо у том периоду њему истицао мандат у Грчкој и уследио одлазак у Каиро. Удружење је предложило да се најпре покуша са отварањем Туристичке агенције на Крфу, која би прихватила и изградњу таквих објеката, али одговор Туристичког савеза је био да изградња објеката није у његовој делатности. То није прихватила ни Туристичка агенција Инекс у Београду.

У овој значајној годишњици библиотека „Ђорђе Јовановић“ у Београду организовала је изложбу фотографија, скица и оружја из Првог светског

рата. Изложбу је отворио председник СУБНОР-а Србије генерал-мајор у пензији Јеврем Павловић, после чега су драмски уметници извели краћи програм и рецитовали Бојићеву „Плаву гробницу.“ И Војни музеј на Калемегдану је, 16. августа 1968. године, организовао изложбу о Првом светском рату, коју је отворио генерал Чејван. Изложба је затим обишла један број градова у Србији.

Крупан подухват у раду Удружења био је штампање Спомен-књиге и Спомен-албума *Кроз Албанију* у издању издавачког предузећа „Просвета“ у Београду 1968. године у по десет хиљада примерака, што је брзо распродато. Средства за штампање обезбеђена су добровољним прилозима и од чланарине, а помогла су и привредна предузећа, велики добротвори, добротвори и појединци.

Колико је почетак рада Удружења наишао на одобравање показује пример Миљурка Радуловића из села Добри До код Куршумлије, који је понудио да целокупно своје имање од седам хектара воћњака остави Удружењу за подизање националног парка под именом *Српски Верден – Кајмакчалан*. Или одлука старог борца, носиоца Албанске споменице Милана Цветковића из Београда и његове супруге Матилде да Удружењу остави кућу са централним грејањем ради васпитавања младог нараштаја. А одушевљен садржајем књига, дипломирани инжењер индустријског одељка „Товарна-метална“ из Марибора Салко Божић упутио је Удружењу 3.000 динара као помоћ за даљи рад.

Интересовање за Спомен-књигу и Спомен-албум *Кроз Албанију* било је толико да је први тираж ових издања био распродат већ октобра 1968. године. Зато је Удружење покренуло иницијативу да се припреми нова књига о ратним догађајима из борби са Солунског фронта, која би обухватала и разне догађаје током преласка преко Албаније, са Солунског фронта, као и из Туниса, са Корзике и Крфа. Зато су замољени чланови да своје прилоге доставе Удружењу. На велико интересовање је наишла и покретна изложба о борбама у Првом светском рату, посебно у Крагујевцу, Краљеву, Чачку и Горњем Милановцу, па је настављено са њеним приказивањем и у другим градовима. Значајна подршка пружана је и подружницама Удружења у појединим градовима. Скупштина општине у Сурдулици обезбедила је бесплатно путовање за 20 ратних ветерана носилаца Албанске споменице и 20 бораца из Другог светског рата, јула 1968. године, до Солуна где су посетили Зејтинлик. Скупштина општине Пирота је за 40 носилаца Албанске споменице обезбедила бесплатно путовање до Солуна. То су учиниле и скупштине општина Лебана, Варварина и Крагујевца, који је обезбедио два аутобуса. Подружнице су обавештене да је формирано Удружење добровољаца који су из Добруџе

или из Америке дошли на Солунски фронт, да му је седиште у Београду и да је председник др Радивоје Кошанин. Пошто они нису чланови Удружења, треба обавештавати оне коју имају тај статус да се јаве Београду. Истовремено, од подружница је тражено да доставе податке Заводу за заштиту споменика културе у Београду о споменицима који су изложени пропасти како би држава могла да интервенише.

Поводом обележавања дана ослобођења Београда у Другом светском рату, 20. октобра, Планинарско-смучарски савез града Београда организовао је марш ослобођења. Учествовала су и два члана Удружења. Учесницима марша обратио се и представник Удружења Сава Микић врло инспиративним говором.

У 1968. години у СР Србији су радиле 92 подружнице Удружења, али су многе од њих у малим местима имале само по двадесетак чланова. Укупно је, међутим, евидентирано 11.750 чланова, а умрло је 685. У овој години представници Удружења обавили су разговоре са секретаром Извршног већа СР Србије Милованом Димићем, председником СУБНОР-а Југославије Ђуром Пуцаром и начелником Дома Југословенске народне армије пуковником Миодрагом Поповићем. Однос према Удружењу исказиван је са великим поштовањем и уважавањем, а посебно је била значајна срдачна сарадња са СУБНОР-ом Србије и Југославије.

По одлуци државног секретара за народну одбрану генерал-пуковника Николе Љубичића, Удружење је од 1. јануара 1969. године добило на бесплатно коришћење једну канцеларију у Дому ЈНА са намештајем, телефоном, огревом, лифтом и споредном просторијом за одржавање чистоће. Управа Дома омогућила је у бесплатно умножавање материјала на гештетнеру, коришћење сала за састанке и друго. Крајем јануара 1969. године секретар Удружења др Димитрије Павловић поднео је оставку, а на његово место је изабран дотадашњи благајник Милутин Богосављевић, а за благајника је изабран Петар Цветковић, који је ту дужност обављао до краја ове године, када се повукао због болести, па је на његово место изабран Димитрије Димитријевић.

Током 1969. године представници Удружења обавили су низ разговора ради остваривања програма рада, а у првом реду за регулисање статуса носилаца Албанске споменице. Разговарали су са генералом Пеком Дапчевићем, директором „Политике“ Милојком Друловићем, чланом Савета Федерације Родољубом Чолаковићем, генералом др Гојком Николићем, државним секретаром за народну одбрану пуковником Николом Љубичићем, потпредседником Скупштине СР Србије Бакочевићем, секретаром Централног комитета Савеза комуниста Србије Марком Никезићем, председником Скупштине Србије Дражом Марковићем, председником

Извршног већа Србије Миленком Бојанићем, председником Савеза синдиката Србије Душаном Петровићем Шанетом, директором Борбе Момом Марковићем, директором Радио Београда Владом Неуричићем, помоћником државног секретара за народну одбрану генералом Долинаром, чланом Савета Федерације Едвардом Кардељем, Милентијем Поповићем, председником Савезне скупштине, Кочом Поповићем, чланом Савета Федерације, Петром Стамболићем, потпредседником Скупштине града Београда, Лазаром Лалићем из Државног секретаријата иностраних послова. У свим тим разговорима тражено је да се носиоци Албанске споменице изједначе у правима са учесницима НОР-а. Писмени захтев упућен је и генералу Петру Брајовићу, председнику Комисије за борачка питања. Сви разговори обављани су у врло срдачној атмосфери. Чланови Управног одбора Удружења посетили су знатан број подружница и разговарали са представницима власти о њиховом статусу у Крушевцу, Крагујевцу, Пироту и другим местима. Предузеће Црвена застава у Крагујевцу дало је два аутобуса за бесплатан превоз учесника ходочашћа у Грчкој.

Почетком јуна 1969. године одржана је друга међународна бициклистичка трка кроз Србију под покровитељством Удружења носилаца Албанске споменице. Учествовало је 95 такмичара из земље и иностранства. Трка је завршена у Новом Саду где је председник Удружења академик др Коста Тодоровић предао жуту траку победнику. Колико је Удружење било популарно показује велики одзив у пружању помоћи за његов рад доборовољним прилозима, уписом добротвора и великих добротвора, као и грађана и привредних организација. Средином ове године Удружење је имало 170.000 динара орочених у банци и 24.055 динара на жиро рачуну. Важна је и чињеница да нико од аутора текстова у Спомен-књизи и Албуму није добио хонорар.

Под вођством Саве Микића и Радомира Жуњића делегација од 32 ветерана носилаца Албанске споменице, септембра 1969. године, узвратила је посету француским ратним друговима. После посете Епинала и Вердена, оставили су сребрне венце са посветом на француском језику, који су се касније чували у Музеју. У Паризу их је примила потпредседница општине госпођа Бекур Фош, унука славног маршала Француске Фоша, а 29. септембра су присуствовали великом војном дефилеу на Јелисејским пољима, а на Етоалу у паљењу вечног пламена на гробу француског незнаног јунака учествовао је и представник Удружења, чиме је исказано посебно поштовање, јер та част није указана ни једном другом војнику стране државе. После свечаности, чланове Удружења примила је потпредседница Париза гопспођа Бекур Фош. На пријему у градској

кући један број чланова Удружења одликован је Медаљом Париза. Том прилико је рекла:

„Екселенције,

господо и драги пријатељи,

Још увек и са истим задовољством Биро Савета Париза дочекује у просторијама своје општине делегације старих српских ратника позваних од стране нашег Административног савета Удружења источних ратника, да присуствују комеморативним церемонијама првог примирја 1918. године и велике савезничке победе на истоку. Упућујем им дакле топле поздраве од стране општинских службеника као и изразе захвалности и пријатељства париског становништва. Допустите ми исто тако да упутим комплименте активним и оданим личностима националног Удружења која се труде да у миру овековече диван пример храбрости и солидарности учињен у мучним данима њихове историје од стране југословенских и француског народа. Француска није заборавила и сви ти историјски догађаји остају у нашем сећању као један од највећих гестова модерних времена. Поред тога патње и заједничке радости цементирали су између Француске и Југославије пријатељство које се никада није демантовало и чему се ми сви можемо дубоко радовати. Моји драги пријатељи, ви ћете проћи кроз оне крајеве Француске, где су се, док сте се ви славно борили на истоку, одвијале дуге епизоде једног од најпакленијих ратова. Посетићете бојишта код Вердена, на Мези, у Артоа Шампањи и тамо ћете видети војна гробља где почивају и они, који су, као и ви, водили исту борбу. Ово ходочашће је дирљиво јер симболише братство по оружју према величини свете ствари којој сте ви служили са толико херојства. Ово братство, веома је охрабрујуће да се констатује, живи и траје у миру. Ви сте знали, заиста, после непријатељства, да се групишете и створите култ сећања, не да би подржавали мржњу и освету већ да би се избегле да се заборави поука једног искуства које је уцвелило у њиховим телима многе од вас и показало свима душу. Вама стари ратници који сте се борили за исту ствар као и ми, вама који сте желели преживети у мислима оне тешке али славне часове, изјављујем захвалност и пријатељство грађана Париза. Нека би у временима, која ће, надамо се, бити мање мутна од кобних периода 1914-1918. и 1939-1945, нове генерације знале сачувати успомене о херојима који су се борили за слободу на Балкану, Југословенима и Французима, исказати им неизбрисиву захвалност. Нека би, нарочито, у једном мирољубивом свету, тријумфовала најзад слога, правда, слобода и радост живљења.“

Истовремено са припремама за одлазак у Француску вршене су и припреме за посету Крфу, Виду и Солуну. Општинским скупштинама

у Србији упућена су писма са молбом да се старим ратницима помогне да посете Грчку. Предложено је да се групи прикључе и омладинци чије би путовање такође финансирале општине. Финансијску помоћ дало је 18 општина, па је 1. октобра 1969. године, поред ветерана, путовало и 18 омладинаца.

Своју захвалност бројним привредним организацијама и појединцима дародавцима, посебно на прилозима за штампање Спомен-књиге и Спомен-албума Удружење је исказало захвалницама, а председнику Градске скупштине Београда Браку Пешићу упућена је захвалност, што је омогућио да једна улица у Београду добије име Албанска споменица.

Председник академик др Коста Тодоровић, са једним бројем чланова Удружења током ове године посетио је подружнице у Лучанима, Чачку, Горњем Милановцу, Крагујевцу, Крушевцу, Зајечару, Пироту и Новом Саду и свуда је био примљен са велим интересовањем и срдачношћу. [1]

Summary

Zivan Stojkovic

ESTABLISHMENT AND COMMENCEMENT OF THE ASSOCIATION OF ALBANSKA SPOMENICA MEDAL HOLDERS 1915-1916. IN BELGRADE

In the first half of the twentieth century, the Kingdom of Serbia, later the part of Kingdom of Yugoslavia, was a participant in two Balkan wars and two world wars. The surviving warriors, as war veterans or old warriors, as well as participants of the National Liberation war 1941- 1945, made efforts to organize themselves, requiring not only respect for the glories tradition of liberation wars, but also, as organization, to obtain appropriate treatment in different spheres of social life. Unfortunately, such an organization did not provide any tangible results in the Kingdom of Yugoslavia. The so-called old warriors, or participants in the Balkans and the First World War, were given the opportunity to organize themselves in associations of the sixties of the twentieth century. The most successful were the holders of the Albanska spomenica medal in Belgrade with numerous branches throughout Serbia.

[1] Шаренац Данило,Удружење носилаца Албанске споменице, Лесковачки зборник, бр. 55, Лесковац 2015, стр. 183-195; Фонд Удружења носилаца Албанске споменице 1915-1916. године 1967-1981. године, Историјски архив Лесковац (у даљем тексту Фонд Удружења) кутија 2, Књига записника Управног и Надзорног одбора 1967-1981. године (у даљем тексту Књига записника).

Relationship to the old warriors was full of respect and willingness to equalize the rights of all the participants of National Liberation, which was achieved. This paper presents only the establishment of the Association and the beginning of work, leaving open the possibility that his work would completely pondered in subsequent works.

Иван М. Бецић
научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић

УДК 336.711(497.11)"1908/1940"(093.2)

ВЛАСОТИНАЧКА ТРГОВАЧКА БАНКА

АПСТРАКТ: Битка за привредним осамостаљењем Србије почетком XX века захтевала је интензивно јачање банкарства. У немогућности да се из центра финансијски подмире потребе земље, широм Србије ницали су новчани заводи са невеликим капиталом, окренути пре свега потребама своје, локалне средине. Власотинце, као средина предузимљивих људи, добило је свој други новчани завод који је покушао да својим деловањем унапреди привредну снагу свог краја. У раду је, на основу архивске грађе, приказан историјат ове установе.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: банка, Власотинце, мораторијум, управни одбор, акционари

У првој деценији после стицања независности у Краљевини Србије приметан је пораст опште привредне делатности, а посебно робног промета. Напредак је доживео и новчани промет тако да су се на српском финансијском простору појавили мали новчани заводи, са невеликим средствима и ограниченим пословањем. Ипак, до краја века приметно је осетно повећање новчаног промета, који је за десетак година са 492.000 динара порастао на 24,6 милиона динара, што је омогућило стварање нових финансијских установа и завода на акционарској основи.[1] Овај пораст није значио потпуни прелазак на новчану привреду и плаћање новцем, већ је међу сеоским домаћинствима још увек преовладавала размена у робном промету. Највећи значај за развој српске привреде на почетку XX века имао је царински рат са Аустро-Угарском 1906–1911. године. После дугог периода слободне трговине, Србија је је у време царинског рата направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време анексоне кризе 1908–1909. године, па како је динар задржао једнаку вредност са француским франком, а осећала се оскудица новца, створени су повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Тако је до краја 1908. године број новчаних завода нарастао на 140 са уплаћеним

[1] *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 17.

капиталом од 47 милиона динара, а само три године касније њихов број се попео на 162. У 1911. години основано је још 17 завода, тако да их је пред балканске ратове било 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара.[2]

Особеност повећавања главнице српских банака била је уплата по колима. Уплате су биле недељне, а када би се коло уплатило, приступало се упису новог кола. Ограничена финансијска моћ акционара често је доводила до обуставе уплата наредног кола, па се уплаћена вредност претварала у акције које су носиле вредност од 50 или од 100 динара. Остале одлике српског банкарства су велики број новчаних завода, што јасно говори о њиховом локалном карактеру, груписање политичких истомишљеника, зеленашење захваљујући ниској каматној стопи Народне банке (6%), низак оснивачки капитал, слаби резервни фондови и самим тим кратак век трајања не малог броја завода. Постојање банке, чак и више банака у сваком већем месту утицало је да је постојао мали број филијала, којих је на просторима будуће југословенске државе од Србије мање било само у Црној Гори.

За пример новчаног завода који је настао у периоду царинског рата може се узети *Власотиначка трговачка банка*, основана 20. јануара 1908. године, са предвиђеном дужином трајања од 50 година, а са циљем да кредитирањем помаже развитак производње, заната, трговине, индустрије и опште радиности.[3] Решењем министра народне привреде Т.Бр. 1458 од 29. фебруара 1908. године одобрена су правила новчаног завода, чији су чланови управног одбора депоновали потписе 27. августа у власотиначком суду. Оснивачи и чланови првог Управног одбора били су: Димитрије Стаменковић, Петар Горуновић, Захарије Х. Стаменковић, Коста Коцић, Јосиф Краинчанић, Криста К. Бајић, Филип Маринковић, Прока Ђ. Сеизовић и Риста К. Шушулић.[4] Оглас за оснивање завода издат је у „Српским новинама" почетком децембра 1908. године, чиме је озваничен рад завода на државном нивоу.[5]

Јасно да је разлог који је наведен за оснивање новчаног завода једно опште место и може се наћи у готово истоветној форми у првом члану свих насталих новчаних завода. Несумњиво да су многи заводи делом и успевали да испуне наведене разлоге за своје оснивање, али је главни разлог првенствено била добробит акционара завода. Правила банке промењена су 1911. године, јер се веома брзо по почетку рада схватило

---

[2] *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922*, Загреб 1922, свезак I, део III. – 6. д 125.

[3] Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, ф. 1457, а. ј. 2441 (даље АЈ, 65–1457–2441), Правила Власотиначке трговачке банке, 3.

[4] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Народне банке у Београду од 11. јуна 1925. године.

[5] *Српске новине*, Београд, 4. децембар 1908, 4.

да је оснивачки капитал од 100.000 динара премали за успешан рад, па се кренуло са уплатом додатних средстава тако да је банка пред избијање Првог светског рата имала уплаћени капитал од нешто више од 150.000 динара. Ова одлука утицала је на то да се дивиденда за 1910. годину и остале не исплаћују док се главница не повећа,[6] а одрицање од дивиденде у циљу повећавања банчине главнице биће политика овог завода током читавог периода његовог успешног рада.

Избијање Првог светског рата ставило је Србију у незавидну ситуацију, и мада је фронт током првих годину дана био на северу земље, банка је била отворена само формално, јер се у условима мобилизације читавог становништва Србије није могло никако пословати. Улазак Бугарске у рат на страни Блока централних сила значио је активирање источног фронта за Србију, чиме су се крајеви Пирота, Ниша, Власотинца и Лесковца нашли на самом војном попришту. Скоро сви чланови Управног одбора и банчиног особља су мобилисани, тако да је банка и званично била затворена. Евакуација српске владе, војске и дела народа крајем 1915. године оставила је непокретна добра на расположење окупатору, али су преданом акцијом упосленика банке сачуване све банчине менице и остале хартије од вредности, као и документа која су гарантовала већину банчине предратне имовине. Део докумената је сачуван тако што је био закопан, али је дуги период похрањености у земљу узео свој данак, тако да је банчин дневник био оштећен, књига улога је сасвим пропала, а удеоничарска књига била је поцепана. Денационализација, уништавање српских државних докумената и општа пљачка коју су спроводили бугарски окупациони органи одразили су се и на документа и вредности које су остале у банци. Они су однети и већина их је уништена. Само је део њих пронађен у Лесковцу по доласку српске војске и одмах пренет у Власотинце. Од велике користи било је то што су сачувани преписи признаница на уплате акционара, па се од сачуваног материјала приступило састављању нових докумената. На основу сачуваних докумената рестауриран је период од 1914. до 1919. године, када банка није радила. Канцеларијски намештај налазио се у оронулом стању или је однешен од непријатеља, тако да је пронађена само једна каса, која је дата на коришћење власотиначкој финансијској управи.

Према утврђеном билансу до сазивања прве послератне скупштине акционара банке остварена је добит од 6.693,90 динара. По предлогу Управног одбора одлучено је да се 6.000 динара допише главници, која је до краја године повећана на 200.000 динара, а да се остатак одвоји у посебни резервни фонд.[7]

---

[6] AJ, 65–1457–2441, Измене и допуне у правилима Власотиначке трговачке банке поднете на годишњем збору на дан 7. фебруара 1926. године.

[7] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднесен редовној годишњој скупштини акционара на дан 19. август 1920. године.

Табела 1. Списак акционара са првог послератног збора[8]

Редни број	Име и презиме акционара	Број депонованих акција	број припадајућих гласова
1.	Душан Ст. Милошевић	30	10
2.	Коста Коцић	30	10
3.	Петар Горуновић	30	10
4.	Василије П. Горуновић	30	10
5.	Тихомир К. Коцић	9	3
6.	Прока К. Сеизовић	15	5
7.	Радован Милошевић	12	4
8.	Тихомир Краинчанић	21	7
9.	Душан Валчић	3	1
10.	Криста Г. Валчић	19	6
11.	Вук. К. Шушулић	18	6
12.	Криста К. Бајић	15	5
13.	Никола Д. Ноцић	6	2
14.	Петар М. Прикић	18	6
15.	Филип Маринковић	15	5
16.	Трајко С. Милошевић	30	10
17.	Јован П. Јовић	15	5
18.	Стане Валчић	6	2
19.	Благоје Милошевић	15	5
20.	Захар Н. Стаменковић	27	9
21.	Милан П. Јовић	3	1
22.	Димитар Хаџи-Ђокић	20	6
23.	Димитрије Стаменковић	20	6
24.	Прока Ђукановић	15	5
25.	Јосиф И. Краинчанић	30	10

Приметно да је одзив акционара био веома добар, јер је потребна већина лако обезбеђена и за збор су депоноване 452 акције са правом на 149 гласова. Иако је број акција распоређен на већи број људи, не може се рећи да капитал није био позициониран по породицама, будући да се из презимена власника акција види очито крвно сродство. Број акција био је подељен на већи број чланова породице ради обезбеђивања права на већи број гласова, будући да је према важећем закону Краљевине Србије, чије је важење протегнуто и на Краљевину СХС, максимални број гласова по особи био 10, с тим да су три акције доносиле 1 глас.

Свој послератни рад банка је започела 10. новембра 1920. године и покренути послови првенствено су се односили на наплату предратних потраживања. Измењена и допуњена правила банке била су у складу са променама прилика на новчаном тржишту и огледала су се у повећању главнице и проширењу обима послова. Прва година у којој је банка радила током целе године била је 1921. и у њој је остварила повољно пословање.

[8] AJ, 65–1457–2441, Списак акционара Власотиначке трговачке банке присутних на редовној годишњој скупштини акционара одржаној на дан 19. август 1920. године.

Почетком године пуштена је емисија од 1.500 акција у вредности од 300.000 динара. Цела транша је уписана и крај године банка је дочекала са главницом од 500.000 динара. На крајњи успех пословања утицало је то да је банка имала високе расходе, што је иначе била одлика малих банака чија је режија била прескупа у односу на обим пословања. Од чисте добити одвојено је 4.000 динара које су додате старим акцијама да би и њихова вредност била по 200 динара.[9]

Наредна година значила је наставак успешног пословања банке, али у отежаним условима у којима се нашло банкарство у држави. Галопирајућа инфлација довела је до смањења, чак и укидања кредита или су они били краткорочни, са веома високим каматама. Почетак 1922. године то није наговештавао, али је криза кредита почела да се осећа већ на пролеће. На тржишту је настала оскудица у новцу, која није трајала само до краја године, већ ће тај тренд бити задржан и касније. Тражње кредита већ у априлу 1922. године достигло је суму од 900 милиона динара.[10] Колебање вредности девиза на берзама и нагли суноврат динара утицали су да управа *Народне банке* у другом тромесечју приступи знатно опрезније при давању кредита и одлучила је да коришћење већ одобрених кредита смањи за 10% и заведе тенденцију здравог привредног посла. Услед стања државних финансија, пореских проблема и велике потражње за новцем која је утицала на раст каматних стопа код приватних банака, ова мера предострожности *Народне банке* није уродила плодом. Крајем септембра 1922. године менични и ломбардни зајмови достигли су рекордан износ од 1,526 милијарди динара и дошли до крајње границе банчиних законских средстава. Зато је *Народна банка* била принуђена да обустави давање нових кредита по есконту, да све кредите почев од 1. јануара 1923. године поново смањи за 10%, а да есконтовање меница по већ одобреним кредитима продужи и даље у новим границама.

Кредити које је *Трговачка банка* уживала код других новчаних завода нису били сасвим укинути, али су услови њиховог активирања били крајње неповољни јер би у том случају банка радила на сопствену штету. Потреба за већим сопственим капиталом утицала је да се на упис појави нових 500 акција, које су све уписане, па је банчина главница повећана на 600.000 динара. Жеља акционара била је да се банчина главница подигне на милион динара, па је за 1923. годину планирано повећање за 100.000, а потом би се на упис дало још 1.500 акција. Према закону о ликвидацији мораторног стања државна комисија је септембра 1922. године прегледала све предратне банчине менице и констатовано је да су у вредности од

[9] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднет VIII годишњем збору акционара на дан 23. април 1922. године.

[10] *Народна банка 1884–1934*, Београд 1934, 151.

155.440 динара, што је предато *Државној ликвидационој банци*.[11] Иако је у овој години постигнута солидна добит, она је умањена због одбитака зараде од акција другог и трећег кола, да би се део средстава уложио у резервне фондове чиме би се они изједначили са фондом акција првог кола, како би све акције са подједнаком вредношћу узеле учешће у банчином капиталу.[12]

Немогућност добијања кредита на страни значило је стагнацију банчиних послова. Током 1923. године једини кредит који је био исплатив, али је зато добијан у малој вредности, био је код филијале *Народне банке* у Нишу. Велики новчани заводи тражили су огромну камату и високу провизију, што је онемогућавало пословање, а када је крајем 1923. у јавност процурила вест да ће *Народна банка* давати кредите само оним заводима који имају уплаћен капитал од најмање милион динара, акционари *Трговачке банке* донели су одлуку да под хитно повећају главницу. Иако је планирано етапно повећање због платежних могућности акционара, Управни одбор одлучио је да се транша од 200.000 динара да на упис одмах по уплати прве емисије од 100.000 динара. Жеља акционара испуњена је половично, па је у 1924. години главница порасла на 800.000 динара, док је преосталих 200.000 предвиђено за 1925. годину.

Додатно отежавајућа околност за пословање новчаних завода огледала се у томе да је оскудица новца дала маха зеленашењу. Иако је банка давала камату од 10–12% на штедне улоге, људи са већим свотама новца давали су је приватно на зајам по много вишим каматама. Зато је управни одбор упутио апел да се акционари заложе код пријатеља да свој вишак новца уложе на штедњу.[13] Већем оптимизму допринело је то да је динар постигао фактичку стабилност, која је почела да даје резултате после двогодишње финансијске политике министра Милана Стојадиновића, тако да је спровођена дефлациона политика нашла своје реално оправдање. Позајмљивање новца код зеленаша смањено је у великој мери, тако да је висина улога на штедњу константно расла. Повећању штедње донела је и одлука министра финансија да се камате на улоге до 5.000 динара ослободе

[11] Чланом 90. Уредбе о ликвидацији стања створеног ратом новчани заводи били су дужни да својим службеницима плаћају половину плате и за време док заводи нису радили. Такође, банке нису могле да дају отказ службенику у то време. Ипак, заводи су се могли ослободити ових обавеза уколико би доказали да им је услед ратних догађаја имовина смањена за трећину. Али, ако би добиле накнаду за претрпљену срећу, онда би поново биле у обавези према службеницима. (*Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920 године*, Београд 1920, 35). Није познато да је Власотиначка трговачка банка исплатила плате својим службеницима.

[12] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднет IX годишњем збору акционара на дан 18. фебруар 1923. године.

[13] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднет X годишњем збору акционара на дан 10. фебруар 1924. године.

плаћања пореза и прореза, а мале банке имале су највише управо такву врсту улога.

Прва послератна година у којој су банчини послови забележили велики напредак била је 1925. Тезаурисани новац нашао је пут до банака и подмиривање тражње није више представљало проблем, а најчешћи комитенти банке били су трговци и занатлије. Уплатом шесте емисије акција крајем године капитал је увећан на милион динара. Најчешћи послови којима се завод бавио у послератним годинама били су есконт и краткорочни менични зајмови. У одабиру клијената банка је водила доста опрезну политику, тако да није забележен ни један случај наплате судским путем. На збору одржаном 7. фебруара 1926. године дошло је до промене извесног броја чланова банчиних правила. У складу са стањем констатовано је да банчин капитал износи милион динара, а управни одбор банке овлашћен је да се главница може подићи до 2 милиона динара издавањем нових емисија акција када се за то укаже потреба. Извршена је и нова прерасподела од банчине добити, што је у пракси значило већу зараду акционарима заступљеним у управним органима. Уместо до тада предвиђене тантијеме од 5% члановима Управног одбора, она је повишена на 8%, чланови Надзорног одбора су уместо 1,5% добијали 2,5% од зараде, а тантијема председника Управног одбора је са 2% порасла на 3%. Приметно је да су предвиђена и већа издвајања за банчине фондове. Дотација резервном фонду је са 5% повећана на 10%, а особеном резервном фонду који је служио за куповину банчине зграде и отпис сумњивих потраживања повишена је са 5% на 6%.[14]

Због повећања обима послова од 1927. године предвиђена је и висина награда члановима Управног и Надзорног одбора, као и лицима која су вршила дежурства у банци. Чланови Управног одбора добијали су 20 динара по седници на којој су присуствовали, а Надзорног одбора 60 динара. Дневница за дежурство у банци износила је 40 динара.[15] У овој години може се на најбољи начин приметити утицај атмосферских прилика на стање у привреди. Због суше је у Краљевини СХС жетва била изузетно слаба, а у власотиначком крају она се огледала у слабој берби винограда, а све заједно доводило је до пертурбација у читавом привредном организму земље. Слаби приноси значили су губитке и немогућност подмиривања обавеза према кредиторима, што је повлачило и кризу у банкарству. Иако је банка водила посебно опрезно кредитну политику и није имала проблема са наплатом потраживања, овакви случајеви били су најбољи показатељ

[14] AJ, 65–1457–2441, Измене и допуне у правилима Власотиначке трговачке банке поднете на годишњем збору 7. фебруара 1926. године.

[15] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднет XIII годишњем збору акционара на дан 6. фебруар 1927. године.

да са кризом у пољопривреди може настати паралисање рада приватног банкарства у земљи.

Успешност пословања завода огледала се и напретку који је уочљив у набавци потрепштина за администрацију. Све до 1929. године записници са банчиних зборова и друга документа писана су руком, док је од ове године банка располагала писаћом машином. Могућност за набавком машине свакако је постојала и раније, али је тек ове године она реализована, што говори о другачијем односу према добити и осећају да се напредак банке осети и у за комитенте видљивим, а банку потребним оруђима. У 1928. и 1929. години умрла су два дугогодишња члана Управног одбора банке, од којих је Димитрије Стаменковић био члан Оснивачког одбора банке, а Коста Коцић један од сарадника у оснивању банке.

Табела 2. Кретање банчине главнице[16]

Година	Висина главнице у динарима
1908.	100.000
1913.	152.530
1920.	200.000
1921.	500.000
1922.	600.000
1924.	800.000
1925.	1.000.000
1932.	1.500.000

Иако се светска економска криза, која се појавила у Сједињеним Америчким Државама 1929. године није одмах осетила у Краљевини Југославији и у банкарству ће се појавити тек наредне године, а постати изражена тек у другој половини 1931. године, последице нагомиланих привредних проблема биле су појачане сезонским збивањима. „Маказе цена" између индустријских и пољопривредних производа које су постале изражене од 1926. године стављале су пољопривреднике у незавидан положај. Од 1929. године могуће је пратити енормно снижавање цена пољопривредних производа које је трајало све до 1935. године. Истовремено, цене индустријских производа опадале су веома споро, па су се разлике драстично повећавале. Овим је инвестициона активност у пољопривреди била онемогућена чиме је модернизација ове привредне гране изостала. Пољопривредне машине примењиване су изузетно ретко, будући да се нису производиле у Југославији, а посебне царинске заштитне мере, донете у интересу заштите индустрије, биле су на штету осталих привредних грана земље. У периоду од 1929. до 1935. године разлике између пољопривредних и индустријских производа постале су нарочито наглашене. Док је реална

[16] АЈ, 65–1457–2441, Рачун изравнања на дан 31.децембра 1913. године и рачуни изравнања Власотиначке трговачке банке за период од 1922. до 1932. године.

цена пољопривредних производа пала са 2,7% на 2,3%, цена индустријских производа је порасла са 3,5% на 4,52%, што је значило велики пад стандарда код најзаступљенијег слоја у земљи – сељаштва.[17]

За *Власотиначку трговачку банку* 1929. година значила је осетно смањење послова. Привредни проблеми почели су се осећати годину дана раније, јер је због смањења обима послова смањен број радника. Када је подбацила и берба грожђа, која је 1929. попримила чак катастрофалне размере, банчини послови кренули су силазном путањом. Како су трошкови обраде и одржавања производње грожђа остали исти или се чак повећали, немогућност зараде услед недостатка производа изазвали су велику кризу повраћаја банчиних кредита. Док је 1928. године број меница чија је наплата тражена судским путем била спорадична, у 1929. години тај број постао је већ озбиљан. Део потраживања морао је бити отписан, што се односило и на плаћене судске таксе. Отпис ненаплаћених потраживања извршен је на основу дела добити, тако да су банчини резервни фондови остали јаки и чак увећани. Овакво решавање насталих проблема говори о домаћинском пословању челника банке, чији је дугогодишњи председник управног одбора био Душан Ст. Милошевић, јер је на уштрб зараде, а не резервних фондова, консолидовано финансијско стање установе. Несигурност пласирања новца у послове значио је велики прилив новца на штедњу. Банка је тако дошла у супротну ситуацију од дугогодишње праксе тј. да има превише новца који није имала где да пласира, па је сама полагала новац као улог код других банака, јер је потражња готово у потпуности опала.

Табела 3. Кретање улога на штедњу[18]

година	висина штедног улога	разлика у односу на претходну годину
1921.	274.650,15	+ 172.793,49
1922.	447.443,64	- 52.720,90
1923.	394.722,74	+ 290.353,00
1924.	685.076,24	+ 794.528,60
1925.	1.479.614,84	+ 819.685,31
1926.	2.299.300,15	+ 644.618,55
1927.	2.943.918,70	+ 382.379,10
1928.	3.326.297,80	+ 1.060.244,50
1929.	4.386.542,30	+ 117.297,26
1930.	4.503.839,56	+ 163.535,10

[17] Милан Лазић, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији (1919–1940. године), Упоредни преглед производње по покрајинама и бановинама*, Београд 1999, 62.

[18] AJ, 65–1457–2441, Рачуни изравнања Власотиначке трговачке банке за период од 1922. до 1932. године.

Енормано висок пад цене грожђа и вина у 1931. години довео је произвођаче у ситуацију да је зарада покривала само трошкове производње, тако да је банка избијањем кризе давала мање кредита, а Управни одбор је водио рачуна о ликвидности комитената. Банка је уживала поверење својих штедиша и криза у држави која се огледала у повлачењу новца са улога није погодила овај завод, будући да је ликвидирана незнатна сума новца са рачуна грађана, а нови улози чак су премашили ту вредност. Попут многих финансијских установа у држави и *Власотиначка кредитна банка* поседовала је објекте и бавила се пословима који нису били „чисто банкарски". Магацин у власништву банке служио је за снабдевање робом пословних пријатеља и тај сектор банчиног пословања наставио је да несметано ради током целе године. Закон о акционарским друштвима који је донет почетком кризе предвиђао је да се резервни фондови морају претворити у хартије од вредности. Овим је држава покушавала да дође до преко потребног новца, а пласманом државних вредносних папира утиче на њихову стабилност на тржишту. Без обзира на предузете мере курс хартија од вредности пао је током године за 40% - 45%, што је умањило вредност резервног фонда завода. Управни одбор инвестирао је у папире: 7% Инвестиционог зајма, 2,5% ратне штете, акције друштва за ваздушни саобраћај и акције *Привилеговане аграрне банке*. Претрпљени губитак по овом основу износио је 194.402,12 динара, што је са отписом сумњивих потраживања, улагањем у непокретности, намештај и канцеларијски прибор значило отпис целе добити од 240.394,05 динара.[19]

Табела 4. Чиста добит и њена расподела[20]

година	висина чисте добити	проценат исплаћене дивиденде
1921.	48.837,18	6%–12%
1922.	42.000	9%–12%
1923.	125.501,30	8%–12%
1924.	93.653,81	9%–12%
1925.	145.435,71	12%–15%
1926.	97.087,64	дотиран фонд за повећање главнице
1927.	126.006,62	дотиран фонд за повећање главнице
1928.	152.448,04	дотиран фонд за повећање главнице
1929.	81.799,15	дотиран фонд за повећање главнице
1931.	240.394,65	отписано због губитка по другом основу

[19] Резервни фонд Власотиначке кредитне банке 31. децембра 1931 године износио је 479.802,12 динара. (АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднет XVIII годишњем збору акционара на дан 27. март 1932. године).

[20] АЈ, 65–1457–2441, Извештаји управног одбора Власотиначке трговачке банке за период од 1922. до 1932. године. Проценат кретања главнице зависио је од емисије акција које су биле заступљене. Временом су, дотацијама адекватним фондовима, све акције биле изједначене у висини учешћа у расподели добити.

Предлог за новим правилима банке поднет је на ванредном збору 1933. године. Осим констатације да банка има уплаћени капитал од 1,5 милиона динара, опус послова банке био би доста широк и предвиђено је да она:

1. Прима новац на штедњу почев од 10 динара па навише на уложне књижице и текуће рачуне под условом које банчина управа пропише. Услови о пријему и отказу улога као и капиталисане камате морале су увек бити означени на документу који је банка издавала улагачу од кога је новац примила;
2. Прима новац по текућим рачунима у вези са чековима и упутничким пословима и врши благајничке и посредничке послове;
3. Есконтује и реесконтује менице које не гласе на мању суму од 100 динара састављене у законској форми и снабдевене осигураним потписима;
4. Прима новац и остале вредности на оставе;
5. Под условима које одреди Управни одбор даје зајмове:
   - на државне обвезнице, акције новчаних завода и привредних предузећа као и на друге хартије од вредности;
   - на залогу драгоцености до половине процењене вредности. Процену је вршио стручни проценитељ који је банци одговарао за процењену суму. Провизију на процењену суму плаћао је увек залагач;
   - на робу сваке врстекоја не подлеже кварењу, израђевине домаће радиности и уопште по залогу свих предмета од вредности. У том циљу банка ће подизати магацине било сама или у сарадњуи са другима;
6. Посредује и ступа у везу са осталим новчаним заводима, а по могућству учествује у закључивању зајмова на рачун округа, срезова и општина;
7. Подухвата се разних привредних и индустријских предузећа;
8. Отвориће магацин ради куповине и продаје разноврсне трговачке робе ради снабдевања трговаца и куповине и продаје пољопривредних производа и сировина;
9. Даје новац на залогу непокретних добара (хипотеку) према посебним правилима;
10. Отвара текуће рачуне и финансира трговачка, индустријска и грађевинска предузећа;
11. Врши агентурске и комисионарске послове;
12. Врши наплате и исплате за туђи рачун;
13. Узима под закуп или експлоатацију државна и приватна имања као и јавна добра;
14. Врши набавке за рачун државе и приватних лица;

15. Посредује у продаји срећака државне класне лутрије и
16. Врши све банкарске и мењачке послове.[21]

Управни одбор банке чинило је шест чланова, који су међу собом бирали председника. Збор је чланове бирао на сваке три године, а у међувремену је по два члана годишње одступало из одбора. Чланови Управног одбора били су дужни да положе у депозит 150 комада банчиних акција. Надзорни одбор имао је четири члана, такође са мандатом од три године, а после прве су из одбора одступала два, а потом по један члан.

Без обзира на амбицију и жељу акционара за једним изузетно широком опсегом пословања, опус банчиног пословања ревидиран је у складу са изменама и допунама закона о радњама од 5. новембра 1931. године, чиме је њено пословање сведено на:

1. Примање новца на штедњу;
2. Давање зајмова на:
   - менице и хартије од вредности
   - текуће рачуне
   - залогу покретних добара
   - подлози хипотеке
3. Обављање наплате и исплате за друго лице и примање депозита на чување и руковање.[22]

Презадуженост сељаштва и немогућност да отплате дугове банкама довела је до мораторијума на исплату сељачких дугова 19. априла 1932. године. Овај поступак владе имао је за циљ да заштити најбројнију категорију становништва и мада је законом о заштити земљорадника предвиђено да се и новчани заводи којима је угрожена ликвидност могу заштитити њиме, довео је до паралисања рада банака. Повлачење страних средстава из банака и криза поверења утицали су да се укупна средства банака осетно смање. У првој половини 1933. године осећала се оскудица новца код новчаних завода, а нарочито код сељачких задружних савеза. Поготово је било тешко стање на селу и сеоске кредитне задруге нису биле у стању да удовоље потраживања чак и малих износа за хитне и оправдане потребе. Повучена готовина из кредитних установа била је тезаурисана и веома се споро враћала упркос живој државној пропаганди и апела на становништво. Пословање новчаних завода огледало се углавном на прикупљање средстава путем наплате потраживања за подмирење поверилаца. На неликвидност банка улагачи су се углавном привикли и навикли да им се исплаћују само мали износи.[23]

---

[21] АЈ, 65–1457–2441, Правила Власотиначке трговачке банке, 4–5.

[22] АЈ, 65–1457–2441, Дозвола за рад Власотиначкој трговачкој банци Бр. 20365 од 7. јула 1933. године.

[23] АЈ, фонд Краљевог двора, 74–86–127, Општи преглед привредних прилика у земљи до 8. маја 1933, 1–2.

Уредбом о заштити новчаних завода и њихових поверилаца од 20. априла 1932. године држава је прописала да ће рефундирати искључиво оне заводе који су инвестирали у пољопривреду више од 50% својих средстава одобрених за кредитирање. Овај пропис ускратио је финансијску помоћ скоро свим великим банкама које су већину средстава пласирале у индустрију. Новчани заводи ипак нису морали да исплаћују за наредних шест месеци штедише које су до 20. априла подигле више од 35% свог улога. Када је крајем децембра 1932. године донета уредба о регулисању исплата улога код појединих новчаних завода банке су доспеле у још неугоднији положај. Према члану 5. ове уредбе заводи су били обавезни да врше исплате повериоцима који су новац потраживали због плаћања обавеза држави.[24] Највећи број банака није био у стању да изврши ову обавезу, а порески обвезници – штедише предавали су књижице са улозима пореским властима да оне регулишу наплату. Уредбе које је држава издала до почетка 1934. године углавном су имале за циљ заштиту сељака као доминантног друштвеног слоја. Од 1934. године држава се трудила да интензивније помогне и новчаним заводима. Ове године број завода под заштитом за одлагање обавеза попео се на 291 акционарски новчани завод и 20 штедионица, што је чинило 49% приватних банака и 40% штедионица.[25] Банке нису биле у могућности да наплате потраживања и зато што су се земљорадници користили уредбом да у потпуности обуставе исплату банкама. Уз то, новчани заводи су за све мораторне менице морали да обрачунају камату и покажу у билансу као добит да би држава опорезовала и наплатила, без обзира што сељаштво није плаћало дуговања, тако да је опорезивана фиктивна добит да би држава дошла до прихода. Без обзира на настојања државе да приватно банкарство у Југославији ипак опстане у значајнијој мери, оно је доживело страховит удар, од којег се није опоравило и када је криза почела да јењава. Заштита земљорадника погодила је и трговце и занатлије који су пословали са земљорадницима. Њихове обавезе према држави нису ублажене и долазило је до протеста.[26]

Свеопшта криза у банкарству погодила је и *Власотиначку трговачку банку*. У 1934. години почела је агонија овог завода будући да је град уништио 90% винограда, а повучено је и доста новца са улога на штедњу. Због мораторијума на отплату земљорадничких дугова банка није могла

[24] *Службене новине Краљевине Југославије*, 301, Београд, 27. децембар 1932, 2.

[25] Драгутин В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата,* докторска дисертација на Економском факултету у Београду, Београд 1965, 114.

[26] У Београду су занатлије и трговци чак и затварали радње незадовољни сталним повећањем дажбина и немогућности да се наплате потраживања од земљорадника (*Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, II Редован сазив за 1933/34, књ. II, Београд 1934, излагање др Живана Лукића, 52–53).

да располаже новцем који је позајмила, тако да је даља исплата штедиша била онемогућена. Зато се завод половином марта 1935. године обратио молбом министру трговине и индустрије да му се одобри одлагање обавеза на основу Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника од 23. новембра 1934. године. У тренутку када се завод обратио за заштиту биланс је изгледао овако:[27]

	Актива
готовина	23.717,06
хартије од вредности	358.575
менице у портфељу:	
а) мораторне	438.380
б) остале	328.115
в) протествоване и утужене мораторне	1.229.245
г) протествоване и утужене остале	1.255.481,28
предузећа у сопственој режији	375.395,95
	Пасива
главница	1.500.000
резервни фондови	681.846,75
улози на књижице:	
а) до 10.000 динара	607.902
б) преко 10.000 динара	2.667.669
улози по текућим рачунима:	
а) до 10.000 динара	1.289,30
б) преко 10.000 динара	13.472,50

По налогу Министарства трговине и индустрије банчину имовину и стање испитала је комисија која је дала препоруку да се овај завод стави под заштиту. Око 50% банчиних меница биле су мораторне, а око 30% биле су осигуране хипотеком и прибелешком. Од банчиних дужника око 40% позајмљене суме било је осигурано хипотеком и прибелешком. У свом пословању банка је уживала ломбард код *Народне банке* и *Државне хипотекарне банке*, на бази полога хартија од вредности, док је реесконт имала код *Народне банке*. Од непокретности, вредност магацина била је 375.000 динара, док су остале некретнине вределе 367.000 динара. Банчине обавезе износиле су 3,7 милиона динара, док су потраживања била 4,5 милиона. Како је било очито да је рад банке паралисан мораторијумом који је објавила држава, комисија је одобрила одлагање плаћања банчиних обавеза на шест година, одредила висину камате за старе штедне улоге од 2%, почев од 13. марта 1935. године и друге финансијске олакшице.[28]

[27] AJ, 65–1457–2441, Биланс Власотиначке трговачке банке на дан 28. фебруар 1935. године.

28 AJ, 65–1457–2441, Налаз комисије Министарства трговине и индустрије од 6. јула 1935. године.

Табела 5. Темпо исплате улога на штедњу током уживања заштите[29]

година	висина штедног улога	разлика у односу на претходну годину
1931.	4.667.364,66	
28.2.1935.	3.275.571,00	- 1.391.793,46
1940.	2.246.234,44	- 1.029.336,56

Немогућност нормалног пословања највећег броја приватних новчаних завода значио је продужење агоније преживљавања и за банке и за њихове штедише. Како земљорадници нису били у стању да исплате своје дугове, банке су долазиле у ситуацију да траже продужење заштите. Да би одговор на молбу за продужење заштите, а не ликвидацију, био позитиван завод је морао да докаже да се до тренутка захтева за продужењем у свему придржавао прописа уредбе. Када се време истека завршавало, *Власотиначка трговачка банка* дошла је у сукоб са Одељењем за банкарство и осигурање Министарства трговине и индустрије. Док је банка у својим дописима министарству доказивала да је испунила све предвиђено, поменуто одељење било је другачијег мишљења. Проблем се јавио око исплата камата на стару штедњу за 1938. и 1939. годину, а настао је када се банка обратила да јој се дозволи ванредни распоред да би регулисала ове обавезе јер то није могла учинити у редовном року, будући да није имала потребну количину новца. Како је у међувремену од *Привилеговане аграрне банке* примила потребан ануитет, желела је да га проследи улагачима. Стање у коме се банка налазила почетком 1941. године, услед мораторијума, војних вежби и општесветских збивања није дозвољавало да банка изврши наплату старих потраживања у износу потребном за исплату целокупног улога на штедњу. Зато се банка обратила за продужење заштите, али је у међувремену дошла у спор и са Одељењем за порез што је резултовало опречним решењима. Решењем одељења за порез од 21. децембра 1940. године на основу разлике курса на 3% обвезница за ликвидацију земљорадничких дугова део новца није био признат за отпис, тако да је на жалбу *Власотиначке трговачке банке* Државни савет поништио ову одлуку 17. јануара 1942. године.[30] Иако је потом дошло до жалбе одељења за порез, судбина овог спора постала је беспредметна услед ратног вихора и национализације приватних новчаних завода коју су по завршетку рата извршиле нове комунистичке власти.

[29] AJ, 65–1457–2441, Биланси Власотиначке трговачке банке за 1931, 1935 и 1940. годину.

[30] AJ, 65–1457–2441, Дописи Власотиначке трговачке банке Министарству трговине и индустрије од 21. фебруара 1941. и 28. фебруара 1941. године и Допис Министарству правде од 10. марта 1942. године.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Краљевог двора.

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.

Објављени извори

Службене новине Краљевине Југославије, Београд 1932.

Српске новине, Београд 1908.

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, II Редован сазив за 1933/34, књ. II, Београд 1934.

Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920 године, Београд 1920.

Литература

Гајић, Драгутин В, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата,* докторска дисертација на Економском факултету у Београду, Београд 1965.

Историја српског народа, VI-1, Београд 1994.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922, Загреб 1922.

Лазић, Милан, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији (1919–1940. године), Упоредни преглед производње по покрајинама и бановинама*, Београд 1999.

Народна банка 1884–1934, Београд 1934.

Summary

Ivan Becić

VLASOTINCE MERCHANT BANK

The economic independence of the Kingdom of Serbia initiated by customs war with Austria-Hungary required a greater presence of domestic capital in the financial market. During that period, emerged a large number of financial institutes including the Vlasotince Merchant Bank. During the first postwar decade, the bank has continuously progressed as a financial entity of the city in which he operated, but the beginning of the economic crisis meant stagnation in business even for some much stronger institutions. Like a large number of banks on the territory of Yugoslavia in the interwar period, the Merchant Bank owned in its property a commercial enterprise. It was a warehouse of goods which supplied a certain number of retailers in Vlasotince. It was the only part of this money institute who could freely work during the Great Depression as the moratorium on repayment of agricultural debts paralyzed the normal operation of the bank, although it reduced its debts to depositors, and not fall into bankruptcy. The Second World War prevented the rehabilitation of the private banking system in Yugoslavia, and its assets and rights after the war were passed into the ownership of socialist Yugoslavia.

Слађана Здравковић
докторанд
Институт за европске студије Београд

УДК 334.732.2(497.11)”19”

ВЛАСОТИНАЧКА ЗАДРУГА

АПСТРАКТ: Крајем XIX века долази до формирања тржишта капитала у Краљевини Србији. Међу првим новчаним установама које су настале у јужном делу државе била је и Власотиначка задруга. На основу архивске грађе покушано је да се рестаурира рад ове установе, уоче: развојни пут, период врхунца у раду, међуљудски односи унутар задруге и елементи који су у највећој мери утицали да њен рад буде пасивизиран почетком Велике економске кризе и доношењем мораторијума на отплату земљорадничких дугова.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Власотиначка задруга*, Валчић, капитал, кредит, земљораднички дугови

Повећање робног промета у Србији крајем XIX века повољно је утицало на развој новчаног тржишта и кретање новца. Пораст количине новца на тржишту омогућавао је и стварање нових финансијских установа од 1880. године. Тада је основана *Шабачка штедионица*, две године касније са аустроугарским и француским капиталом *Српска кредитна банка*, а домаћим средствима *Београдска задруга* и *Обреновачка штедионица*. Број новчаних установа до почетка рада *Народне банке* био је седам, са укупним капиталом од 3,25 милиона динара. Оснивањем *Народне банке* поспешен је раст новчаних установа и њих је већ 1888. године било 37, а 1900. године чак 81.[1] Највећи број банака био је кредитног типа и то у облику акционарских друштава. Трећина уплаћеног капитала припадала је заводима из Београда, али су и мала места у Србији имала своје локалне новчане заводе. Њихова финансијска моћ није била велика, али је само њихово формирање значило да ће одлика банкарства у Србији бити велики број новчаних завода са невеликим капиталом, будући да је њихов број онемогућавао централизацију и стварање јаких новчаних установа.

По одобрењу министра народне привреде ПБр. 1097 од 13. фебруара 1895. године установљена је *Власотиначка задруга за помагање и штедњу*,

[1] *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 17–103.

која је по усвојеном статуту отпочела свој рад 8. марта исте године. Први председник Управног одбора био је Глигорије Паруновић, док су чланови управног одбора били Коста Илић, мумџија, Петар Јовић, Христа Краинчанић, Риста К. Шушулић, Петар Поповић, Спира Божановић, Тодор Х. Ђокић, Прока М. Вујић, Арса Х. Марковић, Т. С. Милошевић, Ђорђе Поповић, Глигорије Стојановић и Гаврило Марјановић.[2]

Прву послератну редовну скупштину акционара отворио је Милан Т. Валчић, трговац, пошто је депоновао највише акција за збор. У присуству двадесет два акционара за председника збора изабран је Захарије Г. Поповић, док је деловођа био Тихомир Краинчанић. На збору је констатовано стање у коме се банка нашла после рата и у људском и у материјалном погледу. Банка је до сазивања збора остала без неколико личности које су играле велику улогу у њеном раду. У сурдуличком покољу, међу многим виђенијим људима јужних крајева, страдао је председник Управног одбора Благоје К. Илић. У 1919. години умро је дугогодишњи члан Управног одбора Таса С. Валчић, који је великим пожртвовањем сачувао сву имовину банке која је била у меницама и другим драгоценостима повереним њему на чување, док је током 1920. године Глигорије Стојановић, члан Надзорног одбора и оснивачког одбора завода.

Осим људства, завод је и у материјалном погледу претрпео велику штету. Бугарске власти пљачкале су покућство, намештај, брашно, жито, пољопривредни алат, одевне предмете, девојачке спреме, стоку, односно све што се могло пренети у Бугарску. Књиге, уметничка дела, музејски експонати, па и мермерни надгробни споменици одвлачени су у Софију. Са пљачком се није престало ни после закључења примирја крајем октобра 1918. године већ су и наредних једанаест дана и ноћи отетим колима преношене опљачкане ствари, а преостала стока интензивно терала пут Бугарске, посебно из крајинског и пожаревачког округа.[3] Пре евакуације део банчине имовине склоњен је на сигурно, али су чланови Управног одбора сматрали да је њихов завод страдао највише од свих установа у Власотинцу. Бугарске окупационе власти однеле су целокупан намештај, касе и остали канцеларијски прибор и ништа се није могло пронаћи изузев два стола. *Задругина* архива однета је и намерно уништена, заједно са књигама. У банчиној канцеларији није остало ништа, али је доласком српске војске и поновним успостављањем домаћих власти у Лесковцу пронађено нешто од банчиних књига, мада су само донекле биле сачуване, будући да су многе стране биле извађене или поцепане, док су печати пронађени поломљени. Уништавање докумената и предмета

[2] *Српске новине*, 113, Београд 20. мај 1895, 592.

[3] *Стенографске белешке Привременог народног представништва Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I, Београд 1919, 289.

са ознакама Краљевине Србије била су порука окупационих власти да је та земља нестала и имала за циљ деморалисање становништва. Међу сачуваним документима налазио се дневник рачуна за период од 1. јануара до 2. јула 1914. године, што је омогућило да се у највећој мери састави биланс *Задруге*. Послови у периоду до 14. јула када је банка престала са радом услед мобилизације и мораторијума на дуговања нису се могли рестаурирати.

Милан Т. Валчић предао је менице које су поверене на чување његовом оцу Таси и на основу њих банка је располагала са 267.217 динара, што је било 2.484 динара више од суме меница по билансу од 2. јула, док је документа о зајмовима на залоге и кауције предао Зарије Поповић, који их је чувао, а суме на њима износиле су 12.730 динара на залоге, односно 20.000 када су у питању кауције. Извештај о вредности меница које су дате на оставу у *Београдској задрузи* и потраживањима према *Француско-српској банци* за поручене и плаћене српске државне папире показивао је да је у првом случају вредност била 31.240 динара, а у другом 19.138,20 динара. Вредност банчине зграде износила је 11.001,05 динара. Све наведено била је целокупна актива коју је банка могла прикупити.

У прикупљању своје активе завод је имао проблем са текућим рачуном којим је располагао код банке *Андрејевић и Комп.* будући да су се менице депоноване по овом рачуну налазиле у Будимпешти, а пошто је саобраћај са Мађарском у том тренутку био у потпуном прекиду, повраћај средстава био је онемогућен. Када је у питању пасива банке, извештај о задужењима по текућим рачунима и потраживањима од осигуравајућих завода није могао бити састављен, будући да потребни изводи нису били доступни. Проблем се јављао и са улозима на штедњу, јер је било немогуће рестаурирати тачно стање. По објави мобилизације велики број улога био је подигнут и из касе је издато све што је било положено. Како књизи са улозима није било трага, а из дневника трансакција се могао сазнати само мањи део, преостало је да се позову улагачи и стање утврди увидом у штедне књижице. Банчина добит за шест месеци рада током 1914. године показивала се у вредности од 12.650,60 динара и пренета је у добит за наредну годину.[4]

Сви акционари *Власотиначке задруге* били су настањени у Власотинцу, а оно што је необично за овај завод у односу на друге је то што се глас добијао поседовањем пет акција, уместо три како је било код других завода.

[4] Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, ф. 1457, а. ј. 2421, (даље АЈ, 65–1457–2441), Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен редовној годишњој скупштини акционара на дан 24. августа 1920. године.

Табела 1. Списак акционара са првог послератног збора[5]

Редни број	Име и презиме акционара	Број депонованих акција	број припадајућих гласова
1.	Вукадин Шушулић	20	4
2.	Коста Понић	20	4
3.	Коста Коцић	20	4
4.	Јордан Краинчанић	20	4
5.	Василије Сејизовић	10	2
6.	Александар З. Поповић	95	10
7.	Тихомир К. Краинчанић	20	4
8.	Трајко С. Милошевић	50	10
9.	Милан Т. Валчић	100	10
10.	Живојин М. Валчић	100	10
11.	Милан Т. Валчић	100	10
12.	Драг. М. Ишљановић	27	5
13.	Ђока А. Краинчанић	20	4
14.	Криста К. Бајић	20	4
15.	Криста Г. Валчић	8	2
16.	Зарије Г. Поповић	75	10
17.	Станко Митровић	20	4
18.	Драгутин Г. Стојановић	20	4
19.	Коста Стојановић	20	4
20.	Криста Бијић	10	3
21.	Сретен З. Поповић	20	4
22.	Захарије Н. Стаменковић	23	4

Стање у коме се завод нашао изазвао је разлику у мишљењу о његовој будућности. Иако је завод наставио са радом 10. новембра 1920. године акционари су се поларисали, па је крајем године Петар Поповић предложио његову ликвидацију истичући да је прави тренутак за тако нешто. Група на челу са највећим акционаром Миланом Валчићем сматрала је да завод треба да настави рад, с тим да је неопходно повећање његове главнице. Предложено је да се она етапно повећа на 500.000 динара, после чега би завод могао успешно да функционише. Већина акционара определила се за Валчићев предлог и то су пре свега били крупнији акционари, будући да је 21 њих поседовао 899 акција и имао право на 134 гласа, док је 10 акционара било за ликвидацију поседујући 233 акције са правом на 46 гласова.[6] Банчини послови су се на почетку првенствено огледали у наплати предратних потраживања, будући да за нове послове није било довољно финансија и времена да се у кратком року покрену. На скупштини акционара 1921. године изабрани су Управни и Надзорни одбор који су углавном функционисали током постојања завода и представљају скуп највећих акционара. У Управном одбору нашли су се: Трајко С. Милошевић, Милан Т. Валчић, Александар З. Поповић, Јордан Краинчанић, Криста Г. Валчић, Ставра Г. Марјановић

[5] AJ, 65–1457–2441, Списак акционара Власотиначке задруге присутних на редовној годишњој скупштини акционара те Задруге на дан 24. августа 1920. године у Власотинцу.

[6] AJ, 65–1457–2441, Записник ванредне скупштине акционара Власотиначке задруге одржане на дан 30. децембра 1920. године у Власотинцу.

и Благоје Поповић, док су у Надзорном одбору били: Станко Митровић, Душан Он. Поповић и Миле С. Валчић.[7]

Потреба за хитним повећањем главнице као једном од решења изазвала је и мисли о фузији са другим локалним новчаним заводом, *Власотиначком трговачком банком*. Иако су преговори вођени, није се дошло до прихватљивог решења и обе банке наставиле су са радом засебно.[8]

На редовној годишњој скупштини акционара одржаној марта 1921. године дошло је корекције и промена одређених банчиних правила. Веома занимљива је дефиниција циља постојања овог завода, будући да није коришћен клише да он настаје због добробити привредних субјеката већ да је друштво основано „у циљу да би сваки могао своју уштеду умножити и да што лакше може наћи зајам за унапређење своје радње и подмирење својих потреба". Капитал завода предвиђен је на 500.000, с тим да би главница по правилима могла бити увећана и на милион динара. Предвиђено је да банка врши следеће послове:

1. Есконтује и реесконтује менице;
2. Прима новац на штедњу под најповољнијим условима;
3. Прима разне депозите на чување;
4. Даје зајам на залоге домаћих хартија од вредности, драгоцености и других вредећих ствари;
5. Даје новац на текућим рачунима на депо портфељних меница и домаћих вредећих папира;
6. Даје зајмове на робу која не подлеже квару по нахођењу управног одбора;
7. Врши наплате и исплате за туђи рачун;
8. Менице са једним потписом које гласе „по виђењу" задруга може примати само као супергаранцију уз обавезе или залоге које зајам даје;
9. Задруга даје зајмове на менице које не гласе на мању суму од 100 динара и које су снабдевене са најмање два жиранта, а најдужим роком од три месеца (92 дана);
10. Подухвата се индустријских и грађевинских предузећа по нахођењу управног одбора;
11. Даје зајмове на подлогу хипотеке по процени управног одбора;

[7] AJ, 65–1457–2441, Записник редовне скупштине акционара Власотиначке задруге одржане на дан 20. марта 1921. године у Власотинцу.

[8] У лесковачком крају није лако долазило до фузије установа. Менталитет људи који су били водећи у појединим заводима није омогућавао спајања, будући да већина њих није желела да се одрекне водеће улоге, макар у установи скромних могућности. Једини пример успешне фузије био је између *Лесковачке удеоничарске штедионице* и *Лесковачке прометне банке*, извршен 1920. године, када је настао најјачи новчани завод у источном делу државе, Лесковачка централна банка. (Више о томе у Иван. М. Бецић, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата", *Историја 20. века*, Београд 2002, 134).

12. Подухвата се индустријских и грађевинских предузећа по нахођењу управе;
13. Обавља сав мењачки посао и
14. Посредује упису државних зајмова.[9]

Из правила се може закључити да је Управни одбор имао широка овлашћења за вођење банчиних послова, а неопходан цензус за кандидатуру било је депоновање двадесет банчиних акција. У правилима се могао уочити и локалпатриотизам будући да је осим општег правила да члан Управног одбора мора бити држављанин Краљевине СХС, морао је имати пребивалиште у Власотинцу. Други разлог за овакву одлуку могла би бити жеља најјачих акционара, породице Валчић да се заштити од евентуалног уплива породице Илић-Мумџија, будући да је Коста Илић био један од оснивача овог новчаног завода, али да су се чланови ове моћне обитељи преселили у Лесковац, који је постао њихово пребивалиште. Чланови Надзорног одбора били су солидарно одговорни за евентуалну штету која би била нанета задрузи уколико је рад вршен противзаконито или нехатом. И они су морали поседовати најмање двадесет акција да би се могли кандидовати за то место. Приликом ступања на дужност благајниик банке полагао је јемство у висини од 10.000 динара, које је могло бити и у непокретној имовини или вредносним папирима. У случају полагања новца, припадала му је одговарајућа камата. Интересантно је да се камата за штедне улоге исплаћивала два пута годишње, 1. јануара и 1. јула. Банка је регулисала и ритам својих обавеза према штедишама, па су правила о повлачењу улога била прецизна, вероватно да би се банка обезбедила од ненаданих великих повлачења улога. Тако је предвиђено да се суме до 100 динара исплаћују одмах, до 500 динара за пет дана, до 1.000 динара за 10 дана, до 2.000 динара за 15 дана, до 5.000 динара за 20 дана, док је рок за подизање суме преко 5.000 динара био чак 30 дана.

Табела 2. Износ дивиденде акционара банке[10]

година	главница	дивиденда у дин.	проценат
1920.	100.000	1.387,75	-
1921.	245.000	23.435,15	20
1922.	400.000	54.000	8-18
1923.	500.000	80.000	6-12
1924.	500.000	60.000	12
1925.	500.000	80.000	16
1926.	500.000	50.000	5-10
1927.	500.000	50.000	5-10
1928.	1.000.000	120.000	12
1929.	1.000.000	100.000	10

Прва година у којој је завод успео да осим прикупљања података о својој имовини и наплаћивања предратних меница од дужника који су то

[9] АЈ, 65–1457–2441, Правила Власотиначке задруге донесена на редовној годишњој скупштини акционара задруге на дан 20. марта 1921. године.

[10] АЈ, 65–1457–2441, Извештаји управног одбора од 1921. до 1930. године.

желели договорно да учине била је 1921. Тада се почело са есконтовањем меница, додуше веома скромно, а веће послове банка је могла да покрене тек од половине године. Предвиђено је да се банчин капитал повећа на 300.000 динара, а заинтересованост је била тако велика да нису сви пријављени успели да упишу акције. Кредит на страни банка је уживала код *Народне банке* и *Француско-српске банке*, а од ове године образован је и резервни фонд са почетних 10.000 динара.[11] Ритам уплата главнице веома је интересантан, будући да је до краја године било уплаћено 245.000 динара, 1. маја 1922. године 300.000, да до краја маја главница износила 400.000 динара. Овим је за годину дана банчина главница била учетвороструче на и као таква у далеко већој мери одговарала потребама тржишта, будући да је потреба за капиталом у земљи била велика. Велика финансијака глад на новчаном тржишту у држави огледала се у високим каматама које су заводи тражили и правним, не само физичким лицима за одобрење кредита. Зато је руководство *Власотиначке задруге* одлучило да у 1922. години користи само повољни кредит код *Народне банке* који је износио 250.000 динара, а који је појачан сезонским кредитом од 100.000 динара. Кредите које је уживала код *Београдске задруге* и *Француско-српске банке Задруга* је избегла да користи због енормних камата и желела да се што пре исплати постојеће.[12] Камате на кредите су варирале и од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више.[13] Јасно да је Задруга зато користила само кредит код *Народне банке* који је износио 6%. Од 1922. године у *Задрузи* је установљено процентуално наглађивање председника управног одбора, што је износило 2% од чисте добити, тако да је у односу на претходну, када је она износила 500 динара, сада фактички дуплирана. Резервни фонд банке појачан је како наплатом старих потраживања, тако и стандардним одвајањем 5% од зараде, тако да је износио преко четвртине главнице.

Иако је претходне године главница учетвороструче на, избила је жестока криза кредита у Краљевини СХС, због које је *Народна банка* морала да умањи кредите и чак избрише са списка могућих клијената све заводе који нису имали уплаћену главницу од најмање 500.000 динара. Тако је *Задруга* остала без 225.000 динара повољног кредита јер су главницу повећали 23. јула 1923. године, а *Народна банка* је нови начин деобе кредита применила

[11] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXVII редовној годишњој скупштини акционара на дан 19. марта 1922. године.

[12] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXVIII редовној годишњој скупштини акционара на дан 11. марта 1923. године.

[13] Инж. Новак Поповић, др Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929, 60–61.

на све заовде који овај услов нису испунили до краја јуна. Очито да је потез *Народне банке* изазвао реакцију акционара *Власотиначке задруге* и био пресудан да се уплати нових 100.000 динара за повећање сопственог капитала. Невоља са отказаним кредитом била је већа, будући да су као корисници који су изгубили могућност даљег кредитирања морали одмах отпочети са исплатом дотадашњих дуговања националној емисионој установи. Иако је било мисли да се главница треба и даље повећавати, управо због финансијске кризе од тога се одустало. Ова мера погодила би мале акционаре који можда не би могли да прате ритам уписа чиме би њихов удео у поседовање, тиме и добити све више опадао. Управни одбор је зато дао предлог, а скупштина акционара усвојила да се главница повећава на тај начин, што би се само део добити делио као дивиденда, док би остатак био упућен у фондове из којих би се ојачала финансијска моћ завода и пребродила криза кредита. Ова одлука утицала је да 1923. године настане особени резервни фонд. чија је сврха била да се из њега средства користе за ванредне интервенције, када је новац било немогуће наћи на тржишту, или је био „прескуп".[14]

Табела 3. Однос сопствених и туђих средстава[15]

година	главница	штедни улози	однос у %
1921.	245.000	389.777,13	38,6:61,4
1922.	400.000	504.146,53	44,2:55,8
1923.	500.000	537.381,53	48,2:51,8
1924.	500.000	1.005.082,70	33,2:66,8
1925.	500.000	1.315.710,97	27,7:72,3
1926.	500.000	2.026.901,20	19,8:80,2
1927.	500.000	2.360.900,82	17,5:82,5
1928.	1.000.000	1.705.432,15	36,9:63,1

У 1924. години и даље се осетћала потреба за повећањем главнице, али како су могућности из важећих банчиних правила биле исцрпљене, од тога се одустало. Уз то, ова година је за банку била најпогоднија када су у питању улози на штедњу, који су се готово удвостручили. Тако је завод дошао у позицију да се више користи туђим средствима него својим, што је најчешћа карактеристика у раду банака, а очито је да се је финансијска ситуација у држави стабилизовала и да је новац нашао пут до банака. Велико повећање улога на штедњу свакако говори и о респекту који је банка уживала у Власотинцу. Прилив средстава омогућио је да банка увек располаже са довољно новца за обављање послова, тако да се поново успостављени

[14] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXIX редовној годишњој скупштини акционара на дан 17. фебруара 1924. године.

[15] АЈ, 65–1457–2441, Годишњи биланси Власотиначке задруге за период од 1921. до 1928. године.

кредит код Народне банке од 200.000 динара није користио ни у приближној суми, већ је био својеврсна резерва уколико дође до хитне потребе за већом количином новца. Централни послови постали су есконт и реесконт меница, у првом реду кредитирани су трговинска и занатлијска предузећа, а за време пољских радова и винограда и пољопривредници, будући да је кредит и њима био неопходан. Управни одбор руководио се платежном моћи дужника и жираната тако да није било проблема око наплате уложених средстава, мада је чињеница да је у овом периоду привредно тржиште Краљевине СХС било стабилно па је велики број банака пословао без већих проблема са реализацијом својих потраживања. Успешност постигнута ове године додатно се може оценити као већа, будући да је банчина зграда књижена у вредности од 12.925,15 динара, што је била њена предратна вредност тако да је у стварности банчин биланс био осетно повољнији.[16] Ако би се пробала дефинисати банчина финансијска политика могло би се рећи да су камате и есконт били нижи у односу на друге заводе и да је то био вид привлачења клијената, који су долазили у овај завод због повољнијих услова кредитирања. Од ове године и *Власотиначка задруга* негодовала је због висине пореза којима су оптерећивани новчани заводи.[17] Установе које су биле обавезане на јавно полагање рачуна биле су оптерећене по неколико основа. Мада је држави требао новац, висина државног пореза није била оптерећујућа колико су то износили неки други порези и прирези, попут општинских.

Врхунац у сигурности и ширине пословања завод је достигао 1925. године, од када су и сами акционари свој завод у поређењу са другим сматрали установом на солидном нивоу. Иако је пораст улога на штедњу и даље био у осетном проценту, и ова банка се посветила агитацији против тезаурације новца, што говори о свесности да је финансијска моћ кредитних установа у држави недовољна за потребе привредних субјеката. Новчана криза која се појавила 1926. године једног момента изазвала је повлачење улога са штедње, али је банка то ревносно исплаћивала у неограниченим сумама и без отказа. Поверење у стабилност завода огледао се у повраћају новца у банку и чак изузетно велики скок висине улога на штедњу. Иако је потражња за кредитима опала, завод је успевао да пласира свој новац. Послови есконтовања су порасли, али је ломбардовање и даље било мало јер власотиначки пословни свет није навикао да преко њега позајмљује

[16] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXX редовној годишњој скупштини акционара на дан 15. фебруара 1925. године.

[17] На енормне порезе које су банке плаћале жалили су се још раније лесковачки новчани заводи. У 1922. години Лесковачка кредитна банка платила је порез од 41,5% на чисту добит, док је Лесковачка централна банка платила 58% пореза на добит. Висина пореза је зато директно утицала на висину дивиденде, односно висину зараде акционара. (И. М. Бецић, *н.д.*, 138).

новац из новчаних установа. Успешност зараде ометали су бројни порези, јер је завод плаћао државни, окружни, сресни и општински порез, од којих је овај последњи износио чак 900%.[18]

Пословање завода од 1927. године може се окарактерисати као улазак у период стагнације и смањеног обима пословања, чему је узрок била економска ситуација у земљи. Пад стандарда већине становништва утицао је да људи купују само најнужније потрепштине, што је довело до пада промета робе и зато су многе радње имале осетан пад прихода, чиме су престале потребе да се закључују нови трговачки и већи зајмови. Немогућност пласмана новца значио је и слабо коришћење кредита код *Народне банке*, али је оптимизам и даље био присутан па је на ванредној седници акционара одржане 6. новембра 1927. године одлучено да се главница повећа на милион динара. Одлучено је и да се број чланова Надзорног одбора повећа са три на четири, а ојачају и банчини фондови. Одвајање за обавезни резервни фонд је удвостручено са 5% на 10% од зараде, а као нови фондови формирани су особени резервни фонд и фонд за отпис сумњивих потраживања. Одвајања за оба фонда била су по 5%. Акције за докапитализацију *Задруге* пуштене су на упис током марта 1928. године, а уплаћене су одмах по упису.[19] Опште место у банкарству Краљевине СХС било је да су сви заводи осетно ојачали крајем двадесетих година, када се осећала локална криза у држави, али је Велика економска криза тек предстојала, и што ће овај полет, без обзира на повремене кризе у земљи, у потпуности пресећи. Ове године завод је први пут морао интервенисати на суду поводом наплате меница, што је утицало да се отпише део средстава од добити, а уколико се та потраживања наплате била би унета као ванредни приход за одговарајућу рачунску годину. Од добити је чак четвртина средстава била пласирана у фондове и трошкове, али је сума за дивиденду од 120.000 динара била рекордна за овај завод. Фонд за отпис банчине зграде достигао је њену тржишну вредност, тако да је приход банке био у суштини још већи.[20]

Надолазећа криза већ је у 1930. години најавила сегменте у којима ће се осетити. *Власотиначка задруга* нашла се у позицији у којој је био највећи број новчаних установа у земљи, а то је проблем пласмана капитала. Рентабилност пословања била је толико крхка, да су завиди дошли у ситуацију да су на губитку и од камата које су исплаћивали улагачима. *И Задруга* је прибегла мери коју су неке банке примењивале, а то је да је новац својих улагача давала на штедњу код других завода, да не био

[18] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXXII редовној годишњој скупштини акционара на дан 13. фебруара 1927. године.

[19] *Правила Власотиначке задруге у Власотинцу*, Лесковац 1928, 2.

[20] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXXIV редовној годишњој скупштини акционара на дан 17. фебруара 1929. године.

одбијала улагаче или им чак враћала новац. За разлико од послова порези су и даље били по изузетно високој стопи, тако да је завод на дивиденду од 100.000 динара исплаћену претходне године, у 1930. морао да плати чак 73.779 динара општинских и самоуправних пореза. Зато се и овај завод придружио у захтеву Удружења банака из Београда да се опорезивање сведе на подношљивији ниво. Криза је значила и отварање питања солвентности клијената. Банка је у овој години код суда имала менице за наплату у вредности од чак 467.350 динара, што је и те како уздрмало финансијску сигурност завода. Од те суме управни одбор сматрао је да је 111.550 динара ненаплативо и тражио допуштење да се ова сума отпише, као и потраживање по текућем рачуну почившег Милтена Илијића у суми од 3.891,50 динара. Чиста добит за ову годину износила је стога само 6.459,43 динара и тај новац уплаћен је у резервни фонд банке.[21]

Пад пољопривредне производње и неисплативе цене пољопривредних производа учиниле су земљораднике инсолвентним. Варош као Власотинце тешко је погођена збивањима у привреди, а свеопшта криза изазвала је и кризу поверења. Изузетно тешко, готово немогуће било је наћи жиранта за зајам, па је становништво дошло у ситуацију да се задовољава оним што има, често и недовољним за живот. *Власотиначка задруга* дошла је у ситуацију да ништа није могла да наплати преко суда, јер су се дужници сналазили на различите начине да избегну своје обавезе. Завод је морао да отпише дуг од 14.000 динара по ненаплативој меници Николе С. Миљковића из Лесковца, чија је радња пала под стечај. Кредит код *Народне банке* био је угашен, услед неискоришћености, а навала улагача на банчине шалтере у јесен 1931. године није омела рад завода. Према члану 80. Закона о акционарским друштвима: „Капитал резервног фонда мора се уложити у српске државне хартије од вредности и у остале домаће сигурне вредности, које носе сталан интерес", тако да је банка на основу новца из својих фондова узела 1.089 акција Ратне штете, 40 Привилеговане аграрне банке, 25 Инвестиционог зајма из 1921. године и 25 обвезница 4% Зајма из 1895. године. Како је због економског стања у Краљевини Југославији курс хартија од вредности пао више од 40% и овај завод се попут осталих акционарских друштава нашао на губитку. Тако је од добити која је за 1931. годину износила 95.770,57 отписана штета на вредносним папирима у суми од 80.626 динара, што је уз ненаплативу поменуту меницу однело практично целу зараду.[22]

Ситуација у којој се *Власотиначка задруга* нашла дала је повода не само за различита мишљења код акционара већ и полемике које су прерасле у озбиљну сумњу управљену ка исправности пословне политике Управног

[21] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXXVI редовној годишњој скупштини акционара на дан 22. марта 1931. године.

[22] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXXVII редовној годишњој скупштини акционара на дан 3. априла 1932. године.

одбора. На 37. скупштини акционара Иван Грубин и Урош Јанић истакли су да је банчин капитал велики за потребе места и износи укупно око 5 милиона динара и да је стога недопустиво да нема добити, да се дивиденда не исплаћује и овај чин сматрају управљеним према малим акционарима, којима су у кризи неопходни сви могући приходи. Милорад Марјановић и Душан Мијајловић изнели су мишљење да завод није имао добити због високих и непотребних режијских трошкова који су додатно повећани на тај начин, што је већински власник и председник Управног одбора Милан Валчић у заводу упослио сина и зета. Због изнетих примедби дошло је до гласања о примању извештаја управног одбора, што се десило први пут у историји банчиног пословања. Већински власник и крупни акционари су по закону да једна акција представља један глас били у позицији да спроведу пријем извештаја, али је сама чињеница да је 12.824 гласова за пријем имало 3.491 глас против поднетог извештаја, уз чак 2.111 уздржаних гласова, јасно наводи да је незадовољство банчиним управним органима било велико. Зато су се први пут појавили и гласови против давања разрешнице управном одбору и то око четвртине оних који су право гласа искористили. Сама управа банке отворено је изјавила да се није надала оваквој критици од стране акционара, па је зато отписала цео губитак на хартијама од вредности уместо да је по закону отписала мању своту и тиме била у могућности да акционарима исплати добит.[23]

Табела 4. Присутност акционара на годишњим скупштинама[24]

година	**број акционара**	**број депонованих акција**	**укупан број акција**	**број гласова**
1920.	22	818	2.000	120
1921.	33	1.091	2.000	195
1922.	22	2.552	6.000	190
1923.	20	3.605	8.000	175
1924.	31	5.882	10.000	276
1925.	26	4.087	10.000	247
1926.	23	3.609	10.000	306
1927.	19	2.980	10.000	168
1927.*	14	5.633	10.000	134
1932.	83	18.426	20.000	18.426

Прва три месеца 1932. године вратила су веру у пролазност кризе и новчани заводи су постизали задовољавајуће резултате у раду. Међутим, овај кратки опоравак био је уочи кризе у банкарству која ће по приватне новчане заводе у Краљевини Југославији имати катастрофалне последице.

[23] AJ, 65–1457–2441, Записник са XXXVII редовне скупштине акционара Власотиначке задруге одржане на дан 3. априла 1932. године у Власотинцу.

[24] AJ, 65–1457–2441, Записници годишњим скупштина акционара од 1920. до 1933. године. Звездицом је обележен ванредни збор 1927. године.

Закон о заштити земљорадника, донет 12. априла 1932. године увео је мораторијум на отплату сељачких дугова за деведесет дана и прописао да се начин плаћања сељачких дуговања договори са повериоцима. Министарство финансија и Народна банка максимизирали су каматну стопу и тиме ограничили могућност зараде коју је омогућавало тржиште. Овим мерама каматна стопа на позајмљене суме није могла прелазити 12½ %, а камата на новчане улоге 6½% годишње.[25] Овај закон пореметио је стања свих паланачких завода, а у Власотинцу значио блокирање послова све три банке. Менице су листом одлазиле на протест и то не само земљорадника, већ и трговаца и занатлија, који су похитали са вађењем уверења о претежној моћи порезивања и тако преко ноћи себе приказивали као земљораднике. Тако је само у једном дану од 15 меница које су доспеле за наплату само две регулисане, док је 13 њих отишло на протест. За *Власотиначку задругу* овакво стање значило је додатне трошкове, будући да се за протествоване менице плаћала административна такса.

Табела 5. Протествоване менице по месецима[26]

месец	број протествованих меница
јануар	2
март	8
април	41
мај	178
јун	140
јул	89
август	11
септембар	4
октобар	2
новембар	2
децембар	8

Очито је доношење закона половином априла утицало на енормно повећање ненаплаћених меница. У наредна три месеца број је појединачно надмашивао укупан број меница у свим осталим месецима. Завод је на крају године дошао у позицију да је укупан број протествованих меница био 485, у вредности од 1.981.315 динара, док је текућих меница било у вредности од 1.213.710 динара, односно за 767.605 динара мање од ненаплаћених. Да се завод нађе у оваквом стању утицали су и поједини већи акционари банке, који нису били ни дужници ни жиранти, јер су одвраћали поједине дужнике од регулисања обавеза према *Задрузи*.

Власотиначка задруга током 1932. године углавном је враћала новац штедишама које су то тражиле, али се нашла у ситуацији да свој уложени новац код других завода не може да подигне. У недостатку средстава јула

[25] AJ, фонд Централног прес бироа, 38–575–742, Вардар, 2. јануар 1934. године.

[26] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднешен на XXXVIII редовној годишњој скупштини акционара на дан 26. марта 1933. године.

месеца ломбардовали су обвезнице ратне штете и на конту тога узели зајам од 100.000 динара. Услови зајма нису били баш повољни, будући да је камата од 9% за прва три месеца морала бити плаћена унапред, уз таксу и друге трошкове, што је смањивало ефект зајма. Друга обавеза била је да њен новац уложен код других завода мора бити са каматом од 8%, а која ће јој бити исплаћена по одбитку пореза, тако да је штета коју је завод морао да претрпи била очигледна.

Стање у коме се нашла *Задруга* изазвало је сумњу, а потом и реакцију одређеног броја акционара против управе банке, а посебно већинског власника и сталног председника Управног одбора Милана Валчића. Акционар Душан П. Мијајловић, књижар из Власотинца, жалио се краљевско-банској управи на неправилан и незаконит рад управе банке за 38. редовној скупштини акционара банке већ 30. марта 1933. године. Иако је предочио неправилности у раду скупштине, краљевско-банска управа у Скопљу је решењем од 12. јуна 1933. године одбила да реагује у смислу преиспитивања одређених поступака управног одбора. Зато је упутио нову жалбу у којој је изнео неправилности. Мијајловић је истакао да је десет акционара пре збора поднело предлог и питања да ли има чланова Управног и Надзорног одбора *Власотиначке задруге* који дугују новац свом заводу, уколико их има ко су и колико дугују и да ли потписују менице другима, што по закону о акционарским друштвима није дозвољено. Као пример навео је да после смрти члана Управног одбора Милана П. Јовића отворен стечај над његовом целокупном имовином и показало се да она не вреди ни четвртину његових дуговања *Власотиначкој задрузи*. Поступак банске управе на његову жалбу окарактерисао је као констатацију стања, а не испитивање правилности. Као главног кривца за стање у банци окривио је Милана Валчића, напомињући да се последњих година исплаћују фиктивне плате за његовог зета и сина и да су вршени непотребни издаци. Мијајловић је сматрао и да су банчине књиге вођене некоректно, будући да су у периоду од 1930. до 1932. године наплаћиване велика камата и провизија, а камата улагачима кретала се од 6% - 10%, па је невероватно да у билансима нема добити. Примера ради, навео је да се у књигама служитељ-ликвидатор за 1930. и 1931. годину водио са платом од 3.000 динара месечно, што је било више од плате судије или среског начелника, да би се исти ликвидатор у 1932. години књижио са платом од 600 динара месечно. Појединим члановима управног и надзорног одбора давани су огромни кредити ничим обезбеђени, па је Задруга претрпела огромну штету.[27] Несумњиво да је у наводима овог акционара много тога било истинито и да је судбина завода зависила од воље једног човека.

Последице економске кризе Краљевина Југославија покушала је да ублажи законском регулативом, не би ли осавремењавањем привредног

[27] АЈ, 65–1457–2441, Жалба Душана П. Мијајловића од 14. јула 1933. године.

законодавства ублажила нежељене ефекте који су се појавили. Дотада важећи закон о радњама који је у ствари био српски закон из 1910. године замењен је новим законом који је ступио на снагу 5. новембра 1931. године Власотиначка задруга добила је дозволу да од 14. јула 1933. године може:

1. Есконтовати и реесконтовати менице;
2. Примати новац на штедњу;
3. Примати депозите на чување;
4. Давати зајмове:
   - на менице и хартије од вредности;
   - на залогу покретних добара;
   - на текуће рачуне;
   - на подлози хипотека;
5. Вршити наплату и исплату за другога и
6. Обављати мењачке послове.[28]

Покушај да се прилагођеним законодавством регулише стање рада акционарских друштава током кризе није уродио плодом. За новчане заводе мораторијум на отплату сељачких дугова, будући да је стално продужаван, значио је довођење у стање фактичке неликвидности. Зато је и *Власотиначка задруга* била принуђена да се стави под заштиту и свој рад сведе на вегетирање, будући да није имала довољно средстава да настави успешан рад. Уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова *Задруга* је претрпела губитак од преко 500.000 динара, рачунајући губитак од 25% на основу смањења и плаћања такси за тужбе по земљорадничким меницама, да би се финансирање довело у ред, будући да се почетком 1938. године и даље није знало колику суму ће *Привилегована аграрна банка* да призна на основу предатих меница.

Улози на штедњу износили су 31. јануара 1938. године 1.674.011,77 динара, а како су улагачи после 23. фебруара 1938. године могли да затраже повраћај улога у целости и тиме банку довели у стечај, управа банке затражила је мораторијум од шест година, са од државе прописаном каматом од 2%. У извештају који је поднет уз молбу за одлагање плаћања види се да је банка 14. фебруара 1938. године поседовала следеће државне вредносне папире:

- 1086 комада акција Ратне штете у вредности од 459.378 динара;
- 25 комада акција Инвестиционог зајма у вредности од 24.000 динара;
- 25 комада акција 4% Зајма из 1895. године у вредности од 5.000 динара и
- 40 комада акција Привилеговане аграрне банке у вредности од 8.640 динара.

[28] АЈ, 65–1457–2439, Дозвола за рад Власотиначке задруге А. Д. од 7. јула 1933. године.

Вредност акција одређена је према курсу Београдске берзе 31. децембра 1937. године и укупно је износила 497.018 динара. Уз ову имовину, банка је имала обезбеђена средства по текућим рачунима, и то: обезбеђена интабулацијама на првом месту 59.533, 60 динара и обезбеђена сопственим меницама 126.916,70 динара, што је укупно износило 186.450,30 динара. Молба је дала резултат и завод је добио заштиту 30. марта 1938. године.[29]

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.

Архив Југославије, фонд Централног прес бироа.

Објављени извори

Српске новине, Београд 1895.

Правила Власотиначке задруге у Власотинцу, Лесковац 1928.

Стенографске белешке Привременог народног представништва Срба, Хрвата и Словенаца, књ. I, Београд 1919.

Литература

Бецић, Иван М, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, Београд 2002.

Историја српског народа, VI-1, Београд 1994.

Поповић, Новак, Мишић, Душан, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929.

Summary

Slađana Zdravković

VLASOTINCE COOPERATIVE

Vlasotinačka zadruga (cooperative) is the first financial institution that was created in Vlasotince, within which will later operate two institutes. Although the institution with the longest tradition, he wasn't the leading financial institutions in its county. Large damage which Institute suffered during the First World War had long-term consequences, and the recovery had been long and slow. His best results Vlasotinačka zadruga has achieved in the period from 1923 to 1929. Further successful operations of the Bank has been hampered by a major economic crisis in Yugoslavia which is reflected in the inability of farmers to repay their debts. At the same time, the bank has been rocked by scandal with the financial manipulations of the leading shareholders of the bank, but it continued with his work. The Second World War and the cessation of operation, the bank has faced the same position as the largest number of financial institution in Yugoslavia, under protection.

[29] AJ, 65–1457–2439, Извештај Власотиначке задруге од 14. фебруара 1938. и Молба Министарству трговине и индустрије од 19. фебруара 1938. године.

Бранко Димић
самостални истраживач
Власотинце

УДК 027.022(497.11)(091)

БИБЛИОТЕКА У ЦРНОЈ ТРАВИ

- Читаоница и књижница у Црној Трави -

АПСТРАКТ: У овом раду дат је историјат библиотеке у Црној Трави, који је најтрагичнији у историји библиотекарства у Србији. Репрезентативан је развој ове библиотеке који је такође јединствен како се увећавао њен књижни фонд поклонима печалбара. Углавном једна трагична судбина библиотеке пуна контраста, али са мало срећне судбине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Књижница (библиотека), књижничар (библиотекар), књига утемељивач, добротвор, пљачка, ратови, трагика, зликовци, култура, огњеви, лист „Власина“, управни одбор, окупација, читаоница.

У локалу Милентија Ивића у Црној Трави била је „Поп Јованова“ читаоница и књижница. После окупације Црне Траве у Првом светском рату, Бугари, („ослободиоци“), опљачкали су црнотравску библиотеку и однели изузетно вредне књиге које су црнотравски печалбари куповали по градовима Србије, доносили и поклањали књижници „Попа Јована“.

Понос црнотравске читаонице и књижнице биле су књиге Вука Караџића „Српски рјечник“ из 1818. године и „Први српски буквар“ штампан 1827. године. Ове две књиге краљ Милан Обреновић поклонио је црнотравском проти Стевану Поповићу када се, обилазећи границе према Бугарској, задржао на Власини два дана – 17. и 18. јуна 1883. године.

У знак огромне захвалности за све што су попови учинили за ослобођење од Турака, краљ је у власинској цркви Св. Илија исте књиге, са посветом, свечано поклонио и власинском проти Томи Михајловићу и рупском проти Анђелку Димитријевићу. Тада им је свечано уручио и одликовања за показану храброст – орден Таковски крст.

Текст посвете на књизи *Српског рјечника* проти Стевану Поповићу, случајно или божјим провиђењем, преписао је црнотравски поп Јован М. Поповић на посебном папиру на коме описује пљачкање црнотравске

књижнице од бугарских окупатора. На крају описа пљачкања и убијања стараца, записан је текст: *За све што си учинио за српски род и твоју Србију и Црну Траву, Срдачно краљ Милан, 18. јуна 1883.* Поклон краља Милана Обреновића поповима Стевану Поповићу, Томи Михајловићу и Хаџи Анђелку Димитријевићу имао је велику симболичну поруку да Матица Србија никад није заборавила Црну Траву и Власину и да је то духовна целина Србије.

Запис посвете био је у летопису црнотравске цркве на посебном папиру, који сам ја преписао, као и летопис, 1986. године. Касније је тај папир небригом заувек нестао. Прота Стеван Поповић је пред смрт 1910. год. књиге поклонио црнотравској књижници. Судбина књига које је краљ Милан поклонио протама Томи Михајловићу Анђелку Димитријевићу није позната.

Када су бугарски окупатори 1915. године пљачкали књижницу у Црној Трави, окупациони официр, када је видео књигу са посветом краља Милана и Вуков буквар, спаковао је те књиге у некакву металну кутију и одмах по свом ађутанту послао за Бугарску, на поклон бугарском цару.

Остале књиге из књижнице, којих је било око четири стотине, поређане су у вреће, заједно са црквеним књигама (које није успео да сакрије поп Јован), и истог дана на коњима однете у Бугарску.

Књиге за које је официр сматрао да немају вредност, новине и чланске картице које су у то време биле штампане (обрасци), запаљене су на гомили, заједно са локалом, пред очима окупљених црнотравских стараца. Дима Ђокић (Димић) из мале Козарнице пришао је одлучно бугарском официру који је држао књигу у руци, истргао му је и узвикнуо: „Е, нећеш, проклетијо бугарска, да однесеш туј књигу, ја сам је купил од моју мучену печалну зараду у Београд, а на грбину је донел чак из Предејане. Донел сам гу за „поп Јовину“ књижницу, можеш да ме убијеш, али не да ми је отмеш. Иако сам стар, једва се вучем по овија бели свет, ћу се бијем сас вас докле је душа у мене!“

Бугарски војник притрчао је отпозади и зарио бајонет у старчева леђа. Дима је пао чврсто држећи књигу коју је отео из руке бугарског пљачкаша. Још неколико бугарских војника је притрчало до несрећног старца из чијих је леђа шикљала крв, ухватило га за ноге и руке и полумртвог бацило у локал који је већ увелико горео.

Ништа се више није могло учинити да се страшна трагедија спречи, заједно са локалом и заосталим књигама горео је старац Дима са стиснутом књигом у рукама, и језиви сатански смех бугарског злог официра и његова страшна мржња која му је извирала из душе: „Маманката ти српска, кад ћеш српску књишку, изгори сас њу“.

Из групе окупљених старих Црнотраваца који су гледали огњено страдање читаонице и књижнице и старог Диме из Козарнице, изашао је

стари Костадин Којче из „мале“ Тодоровци и узвикнуо: Е, неће такој да буде, бугарски зликовци, да палите и пљачкате књижницу „попа Јове“, ми смо тој књиге, како ви викате српске, од наше печалне зараде куповали по Србију и на мучене грбине доносили у нашу Црну Траву. Од кога сте ни ослободили нас Срби од наше српске душе . Бог је од сви појак, па и од вас, проклетијо бугарска, па ће ви паклено казни...“

Којче више није стигао реч да проговори, на знак бугарског официра, притрчали су његови потчињени и кундацима почели да ударају несрећног старца. Иако још снажан, бранио се колико је могао отетом пушком истргнутом из руке бугарског војника који се није надао да ће му се жртва одупрети.

Од силног кундачења пао је на земљу, а Бугари су га још ударали и шутирали, иако је већ био полумртав. Њихов официр дао је знак да престану и да се обрачунају са осталим Црнотравцима.

После ослобођења Црне Траве 1918. год. вратио се поп Јован Поповић из ропства у Бугарској и, кад се мало опоравио, сазвао је 20. 2. 1919. год. скупштину грађана на којој је предложио да се обнови рад читаонице и књижнице за коју је део кафане „Српска круна“ уступио њен власник. Прихваћен је и предлог да се читаоница и књижница зове „Ћирило и Методије“, што је требало да симболизује писменост Црнотраваца.

Скупштина је изабрала поп Јована да буде књижничар. Инвентар – столице, два стола – и око педесетак књига дали су Црнотравци, који су по старој навици одвајали од своје печалне зараде, куповали књиге и доносили их на поклон књижници. За кратко време сакупљено је око 600 књига, а црнотравски предузимачи финансирали су куповину новина и часописа: „Политика“, „Правда“ , „Време“ и „Република“. Часописе „Лесковачки гласник“ и „Народни просветитељ“ слао је бесплатно покретач и главни уредник часописа „Народни просветитељ“, школски надзорник Сретен Динић.

Између два светска рата читаоница и књижница у Црној Трави снажно се развијала захваљујући огромној помоћи мештана и помоћи грађевинских предузимача који су куповали стручне књиге из области грађевине, посредно унапређујући и олакшавајући рад грађевинско-занатске школе. Здушно су помагали књижницу предузимачи: Риста Аранђеловић, Јованча Петковић, Зарија Радосављевић, прота Михајло Поповић, старешина цркве „Светога Саве“ у Београду и други.

Међу највеће добротворе и утемељиваче читаонице и књижнице у Црној Трави је Милић Поповић, који је нарочито ојачао стручни фонд књижнице куповином скоро читавог кола издања Српске књижевне задруге. Поклонио је инвентар читаоници и књижници, набављао огрев за грејање у зимско време и несебично помагао сиромашним ученицима.

Црнотравска књижница постојала је у склопу црквене књижнице чији је књижничар био прота Стеван Поповић око 1880. год. па скоро до своје смрти. Књижницу проте Стевана Поповића обогаћивали су црнотравски печалбари који су куповали световне књиге али и црквене, доносили их попу Стевану, прилажући их цркви за покој душе својих преминулих.

Временом, од црквених добротвора који су помагали цркву доносећи црквене и световне књиге створена је за оно време веома богата књижница коју је прота Стеван Поповић радо показивао и поносио се њоме пред странцима који су пролазили кроз Црну Траву и који су ноћили код проте Стевана (Феликс Каниц, Милан Милићевић и др.).

Световне књиге прота Стеван давао је на читање писменим Црнотравцима којих није било мало, а женама које су се описмениле поред својих мужева, браће, родитеља, или су саме ишле у школу. И поред многобројних кућевних обавеза и бављења стоком и пољем, није се сматрало за губљење времена ако нека жена, ако је писмена, одвоји време за књигу, а да то не буде за подсмех околини.

Када се запопио школовани Јован Поповић, прота Стеван Поповић предао му је да буде књижничар световне и духовне књижнице црнотравске цркве „Св. Никола“. Поред књижнице дао му је књиге са посветом које му је поклонио краљ Милан Обреновић.

Јован Поповић је убрзо издвојио световну од црквене књижнице и преселио је у локал Милентија Ивића. Истовремено, 1902. год., у склопу књижнице формирао је читаоницу са скромним инвентаром.

Књижничари Црнотравске књижнице и читаонице радили су посао волонтерски. Прота Стеван Поповић, поп Јован М. Поповић, поп Божидар Поповић и Велимир Веља Миленковић до априла 1941. год., а после Другог светског рата учитељи. Од 1965. год. запошљен је за библиотекара Ива Николић.

Трагична је судбина црнотравске књижнице, можда и најтрагичнија и најкрвавија у историји библиотекарства у Србији, али и најсветлија у обогаћивању њеног књижног фонда, који је био јединствен по томе што су печалбари добровољно одвајали од своје печалне зараде и куповали књиге у печалби широм Србије. Доносили су их мучено, заједно са зидарским алатом, у своју родну Црну Траву. Носећи их на леђима од Предејана до Црне Траве око двадесет и пет километара да их поклоне књижници „попа Јове“. То је једина књижница у Србији чији су добротвори и утемељивачи били сви становници, у овом случају сви црнотравски печалбари чија имена нису уписана као добротворна и утемељивачка. Они нису тражили да им се упишу имена, било им је важно како су говорили да дарују књигу „за очи деце да виде подолеко“.

Овом црквено-световном књижницом прота Стеван Поповић снажно се одупро бугарском егзархату који је вршио притисак, преко турске

власти, да бугаризује српско становништво Црне Траве. Поред ове велике заслуге, прота Стеван Поповић дао је огроман допринос описмењавању црнотравске омладине, нарочито женске деце и жена, када је то у другим крајевима било незамисливо. До краја живота прота Стеван Поповић (рођен око 1836. год. умро 1910. год.) био је први књижничар (библиотекар) црнотравске црквено-световне књижнице. Великом борцу за српску књигу и слободу у црнотравском крају је лично краљ Милан Обреновић 1883. год., 18. јуна, нудио богатију београдску парохију, али је прота Стеван одбио понуду краља Милана са молбом да га не одваја од његове Црне Траве. Други књижничар поп Јован М. Поповић, је робовао у бугарском логору скоро три године због своје активне борбе за српску књигу и за Србију, јер није хтео да потпише изјаву да је „Моравски Блгарин“. Због његовог огромног угледа у црнотравском крају, црнотравски печалбари и грађевински предузимачи доносили су књиге из свих градова Србије и обогаћивали књижни фонд „Поп Јовине“ књижнице.

***

После друге окупације Црне Траве, априла 1941. год., бугарски фашисти су поново опљачкали читаоницу и књижницу; књиге, белетристику и стручне грађевинске књиге педантно су спаковали у вреће и на коњима однели за Бугарску. Новине и вредне часописе – „Лесковачки гласник“, „Врањски гласник“ и „Народни просветитељ“ – јавно су запалили у центру Црне Траве.

После краћег времена, Велимир Веља Миленковић, књижничар до 1941. године, осуђен је као комуниста и отеран на вишегодишњу робију у Софију, из које се вратио после капитулације Бугарске.

Локал у коме је била читаоница и књижница упаљен је 10. априла 1944. год., као и све зграде у Црној Трави и околним селима. Упаљена је и општинска зграда у којој је била вредна архива са турским тапијама преведеним на српски, лесковачког учитеља Јосифа Костића. Од варошице је остало претеће згариште.

Рад читаонице и књижнице обновљен је 20. јуна 1945. год. у „на брзину“ поправљеном локалу који није потпуно страдао од пожара, до кафане „Српска круна“ (данас је на месту „Српске круне“ и тог локала стамбена зграда). У новој књижници прикупљено је око стотину књига које су Црнотравци закопали да их Бугари не запале.

Први књижничар после Другог светског рата био је учитељ Бранко Павловић, који се волонтерски бавио и организацијом рада школе и курсева за описмењавање.

Све до 1966. год. посао библиотекара у Црној Трави радили су волонтерски учитељи и наставници, а књижница је трипут сељена док

није коначно смештена у савременој просторији (библиотеци) са двоје упошљеника.

Црнотравску читаоницу и књижницу пратила је зла судбина, са два потпуна уништења (пљачкања) од којих се опорављала, али од треће невоље тешко ће се опоравити: сада има књига, савремену опрему, савремени смештај, али „болује“ од беле куге – нема читалаца, јер је у овом крају становника све мање.

Данас библиотека послује као самостална установа под именом „Сестре Стојановић“ (Вера и Нада, из Попове „мале“, које су бугарски фашисти убили зато што су прихватиле идеју комунизма), а издржава се од општинског буџета. Књижни фонд већином се обогаћује из буџетских средстава, а у мањој мери од поклона издавача, изузетно ретко од поклона добротвора.

***

Званичну дозволу за рад и правилник црнотравска читаоница и књижница од Министарства просвете Краљевине Србије добила је 1910. год. са називом „Културна лига“, као одговор на молбу упућену од стране управног одбора читаонице и књижнице чији је председник био поп Јован М. Поповић. Званичном годином почетка рада читаонице и књижнице у Црној Трави сматра се 1910. год., када је званично од Министарства просвете Краљевине Србије добила дозволу за рад и правилик.

Душа књижнице био је Јован М. Поповић и после Првог светског рата, када је читаоница и књижница од Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца поново добила дозволу за рад и правилник 1923. год., мада је почела са радом у јесен 1919. год. у веома скромним условима и са малим књижним фондом.

Поред попа Јована М. Поповића, пароха црнотравског и председника управног одбора, били су чланови управног одбора: професор Јован С. Поповић (завршио Богословски факултет), Светозар Ђорђевић Масарик, ратник из балканских и Првог светског рата, председник Удружења ратника Црнотраваца 1912 - 1918. год., деловођа у општини црнотравској, касније председник општине Црна Трава, др Стеван Михајловић Пархоменко (руски емигрант), други сремски лекар у Црној Трави, среза власотиначког.

Парох црнотравски Божидар Поповић преузео је место књижничара од попа Јована М. Поповића до свог одласка за пароха мрштанског у намесништву лесковачком. После одласка попа Божидара Поповића место књижничара краће време преузима учитељ Драгољуб Стојковић, од њега Драгољуба Стојковића, члан управног одбора, па Велимир Вељa Миленковић, магационер земљорадничке задруге у Црној Трави, до избијања Другог светског рата.

Чланови управног одбора књижнице били су после 1934. год. учитељ Драгољуб Стојковић, Стојан Дикић, деловођа, Светозар Ђорђевић Масарик, деловођа бродске општине, Јаков Димић из Козарнице, председник надзорног одбора, Риста Аранђеловић, Михајло Којчић Којча Солунац и др.

Почасни члан управног одбора у статусу великог добротвора и утемељивача био је Милић Поповић, грађевински предузимач „солунац“, највећи даровалац књига црнотравској књижници (библиотеци). Милић је својим присним везама са утицајним људима у Београду издејствовао да књижница у Црној Трави обогати свој књижни фонд за сто књига, као поклон од Националне библиотеке Србије.

Касније су за почасне чланове управног одбора црнотравске читаонице и књижнице проглашени грађевински предузимачи: Тодор Цветановић из Козарнице, Риста Аранђеловић из мале Ранђеловци села Прочовалци, Сима Поповић из Попове „мале“ Јован Љубић из Самчекинци, Зарија Радисављевић из Златанци, Иван Ивановић из Степановци, Јован Аранђеловић и његов брат Зарија из „мале“ Ранђеловци села Прочовалци и други, сви грађевинари, велики добротвори и утемељивачи књижнице у Црно Трави.

Чланови управног одбора читаонице и књижнице у Црној Трави 1936. год. били су: Јаков Димић из Козарнице, Витко Ђикић из мале Печиновци села Чуке, Станча Станојевић, ковач из мале Маџаре села Обрадовци, Јона Радивојевић, опанчар из варошице Црна Трава, Сима Ивић, свештеник, и други.

Сви ови почасни и стални чланови управног одбора читаонице и књижнице у Црној Трави дали су велики допринос за увећање књижног фонда и помагали је финансијски. Убрзо после Првог светског рата, 1923. год. књижница је имала 600 књига, а 1941. год, уочи избијања Другог светског рата, око 1400 књига.

Црнотравска читаоница и књижница добила је на име ратне штете коју је претрпела гибитком целокупног књижног фонда, вредних часописа, имовине и локала после Првог светског рата 18.000 динара, и у обвезницама 8.000 динара. Управни одбор читаонице и књижнице одлучио је да новац добијен од ратне штете уложи код банке у Београду на предлог Милића Поповића, како би књижница помоћу камате увећавала свој новац.

Новцем добијеним од ратне штете, уз финансијску помоћ црнотравских грађевинских предузимача, нарочито Милића Поповића, управа читаонице и књижнице куповала је нове књиге, те је снажно увећавала књижни фонд. Поред тога, помагала је сиромашне ђаке палих ратника 1912 - 1918. год. купујући им књиге за школовање, а за поједине који су из удаљених села обезбеђивала је смештај у зимско време.

Читаоница и књижница у Црној Трави била је активни носилац и организатор културних догађања: организовање приредби у зимском периоду, извођење позоришних комада од Бранислава Нушића „Сумњиво лице“, „Покојник“ и рецитала из српске прошлости (српске јуначке песме).

У просторији читаонице и књижнице и пре и после Првог светског рата успешно је радио волонтерски курс за описмењавање неписмених мушких и женских одраслих Црнотраваца и Црнотравки, нарочито активно радио у зимско време. Овим начином описменили су се многи Црнотравци и Црнотравке, што им је „отварало очи да боље виде“ и да могу лакше да комуницирају са својим печалбарима кад „отиду у пусту печалбу“.

Читаоница и књижница била је главни носилац и спортских догађања после Првог светског рата. Нарочито је имала успеха у формирању фудбалског клуба „Црнотравац“, чији су активни чланови били ученици Грађевинско занатске школе, Грађанске школе и зидарског курса који је вршио обуку својих ученика у трајању од шест месеци. Фудбалски клуб је организовано ишао на утакмице у околна места: Предејане, Грделица, Сурдулица; нормално, ишло се пешице. Основни реквизит за фудбалски клуб, лопту, није било тешко набавити. Куповали су лопте, па чак и прави фудбал, грађевински предузимачи у Београду (нарочито) Милић Поповић и доносили у Црну Траву. Финансијски је „фузбалере“ (како се говорило у Црној Трави) после смрти Милића Поповића (1880 - 1936. год.) активно помагао грађевински предузимач Риста Аранђеловић, председник општине Црна Трава и народни посланик.

Црнотравски печалбари су били главна спона културних струјања из престонице, Београда и Црне Траве. Печалбари су примали културне новине у Београду и у другим већим градовима Србије, Ниш, Крагујевац и уграђивали их у свој духовни живот и своју околину у Црној Трави. Иако је Црна Трава била без путева (била је географски „затурена“ целина), захваљујући посредништву печалбара била је духовна целина са матицом Србијом.

На иницијативу управног одбора читаонице и књижнице у Црној Трави и њеног председника, младог попа Јована М. Поповића, 1911. год. основано је Друштво за унапређење и улепшавање Црне Траве, чији је први председник био грађевински предузимач Станко Радосављевић.

Друштво за унапређење и улепшавање Црне Траве, у заједници са управним одбором читаонице и књижнице, водило је низ акција на уређењу десне обале реке Власине, која се често изливала. Наступили су ратови 1912–1918. год. и друштво је прекинуло свој рад до 1923. год. када је за председника биран црнотравски парох Божидар Поповић. У заједничком раду друштва за унапређење и улепшавање Црне Траве са управним одбором читаонице и књижнице успели су од Министарства за управу Краљевине

Срба, Хрвата и Словенаца да добију званично признање Црној Трави за варошицу 1923. год.

Неодвојиви рад читаонице и књижнице (библиотеке) у Црној Трави био је на унапређењу мреже школства. Снажно је иницирала изградњу школских зграда у селима Јовановци и Златанци 1935. год., са скромним уделом својих средстава од ратне одштете, али зато са већинским уделом средстава за изградњу од чланова управног одбора књижнице за Јовановску школу грађевински предузимач Риста Аранђеловић, а за Златанску грађевински предузимачи: Зарија Радисављевић и Михајло Радисављевић Ћурчија.

Књижница у Црној Трави имала је веома богат књижни фонд грађевинске стручне литературе, коју су куповали црнотравски грађевински предузимачи и печалбари, а које су биле изузетно скупе. Овај књижни фонд (грађевинске струке) обилато су користили ученици зидарског курса који је почео са радом 1922. год. а нарочито ученици Грађевинске занатске школе која је почела са радом 1931. год. Поред ученика, грађевински фонд књига књижнице користили су печалбари (зидари) који су полагали за калфе, палире, мајсторе, грађевинске предузимаче.

***

Ауторитетом који је имао управни одбор читаонице и књижнице успешно је спроведена акција прикупљања средстава и обезбеђење плаца у центру варошице Црне Траве за подизање меморијалног споменика погинулим ратницима из Црне Траве у ратовима 1912 - 1918. год. Председник управног одбора читаонице и књижнице парох црнотравски Божидар Поповић био је председник одбора за подизање меморијалног споменика. Акција је успешно вођена 1926. год. а завршена је 27. јула 1927. год., када је меморијални споменик освећен.

Паралелно, вођена је акција управног одбора Црнотравске књижнице, са његовим председником Божидаром Поповићем, на изградњи цркве „Св. Пантелејмона“ у Броду, уз помоћ свих грађана Брода, а нарочито грађевинских предузимача из Брода и Црне Траве. У тој акцији видну помоћ дао је почасни члан управног одбора књижнице Милић Поповић, како материјално тако и својим везама у Београду – да се да одређена помоћ црквене и световне власти.

Окупацијом Црне Траве од бугарских фашиста завршила се водећа духовна покретачка делатност читаонице и књижнице у Црној Трави, као ванбуџетске културне установе. Ослобођењем Црне Траве 26. 4. 1943. год. формирана је поново читаоница и књижница (општи назив библиотека је прешао у говорну употребу) опет су грађани, печалбари Црне Траве, обнављали књижницу давањем књига на поклон.

После Другог светског рата држава је снажније обнављала књижни фонд књижнице, која је 1957. год. имала око три хиљаде књига и добила статус библиотеке у чијем је организационом саставу био биоскоп.

Због недостатка простора у локалу у којем је била, библиотека је пресељена 1958. год. у локал Михајла Тасића, све до 1962. год., када је пребачена у прву стамбену зграду у Црној Трави, на југоисточној страни данашње општинске зграде удаљене од ње око петнаест метара, а с десне стране реке Власине.

Локал у који је усељена библиотека био је пространа, у њему су смештене све књиге библиотеке и простор за читаоницу. Библиотека је била у саставу Дома културе заједно са биоскопом до 1. јануара 1966. год. када постаје самостална установа културе до 1973. год. До 1966. год. књижничари су радили волонтерски, а први плаћени књижничар од 1966. год. био је Ива Николић, до 1973. год., који је радио све послове у библиотеци и био кинооператер. После његовог одласка на друго радно место, замењује га нови плаћени радник.

До 1960. год. библиотека је била у Културној заједници „Мирко Сотировић“, када мења назив у Дом културе, чији је директор био Љубомир Радивојевић, наставник музичког васпитања.

У саставу Дома културе били су библиотека, биоскоп и Раднички универзитет. У оквиру Радничког универзитета организоване су различите културне манифестације, предавања поводом актуелних догађаја, прославе и обележавања значајних државних празника. У Дому културе био је запошљен само један радник који је био библиотекар, кинооператер и био задужен за организационе активности Радничког универзитета.

Дом културе трансформише се 1972. год. у Културни центар, у чију организациону структуру остају: библиотека, биоскоп, Раднички универзитет и тек основани Завичајни музеј 1972. год. у репарираном објекту општинске старе зграде. Поставка Завичајног музеја прикупљана је више година, око четири године, у организацији Савеза бораца. Прикупљени су вредни експонати, нарочито медаље и ордење које су добили црнотравски ратници у Првом светском рату. Мој отац Јаков Димић дао је Завичајном музеју медаљу за храброст коју је добио његов отац ратник Јосив Димић. На аверсу медаље био је ловоров венац на чијим листовима су уписане борбе које су успешно вођене у Првом балканском рату. Касније, тешком муком стечена медаља за храброст, завршила је као приватно власништво оног који је скупљао експонате.

Народ Црне Траве поново је давао своје вредне породичне „реликвије“ да би се формирао Завичајни музеј. Давали су ретке старе књиге, нарочито из грађевинске струке. Стара баба Совика из села Прочовалци дала је конопац на коме су Бугари обесили њеног мужа 1943. год., само зато што

глуви старац није знао ни разумео кад су га бугарски фашисти питали: „Каде су шумкаџије?“ Совика је чувала конопац пресечен кад је скидала обешеног мужа после одласка „проклете проклетије“ и звала тај конопац „старчев конопац“. Они који су скупљали експонате за музеј бацили су „старчев конопац“ у први јарак од куће баба Совике. Било им је смешно уже да носе. Баба Совика нашла је случајно „старчев конопац“.

Један по један раритет Завичајног музеја „нестајао је“ и сад је збирка „скоро“ сведена на документа и слике из Другог светског рата.

Завичајни музеј свечано је отворен на дан ослобођења Црне Траве од бугарске окупације 26. 4. 1972. год. Био је у организационом саставу целине Културног центра, а о њему се старао Савез бораца Црне Траве. Временом, Завичајни музеј престао је да ради и сада је, 2012. год., затворен.

Библиотека у Црној Трави по Закону о библиотекарству одваја се из организационе структуре Културног центра 1. јануара 1996. год., када постаје самостални правни субјект са својим органима управљања, а буџетски се финансира из буџета општине Црне Траве. Има директора и двоје библиотекара.

После изградње зграде библиотеке са биоскопском салом на спрату, 1978. год. библиотека добија свој коначни смештај у приземљу новоизграђене зграде. Пресељењем библиотеке „Сестре Стојановић“ у лето 1978. год у нову просторију чија је површина 42м^2, могао се побољшати рад библиотеке која је добила нове сталаже за књиге и већи простор за читаоницу.

Библиотека је сваке године добијала од Министарства културе нове књиге и од других поклонодаваца. У октобру 2001. год. имала је књижни фонд од 18.000 књига и 130 читалаца. Број читалаца је задовољавајући у односу на структуру становништва које је претежно старосно, и поред тога што има две школске библиотеке, у осмогодишњој и грађевинској школи.

Од 1996. год. у просторији библиотеке организује се ликовна академска колонија „Црна Трава“. После завршетка ликовне академске колоније радови учесника колоније остају у власништву библиотеке.

У току 2001. год. библиотека добија 250 књига, и од Националне библиотеке 50 књига.

У 2002. год. приновила је књижни фонд са 440 књига (Министарство културе дало је 345 књига, Народна библиотека Србије 43 и аутори и издавачи поклонили су 52 књиге). Библиотека има око 18.340 књига. У саставу библиотеке и даље се дају биоскопске представе и организују различита предавања.

У 2004. год. библиотека има књижни фонд од 19.498 књига, у библиотеци је приновљено 617 књига.

У првој половини 2009. год. пролаз између библиотеке и стамбене зграде је зазидан, те је корисни простор библиотеке проширен за 40м^2.

Укупна инвестиција коштала је 550.000 динара. Проширењем корисног простора библиотека је купила нове полице за књиге и два рачунара за виртуелну библиотеку. У првој половини 2009. год. од Министарства културе библиотека добија помоћ у књигама чија је вредност 200.000 динара. Помоћ Министарства културе омогућила је да библиотека принови већи број књига, тако да је фонд достигао бројку од око 23.500 књига.

У току 2009. и 2010. год. библиотека је добила помоћ у књигама од: предузећа ФТО (Физичко телесно обезбеђење) 42 књиге, од аутора добија седам књига и купила је из сопствених средстава 15 књига.

Библиотека „Сестре Стојановић“ у Црној Трави од оснивања 1945. год. буџетска је установа и води се да је њен оснивач општина Црна Трава до 2012. год. и даље.

Занимљиво је да је у 2001. год. (тачније у 2004. год.) имала око 20.000 књига, а број чланова 130. У 2011. год. број становника 1661 у Црној Трави око 160 чланова библиотеке (узимам 160 чланова оквирно, “рачунам” да је повећан број чланова) што значи да је 2011. год. 10,381 ≈ 11 да је сваки једанаести становник Црне Траве био члан библиотеке. У 2012. год. библиотека у Црној Трави има 23.000 књига, 150 чланова (просек), што значи да је свака 153,333 ≈ 154. та књига прочитана.

Овде су приметни нелогични подаци о броју књига у библиотеци. Нпр. у 2010. год. библиотека има 18.000 и поред приновљених скоро 500 књига библиотека има 18.340. Ово је очито да директор који је давао податке није знао тачан број књига.

Број књига по глави становника у Црној Трави је 2011. год. 13,847 ≈ 14 књига по једном становнику што по просеку надмашује све стандарде, те има привидан изглед да је веома богата библиотека. Стварно стање је језиво – стравично – што је учинила економска миграција становништва која има изгледа да заврши свој поход да има књига али нема ко да их чита.

У библиотеци у Црној Трави поражавајуће је мали годишњи обрт књига књижног фонда библиотеке који је око 0,109, што показује даљну тенденцију смањења обрта књига.

Данас 2012. год. црнотравска библиотека има 23.000 књига, више књига него становника (више књига за 21.339, од становника), стравично тужно. Победник је очигледан, извојевао је Пирову победу, пустош самоће напуштених домова, нигде живота, свуда тишина пустоши. А, друга супротност је библиотека „Сестре Стојановић“, „ препуна“ са огромним књижевним благом од 23.000 књига које нема ко да чита.

Судбина црнотравске Библиотеке је печална и сурово дивље стравична – од заметка њеног, првог и другог страдања, до данашњег трећег. Печалније и тужније библиотеке са својом судбином нема у Србији. Бог је велики, његово знање за нас смртнике недоступно, можда ће поново да ревитализује Црну

Траву, да јој удахне нови живот, нове читаоце и да се поново библиотека радује са новим животом, ко га зна, можда ће?

Литература:

- Борбе Власотинчана за ослобођење од Турака (географска, миграциона и друга... од 1804. год. до 1878. год. – рукопис) Душан Он. Поповић;
- Упоредни преглед броја становника 1948, 1933, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године (попис 2002. године и попис 2011. године);
- Лист „Власина“ од 19. 02. 1939. године до март- април 2012. године;
- Бранко Димић, „Меморијални споменик палим борцима у националним ратовима од 1809. до 1918. године за слободу и уједињење у Власотинцу“, Власотинце, Власотиначки зборник бр.3, 2009. године.
- Лесковачки зборник бр. VI, Народни музеј, Лесковац 1966. године;
- Лесковачки зборник бр. XXXI, Народни музеј, Лесковац, 1991, године;
- Летопис цркве „Св. Оца Николаја“ у Црној Трави;
- Црна Трава, Јован М. Поповић, 1914. године;
- Споменица Милића Поповића – Црнотравца, 1936. године, поп Божидар Поповић;
- „Народни просветитељ“, Лесковац, уредник Сретен Динић, децембар 1932.год. бр. 12, стр. 199;
- Учитељски календар 1935. год., Београд 1935. год. стр 216, 217;
- Просвета, школство и култура – лесковачког краја од 1944. до 1954. године, Драгутин А. Гроздановић, Лесковац 1987. год.;
- Црнотравска књижница од првог почетка, од проте Стевана Поповића па до 1941. год. (рукопис), поп Божидар Поповић Црнотравац, свештеник цркве „Св. Сава“ у Београду;
- Записи о књижници у Црној Трави и о њеној црној судбини 1915. год. да црња не може бити, кад је горела заједно са полуживим човеком (рукопис) поп Јована М. Поповића;
- О заузимању проте Стевана Поповића у Народној скупштини у Крагујевцу за књижницу у Црној Трави (казивања проте Стевана Поповића које је записао поп Јован Поповић, наследник парохије црнотравске од проте Стевана Поповића – рукопис);
- Боже спаси Црну Траву и њену печалбарску књигу, „млого“ је печална, од печалну попечална, од зле и луде лажне браће Бугара, моли те твој роб Костадин печални што му даде Бог да се роди у Црну Траву, мученицу. Костадин мучени који се једва вуче по овија бели свет (рукопис);
- Лист „Власина“ од 19. 2. 1939. год. па до данас 2012. год.

Информатори: за библиотеку (књижницу) у Црној Трави:

- Јаков Димић, 1910 - 1969. год. рођен у селу Козарница (Црна Трава), био је печалбар, ратно сироче, отац му је умро на острву Виду у Јонском мору.

- Милентије Ивић Милетија (1867 - 1974. год.), рођен у Црној Трави (насељу), живео 107 година.

- Драгомир Спасић (1908 - 1994. год.) рођен у Црној Трави, насељу, изнад пута, казивао ми је о књижници у Црној Трави, о њеном заметку, страдалништву и поновној обнови после Другог светског рата у којој је активно учествовао као друштвено - политички радник.

- Стеван Миловановић Ценка, ратник Солунац (1886 - 1985), рођен у Црној Трави (насељу).

- Велимир Миленковић (1908 - 1973. год.), рођен у селу Козарница (Црна Трава), био је књижничар у Црној Трави и истовремено магационер земљорадничке задруге до 6. 4. 1941. год.

- Зоран Јовановић, 1979. год. рођен у селу Златанци мала Струмићеви, садашњи радник библиотеке „Сестре Стојановић“ из Црне Траве.

Summary

Branko Dimić

LIBRARY IN CRNA TRAVA
Library and Reading room

The paper is about the history of the „Sisters Stojanovic’s“ Library in Crna Trava. The beginning of its work delves into the period after the liberation this Serbian area from the Turks, when the priests began to gather religious and secular books and gave them to the inhabitants of the Crna Trava to read. Later the library become richer in books that Season workers from Crna Trava (pečalbari) who had returned from summer seasonal jobs in Serbia, brought with themselves and donated to „Pop Jova’s“ library, as they initially called it. In the later period, the library had been separated from the church and received a separate office in which they placed the books and equipped space for a reading room.

The library has twice undergone almost completely destruction - both in two World Wars - when the Bulgarians plundered the most valuable books and burned those that considered less valuable. However, the heaviest defeat „Sisters Stojanovic’s“ Library, as it is finally called, experience in recent times, when it won the largest number of books but almost lost its readers, since the area of Crna Trava suffered terrible depopulation.

Хранислав А. Ракић
Музејски и педагошки саветник
Лесковац

УДК 329.78(497.1)“1946“(093.3)
316.75:625.1(497.15)“1946“(093.3)

ОМЛАДИНСКА РАДНА АКЦИЈА БРЧКО-БАНОВИЋИ

(април-новембар 1946. године; друга смена јул-август)

АПСТРАКТ: Рад се бави учешћем средњошколаца и сеоских омладинаца на изградњи пруге “Брчко-Бановићи 1946.године.То је био највећи изазов младе генерације која је крамповима,лопатама и вагонетима изградила преко деведесет километара железничке пруге. Омладинска радна бригаде “Станимир Вељковић Зеле” радила је у Бијелој на попуњавању терене за изградњу железничке станице у том селу. После завршеног посла прешла је у Буквик и наставила са завршним пословеима за постављање прагова и железничких шина. Железничка пруга “Брчко -Бановићи изграђена је од л. априла до 29. новембра 1946. године и предата Дану Републике на дар.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: изградња пруге, добровољни омладински рад, омладинска радна бригаде “Зеле Вељковић”, другарство, Бијела,Буквик, такмичење, братство.

После многих радних акција локалног карактера које су биле организоване у току Народноослободилачког рата 1941-1945. године, несумњиво једна од најзначајнијих омладинских радних акција била је сеча дрва на Црном Врху и Космају јануара-априла 1946. године, изведена у ратним условима по цичи зими и великој хладноћи, али омладину ти неповољни услови нису омели да у тешким околностима са највећим пожртвовањем обезбеде Београду дрва за огрев.

У време обнове и изградње опустошене земље у Дуругом светском рату један од несумњиво највећих подухвата омладине била је изградња пруге Брчко–Бановићи 1946. године. За ову неоспорно највећу и најзначајнију акцију лесковачки крај дао је више омладинских радних бригада. У првој смени бригаде су сачињавали добровољци сеоски и градски омладински активисти, а у току лета давали су свој допринос студентска и средњошколска омладина.

У току јуна 1946. године вршене су припреме за одлазак омладинаца на пругу Брчко–Бановићи, која је имала за задатак да изврши смену прве смене омладинаца. У пријављивању за радну акцију први су се јављали

чланови комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије, али нису изостали ни антифашисти који су волели своју земљу и они су хтели да дају свој допринос.

У лесковачкој Реалној гимназији било је доста пријављених, без обзира на пропаганду ретроградних снага, које су говориле како падају стене и да има доста мртвих и рањених,што је демантовао повратак учесника прве смене.

Средњошколска радна бригада Реалне гимназије добила је назив „Станимир Вељковић Зеле“, по имену истакнутог народног хероја, који је био ђак и руководилац Скоја пре рата у овој школи. Радна омладинска бригада имала је око 200 омладинаца – средњошколаца и омладине са села.

Смотра пријављених омладинаца за одлазак на пругу Брчко–Бановићи извршена је крајем 20. јуна 1946. године на Стрелишту изнад парка „Девет Југовића“ у Лесковцу. Том приликом др Алојз Будимир извршио је здравствени преглед омладинаца и констатовао да сви пријављени из здрвстених разлога неће моћи да учествују на изградњи пруге Брчко–Бановићи, међу њима био сам и ја. Али ја са том одлуком нисам могао да се сложим, јер као комуниста и члан КПЈ од новембра 1944. године нисам могао да не одем са друговима на изградњу. То је за мене било је несхватљиво. Командант омладинске радне бригаде „Станимир Вељковић Зеле“ био је Добривоје Јовановић, свршени ученик осмог разреда, мој добар друг, и омогућио ми је да се прикључим бригадирима. Ја сам у то време био ученик седмог разреда Реалне гимназије у Лесковцу.

Збор бригадира био је у Лесковцу 27. јуна 1946. године и увече смо се укрцали у воз са такозваним коњским вагонима јер у њима није било клупа, и са њима смо се возили до Брчког. Већина бригадира није до тада путовала возом на далек пут,па је било прича и одушевљења призорима предела кроз које је воз пролазио. Стигли смо у Брчко 29. јуна 1946. године у 22 часа и одмах смо пребачени камионима до села Бијеле. Услед мрака нисмо могли да посматрамо панораму, већ нам је једино у сећању остало како смо се климали у камиону,јер су путеви били веома лоши.

Пошто је прва смена напустила Бијелу ми смо се одмах распоредили у просторијама које су они користили. Сутрадан смо имали заједнички збор и добили задужења,ко ће шта и са чиме радити. У то време радови су се обављали, крамповима, лопатама, колицима и вагонетима. Један број омладинаца био је распоређен на друге дужности, као што су милиционери, поштари и друго. Наша омладинска радна бригада „Станимир Вељковић Зеле“ радила је на пуњењу терена на коме је касније изграђена железничка станица у Бијелој. Одмах, од првих дана омладина је са великим удушевљењем пришла послу. Настало је такмичење, норма је свекодневно премашивана, а није изостао ни културно-уметнички програм.

Одмах по доласку у село упозорени смо да има остатака домобрана и усташа који су се крили. Како не би били осуђени због сарадње са окупатором, и да уколико их приметиино да одмах обавестимо Корпус народуне одбране (КНОЈ) који су трагали за њима како би их предали суду правде. Бригадири су поседовали оружје,чували стражу, а када је био дежуран Душан звани Цар испаљивао је по неколико метака као наводно је видео те издајнике. Стварао је узбуну, а Корпус народне одбране се у трен нашао на лицу места.

Бригадири су радили као пчеле у кошници, али је незабораван један Циганин (Ром) са терена Пусте Реке који је возио одједном по пет вагонета напуњених земљом и песком.

После неколико дана на траси позвао ме је командант омладинске радне бригаде „Станимир Вељковић Зеле“ да преузмум дужност интенданта бригаде, дужносот коју је вршио бригадир Драгољуб Ристић Риле. Због чега је дошло до промене интенданта није ми било познато.

Прихватајући дужност интенданта бригаде, добро сам се снашао и успео да бригадирима обезбедим нормалну исхрану са којом су били веома задовољни. Спремање хране су обављале три другарице које су биле из прве смене и имале велико искуство у спремању хране. То су биле истакнуте партизанке из Црне Траве, познати борци јужноморавских народноослободилачких бригада. Међу њима била је и Вера Кузмановић, носилац „Споменице 1941“, која је због своје храбрости названа „Тенк“. Биле су веома коректне и веома добре за сарадњу и захваљујући њима имали смо најбољу храну на траси, па смо и добили похвале од интенданта Главног штаба омладинских бригада. У бригади смо имали још једну другарицу, Загу, која је била санитетски референт-борац, али се разликовала од осталих.

Без обзира на састав бригаде коју су сачињавали средњошколци, радници и сеоска омладина, није било издвајања, били смо као једна породица, помагали један другоме, стварали другарство које и до данас траје. На стражи када је био Душан Николић из Печењевца, били смо сигурни да бригадири могу безбедно да спавају и да не буду узнемиравани.

У Бијелој, поред наше омладинске радне бригаде „Станимир Вељковић Зеле“ била је једна бригада из Јулијске крајине и једна из Чехословачке. Бригадири тих омладинских радних бригада били су веома добро одевени, у летњим униформама, и изгледали су као спортисти, а њихове омладинке као манекенке. Било је дружења, стварало се братство-јединство као залога изградње нових друштвених односа. Бригадири су били веома дисциплиновани у извршавању постављених задатака, са песмом су одлазили на рад и са песмом се враћали. Певале су се партизанске, родољубиве песме, а највише једна строфа која је гласила: „Брчко–Бановићи то је наша

мета, изградићемо пругу још овога лета“. Сви су били спремни да дају допринос да пруга буде завршена до 29. новембра 1946. године, као дар Дану Републике, што је и остварено.

Из мог села Печењевца у овој смени било је нас троје средњошколаца и три сеоска омладинца. Пошто су колале неповољне приче о положају омладинаца на прузи, једног јулског дана у штаб бригаде су пристигли родитељи Драгог Ђочиног, који су ме пријатно изненадили. С обзиром на то да му је отац радио на државној железници и имао бесплатну карту, одлучио се на овај дугачки пут са женом – да нас посети. Приликом посете смо се интересовали шта има новог у нашем крају, а они су се одушевљавали стањем и радним еланом омладинаца на изграђњи пруге. Сутрадан смо их испратили, ја сам их снабдео намирницама за пут и том приликом дао им конзерве, разне мармеладе од смокава, лимуна и другог воћа, тако када су се варатили у село и били најбољи пропагатори о херојском подвигу и животу омладинаца за изградњи пруге.

Пошто сам као интендант бригаде имао могућности да више разговарам са мештанима, упознао сам једног носиоца Партизанске споменице 1941. који ми је причао о борбама које су водили против усташа, домобрана и четника Драже Михаиловића у том делу Босне. У разговору са сељацима било је разних схватања. Један сељак ми је говорио: ако омладинци изграде пругу, ставићу главу испод точкова воза да ме прегази. Не знам како се понашао када је воз прошао кроз Бијелу, јер смо ми завршили двомесечни рад и заменила нас је смена која је отпочела рад од 1. септембра 1946. године.

Бијела, као село, била је веома импресивна, испресецана путевима испод огранака планине Мајевице. Њена природу су у то време китиле гране плавих шљива које су се, отежале од плодовима, повијале скоро до земље. Будући да су нам сељаци то дозвољавали, сладили смо се тим воћем, али никада нисмо пртеривали.

Интендантура омладинске радне бригаде „Станимир Вељковић Зеле“ налазила се испред зграде у којој је био Штаб бригаде, у приземној згради која је била мало укопана и прилагођена за смештај намирница за потребе кухиње.

У дну дворишта налазила се земуница у којој смо чували намирнице осетљиве на температуру, као што су сиреви, конзерве, месо и друго.

Једног јутра, у саму зору, стражари су приметили неколико домобрана који су се повлачили. Када је требало да подигнемо намирнице за спремање јела, приметили смо да је из земунице узимана храна и после тога смо појачали стражу како се то не би поновило.

У слободно време одржавани су разни курсеви, културно-уметнички програми, разна такмичења и друго. Једног дана дошао је у штаб фискултурни референт словеначке бригаде са задатком да се организује такмичење

боксера. Пошто ми нисмо имали боксере, командант у разговору са њим није хтео одмах да то призна и показао је на мене као наводног боксера. Словенац ме је упитао којој категорији припадам, а ја нисам знао да му одговорим и онда је командант рекао да немамо боксере.

Наша кухиња није служила само нашим бригадирима, већ и свима онима који су пословно долазили у Бијелу по намирнице, јер је ту било складиште Главног штаба, а било је и других пролазника који су користили кухињу, па смо морали да требујемо више хране, што нам је омогућавало да имамо бољу храну од осталих.

Нашу омладинску радну бригаду посетила је делегација Свесловенског конгреса са Гудуровим на челу. Одржан је пријем у Бијелој и у њихову част приређена је вечера. Чланови делегације су истицали како су веома задовољни и пријемом и вечером.

У другој половини августа напустили смо Бијелу и отишли у село Буквик, недалеко од Бијеле, ка Брчком. Стигли смо пред свануће и унели жагор у село, јер су домобрани и усташе мислили да су дошле јединице Корпуса народне одбране.

Сместили смо се и потом добили нове задатке. Обављали смо фине послове дотеривања трасе за постављање прагова и железничких шина.

Пошто је у бригади било и ученика који су полагали поправне испите, а да би се спремили за полагање тих испита, отишли су десетак дана раније са трасе. Будући да сам и ја био неоцењен из француског језика, пошао сам са њима. Омладинци су се вратили крајем августа, тј. почетком септембра 1946. године.

Омладинске радне акције, поред изградње објеката, гардиле су и незаборавна другарства, хумане и моралне односе, патриотизам, родољубље код свих учесника. Давале су велики подстрек стицању знања, дошколавању и школовању, све са циљем да се што више допринесе развоју нових друштвених односа. У сваком послу који су обављали учесници омладинских радних акција у наредном периоду, било као просветни радници, привредњаци, културни упосленици, лекари, правници и многих других професија, одскакали су од оних који нису били учесници омладинских радних акција и давали већи допринос развоју земље.

Локални лист Наша реч објавио је 29. јуна 1946. године чланак који гласи:„Наша друга радна бригада „Станимир Вељковић Зеле“ отпутовала је на градњу омладинске пруге.

Као прва смена прошле среде отпутовала је на градњу пруге Брчко–Бановићи новоформирана бригада састављена од 200 омладинаца и омладинки Лесковачког округа. Бригаду сачињавају највећим делом средњошколци. Највећи број омладинаца дали су срезови Јабланички и Пусторечки. Бригада је снабдевена најпотребнијим прибором, оделом, санитетским материјалом и другим стварима... Окружни одбор народне

омладине у Лесковцу снабдео је бригаду одабраним књигама. Пре одласка сви чланови бригаде прегледани су од стране лекара и вакцинисани противу тифуса.

Испраћени од многобројне омладине и грађанства, чланови друге радне бригаде отпутовали су из Лесковца спремни да наставе започето дело својих другова и да сачувају почасни назив ударне бригаде који су освојили њихови предходници.“

У истом броју објављен је и чланак под насловом: „Жене среза лесковачког за омладинце на градњи пруге Брчко-Бановићи“, а он гласи „Сресни одбор АФЖ-а среза лесковачког са Сресним одбором Црвеног крста спремио је 20 пакета за омладинце који су отишли на изградњу пруге Брчко-Бановићи. Сваки пакет је био тежак по пет кгр. и врло обилан. Међу свим женама нарочито се истакла Мира Рајковић, која је сама спремила 10 погача и 6 килограма колача. Ове организације и даље ће се бринути за омладинце који се залажу за обнову наше земље.“

Нажалост, локални лист „Наша реч“ није забележила повратак ове бригаде.

Summary

Hranislav Rakić

YOUTH WORK ACTION “BRČKO-BANOVIĆI” (APRIL-NOVEMBER 1946) SECOND SHIFT: JULY – AUGUST

In the time of the rebuilding of the devastated country in the Second World War one of undoubtedly the youth people undertaking was the construction of the railway Brčko-Banovici in the year of 1946. For this unarguably the biggest and the most important work action Leskovac’s area gave several working brigades. The work unfolded in three monthly shift: The First Leskovac’s brigade started its work on the 1st of April and finished 30th of June 1946. It was consist of youth from the city and from the villages. For The second shift July – August was prepared another brigade consisted of the secondary school pupils and youths from villages.The third shift worked on the railway tracks from 1st of September until 29th of November 1946. and was consisted of volunteers and activists from the city and villages.

Secondary school pupils brigade “Stanimir Veljkovic Zele” was located in the village of Bijela preparing terrain for the new railway station. After finished these works the brigade passed to village Bukvik to prepare the route for logs and railway tracks.There was the great competition on the work site between brigadiers from the different cities while building their big friendship, human and moral relation and patriotism.

Ранко Баришић
музејски сарадник, етнолог
Београд

УДК 7.074 Црниловић Х.
39:069.5(497.11)

СВЕТОГОРСКИ ПРЕДМЕТИ У КУЛТУ И КОЛЕКЦИОНАРСКИ РАД ХРИСТИФОРА ЦРНИЛОВИЋА

АПСТРАКТ: У раду је сагледан сакупљачки рад, рад на фотографији и колекционарски рад Христифора Црниловића. Посебан осврт у раду је учињен на његов допринос проучавању Свете горе. Христифор Црниловић је био сликар, али се бавио и сакупљањем етнографских и археолошких предмета, документарном фотографијом и картографијом. Велики део каријере Христифора Црниловића заснован је теренском раду. На терену је проналазио и одабирао предмете, снимао географске пределе, станишта, стару архитектуру, накит и начин кићења, људе и жене у народним ношњама. У Манаковој кући у Београду чува се мања збирка предмета у култу, коју је Христифор Црниловић набавио у првој половини XX века, чије је порекло са Свете горе, из Македоније и са Косова и Метохије.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Христифор Црниловић, Манакова кућа, теренска истраживања, предмети у култу, Света гора.

Предмети које је Христифор Црниловић сакупио током свог истраживачког рада чувају се у Манаковој кући у Београду. Према документационим подацима предмети су пореклом из Србије (Косова и Метохије) Македоније, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске, најмање има из Албаније и Грчке. Данас се у Манаковој кући чува око 2.500 предмета. Дуго времена ова збирка је била похрањена у сандуцима, а тек пред крај живота било му је понуђено да је поклони родном Власотинцу. Међутим, тада су већ били у завршној фази преговори о поклањању збирки Христифора Црниловића Манаковој кући у Београду.[1] О томе Миодраг Нагорни пише: Тек ће се људи мучити да одгонетају каква су све одрицања била потребна да се ова збирка сачува од заборава, какви су били напори да се најлепши комади нађу у збирци, и која је то упорност истраживања, и како је од скромне професорске плате Црниловић издвајао средства за пут

[1] Миодраг Нагорни, *О историјату збирке Христифора Црниловића*, Власотиначки зборник 1, Власотинце, 2006: 15.

и за примерке које је намеравао купити. Сва ова питања која се постављају данас [су] загонетна и недокучива.[2] С друге стране о свом сакупљачком раду сам Христифор Црниловић је записао: За време путовања по терену, иако са врло оскудним средствима, нисам могао да одолим искушењу кад наиђем на неку фолклорну старину да за њу издам и последњу пару само да је спасем од пропасти.[3]

Из наведеног могло би се помислити да је Христифор Црниловић изворне предмете које је пронашао на терену сакупљао само на основу само њему знаних – личних естетских канона. Међутим, систематско сакупљање грађе указује на то да је Црниловић свој истраживачки и колекционарски рад базирао на унапред припреманим плановима. На основу његове сачуване обимне писане грађе, прикупљених етнографских и археолошких предмета, сачуваног фото материјала у виду стаклених плоча за израду фотографија и сачуваног картографског материјала, можемо да сагледамо и анализиримо целокупну слику Црниловићевог деловања како на истраживачком тако и на колекционарском пољу.

Запажање да: ова збирка је његов избор. Као зналац и обавештен човек, он даје податке о кретању народних умотворина, од Скопске Црне Горе до Куманова и његове околине, преко Охрида до Власине и Власотинца или јужног дела Поморавља, које је отргао од заборава“[4], има потпуну потврду у његовом раду и у његовој заоставштини.

Збирка Христифора Црниловића садржи претежно предмете материјалне културе. Међу бројним предметима налази се и колекција накита која броји око 500 примерака. Најбројнији су примерци накита за украшавање главе: дијадеме, прочелници, тепелуци, игле, минђуше, укошњаци, подбрадници. Ови примерци накита направљени су од племенитих метала, са украсним камењем. Минђуша набављена из околине Охрида је раритет од изузетне вредности јер се ради о примерку накита који је датиран чак у XIV век. Минђуша је зракастог облика, израђена у косовско-метохијским и македонским кујунџијским радионицама.[5] У заоставштини се чува збирка накита за украшавање груди – огрлице и перишани, с копчама са обе или само са једне стране. Црниловић је током истраживања набавио и известан број прстенова. Прстенови су направљени од разноврсног материјала, а припадали су различитим етничким, конфесионалним, професионалним и социјалним групама. Сакупљени су примерци ахатног, монограмског, печатног и филигранског прстења који се могу датирати у XIX век, па и

[2] Исто: 16.

[3] Ратислава Вукотић и Јасна Бјеладиновић, *Етнографска спомен збирка Христифора Црниловића*, Манакова кућа, Етнографски музеј у Београду, 1968: 7.

[4] М. Нагорни, исто: 16.

[5] Р. Вукотић и Ј. Бјеладиновић, исто: 6.

раније. У овој колекцији чува се редак печатни прстен из римске археолошке ископине нађене код насеља Чаглавице на Косову и Метохији. Глава прстена има антропоморфни украс у облику урезане главе жене.

Христифор Црниловић се родио 1886. године у Власотинцу, а преминуо је у истом месту 1963. године. Црниловић је одрастао и васпитаван у типичној српској патријахалној породици. Основно образовање стекао је у родном Власотинцу. Већ у раним школским данима у Власотинцу је забележио своја прва запажања о етничким разноликостима. То се пре свега односило на његово окружење у родном месту. Та сазнања су га определила да почне да се бави ликовним уметностима. Пре свега сликарством, затим фотографијом, а касније да започне са сакупљањем етнографског и археолошког блага са наших терена.

Даље школовање наставља у Лесковцу, а потом прелази у Пиротску гимназију. Гимназију ће касније приватно завршити. У међувремену похађа српско цртачко-сликарску школу у Београду коју је водио Чех Кирил Кутлик.[6] После смрти Кирила Кутлика цртачко-сликарска школа се не гаси већ је преузимају сликари Бета и Риста Вукановић. Црниловић, 1903. године, у својој седамнаестој години са успехом завршава ову сликарску школу. Исте године наставља са школовањем у Минхену, овог пута у приватној припремној сликарској школи код Словенца Антона фон Ажбеа, у трајању од три месеца. Одмах после завршене Ажбеове припремне сликарске школе, те исте 1903. године, уписује се у државну Академију ликовних уметности у Минхену. Прве две године ће провести код професора Габријела фон Хаклеа. Следеће две године ће бити ученик професора Карла фон Мара. Тада први пут јавно излаже своја сликарска дела и то на првој Југословенској уметничкој изложби у групи Српске уметничке омладине. Амбициозно започете студије окончаће ће тек 1911. године. Разлози за продужено школовање су били искључиво финансијске природе. Уосталом новчане неприлике ће га пратити целог живота.

По повратку у Србију постављен је за наставника цртања у средњој школи у Неготину. 1913. године мобилисан је у Првом, а затим и у Другом балканском рату. Није дуго прошло од краја балканских ратова, поново је мобилисан у тек започетом Првом светском рату. 1915. године прелази преко Албаније са српском војском и стиже до острва Крфа где су се склонили бројни српски војници где, као и многи други војници, оболева од тифуса. Од тешке болести се опоравља, али му остају последице – дрхтање руку због чега више неће моћи да се бави графиком што му као сликару и свестраном уметнику тешко пада. После окончања Првог светског рата и демобилизације – 1918. године, Црниловић се враћа у Скопље где поново

[6] Ива Паштрнакова, Кирил Кутлик, оснивач Српско цртачко-сликарске школе и његово дело у Србији, Годишњак града Београда, књ. LII, Beograd 2005: 135.

почиње да ради као професор цртања. На овом радном месту ће се задржати све до 1941. године, односно до почетка Другог светског рата. Ниједан рат у Србији, у првој половини двадесетог века, није га мимоишао.

Школске 1920–1921. године одлази у Париз, где борави на Париској ликовној академији Academie de la Grande Chaumiere (академија Велика колиба), на студијском боравку. Боравак у Паризу, Х. Црниловић користи да би излагао са сликарском групом „Nationale“. Заједно са кумом Љубом Ивановићем, такође сликаром, закупљује атеље у Паризу који је припадао Драгутину Арамбашићу. У Паризу се неће дуго задржати због великих трошкова закупа атељеа и изнамљивања скупих сликарских модела. Његов студијски боравак у Паризу ће се окончати када Министарство просвете одбије његову молбу за финансирање. Поред проблема са финансијама и неразумевања које ће га пратити кроз живот, Црниловић ипак налази времена и снаге да излаже у Паризу. Априла 1921. године добија добре критике за своје радове. У часопису: „Des arts“ у приказу пише: Једна студија акта бриљантне је вредности од Црниловића.[7] Од овог лепог акта остала је сачувана фотографија. 1922. године добија позив да поново учествује на изложби у Паризу. Због лоших транспортних веза и јаке зиме његове слике касне на отварање изложбе у Гранд Палеу у Паризу, али зато следеће, 1923. године, радови на време стижу на отварање изложбе. Поново добија ласкаве похвале за изложене радове. Тада управа изложбеног салона тражи од њега да достави за објављивање своје биографске податке.

У уметничкој ревији: “La revue moderne“, критичар Клеман Мороа поводом Црниловићеве изложбе пише између осталог: Цртеж лепе крепости (снаге), стегнуте форме, колорит умерен и тачан у тону и вредности, дају овој фигури интензитет животности и значајан израз.[8] Значајно је напоменути да у Паризу на ликовним изложбама Христифоров таленат долази до пуног изражаја. Он ниже похвале и повољне критике иако је његов рад ометан с једне стране због ратова која је водила Србија од 1912. до 1918. године, а с друге неразумевањем тадашњих власти за његово сликарство. Занимљиво је да ће те исте повољне критике изречене у Паризу бити објављене у Београду у дневном листу Политика од децембра 1923. године, а нешто касније и у Скопској „Слободи“ од јануара 1924. године. Црниловић и поред свих препрека и тешкоћа наставља даље са радом, иако не наилази на подршку и помоћ у Министарству просвете за његове сликарске амбиције. Он се тада препушта другој својој великој страсти, почиње вредно и зналачки да сакупља етнографске и археолошке предмете. Његов немирни и истраживачки дух привлачи га ка центру православне

[7] Срђан Марковић, „Христифор Црниловић“, Лесковачки зборник 21, Лесковац 1981: 272.

[8] Исто: 273.

духовности ка Светој гори. Црниловић се 1923. године нашао у Кареји, средишту Свете горе.[9] Ту набавља неколико предмета од исихаста. За време свог кратког боравка у Кареји, зналачки одабира предмете којима ће попунити своју све обимнију етнографску збирку. Набавља једне бројанице и један панагијар. Према његовој сачуваној писаној грађи која се данас налази у Манаковој кући у Београду, сазнајемо да је бројанице сачињене од „Богородичиних“ суза платио ондашњих пет динара. За панагијар нема података о набавној цени, стога се намеће претпоставка да га је добио на поклон од неког светогорског исихасте.

Касније, у Битољу 1933. године, проналази још пет панагијара које ће прикључити својој збирци. Нешто доцније у Призрену од локалног златара набавља још једне бројанице које препознаје као светогорске чиме је заокружио своју збирку предмета у култу са Свете горе.[10] Предмети пореклом са Свете горе набављени ван ње – у Македонији, а затим и на Косову и Метохији где их је Црниловић пронашао и потом уврстио у своју збирку траже одговор на питање како су доспели у места у којима су набављени. Вероватно да су у томе имали удела најамни радници са ових простора који су аргатовали на Светој гори. Наиме, током XIX и почетком XX века из Македоније и са Косова и Метохије у губертлук на Свету гору одлазио је већи број најамника–аргата. О томе казује етнолог Јеремија Павловић у монографији Малешево и Малешевци.[11] Из те значајне монографије сазнајемо да су се Малешевци у тешким временима склањали на Свету гору да би се заштитили од турског зулума. Али су, исто тако, одлазили у светогорске манастире – Хиландар, Свети Пантелејмон и друге, где су обављали тешке физичке послове као аргати или као занатлије најамници. Најчешће су радили зидарске послове, зидали су и презиђивали преграде у келијама, подизали зидове поред путева, поправљали су путеве, бавили су се ковањем и поткивањем, качарском и дрводељском делатношћу. Овим пословима монаси се нису бавили. Поред тога Малешевци су чували манастирску стоку, носили су џакове тежине и до стотину ока – од пристаништа до манастира. У њиховом задужењу било је копање камења, прекопавање винограда и житних поља, поправљање свих манастирских здања. Ови послови по манастирима углавном су се обављали током зиме. Аргати су се лети враћали у свој родни крај на своја скромна имања да покупе летину. Сељаци који су одлазили у аргатлук на Свету гору били су пореклом из малешевских села: Беровраца, Владимираца,

[9] Ранко Баришић, *Христифор Црниловић на Светој гори*, Власотиначки зборник бр: 2, Власотинце, 2006: 101.

[10] Све предмете у култу бројанице и панагијаре са Свете горе из збирке Црниловић инвентарисала је Јасна Бјеладиновић, музејски саветник Етнографског музеја у Београду.

[11] Јеремија Павловић, *Малешево и Малешевци*, Београд 1929: 436-437.

Русинаца и Митрашинаца. Тегобан рад по светогорским богомољама био је прилика да Малешевци нешто додатно зараде, док су монасима били велика помоћ у обављању пољопредних радова и скупљању летине, као и у неопходним поправкама на манастирским економским зградама. Услед великих физичких напора било је умрлих и тешко оболелих аргата и занатлија. Из тих времена остала је изрека: Света гора, слепа гора: грбо да ти поједе, кости да ти сломи.[12] Аргати су вероватно током боравка у манастирима добијали бројанице и панагијаре од исихаста па су их касније по повратку у свој крај продавали кујунџијама или сакупљачима старина. Истражујући по Македонији и Косову и Метохији, Црниловић их је проналазио и откупљивао па су највероватније на тај начин доспели у збирку предмета у култу пореклом са Свете горе.

Са уметничком групом „Лада“ Црниловић, 1924. године, гостује на групној ликовној изложби у Скопљу. Вероватно да је том приликом награђен примањем у редове ове уметничке групе, а већ следеће године поново излаже у Паризу где први пут излаже своју слику Охрид под сунцем. У то време добија премештај у учитељску школу у Скопљу у којој ће остати до почетка Другог светског рата. 1926. године излаже у другој мушкој гимназији у Београду на деветој изложби „Ладе“. Повољне критике ни те године нису изостале. Исте те године добиће помоћ Министарства просвете, тако да поново путује у Париз. Следеће, 1927 године, излаже у Скопљу у оквиру групе сликара Јужне Србије и опет не изостављају похвале. 1930. године долази до размимоилажења са групом „Лада“ због изложених слика. Наиме у „Лади“ су сматрали да његова слика акта не сме бити изложена на изложби јер је била „сувише безобразна“. Црниловић на то подноси оставку на чланство али управа „Ладе“ одбија да прими Црниловићеву оставку. Одбијање је образложено тиме да се изложбе одржавају у школи у којој су ђаци на које би слике Црниловићевих актова могле јако лоше утицати. Неколико испада према њему у годинама која следе помало га обесхрабрују те се све више окреће етнолошким истраживањима, колекционарском раду и новој пасији фотографији. Фотографијом се уствари бави још од почетка XX века, међутим све што је снимио, сва грађа и сви предмети које је прикупио до 1912. године пропали су под бугарском окупацијом у Првом светском рату. О фотографском раду, снимању јединствених етнографских појава на теренима које је обилазио сваког лета постоји више занимљивих прилога.[13] У Скопљу покушава да оснује сликарску школу али напори не доносе успех иако је Министарство просвете изашло у сусрет његовим

[12] Ранко Баришић, *Путописци и етнолози о Хиландару.* Зборник радова: Осам векова Хиландара, Одељење историјских наука САНУ, 27, Београд 2000: 256-257.

[13] Драгана Стојковић, *Фотографски и картографски рад Христифора Црниловића*, Власотиначки зборник 1, Власотинце: 2003: 23.

захтевима, иницијативу је спречила школска администрација која му није дозволила да оснује сликарску школу.

У Другом светском рату је наново мобилисан али је пред здруженим немачким и бугарским снагама морао да распусти војну јединицу којом је командовао. После распуштања јединице одлази у родно Власотинце. Имајући лоше искуство из балканских ратова своју богату и разноврсну етнографску и археолошку збирку пребацује из Скопља у Власотинце и склања на сигурно. То чини тајно уз свесрдну помоћ својих ученика. У току рата бави се пољопривредом да би преживео, а ноћу допуњава и сређује прикупљену писану грађу. Од 1942. године једно време је био запослен као наставник цртања у Алексинцу да би потом био пензионисан из здраствених разлога. 1944. године ће фотографисати по терену, уз велике здраствене тешкоће.

Ипак његов колекционарски и етнографски рад није заборављен. Непосредно после рата познавајући рад Црниловића на прикупљању етнографских и археолошких предмета као и његово сликарство Етнографски институт САНУ ангажује га на једном теренском истраживању. Његов задатак се састојао у томе да проучи народне ношње јужног Поморавља и јужног дела Великог Поморавља. Истраживање је успешно обавио. Као резултат посебног истраживања Црниловић је објавио рад о техници покривања оловом старих монументалних грађевина који је објављен у Гласнику Етнографског института САН.[14] То занатско умеће је било у фази нестајања, а Црниловићев рад га је спасио од сигурног и потпуног заборава.

Иако у пензији наставља са прикупљањем етнографских и археолошких предмета, а такође допуњује и сређује прикупљену писану грађу којом располаже и којој је посветио највећи део свог слободног времена. И даље фотографише етнолошке појаве, како би и овим путем прикупио, забележио и употпунио материјалну културу на терену. Последњи његов снимак датира из 1962. године, а направљен је само годину дана пре смрти. Црниловић ради на томе да своју разноврсну и богату грађу прикупљану деценијама, изложи на једном месту.[15] Његова велика жеља била је да се његова целокупна збирка да на увид научницима, стручним радницима и посетиоцима. Та његова жеља је ипак остварена изложбом одабраних предмета из његове етнографске и археолошке збирке и дела ликовне заоставштине а која је приређена у Музеју примењене уметности у Београду од 22. марта до 5. априла 1953. године. Тада је организована прва изложба прикупљених етнографских и археолошких предмета као његових сликарских остварења

[14] Христифор Црниловић, *Техника покривања оловом старих монументалних грађевина,* Гласник етнографског института САН, књ 1-2, Београд 1952: 451.

[15] Срђан Марковић, *Утемељивач етно-збирке, Поводом 120 годишњице од рођења Христифора Црниловића-Кице,* лист Власине, бр. 173 од 20 јануара: 2005: 83.

и то још за његова живота.[16] Ово је значајно утолико што је Христифор Црниловић тада доживео реализацију свог дугогодишњег сна, и што је велики део његове збирке изложен широј јавности и стручној публици. Том изложбом шира јавност је упознала његову значајну и богату збирку, плод његовог вишедеценијског мукотрпног рада као и његов сликарски опус и то све на једном месту. Овом изложбом подвучен је значај Црниловићевог рада како на ликовном стваралаштву тако и на колекционарском раду. Друга Црниловићева изложба ће се отворити тек после његове смрти, 1968. године.[17]

Христифор Црниловић је преминуо је 1963. године у Власотинцима, сам, као што је и цео живот провео. Његови ученици, сликар Александар Томашевић и академик и сликар Предраг Милосављевић приредили су постхумно изложбу његових ликовних дела у галерији Графичког колектива у Београду фебруара 1965. год. Још две изложбе Црниловићевих ликовних дела приређене су у Манаковој кући у Београду и то 1978. године и 1998. године.[18]

Изложбе његовог етнографског блага и фотографија поред оне у Музеју примењене уметности 1953. године приређене су у Графичком колективу и Манаковој кући 1968. године и поново у Манаковој кући 1978. године и 1986. године. На изложби приређеној у Манаковој кући, 1986. године, изложене су неке од његових фотографија. Изложба је приређена поводом стогодишњице његовог рођења као и осамдесетогодишњице рада Етнографског музеја.[19] Изложба је била начин да се обележи изузетан допринос Христифора Црниловића етнологији и његовом сакупљачком раду. Драгана Стојковић је приредила Црниловићев рукопис за штампу Мијачка Копаница који је објављен у Гласнику Етнографског музеја.[20]

Сагледавајући целокупно стваралачко дело на ликовном, сакупљачком, картографском и фотографском плану, овим прилогом одужујемо се талентованом ствараоцу и ентузијасти каквих данас ретко има а пре свега племенитом и изузетно скромном прегаоцу на различитим пољима. Овај прилог о животу и раду Христифора Црниловића сликара, етнолога, колекционара, фотографа и картографа је још један допринос проучавању прикупљених етнографских предмета и данас представља веома значајан

[16] Милка Јовановић, *Изложба Христифора Црниловића,* Гласник Етнографског института САН, књ. II-III, Beograd, 1953-1954: 977-978.

[17] Р. Вукотић и Ј. Бјеладиновић, н. р, 17.

[18] Драгана Стојковић, *Христифор Црниловић, слике,* Манакова кућа, Београд 1998: 15.

[19] Нина Сеферовић, *Фотографије Христифора Црниловића,* Манакова кућа, 1986: 3.

[20] Драгана Стојковић, *Христифор Црниловић, Мијачка Копаница*, Гласник Етнографског музеја 64, Београд 2001: 122.

извор за научна и етнолошка истраживања са територије Македоније, Црне Горе, Србије, Косова и Метохије и Свете горе.

У организацији Етнографског музеја у Београду и Манакове куће новембра 2008. године приређен је округли сто о животу и стваралаштву Христифора Црниловића под називом: Живот и стваралаштво. Учесници су били истраживачи и познаваоци рада и стваралаштва Христифора Црниловића:

1. Јасна Бјеладиновић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду: Методологија Црниловићевог рада у области народних ношњи.

2. Срђан Марковић, професор историје уметности, Факултет уметности у Нишу: Сликарски рад Христифора Црниловића.

3. Ранко Баришић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду: Рад Христифора Црниловића на Светој гори.

4. Мр Мирјана Менковић, виши кустос, Етнографски музеј у Београду: Етнографски приступ у проучавању историје одевања – Христифор Црниловић: један поглед на 20 век.

5. Драгана Стојковић, виши кустос, Етнографски музеј у Београду: Фототека Христифора Црниловића.

6. Ксенија Самарџија, историчар уметности, стручни сарадник у Манаковој кући: Црквена архитектура Рашке области у рукописној грађи Христифора Црниловића.

* * *

Збирка коју је сачинио Христифор Црниловић, а која је повезана са Светом гором садржи осам предмета: шест бројаница и два панагијара.

Бројанице представљају ниску повезаних чворова од различитих материјала које служе за одбројавање молитви и других богослужбених радњи. Обично се израђују од шкољки, „богородичиних“ суза у виду чворића од канапа, вуне или ситнијих дрвених куглица. Носе се обично на корену леве руке, а употребаљавају се у паузама на послу, на путу за радно место, приликом разговора, и сл. Бројаница се узима у десну руку између кажипрста и палца. Код сваког бројаничиног чворића изговарају се речи молитве. При држању бројанице потребно је одложити све друге мисли, дисати умерено и успорено и усредсредити се на молитву.

Према предању бројанице су настале још “давно време” када је један светогорски калуђер покушао је да направи бројанице од исплетене вуне како би лакше одбројавао молитве. Нечастиви му то није давао већ му је стално ноћу расплитао чворове. Калуђеру се једном јави анђео да га научи како да уплете чворове од седам крстова што је један од насложенијих чворова на свету. Нечастиви то не могаше расплести, те бројанице тако

заувек остадоше. Бројанице имају понекад и по тридесет три, педесет, сто, а ретко и тристотине чворића. Бројанице праве искључиво монаси. Монаси који плету бројанице моле се богу током израде па су бројанице посвећене и плод саме молитве. Бројанице које се налазе у збирци која се чува у Манаковој кући заведене су под инв. бр: 518 набављена на Светој гори, и бројаница инв. бр: 2431 набављена у Призрену.

Друга група предмета су панагијари којих у збирци има свега два. Панагијар је копча за монашки каиш обично израђен од рожине и углавном је црне боје. За резање панагијара користи се калем. Израђивали су их светогорски исихасти проводећи време у светогорским келијама. Панагијари су обично двострани, кружног облика, са равним или таласастим ивицама. С једне његове стране је урезан лик Богородице заштитнице Свете горе, а с друге стране лик Сведржитеља или Светитеља. Панагијари који се налазе у збирци носе инв. бр: 2000, 2001, 2002, 2023, 2025 и 2026.Панагијар инв. бр. 2000 набављен је на Светој гори. Сви остали панагијари под инв. бр. 2001, 2002, 2023, 2025, и 2026, набављени су у Битољу.

Бројаница И. бр. 518

Бројаница И. бр. 2431

Бројаница И. бр. 2431_1

Панагијар И. бр. 2000

Панагијар И. бр. 2001

Панагијар И. бр. 2023

Панагијар И. бр. 2025

Панагијар И. бр. 2026

Панагијар И. бр. 2002

Христифор Црниловић

ЛИТЕРАТУРА:

Баришић, Ранко. Путописци и етнолози о Хиландару, Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. Научни скупови, књ. 27: Оделење историјских наука САНУ. Београд 2000.

Баришић, Ранко. Христифор Црниловић на Светој гори. Власотиначки зборник, 2. Власотинце 2006.

Бјеладиновић, Јасна. Етнографска спомена збирка Христифора Црниловића. Манакова кућа: Етнографски музеј. Београд 1986.

Вукотић, Ратислава и Бјеладиновић, Јасна. Етнографска спомена збирка Христифора Црниловића. Каталог збирке: Манакова кућа: Етнографски музеј. Београд 1968.

Јовановић, Милка. Изложба Христифора Црниловића, Гласник Етнографског института САН, књ. II-III. Београд 1953-1954.

Марковић, Срђан. Христифор Црниловић. Лесковачки зборник, бр. XXI. Лесковац 1981.

Марковић, Срђан. Утемељивач етно-збирке, поводом 120 година од рођења Христифора Црниловића-Кице. Лист Власине, бр: 173: 20 јануар 2005.

Нагорни, Миодраг. О историјату збирке Христифора Црниловића. Власотиначки зборник 1. Власотинце 2003.

Павловић, Јеремија. Малешево и Малешевци. Београд 1929.

Паштрнакова, Ива. Кирил Кутлик, оснивач српске цртачко-сликарске школе ињегово дело у Србији. Годишњак града Београда, књ. LII. Београд 2002.

Сеферовић, Нина. Фотографије Христифора Црниловића. Манакова кућа, Етнографски музеј. Београд 1986.

Стаменковић-Лима, Велимир. Христифор Црниловић-Кица: Водич кроз живот и дело. Власотинце 2006.

Стојковић, Драгана. Христифор Црниловић, слике, Манакова кућа: Етнографски музеј. Београд 1998.

Стојковић, Драгана Фотографски и картографски рад Христифора Црниловића, Власотиначки зборник 1, Власотинце, 2003.

Стојковић, Драгана. Христифор Црниловић, професија или страст, 40. година легата Христифора Црниловића у Манаковој кући. Београд 2008.

Црниловић, Христифор. Техника покривања оловом старих монументалних грађевина. Гласник етнографског института САН, I, књ.1-2. Београд 1952.

Summary

Ranko Barišić

OBJECTS IN THE CULT FROM ATOS (SVETA GORA) AND COLLECTORS' WORK OF HRISTIFOR CRNILOVIĆ

This paper presents the work on accuisition, work on photography and collectors' work of Hristifor Crnilović. The paper highlighted his contribution to the study of Holy Mountain. Crnilović was a painter, but also he was engaged in collecting ethnographic and archaeological objects and on documentary photography, which was mainly the result of his fieldwork, where he found and selected items, recorded geographic areas, habitats, old architecture, jewelry and decorating customs, men and women in traditional costumes. The Manak's house in Belgrade keeps a small collection of cult's objects, which was Hristifor Crnilović acquired in the first half of the twentieth century, which originate from the Holy Mountain, from Macedonia and Kosovo and Metohija.

Јана Глигоријевић
историчар уметности
Лесковац
janag92@gmail.com

УДК 711.4(497.11)"1900/1980"(093.2)

УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ ЛЕСКОВЦА ОД 1900. ДО 1980. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду ће бити речи о развоју урбанизма у Лесковцу у периоду од ослобођења од Турака па све до 1980. године. Рад је подељен у две хронолошке целине које одговарају великим урбанистичким променама града. Анализира се урбанистички развој прве половине прошлог века, који се одвијао према успостављеном плану арх. Вилхелма Бадера из 1882. године. Упркос добро развијеној индустрији и богатству једног слоја становништва, до почетка Другог светског рата више се пажње посвећивало естетском улепшавању града неголи решавању важнијих урбанистичких питања, попут канализације, водовода, регулације путева, уређења парковских површина, итд. Потом се преиспитују урбанистичка решења друге половине века. Оснивањем Урбанистичког завода НР Србије 1946. године, Лесковац је добио нови урбанистички план, а израдио га је арх. Ратомир Богојевић. Потреба за великим стамбеним капацитетима и недостатак финансијских средстава довели су до тога да овај план изгледа исувише амбициозно у датом тренутку, па се временом од њега све више одступало, што је произвело касније последице при имплементирању нових планова. Те последице су евидентне и у данашњој физиономији града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: урбанизам, урбанистички план, XX век, Лесковац

Урбанистички развој Лесковца од 1900. до 1945. године

Архитектонске промене и урбанистички развој у Кнежевини Србији започињу још у првој половини XIX века, када се приступило планском груписању и изградњи нових градова у северном делу државе. Ове промене у јужним крајевима Србије започињу касније, тек након коначног ослобођења од Турака. Урбанистичку трансформацију карактерише промена од оријенталних вароши ка формирању модерније физиономије градова по узору на европске урбанистичке системе. Варошка насеља пре ослобођења од Турака имала су оријентални систем урбанизма који карактеришу узане, кривудаве улице, неправилни сокаци и ћорсокаци, низ збијених дућана дуж главне чаршије и куће за становање које су грађене

изван ње, ушушкане у дворишта високим зидовима сакривена од погледа са улице. По ослобођењу се настојало да се овај систем преправи, да се сруше материјални докази туђинске владавине па се овај оријентални урбанистички склоп замењује новом структуром, патријархалном урбаном структуром, како је Цвијић назива или планском, како је дефинише Бранко Максимовић. По узору на европске урбанистичке склопове формира се ортогонални систем урбанизације који се одликује правим и широким улицама које се секу под правим углом, наглашенијом улогом трга, увођењем тротоара, дрвореда, паркова, итд. [1]

По одласку око 5.000 Турака из града у Лесковцу остаје близу 10.000 становника. Тада наступа почетак духовног и економског препорода града који ће свој врхунац достићи у периоду између два светска рата, када ће град

Слика 1. Панорама Лесковца, крај XIX века (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

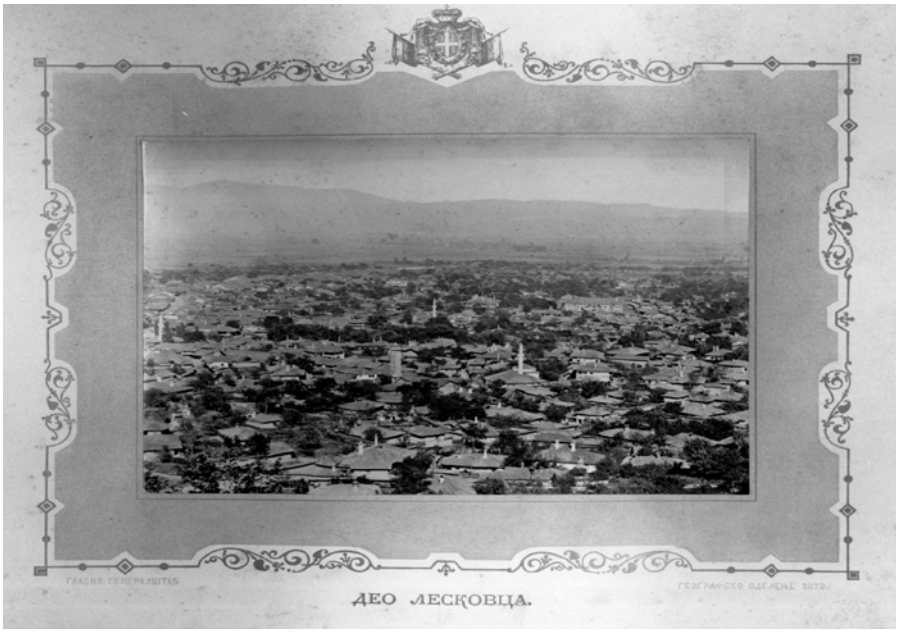

поносно носити надимак Српски Манчестер. По ослобођењу започиње се са трансформацијом оријенталног урбаног наслеђа. Иако је мало сачуваних података, познато је да је први регулациони план за реконструкцију Лесковца донет је 1882. године. Његов аутор био је аустријски инжењер Вилхелм Бадер. Планом реконструкције задржани су правци чаршијских улица. Основна концепција преуређења града била је да главне улице буду праве и довољно широке, по угледу на европске. Брдо Хисар и река

[1] Јован Ћирић, „Урбано и архитектонско наслеђе у ужој Србији и данашња изградња“, *Лесковачки зборник VII* (1967), 55-59.; Бранко Максимовић, *Урбанизам у Србији*, (Београд 1938), 29-103.

Ветерница биле су задате, природне константе које су условљавале израду плана. Задржавањем траса главних прилазних путева, Бадер је обезбедио континуитет живота старе чаршије, и оваквим планом умногоме одредио даљи урбанистички развој града.[2]

Интензивнија градитељска делатност у југоисточним крајевима земље на концу XIX и почетку XX века била је условљена све већом потребом за подизањем монументалних профаних и сакралних здања, која су имали улогу стожера урбанистичких композиција. Од већих грађевина подизаних у овом периоду истичу се велелепне државне установе – судови, начелства и гимназије и нешто скромније основне школе, болнице и касарне.[3] У Лесковцу је 1894. године саграђена зграда гимназије по пројекту архитекте Владимира Николића, која је по мишљењу истраживача била једна од најлепших новоподигнутих у ослобођеним пределима.[4] Као службеник Министарства грађевина архитект Светозар Јовановић – Старији пројектовао је у Лесковцу репрезентативне објекте главних државних установа: Окружни суд (1904), Начелство (1904), Општину (1905) и Окружну болницу (1906), чијом се изградњом потврђује важан положај који град заузима у том периоду.[5] На изглед града у овом периоду велики утицај имале су имућније лесковачке породице које су куповином непокретне имовине – дућана, кућа, имања и винограда, остављених од стране одбеглих Турака, као и развијањем индустрије и подизањем фабрика гомилале свој капитал.[6] Са друге стране се, упоредо са јачањем њихових економских потенцијала, на периферији града издвајало се сиромашно становништво које у међувремену постало извор јефтине радне снаге. Ова социјална диференцијација нарочито се изражавала у архитектонском и урбанистичком формулисању града. Оштро раслојавање друштва допринело је потреби имућног слоја да истиче свој статус и разликује се од осталог дела становништва. То се манифестовало изградњом репрезентативних

---

[2] Донка Петковић, *Лесковац – биографија града*, (Историјски архив Лесковац 2014), 46-58.

[3] Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, (Народни музеј, Лесковац 1996), 6; Марина Ђурђевић, „Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата“, *Лесковачки зборник XXXV* (1995), 61-67; Донка Петковић, *Лесковац – биографија града*, (Историјски архив Лесковац 2014), 63-66.

[4] Више о старој згради гимназије види: Иван Клеут, „О историји и архитектури старе зграде лесковачке гимназије“, *Лесковачки зборник XLVII* (2007), 277-281.

[5] Више о делима арх. Јовановића у Лесковцу види: Снежана Тошева, „Прилог проучавању рада Светозара Јовановића старијег у југоисточној Србији“, *Лесковачки зборник XXXIX* (1999), 123-134.

[6] Живан Стојковић, Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, (Београд 1992), 129, 141; Драгољуб Трајковић, *Из нашег Манчестера*, (Београд 1953), 26.

стамбених и пословних објеката, нарочито у периоду између два светска рата.[7]

Ако изузмемо неколико државних установа и приватних вила већег габарита, Лесковац је, као и већина провинцијских градова наслеђених из времена турске окупације, пре, а непосредно и након Првог светског рата био градско насеље у коме су доминирале приземне зграде. Био је подељен на центар и периферне квартове. Поједини делови града сачували су своје називе које су добијали још у време Турака, према извесним карактеристикама живота и рада. На почетку XX века град је имао развијену чаршију са многобројним дућанима, која се протезала од железничке станице до болнице у подножју Хисара, и имала је три огранка: Судску улицу (до Општине), улицу од Кудељне пијаце до Дрвене пијаце и Нишку улицу. Око овог трговачког и занатског језгра града током прве половине прошлог века ницале су куће богатих грађана. Оне су подизане у близини чаршије, око цркве, гимназије и суда, дуж улице Светоилијске, Судске и Нишке. Грађене су од тврдог материјала, зидане од опеке и покривене црепом, са високим приземљем озиданим цоклом у доњем делу, са великим прозорима, подрумима и сутеренима. Неретко су дворишта затварана гвозденом оградом и капијом, а испред већине кућа су били поплочани тротоари. Углавном су грађене као једноспратне куће са, у зависности од статуса поручиоца, мање или више декорисаном фасадом. До почетка Другог светског рата изграђено је неколико луксузних кућа које су имале спрат. Овакве куће називане су палатама. Својим богато декорисаним фасадама у стилу неоренесансе и необарока дефинисале су трасу Главне улице и давале градском језгру карактеристично европско стилско рухо.[8] Уз њихове бочне фасаде су се са леве и десне стране Широке чаршије, једног дела дуге Главне улице, у низу ређали мањи и већи дућани и радионице, са стамбеним или радним простором на спрату, које су чиниле урбано, економско и културно ткиво града.[9] Главна и веће бочне улице гранале су се на велики број споредних улица које су биле стамбеног карактера, без дућана и кафана. Једна од таквих новоформираних на самом почетку прошлог века била је Нова улица. Простирала се у непосредној близини реке Ветернице, готово паралелно са Главном улицом. На њеном почетку доминирала је величином и живописном и богато украшеном фасадом

[7] Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, (Народни музеј, Лесковац 1996), 5-6; Драгољуб Трајковић, *Из нашег Манчестера*, (Београд 1953), 49; Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, (Лесковац 1983), 283-308.

[8] Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, (Народни музеј, Лесковац 1996), 29-88.

[9] Радмила Стаменковић, „Архитектура Широке чаршије у Лесковцу“, *Лесковачки зборник XXXI* (1991), 101-115.

кућа Сотира Илића, коју је 1911. године пројектовао Светозар Јовановић-Старији. Остале куће у улици биле су приземне са једнаким и скромније декорисаним фасадама, оивичене цветним баштама и ограђене тарабама.10

На периферији, пак – у квартовима Панађуриште, Подворце, Шпитаљ, Саат мала, Мурџа мала, Рупе – која је окруживала овај мањи централни део града налазиле су се куће сиромашног слоја становништва, као и низ фабрика које су омеђивале град на северној и источној страни. Ове куће ниске градње, које су често биле у двориштима испод нивоа улице, грађене су од земље, са малим прозорима, покривене ћерамидом. У најгорим условима живели су Роми конопљари у насељу Подворцу, чије су куће углавном имале по два одељења у којима је живело и до десет људи и живина, без намештаја и покривених прозора. Ова разлика била је изражена не само у начину градње кућа већ и у формирању околне средине, регулисању улица и тротоара. У почетку су све главне улице и мало узвишенији тротоари били покривени турском калдрмом. Једини изузетак биле су зграда Првостепеног суда и две куће богатих индустријалаца – кућа Сотира Илића и кућа Теокаревића, чији су тротоари били поплочани каменом. На предлог Општинског суда 1925. године богатији грађани почели су да бетонирају тротоаре. Тада се дошло на идеју да Лесковац у наредних годину дана добије бетонске тротоаре и бетонирану или каменом поплочану главну улицу од железничке станице до болнице. Од тог плана само је нешто остварено, и то иницијативом појединих власника дућана и кућа који су самостално предузели поплочавање делова тротоара. У наредних пар година главне улице у граду и даље су биле поплочане калдрмом. Са друге стране, споредне улице, или оне на периферији нису имале никакво поплочање. Биле су прекривене дебелим слојем ситног леса који је саобраћај у периоду сувог времена претварао у облаке прашине, док је у периоду кише и снега постајао непроходно блато. Додатни проблем јављао се у периферним насељима, посебно Мурџа малој, Вашаришту, Подворцу и Рупама, која су подигнута на ниском подводном тлу, и која су се у време кишних периода претварала у баре. Систематско затрпавање бара започето је у време једногодишње комунистичке општинске управе 1920/1921, али након силаска са власти, решавање овог проблема није настављено.

Још један проблем и велики извор заразе била је нерегулисана река Ветерница. У летњим месецима имала је низак водостај, а како је протицала поред касапница и пијаце у њу су бацани разни отпаци и лешеви животиња, па је ширила ужасан смрад, а у кишним периодима у току године плавила је приобалне делове града.[11] Леву и десну обалу реке повезивале су три

[10] Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 55.

[11] Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, (Лесковац 1983), 256-259.

велике дрвене колске ћуприје. Једна се налазила у Подворцу, главна је везивала Главну пијацу са Кудељном, а трећа је била Каспаров мост код Нишке улице. У трећој деценији подигнута су још два мања дрвена моста за пешаке, један код Општине а други код Марвене пијаце. Главни мост потицао је још из времена Турака (Авди-пашина ћуприја, била је широка 12 метара). Када је услед све већег саобраћаја на почетку XX века почео да пропада, поставило се питање изградње новог моста. Након обећања владе да ће изградити гвоздени мост ширине 16 метара, крајем треће деценије је, услед недостатка финансија, изграђен дрвени мост ширине 3,20 метара. Здравом пијаћом водом Лесковац се снабдевао из резервоара за воду који се налазио мало изван града, на путу за Лебане. Изграђен око 1900. године на основама старог турског водовода, допремао је воду до три јавне чесме које су се налазиле на Кудељној и Главној пијаци и на проширеном делу главне улице испред Влајчићеве фабрике сапуна. Највећи део грађана снабдевао се водом на овим чесмама. Поред ових чесама постојало је и свега три - четири бунара са пијаћом водом. До почетка тридесетих година XX века подигнуто је неколико пумпи у граду које су црпле воду за пиће са дубине од 40 метара. Оваква привремена решења нису могла да омогуће довођење воде у стамбене објекте нити да задовоље потребе града.[12] Драгољуб Трајковић на крају своје књиге на неколико страна издваја цитате из дневне штампе. У једном цитату из Политике објављеном 18. августа 1929. године непознати аутор даје негативну критику стања у Лесковцу: Спољашњи изглед Лесковца не одговара његовој економској и финансиској снази. Многе мање вароши, које немају ни пети део богатства које има Лесковац, имају боље културне и хигијенске услове за живот.[13] Тако је питање изградње правог водовода и канализације, која би заменила септичке јаме и клозете и даље остало нерешено. Изражавајући своје незадовољство затеченим стањем, градска управа је 1932. године донела одлуку о ревизији регулационог плана из 1882. године. Упркос донетим одлукама, на терену се спорије делало.[14] У једном опису из 1935. године стоји: Лесковац је место без водовода и готово без икаквих комуникација. У улицама у којима се још задржала стара турска калдрма, коју нису разорили тешки фабрички камиони, подигнуте су велике и лепе куће лесковачких богаташа. Поред њих су ниске и нахерене

[12] Исто, 241-250, 255-258; Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 23-32.

[13] Драгољуб Трајковић, *Из нашег Манчестера*, (Београд 1953), 139.

[14] *Регулациони план Лесковца израђен је 1882. године, чији се један примерак налази у Министарству грађевина а једна неоверена копија код Општине лесковачке; сам град је већ просечен и тако рећи жива је слика тог плана, те говорити о непостојању плана немогуће је.* – Лесковачки гласник, бр. 52, 24. децембар 1932, 2.

уцерице лесковачке сиротиње.[15] Уместо комуналног опремања, предност се давала улагању у ширење града и његово улепшавање.

Поред комуналних проблема који су били посебно актуелни у трећој деценији прошлог века, Лесковац је имао и нерешена питања градског зеленила, јавног купатила и уређених пијаца. Иницијативе за изградњу јавног купатила јављале су се у периоду након Првог светског рата. Међутим, ова идеја потезала се само у временима предизборних кампања. Прво јавно купатило град добија 1928. године, подизањем Дечје поликлинике. У граду у периоду између два светска рата нису постојале уређене пијаце за продају прехрамбених производа. Сељаци су своје пољопривредне производе продавали на трговима у центру града који су имали функцију пијаца. Такви су били простори Главне пијаце која је била смештена на делу Главне улице око Споменика палим ратницима (на месту данашњег парка) и Широке чаршије (проширење улице испред фабрике сапуна Влајчић). Постојале су и пијаце специјализованог типа: Дрвена пијаца (данас је ту Ватрогасни дом), Кудељна (код данашње Поште), Житна (на месту данашњег Масариковог трга) и Маврена (на месту данашње Зелене пијаце).

Зелених површина у градском језгру било је несразмерно мало. Почетком двадесетих година изграђен је први парк у граду, који се налазио иза старе зграде гимназије, на месту ђубришта. Међутим, његов век није био дуг, јер је ова сређена површина сметала лесковачким индустријалцима, који су га опет претворили у отпад.[16] Најстарији градски парк био је Светоилијски, који се налазио ван града на југозападној падини Хисара, испод цркве св. Илије[17], коју је 1889. године пројектовао Светозар Ивачковић. Од 1919. године у више наврата је било покушаја да се, упркос негодовању црквене управе која је била власник те земље, овај парк уреди постављањем клупа, што је коначно остварено тек читаву деценију касније. Када је 1927. године донет законски пропис по коме је свака општина морала имати најмање пет хектара земље под шумом, општина је решила да Турско гробље претвори у парк. Тако је већ наредне године, на супротној падини Хисара, преко пута болнице, поравњан плато старог гробља и формиран парк Девет Југовића. За изглед Лесковца после Првог светског рата значајна је била и иницијатива за изградњу нове цркве, коју су 1920. године покренули грађани. Након прикупљених средстава 1922. године отпочети су радови

[15] Види фусноту у: Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, (Лесковац 1983), 259.

[16] Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, (Лесковац 1983), 245-254; Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 47-54.

[17] О цркви види: Александар Кадијевић, „О архитектури цркве св. Илије на лесковачком Хисару“, *Лесковачки зборник XXXVII* (1997), 61-64.

на изградњи цркве, по пројекту архитекте Василија Андросова. Својом архитектуром у српском националном стилу сучељавала се са суседном старом црквом тзв. Оџаклијом, грађеном да подсећа на оријенталну кућу, а заједно са њом употпуњавала архитектонску шареноликост која је била присутна у граду.

У периду између 1922-1927. Лесковац добија и прве споменике. Споменик незнаном јунаку, који је погинуо у борбама за град у Првом светском рату, подигнут је 1922. године на Хисару. Убрзо након тога приступило се припремама за подизање споменика у самом граду. На иницијативу Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу, створен је одбор за подизање споменика палим ратницима. Одбор је прихватио пројекат вајара Драгомира Арабмашића, и подигнут је споменик у облику стојеће бронзане фигуре ратника ослоњене на пушку, на великом постаменту насред Главне пијаце. Откривен је за време великих свечаности одржаних октобра 1927. године, поводом прославе педесетогодишњице ослобођења Лесковца од Турака.[18] Изглед овог дела града, оптерећеног пешачким и колским кретањима, употпуњавао је и низ угоститељских објеката стационираних на малом растојању. Око споменика су се са обе стране улице налазили, између осталих и кафана Солун, хотел Круна (касније уместо њега модеран троспратни хотел Костић) и бројне друге кафане. Кафане су играле изузетну улогу у животу Лесковчана. Поред претходно поменутих, главна састајалишта градских трговаца, занатлија, политичара и градске интелигенције биле су и кафане Париз, Касина, Плуг и друге, које су се протезале центром града и давале му оквир. Оне веће су биле главни стожери града, јер су се у њима склапали послови, преламала политичка мишљења и борбе. Биле су и седишта великог броја удружења, а исто тако, у недостатку народног дома, користиле су се у сврху одржавања неких културно-уметничких манифестација, попут позоришних представа, филмских пројекција и концерата певачких удружења.[19] Активна спортска дешавања у граду условила су и формирање терена и изградњу спортских објеката. У трећој и четвртој деценији XX века изграђена су два терена са трибинама. Соколско друштво у Лесковцу, настало 1922. године из гимнастичког друштва Душан Силни (1896), у почетку је вежбе одржавало у гимнастичкој сали и дворишту Реалне гимназије. Општина поклања друштву земљу за изградњу

[18] Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, (Лесковац 1983), 250-254; Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 41-43; Живан Стојковић, Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, (Београд 1992), 264-265.

[19] Да су кафане имале велики значај у граду даје податак да је у периоду између два светска рата у Лесковцу постојало преко сто кафана, а Сергије Димитријевић пописао је њихова имена: Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, (Лесковац 1983), 319-324.

Соколског дома, а финансијска средства за подизање зграде се прибављају у наредних пар година, да би се он коначно изградио 1930. године. Већ је наредне године дом добио и лепо уређен парк.[20]

Слике 2 и 3. Нови бетонски Главни мост и пијачни дан на Главној пијаци око споменика, крај тридесетих година XX века (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Слика 4. Снимак Команде ваздухопловства Краљевине Југославије из 1931. године (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

[20] Исто, 342-355; Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 47-54, 59-62, 79.

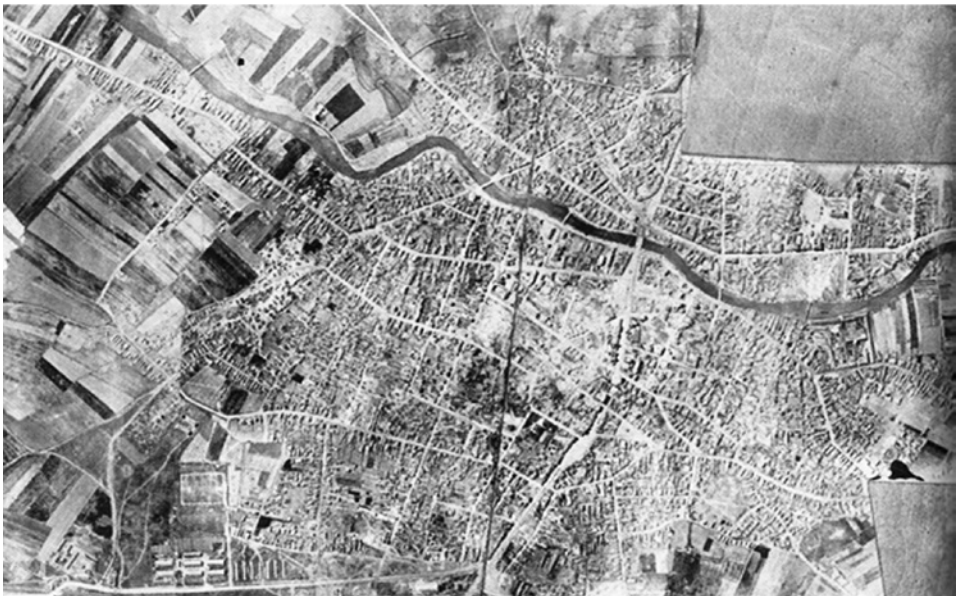

Слика 5. Авионски снимак града пре Другог светског рата (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Можемо закључити да је Лесковац у периоду од 1900. године до почетка Другог светског рата напредовао у архитектонском и урбанистичком смислу. Улице се проширују, садржај и положај градског центра формира се у односу на путне правце у земљи који су били важни за извоз произведене робе. Изградњом грађевина, претежно у стилу академизма, град је добијао нов европски изглед. Без обзира на рушење старих оријенталних кућа и ушоравање улица на почетку XX века, које је за собом носило европеизацију изгледа урбане физиономије града, у Лесковцу су стилски остале сукобљене одређене грађевине, наслеђене из периода турске градње, са фасадама нових стамбено-пословних објеката и државних институција. Бајазитова џамија, која је била на месту данашње Поште, сучељена са разним дућанима и кућама у стилу типичне градске архитектуре с почетка XX века, постојала је све до минирања од стране окупатора 1942. године. Неке куће оријентално-балканског стила, које су остале сачуване, попут Шоп-Ђокићеве и куће Боре Димитријевића Пиксле (стара зграда Народног музеја) равноправно су коегзстирале са њима и доприносиле стилској шареноликости.[21] Међутим, упркос интензивном привредном напретку, који је требало да буде основа за даље унапређивање основних услова за живот, Лесковац је био доста нездрава средина, како због нерешених комуналних питања тако и због

[21] Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 23, 25, 51-52, 99.

обиља индустријских погона који су се налазили на ободима као и у самом центру града.

Урбанистички развој Лесковца од 1945. до 1980. године

По завршетку рата било је неопходно у што краћем року обновити земљу у сваком погледу. То је подразумевало низ промена на пољима економске, политичке, социјалне, уметничке и културне стварности. Промене политичког система нужно су носиле са собом промену друштвене стварности и успостављање нових идеолошких начела у култури и уметности, која су имала своју артикулацију и у архитектонско-урбанистичкој пракси. На развој и изглед градова непосредно су утицали закони који су донети након завршетка рата, у периоду револуционарног етатизма (1944-1948) и у време успостављања радничког самоуправљања (1949-1953). То су били закони о конфискацији и национализацији земљишта и објката, према којима је друштвена својина била испред државне и приватне. Како је друштвени колектив био основна градивна јединица нове државе, а индивидуализам и инвенција у свим областима уметничког стваралаштва неприхватљиви, у новој социјалистичкој Југославији приватни сектор је ишчезао. Архитекти и урбанисти могли су радити само у окриљу државних бироа и институција. У оваквом измењеном идеолошком систему формирао се нови систем вредности, у коме је теорија и пракса предратне архитектуре била деградирана, а урбанизам готово да је служио као средство за обрачун са прошлошћу.[22] Искуство совјетских стручњака[23] било је полазишна тачка у реконструкцији градова оштећених ратом, изградњи нових индустријских комплекса и радничких насеља, обнови комуникације, решавању егзистенцијалних проблема људи. Због тога су масовно грађена стамбена насеља ниског комфора и квалитета.[24] Планска привреда била је основ друштвено-економског развоја, а регулациони планови градова његов саставни део. Задатак урбанизма био је да обезбеди правилну

[22] Донка Петковић, *Лесковац – биографија града*, (Историјски архив Лесковац 2014), 97; Александар Кадијевић, „Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године“, *Лесковачки зборник XXXIX* (1999), 209-210.

[23] Градови се формирају на новим основама у складу са идеалима друштва према којима се нестајање класних антагонизама рефлектује на урбанистичком плану у виду ишчезавања разлика између периферије и центра, резиденцијалних четврти и радничких насеља и супротности између града и села. Град се посматра као општи *социјални кондезатор*, не само по новим архитектонско-урбанистичким формама, већ и по свом друштвеном, политичком и економском садржају, по новом начину живота и новим вредностима. – Sreten Vujović, „Problem socijalističkog grada“, *Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku, god. 10, br. 39*, (Beograd 1977), 72-104.

[24] Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе IX*, (Београд 2008), 77-83.

организацију живота и рада унутар једне заједнице са перспективом њеног даљег развоја.[25] Указивало се на социјалистичку идејност архитектуре и урбанизма, која је имала за циљ стварање најповољнијих услова за живот ширих народних маса, чији би се животни стандард стално повећавао. Брисањем разлика између града и села, и центра и периферије у оквиру градова, нестале би противречности и класне подвојености које су биле тековина капиталистичког друштва прошлог периода.[26]

Оснивањем Урбанистичког завода НР Србије 1946. године, израда генералних урбанистичких планова поверена је овој институцији. У Заводу је у периоду до 1951. године израђен већи број регулационих планова за градове, рударско-индустријска насеља и нека бањска места. Циљ оснивања Урбанистичког завода био је обједињавање постојећих неразвијених урбанистичких служби и малобројног стручног кадра у јединствену организацију, која би преданим теоријским и практичним радом створила основе за даљи развој урбанизма.[27] Сходно државно-партијској политичкој доктрини, нови урбанистички планови прављени су тако да су новоизграђени објекти својим положајем скривали и бацали у засенак, а неретко и замењивали, сачувано архитектонско наслеђе предратног периода и на тај начин стварали утисак дисконтинуитета у градитељском развоју града. Такав је случај, између осталих, био и са Лесковцем.

У току Другог светског рата, Лесковац је два пута био бомбардован, приликом чега је претрпео озбиљна разарања, материјалне губитке и људске жртве. На самом почетку рата, априла 1941. године, град је доживео прво бомбардовање у својој историји. Тада је био порушен део главне улице, простор код Железничке станице и део Житне пијаце, док су индустријски објекти поштеђени. За архитектонско-урбанистички изглед и даљи развој Лесковца било је пресудно друго бомбардовање које се одиграло уочи ослобођења Лесковца, 6. септембра 1944. године. Извршили су га савезници са намером да пресеку повлачење Немаца према северу. Пет дана након овог догађаја Лесковац је дочекао коначно ослобођење. Последице су биле страховите, град је био порушен, а по штети коју је претрпео био је међу највише оштећеним у Југославији. Срушени су читави блокови зграда, улице су биле затрпане рушевинама, постојали су кратери од бомби, а била је прекинута и електрична и телефонска мрежа.28 Прво се приступило рашчишћавању улица и поправци делимично оштећених зграда које су служиле за привремено смештање људи чије су куће биле порушене.

25 Михајло Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*, (Београд 1953), 12.

26 Исто, 11-13.

27 Исто, 16-18.

28 Живан Стојковић, Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, (Београд 1992), 278-355; Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац – време прошло – време садашње*, (Лесковац 1989), 83.

Слика 6. Снимак бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године у 12 сати и 15 минута. Снимак представља тренутак бомбардовања од стране савезничке авијације. Док један бомбардер баца бомбе над градом, други лети изнад и снима облаке дима. Снимком ухваћени облаци дижу се у делу града око Железничке станице (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Слика 7. Последице бомбрадовања града 6. септембра 1944 године (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Средином 1945. године настаје и први идејни регулациони план града који пројектују архитекти Момчило Белобрк и Ратомир Богојевић.[29]

У току боравка архитекте Белобрка у Лесковцу у више наврата су организоване јавне расправе, трибине, радионице и предавања путем којих се јавност информисала о идејама и замислима пројектантског тима. У јесен исте године идејни план је био изложен на увид грађанству. Тада је наведено да пројекат треба да буде одобрен од стране власти на пролеће 1946. године када ће постати закон по коме ће се изводити сва будућа изградња. Међутим, почетком године, када долази и до оснивања Урбанистичког завода, увиђа се да реализација овог идејног плана Лесковца захтева много више од предвиђеног времена. Под изговором да се проблем стамбене изградње мора што брже решити, доноси се одлука да се отпочне са грађевинским радовима и без регулационог плана. Тада и име архитекте Момчила Белобрка нестаје са урбанистичко-архитектонске сцене Лесковца. Регулациони план града у коначној форми израђује арх. Ратомир Богојевић.

Богојевићев извештај[30] о Лесковцу у књизи Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951 након краћег уводног излагања историјско-географских чињеница, даје опис неповољног послератног стања у урбанизму града, пружа статистичке прорачуне и излаже опис плана регулације. Приликом евидентирања сачуваног архитектонског наслеђа, Богојевић следи владајућу идеологију, те грађевине у доминантним стиловима прве половине века негативно оцењује.31 Новим планом, који је обухватао просторни развој града за период од 30 година (1946-1976), предвиђена је изградња нових насеља и регулисање урбанистичких недостатака наслеђених из предратног капиталистичког периода, као што су проблем канализације и водовода, нерегулисаног тока Ветернице, рупа и бара, савременог уличног поплочања, недостатак зеленила, пијаца, тргова, игралишта. Реализација плана започета је пре његовог законског усвајања. Према статистичким прорачунима арх. Богојевић дошао је до премисе да ће се број грађана из 1945. у наредних 30 година са 19.000 повећати на 50.000 становника, а да ће сходно том порасту у наредном периоду бити изграђено 606.000 квадратних метара стамбеног простора. С тога је предвидео интензивну стамбену изградњу након реконструкције постојећег

[29] Марта Вукотић - Лазар, „Архитекта Момчило Белобрк у Лесковцу“, *Лесковачки зборник XXXIX* (1999), 219-227.

[30] Ратомир Богојевић, *Регулација градова: Лесковац*, у: Михајло Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*, (Београд 1953), 209-218.

[31] Затечену архитектонско-урбанистичку основу и град као физичку структуру оцењује као *непланског грађено и зеленашки искоришћено место*, а Начелство и цркву Св. Тројице карактерише као *примере рђаве архитектуре Србије*. – Исто, 40.

фонда и оспособљавања терена за градњу нових стамбених објеката.[32] Планом нису биле јасно дефинисане границе регулације. Највише пажње било је усмерено на регулацију саобраћајне мреже и изградњу стамбеног фонда, док су затечене архитектонске вредности маргинализоване. Иако је у извештају наведено да се новим планом задржава 90 процената старе уличне мреже, према сачуваним графичким прилозима евидентно је да се од затечене саобраћајне мреже драстично одступило. Са повлачењем новопланиране ортогоналне шеме, цела матрица доведена је у питање, а то се најдраматичније одразило на даље формирање подручја централног градског језгра.[33] Растерећење саобраћаја у граду постигнуто одвајањем транзитног саобраћаја изградњом транзитних магистрала ван града и проширивањем главних саобраћајница које су повезивале градске зоне. Несразмерно мало простора и пажње посвећено је формирању тргова и тржница. Ради лакшег функционисања било је предвиђено дислоцирање неких садржаја (дислокација болничког комплекса на југо-источну падину Хисара, измештање сточне пијаце из центра града, размештање спортско рекреативних центара, сајмишта, хиподрома и аеродрома на перферију града, лоцирање новог гробља на северу брда). Ширење стамбене зоне предвиђено је било према југу и западу.

Због несташице станова паралелно са израдом генералног урбанистичког плана, арх. Богојевић радио је и детаљан план за јужни део града, за који је била предвиђена изградња новог тзв. Радничког насеља (у Подворцу). Двадесет и пет зграда изведено је по истом пројекту, чије архитектонско решење карактерише социјалистичка естетика бледог функционализма и монотоног понављања форми. Према урбанистичком плану одређене су и локације неких јавних објеката – Поште, Гимназије, Дома синдиката, Војне команде, Дома ЈНА, Осмоспратнице (Дом предузетника).[34]

Иако је план био предвиђен за период од 30 година, већ средином педесетих увиђали су се проблеми његове примене и спровођења. Идејна замисао плана била је амбициозна у односу на стварне могућности града у тим годинама. Многи проблеми, попут поплочавања улица, нерегулисане канализације и водовода, замене пропалих дрвених мостова, размештања разних функција у одређеним деловима града, у наредних осам година нису решени, а уз то су се јавиле и потешкоће због мањка стамбеног простора веће густине насељености и малверзација и нелегалне стамбене изградње које су узимале маха. Планским концептом тоталне реконструкције рушило се градско језгро, у коме је постојао најквалитетнији грађевински фонд. Из

[32] Исто, 35-46.

[33] Донка Петковић, *Лесковац – биографија града*, (Историјски архив Лесковац 2014), 98-100.

[34] Исто, 102-103, 107.

тих разлога је 1956. године уследила ревизија генералног урбанистичког плана. Тада је усвојен нови урбанистички план Лесковца за период његовог развоја од 20 година који је радио Атеље за архитектуру и урбанизам – Београд, са главним пројектантом архитектом Видом Врбанићем. Примена овог плана трајала је 16 година и притом је било знатних одступања.

Слика 8. План Лесковца из 1948. године (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Нови план је за разлику од претходног имао јасно дефинисане границе. Источно од пруге, први пут је назначена траса аутопута Братство-јединство (реализован 1959-1960. године), чиме је била одређена источна индустријска зона. У северној зони формирају се комплекси текстилне и прехрамбене индустрије, а зоне становања источно и западно од реке. Крајем 1961. године формирана је градска урбанистичка служба Завод за урбанизам. Већ је почетком наредне године Завод расписао општејугословенски конкурс за уређење центра града, уз наглашавање изграђених и започетих објеката који су представљали услов пројектовања. Од сто пристиглих радова ни један није био задовољавајући. Највећа недоумица учесника конкурса било је задржавање, односно измена уличне мреже у градском центру. Реализација нове саобраћајне мреже зависила је од великих новчаних средстава којима град није располагао, с обзиром на то да је морала да се формира на већ изграђеним површинама. Са друге стране, није се приступило разради

детаљних планова, већ се изградња одвијала у оквиру створених услова у граду, супротно идејном урбанистичком плану. Ревидираним планом скраћена је Велика улица (Булевар Маршала Тита, данас Булевар ослобођења), која се уместо код болнице завршавала уливањем у попречну Нишку улицу.35 Због великих миграција сеоског становништва у град јавио се дефицит у стамбеном фонду. Слободне неизграђене површине на периферији града које су биле намењене колективној стамбеној изградњи, показало се да нису биле погодне за изградњу, због комуналне неопремљености која је захтевала велика средства и време. Због стамбене кризе превагнула је одлука да се колективна стамбена изградња веће густине насељености премести у ужу градску територију, тамо где је планом било зацртано индивидуално становање. Тако долази до подизања солитера и стамбених блокова у строгом центру града. И друге функције мењају своју локацију: у зони становања формира се текстилни сајам, у индустријској зони формира се стамбено насеље (Поп-Мићино насеље), а у зони становања гради се хемијска индустрија Здравље. У целини узевши, план из 1956. године је због обимног одступања даље био неприменљив.36

Због таквих околности Завод је приступио изради новог урбанистичког плана 1972. године. У кратком образложењу плана констатовано је да се у минулом периоду, због недостатка материјалних средстава за реализацију, доста одступало од примене претходних планова. Новим планом извршена је валоризација претходног регулационог плана из 1956. године и процењене су потребе просторног развоја града за период од 20 година (1972-1992), у коме се очекивао пораст становништва на 70.000. Реконструкција великог дела градског ткива подразумевала је замену затеченог грађевинског фонда новоградњом у виду система колективног становања. Због мале разгранатости мреже водовода, канализације и осталих комуналија наставило се са градњом солитера у најужем центру града.37 Почетком седамдесетих година изграђена је зграда робне куће која је коначно преусмерила ток старе чаршије и довршила формирање Велике улице.38 Овај план је, заправо, следио већ утабане стазе и путеве развоја прокрчене претходним урбанистичким плановима. Настављено је са систематским уништавањем архитектонског и урбанистичког наслеђа и идејом тоталне реконструкције града.

Генерални урбанистички планови за град Лесковац почивали су на принципу замене а не на идеји обнове затеченог градитељског фонда.

35 Исто, 105-116.

36 *Просторни развој Лесковца после рата до данас: Измена и допуна Генералног плана до 2010.год.*, Завод за урбанистички развој Лесковац, 2010.

37 *Исто.*

38 Донка Петковић, *Лесковац – биографија града*, (Историјски архив Лесковац 2014), 164.

Све је било формулисано као рад од посебног друштвеног интереса, за опште добро и улагање у будућност. То су, у односу на могућности града, били пројекти огромних финансијских, урбанистичких и архитектонских размера. Негирањем наслеђене матрице градског језгра и вишедеценијским брисањем историје нанета је огромна штета граду. Неговањем идеје тоталне реконструкције градског центра, уобличене крајем пете деценије XX века, Лесковац је претворен у град са потпуно неусклађеном урбанистичко-архитектонском структуром.[39]

Слика 9. Некадашња Нова улица завршавала се палатом Сотира Илића, која је након изградње Северног блока изгубила свој доминантан положај (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Закључак

Свако раздобље носи са собом промене условљене друштвеним, економским, политичким и другим околностима. Те промене се најевидентније манифестују кроз архитектуру и урбанизам, који дефинишу наше животно окружење. Хронолошки гледано, од доношења првог урбанистичког плана крајем XIX века па до последњих разматраних планова у овом раду, у Лесковцу се настојало избрисати архитектонско и урбанистичко наслеђе

[39]Исто, 127-130; Александар Кадијевић, „Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године“, *Лесковачки зборник XXXIX* (1999), 215.

сваког претходног историјског раздобља. У првој половини прошлог века брисали су се трагови оријенталног урбанистичког модела и тежило се успостављању новог ортогоналног, који је био по узору на европске градове. У том духу више се пажње посвећивало естетском моменту, док су многи други аспекти урбанистичког планирања занемаривани, што је утицало на опште хигијенско стање у граду. Иако су финансијски услови пре Другог светског рата били много повољнији за решавање урбанистичких проблема, заинтересованост богатијих појединаца и градске управе није била довољна. Након озбиљних оштећења која је град претрпео током другог бомбардовања 1944. године, држава је отпочела са израдом нових планова и тоталном реконструкцијом града. Тада се настојало избрисати или што је више могуће маргинализовати архитектонско и урбнистичко наслеђе предратног капиталистичког периода. Због исувише амбициозних подухвата предвиђених планом из 1946. године, дошло је до великих одступања са којима се наставило и касније. То је довело до формирања градског језгра у коме је очигледан архитектонски и урбанистички дисконтинуитет, због чега град данас нема стилску јединственост и складност нити ваљану урбанистичку форму.

Слика 10. У првом плану је кућа која је преживела бомбардовање 1944. године. Срушена је почетком педесетих година јер је преко асфалтирана нова Велика улица (Булевар Маршала Тита, данас Булевар Ослобођења)

Слике 11. Новоизграђене стамбене зграде око цркве Св. Тројице, шездесете године XX века (Народни музеј у Лесковцу, збирка фотографија)

Библиографија

Максимовић, Бранко, Урбанизам у Србији, Београд 1938.

Трајковић, Драгољуб, Из нашег Манчестера, Београд 1953.

Митровић, Михајло, ур., Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951, Београд 1953.

Ћирић, Јован, „Урбано и архитектонско наслеђе у ужој Србији и данашња изградња“, Лесковачки зборник VII (1967), 55-63.

Vujović, Sreten, „Problem socijalističkog grada“, Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku, god. 10, br. 39, (Beograd 1977), 72-104.

Димитријевић, Сергије, Историја Лесковца и околине (1918-1928), Лесковац 1983.,

Кражић, Ненад и Живан Стојковић, Лесковац – време прошло – време садашње, Лесковац 1989.

Стаменковић, Радмила, „Архитектура Широке чаршије у Лесковцу“, Лесковачки зборник XXXI (1991), 101-115.

Стојковић, Живан, Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Београд 1992.

Ђурђевић, Марина, „Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата“, Лесковачки зборник XXXV (1995), 61-68.

Кадијевић, Александар и Срђан Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Народни музеј, Лесковац 1996.

Кадијевић, Александар, „О архитектури цркве св. Илије на лесковачком Хисару“, Лесковачки зборник XXXVII (1997), 61-64.

Кадијевић, Александар, „Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године“, Лесковачки зборник XXXIX (1999), 209-218.

Вукотић - Лазар, Марта, „Архитекта Момчило Белобрк у Лесковцу“, Лесковачки зборник XXXIX (1999), 219-230.

Тошева, Снежана, „Прилог проучавању рада Светозара Јовановића старијег у југоисточној Србији“, Лесковачки зборник XXXIX (1999), 123-134.

Клеут, Иван, „О историји и архитектури старе зграде лесковачке гимназије“, Лесковачки зборник XLVII (2007), 278-281.

Кадијевић, Александар, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, Наслеђе IX, (Београд 2008), 75-88.

Попадић, Милан, „Нови улепшани свет: социјалистички естетизам и архитектура“, Зборник матице српске за ликовне уметности 38, (Нови Сад 2010), 247-260.

Петковић, Донка, Лесковац – биографија града, Историјски архив Лесковац 2014.

Извештаји:

Просторни развој Лесковца после рата до данас: Измена и допуна ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА до 2010.год., Завод за урбанистички развој Лесковац, 2010.

Штампа:

Лесковачки Гласник, бр. 52, 24. децембар 1932.

Summary

Jana Gligorijević

THE DEVELOPMENT OF URBANISM IN LESKOVAC FROM 1900 UNTIL 1980.

This paper deals with the development of urbanism in Leskovac during the period of the liberation from the Turks until 1980. The paper is divided into two chronological units that are referring to large changes of city urbanism that have taken place according to social, economic, political and other circumstances. Chronologically speaking, from the implementation of the first urban plan at

the end of XIX century until the usage of recent plans discussed in this paper, in Leskovac there has been a custom of erasing the urban heritage of every previous historical period. The first part of the paper analyzes the urban development of the first half of XX century, which relies on the urban plan of architect Wilhelm Bader established in 1882. With this plan, based on European models, the oriental architectural and urban heritage of the city has been completely changed.

Despite a well-developed industry and wealth of one part of the population, by the beginning of World War II, more attention was paid to the aesthetic beautification of the city rather than addressing important urban issues, such as sewage, water supply, regulation of roads, development of parks, etc. Then, in the second half of the work, urban solutions of the other half of the century will be analyzed. After a serious damage that Leskovac suffered during the second bombing in 1944, the state began with the development of new plans and started a total reconstruction of the city. The idea with this new plan was to delete, or, as much as possible to marginalize urban and architectural heritage of the pre-war capitalist period. With the establishment of the Institute for Urban Planning of People's Republic of Serbia in 1946, Leskovac got a new urban plan, created by the architect Ratomir Bogojevic.

Because of the lack of financial resources and enough time for realization, this project was too ambitious, and it was followed by many exceptions which continued in later plans. This led to the formation of the urban core, where the architectural and urban discontinuity is obvious, which is why the city today has no stylistic unity and coherence as well as proper urban form.

Александра Стаменковић
докторанд,
Филозофски факултет у Београду
Катедра за Историју архитектуре

УДК 728.3(497.11)
72.01:111.853(497.11)"18/19"

ТОНКИЋЕВА ПАЛАТА И ЊЕНО МЕСТО У АРХИТЕКТУРИ МЕЂУРАТНОГ СРПСКОГ АКАДЕМИЗМА

АПСТРАКТ:Међуратни период у архитектури Србије одликује велики број различитих стилских усмерења. У жељи да се међусобно разликују, архитекти нису зазирали од оптерећивања фасада нагомилавањем мотива или мешања историјских стилова на бази академски конципираних грађевина. Током већег дела овог периода зидани су објекти који припадају академском еклектицизму, а од краја тридесетих година и безорнаменталној модерној архитектури. Познатији домаћи архитекти ангажовали су се на осмишљавању пројеката за најрепрезентативније јавне и стамбене објекте широм Краљевине Југославије. Посредством Београда као престонице, градитељски утицаји из иностранства почињу да се примећују и у архитектури других мање или више развијених провинсцијских градова, финансираној од стране богатијих слојева становништва. У праћењу општих одредница развоја академске српске архитектуре, Тонкићева палата, данас познатија као хотел Дубочица, добија одређено место и у том контексту биће тумачена њена визуелна представа.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: академизам, Лесковац, Тонкићева палата, Дубочица, наручилац, Манојловић-Азриел, међуратни период, прислоњени стубови, угаони ризалит

Нова култура становања, као последица престоничког утицаја, подстакла је изградњу новог животног простора припадника пословне елите током двадесетих година прошлог века у Лесковцу.[1] Палату, како су је својевремено називали Лесковчани, је 1937. године подигао индустријалац Милан Поповић Тонкић[2] на породичном имању оца, Антонија Тонке Поповића[3] на углу некадашњих улица Краља Петра и

[1] А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996, 75

[2] Милан Поповић Тонкић је био сувласник фабрике вунених тканина, гајтана и плетива „Јовановић и Поповић" у Грделици. Извор: http://leskovackevesti.rs/hotel-dubocica-tonkiceva-palata/

[3] Антоније Поповић је један од оснивача лесковачке текстилне индустрије и партнер у првој фабрици текстила *Поповић, Илић и Компанија*. Извор: Д. Стојковић, „Архитектура палате Милана Поповића-Тонкића у Лесковцу, *Лесковачки зборник*, XLIII, Лесковац, 2003, 208.

Цара Николаја (данас Булевара ослобођења и 11. октобра) у самом центру Лесковца. Грађевина је мешовите, стамбено- -пословне намене. Има приземље и три спрата. Простор у приземљу је био предвиђен за дућане (апотеку, продавницу штофова и кројачку радњу), док су спратови уређени у станове (први спрат за Милана, а други и трећи за његове синове, Бору и Војкана).[4] Плац није био великих димензија, па је Милан купио суседне парцеле, на којима су биле кафана и стовариште старог гвожђа „Жишић".[5]

По типологији и примењеним градитељским мотивима, Тонкићева палата се сврстава у најрепрезентативније стамбене објекте у Лесковцу из међуратног периода. Једно је од остварења београдског пројектантског атељеа Манојловић-Азриел,[6] изведено у маниру академског схватања архитектуре с краја четврте деценије 20. века. Пројект нема много сличности са грађевинама из опуса ове двојице истакнутих градитеља, па је претпоставка да је ова архитекутра искључиви израз жеље наручиоца.[7]

Прочеље палате указује на класицистичку архитектонску матрицу обогаћену прилозима ренесансе.[8] Иако је хронолошки изграђена у завршној фази академизма, када доминира монументализам сагласан са тоталитарним политичким идеологијама, одликује се уобичајеном академистичком морфологијом на шта указује наглашена архитектонска декорација у виду прислоњених стубова и пиластара, подеоних појасева, кордонског венца, балустраде и балкона.

Аутори су се доследно придржавали прецизних академских упутстава у обликовању статичних, затворених волумена, наглашавајући тешку рустику приземних зона и пластичност средњег волумена. Изнад зоне рустично обрађеног приземља, протеже се средња перфориана зона зграде. Прелаз између њих наглашен је балустрадом и постољима прислоњених стубова на угаоном делу, односно пиластара на бочним фасадама. На другу зону надовезује се богато обрађени кровни венац, ослањајући се на капителе прислоњених стубова и пиластара. У свакој водоравној зони понављају се исте форме, прозори са једноставним каменим оквирима од којих је доњи незнатно наглашенији, и балкони на крајевима бочних кракова остварујући правилност у артикулацији појасева.

Вертикалном поделом на траке доследно је евоциорана уравнотеженост академских склопова. Правилан миран ток хоризонтално потенцираних

[4] http://leskovackevesti.rs/hotel-dubocica-tonkiceva-palata/

[5] Д. Стојковић, *нав. дело*, 209.

[6] О обимном опусу пројектантског двојца Манојловић и Азриел погледати:Б. Максимовић, *Изложба Групе архитеката модерног правца у Београду*, БОН 3, Београд 1933, 230; Г. Гордић, „Биографије", у: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд 1972, 136; З. Маневић, „Новија српска архитектура", у: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд 1972, 24, 26; У. Мартиновић, *Модерна Београда*, Београд 1972, 25, 74, 77, 83 итд.

[7] Д. Стојковић, *нав. дело*, 209; А. Кадијевић, С. Марковић, *нав. дело*, 44.

[8] А. Кадијевић, С. Марковић, *нав. дело*, 44.

ритмова нарушава заобљени угаони тракт разуђеног подужног волумена. Угаони тракт третиран је као главни мотив ове архитектуре и конципиран је као ризалит у облику полуваљка који излази из равни фасаде, али визуелно спаја леви и десни фронт. Осим обликовог наглашавања угаоног ризалита, веома упечатљив израз вертикалне перфорације у том делу палате су масивни „псеудоантички прислоњени стубови, карактеристичан облик постакадемске архитектуре“.[9]

Иако упадљиво, полукружно решење угла по формалној одмерености не одудара од осталих делова палате. Фасаде које излазе на Булевар ослобођења и Улицу 11. октобра одликују изразито масивне и затворене контуре и врло уједначена употреба пластичног репертоара. Уместо прислоњених стубова, на бочним фасадама пиластри са идентично обрађеним капителима одвајају вертикалне волумене. Као естетски мотив, у смислу „разбијања“ прилично једноличне структуре, визуелну дефиницију последњих вертикалних појасева, и левог и десног прочеља, употпуњавају истурени правоугаони балкони. Једина разлика у изгледу ова два фронта примећује се у постављању удвојених прозора, у низу један изнад другог, на благо истуреном ризалиту у оквиру фасаде која гледа на Булевар.

И у третману завршетка елевације осећа се доследност академској традицији. Китњасти кровни венац са упечатљивим конзоластим жлебовима јако је истурен у односу на доњи део палате те оставља прилично рогобатан утисак због наглог прелаза између средње и завршне зоне. С друге стране, наглашена пластичност делује као логична кулминација овакве елевације, јер је сваки волумен јасно дефинисан перфорацијом зидног платна, чиме је постигнута засебност сваког дела у јединству целине.

Поштовање академских канона примећује се и у студији основа палате. Иако је структуралност грађевине подређена ефекту спољних облика, преовладавајућа симетричност, органска повезаност и разговетност композиције са истакнутим главним мотивом могу се препознати у сачуваним нацртима.

Тонкићева палата је конципирана као компактно здање унутар којег је наглашена централна позиција угаоног мотива. У техничком смислу грађевина се ослања на устаљене масивне академске системе зидања и традиционалне грађевинске материјале, са препознатљивом оплатом од вештачког камена и носећим конструктивним елементима од армираног бетона. Конструкцијом и начином градње, квалитетом употребљених материјала, начином њихове употребе и функционалном организацијом простора у односу на локални контекст, била је веома модерна.[10]

---

[9] А. Кадијевић, С. Марковић, *нав. дело*, 44.

[10] П. Хаџи-Јованчић, *Европеизација српског манчестера 1918–1941*, Београд, 2010, 9–12: http://www.sepa.gov.rs/download/odrziviRazvoj/evropeizacija.pdf

По својој форми, маси, волумену, структури, материјалима и конструктивним и техничким детаљима, ова палата је надмашила и локални контекст и програм у оквиру ког је подигнута. Другим речима, облик, план, форма и величина јесу аспекти изведени из одређених актуелних академских образаца, али је у овом случају на њих више утицала компонента естетске организације која потиче од наручиоца. Сходно томе не треба да чуди што на њој нема ниједне карактеристике типичне за обејкте резиденцијалне, породичне намене и што много више подсећа на јавне управно-административне зграде.[11]

Извор: sr.wikipedia.org

Свеприсутност архитектуре у дневном окружењу, њен визуелни, психолошки и употребни значај утичу и на њене културно-историјске вредности. Друштвени преображај и развој индустрије утицали су и на другачије посматрање архитектуре. Важност сврхе изградње подстакла је појаву оних наручилаца који су тежили да створе нешто ново у архитектури из два разлога: да дају израз, карактер и обележје и да створе нешто што ће бити угодније, удобније и што ће одговарати потребама савременог живота. Једнако важна била је и способност индивидуалних архитектонских пракси да апсорбују различите идеологије и да те, неретко, контрадикторне захтеве артикулишу у конзистентне градитељске пројекте. Из перспективе данашњег социјалног окружења, за разумевање одређених градитељских

[11] А. Кадијевић, С. Марковић, *нав. дело*, 45.

образаца, неопходно је посматрање многих одредница које су дефинисале позицију архитектуре и њен израз, и у дискурсу традиције и у дискурсу модерности. Ако се ослонимо на тумачење архитектуре као „вида технике произвођења простора“,[12] Тонкићева палата има све елементе одреднице идентитета простора индустријски развијене средине која је покушала да испрати дешавања на престоничкој уметничкој сцени.

ЛИТЕРАТУРА

Кадијевић, А., Марковић, С., *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац: Народни музеј, 1996.

Кадијевић, А., *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд: Грађевинска књига, 2005.

Кадијевић, А., „Терминологија српске архитектонске историографије: Академизам“, *Архитектура* 91, Београд-Подгорица 2005, 14.

Стојковић, Д., „Архитектура палате Милана Поповића-Тонкића у Лесковцу, *Лесковачки зборник*, XLIII, Лесковац, 2003, 205–212.

Хајдегер, М., *Предавања и расправе*, Београд: Плато, 1999.

Хаџи-Јованчић, П., *Европеизација српског манчестера 1918–1941*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2010, 9–12:

http://www.sepa.gov.rs/download/odrziviRazvoj/evropeizacija.pdf (приступљено 11. 3. 2016.)

Веб:

http://leskovackevesti.rs/hotel-dubocica-tonkiceva-palata/

Summary

Aleksandra Stamenković

TONKIC’S PALACE

During the interwar period, architecture in Serbia is characterized by a number of different stylistic directions. In order to differentiate, architects are not scared of overloading the façade, accumulating the motives or mixing historical styles drafted on the basis of academic buildings. Usually building belonged to academic eclecticism, but since the end of the thirties architects started practicing non ornamental modern architecture. Well known local individuals were involved in designing projects for the most representative

[12] М. Хајдегер, *Предавања и расправе*, Београд, 1999, 13.

public and residential buildings throughout the Kingdom of Yugoslavia. The architectural influences from abroad are starting to be noticed in the architecture funded by the wealthier strata of the population in Belgrade as capital but also in other more or less developed provincial cities. Following the general guideline development of Serbian academic architecture Palace of family Tonkić, now known as the hotel Dubočica, received a certain place. This article interpreted its visual representation considering this mentioned context.

Ана Кнежевић
Студенткиња мастер студија
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет у Београду

УДК 725.22(497.11)
72.071.1 Ђокић А.

СТАМБЕНО-ПОСЛОВНА ЗГРАДА ОБЈЕКТИВ – ЗАВРШНО ОСТВАРЕЊЕ АЛЕКСАНДРА ЂОКИЋА (1936-2002)

АПСТРАКТ: Рад актуализује архитектуру недовољно коментарисане стамбено-пословне зграде Објектив у Београду као сегмента обимног опуса знаменитог српског архитекте Александра Ђокића (1936-2002), пореклом са југа Србије. Детаљно се разматра архитектонски склоп грађевине и њен урбанистички положај на периферији Београда. На основу анализа и компарација са претходним делима, то последње Ђокићево остварење издваја се у његовом целокупном опусу. Комплексношћу архитектонског израза стамбено-пословна зграда Објектив омогућава да се њен склоп повеже са уметничким правцима као што су романтизам, неоекспресионизам и постмодернизам.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Зграда Објектив, Александар Ђокић, романтизам, неоекспресионизам, постмодернизам.

УВОД: ЂОКИЋЕВО ФОРМИРАЊЕ И СПОЉНИ УТИЦАЈИ

Архитекта Александар Ђокић рођен је 1936. године у Београду, где су се почетком века његов отац Никола Ђокић и мајка Анка доселили из Лесковца и Врања.[1] Као архитекта јужњачког порекла, израдио је бројне реализоване и нереализоване пројекте за различите градове и места широм земље и у иностранству, укључујући и нереализован пројекат урбанистичког решења реконструкције градског центра Лесковца из 1962. године.[2] Предмет истраживања овог рада јесте његов последњи реализовани пројекат, стамбено-пословна зграда Објектив у Београду, због чега је преглед ствралачког опуса архитекте кратак, ослоњен на неколико репрезентативних примера и усмерен ка настанку, одликама и анализи управо његовог последњег реализованог пројекта.

Александар Ђокић (слика 1) дипломирао је на Архитектонском факултету у Београду 1960. године, затим је радио у пар различитих

[1] З. Маневић, *Александар Ђокић*, BMG, Београд 1995, 14.
[2] З. Маневић, *н.д.*, 177.

Слика 1. Александар Ђокић (преузетоиз монографије Зорана Маневића)

архитектонских бироа, стварајући разне појединачне и урбанистичке пројекте. Током 1968. и 1969. године, Ђокић је био у Аману, престоници Јордана и усавршавао се као стручњак Техничке помоћи. По повратку у Србију, наставио је самосталну пројектантску делатност у више различитих бироа, све до 1992. године, када је оснивао сопствени архитектонски биро под називом Романтична архитектура.[3]

На почетку каријере Ђокић је сарађивао са различитим уметницима. Један од њих је и Светислав Личина, са којим је радио на реконстуркцији Смедеревске тврђаве, која је за Зорана Маневића, писца монографије о архитекти, „одлучујући блиски сусрет са историјом и националном културом који ће се као лајтмотив провлачити кроз читав Ђокићев опус.“[4] И сам архитекта потврђује то размишљање у интервјуу објављеном у часопису „Ликовни живот“ бр. 59-60 из 1996. године у коме сматра да је наше средњовековно градитељство имало превагу над осталим утицајима, када је реч о његовом раду. За њега су „средњевековни објекти монументалне грађевине за које се знао наручилац и које су својом величином и изгледом требале да задиве, да привуку и да се допадну.“[5] У истом интервјуу Ђокић помиње да је био инспирисан и нашим народним стваралаштвом, посебно ћилимарством. Сарадњу је остварио и са вајаром Момчилом Крковићем, захваљујући коме се у каснијим његовим делима одражава скулпторско моделовање и због кога је понекад тешко разлучити границу између

[3] О личности, делу, школовању и каријери Александра Ђокића: З. Маневић, *Александар Ђокић*, BMG, Београд 1995.

[4] З. Маневић*, н.д.,* 17.

[5] A. Kadijević, „Osvrt na pređeni put, razogovor sa arhitektom Aleksandrom Đokićem“, Prilog proučavanju ličnosti i dela naših vodećih savremenih graditelja, u: *Likovni život 59-60* (Zemun, februar/maj 1996), 93-98.

архитектуре и скулптуре. Битно је овде опет поменути размишљање самог Ђокића који каже:

„Дружећи се и радећи са вајарима боље сам знао како се припрема глина, него цртаћи сто, и како се држи шпакла него радиограф, како се ваја скулптура него исцртава пројекат. То ме је ослободило функционалистичких канона који су шездесетих година били неприкосновени и разраде пројеката који су били обавезни за готово све младе приправнике.“[6]

У радовима Александра Ђокића може се запазити да он прихвата авангардна кретања у светској архитектури, да користи романтичан метод у комбиновању облика, као и шокантни ефекат меморијала.[7] Читаву деценију у годинама између 1960. и 1970. Александар Ђокић посветио је меморијалној архитектури и урбаном планирању.[8] Бројни трагови меморијалне архитектуре, као и меморијалног круга (курзив ауторке), осетиће се у његовим каснијим пројектима.[9] Даља периодизација његовог рада, обухвата деценију 1970-1980. у којој је највише пројеката у духу светске авангарде, док у годинама после 1980. Маневић види и утицаје локалне градитељске традиције, као и приближавање одређеној синтези уметности.[10]

Забележено је да Ђокић, по сопственом казивању, памти и издваја дела двојице познатих архитеката, две „велике провокације светске архитектуре: Рајтов (*Frank* Lloyd Wright) музеј Гугенхајм (*Guggenheim)* настао у периоду од 1943. до 1959. и Утзенову (Jørn Oberg Utzon) Оперу у Сиднеју (конкурс завршен 1957). Реч је о грађевинама у којима су „круг, спирала, сферни исечак у основи идеје о форми, што ће и са неколико кључних Ђокићевих остварења бити случај.“[11] Генеза круга као основног елемента у формирању архитектонског облика у делима Александра Ђокића, по свему судећи, потиче из искуства у пројектовању меморијала, али и захваљујући утицајима који су на архитекту имале ове две светски познате грађевине. Поред тога, корене Ђокићеве фасцинације кругом можемо повезати и са његовим размишљањем о ренесансној архитектури и њеном утицају на његова дела, у којој су, круг, правоугаоник, квадрат, коцка и троугао били примарни елементи који су се у одређеном реду и законитости најчешће примењивали у архитектонским композицијама, али су, по његовом мишљењу, ипак кружне форме биле доминантне.[12]

---

[6] A. Kadijević, *n.d*., 93-98.

[7] З. Маневић*, н.д.,* 17.

[8] Исто, 37.

[9] Исто, 37.

[10] Исто, 37.

[11] D. Živković, *Aleksandar Đokić - Pogled kroz*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd 2002, 30.

[12] A. Kadijević, *n.d*., 93-98.

СТВАРАЛАЧКИ ОПУС АЛЕКСАНДРА ЂОКИЋА

Градитељски опус Александра Ђокића трајао је читаве четири деценије и у себи садржи бројне реализоване и нереализоване пројекте, међу којима би се, као репрезентативни, могли издвојити следећи:

- нереализовани пројекат за пословни објекат у Сремској улици у Београду из 1970. године;
- трафо-станица Филмски град у Београду (1977-79);
- Кућа југословенско-норвешког пријатељства у Горњем Милановцу (1981-1987);
- Клуб ЈНА у Тивту, са Б. Ђунисијевићем и Д. Тешићем (1985-1989).13

У првом од наведених пројеката може се приметити утицај сарадње са вајаром Крковићем, скулпторски осећај за обликовање форме, креирање основног архитектонског облика помоћу спирале, али и одређена постмодернистичка критика модернизма кроз градитељску праксу. У другом пројекту, трафо-станици Филмски град, монументалност је дата једном уобичајеном објекту, што архитекти омогућава да иза овог дела стоји као индивидуални стваралац. Најчешће означена као „антологијско дело српске архитектуре“[14] и као „урбистичко-сценографска алузија на катедралу са својим ’контрафорама’, која успева да трансформише снагу заборављене симболичке форме“[15] ова грађевина својом ефектном спољашњошћу успешно доминира местом на коме се налази. По речима Александра Кадијевића, композиција трафо-станице Филмски град користи експресивне могућности круга, ваљка и лука, спајајући их у једну необуздану целину, романтичарску по природи, која се опире канону „праве линије“ комбинујући традиције футуризма и експресионизма.[16]

Кућа југословенско-норвешког пријатељства сјајан је пример деконструкције и декомпозиције, које су код Ђокића најчешће вид спонтане реакције, којих ни он сам није свестан.[17] Он деконструише, спаја неспојиво,

[13] Више о целокупном градитељском опусу архитекте Ђокића: З. Маневић, *Александар Ђокић*, BMG, Београд 1995.

[14] З. Маневић, *н.д.,* 44.

[15] D. Živković, *n. d.,* 20.

[16] A. Kadijević, „Expressionism and Serbian Industrial Architecture“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* br. 41, (Novi Sad 2013), 110.

[17] D. Živković, *n.d.,* 28; Поводом несвесних деконструктивистичких потеза у архитектури, по речима Дејана Живковића, треба поменути и изјаву самог архитекте у интервјуу објављеном у часопису „Ликовни живот“ бр. 59-60 која гласи: „Богу хвала што ме није захватио најновији талас деконструктивизма.“ Живковић шире објашњава: „Деконструкција и декомпозиција (дакле, пре него што смо их, било као процесе, било као методе, осетили у нашој свакодневици и градитељској пракси) јављају се код Александра Ђокића као вид *спонтане реакције*, (курзив ауторке) а

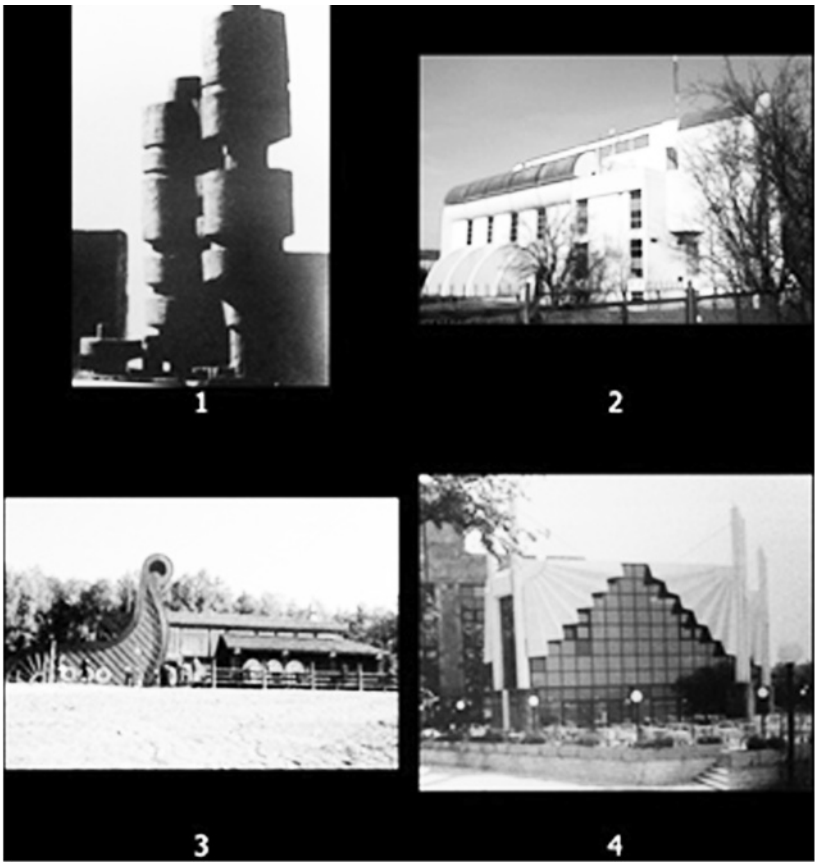

Слика 2. Ђокићеви ранији радови: 1. Пословни објекат у Сремској, 2. Трафостаница Филмски град, 3. Кућа југословенско-норвешког пријатељства, 4. Клуб ЈНА (преузето из монографије о Александру Ђокићу аутора Зорана Маневића)

разграђује типичну шумадијску кућу и норвешки брод, подсећајући нас поново, на модерни захваљујући заборављени симболизам.18 Клуб ЈНА у Тивту представља романтичну интерпретацију укотвљених бродова и њихових полуспуштених једара. У говору одржаном поводом отварања изложбе посвећене Александру Ђокићу, 2002. године у Музеју примењених уметности, архитекта Михајло Митровић, издвојивши сва наведена дела, указао је на њихову асоцијативност, алегоричност, доминацију простором и ликовну експериментику.[19]

да их, чини се, као дефинисаних појмова, ни он сам, иако их користи, није свестан. Интересантно је да његове покушаје стварања сопственог метајезика, стручна јавност прати са интересовањем и благонаклоно. Та његова игра збуњује колико и провоцира, али и стимулише.“ (D. Živković, *n. d.,* 28)

[18] D. Živković*, n.d.,* 28.

19 Из говора М. Митровића поводом отварања изложбе „Поглед кроз – Александар

На основу изабраних репрезентативних примера из читавог стваралачког опуса архитекте Александра Ђокића примећују се различити утицаји и карактеристике које нам омогућавају да његова дела сагледамо у оквирима постмодернизма и романтичних и експресионистичких тенденција у архитектури. Као и већина постмодерниста, Ђокић тежи да уметности да другачију делотворност осим саме естетике, која је једна од основних одлика модерне. Ревизијом модерне, и поучен њеним искуством, он архитектури, поред функције, жели да врати границе које јој омогућавају и фикцију, садржај, поруку, слободан уметнички језик. Његова „игра са екстремима архитектуре“[20] уједно збуњује, провоцира и стимулише. Многи су покушали да га прате, али нису успели да издрже „притисак слободе“,[21] што доприноси доказу да је његова архитектура снажан пример индивидуалног, романтичарског стварања. Још на самом почетку своје градитељске каријере, Ђокић је истраживао однос артифицијелног и природног, архитектонске форме и пејзажа, експериментисао је и маштао, као подстицај својим делима доживљавао дела светске или домаће културне баштине[22] што га сврстава у групу романтичарски опредељених архитеката. Он сам, поред већ наведених утицаја средњовековног градитељства, ћилимарства, ренесансног круга и Утзена и Рајта, помиње и романтизам који је за њега био изразита супротност принципима савремене архитектуре, јер истиче машту, осећајност и индивидуалност, за разлику од функционализма, који, на основу максима Саливена (Louis Henry *Sullivan)* „облик је резултат фунцкије“ или Мис ван дер Роа (Ludwig *Mies van der Rohe)* „мање је више“ производи рационалне, али безличне и монотоне насеобине широм света.[23] Доминантна присутност утицаја романтизма у Ђокићевом делу и раду посебно се очитује и у избору имена архитектонског бироа – Романтична архитектура, који и данас функционише под истим називом.

Насупрот модерној доследности, постмодерни плурализам Александра Ђокића има тенденцију ка носталгији, ка историзирајућем повратку, ка поновном освајању средстава приказивања у архитектури да би се путем њих предочили садржаји. Често се у његовим делима запажају ромбови, за које је он највероватније инспирацију проналазио у народном ћилимарству, и кругови, чија симболика омогућава романтична понирања у свет вечних

Ђокић“ у Музеју примењених уметности, у: *ARD review 27* (ur. M. Čanak), Biro za arhitektonsko projektovanje, istraživanje i edukaciju “ARD”, (Beograd 2002), 17.

[20] Исто, 42..

[21] Исто, 30.

[22] З. Маневић, *Романтична архитектура: Коруновић, Митровић, Ђокић*, Институт за историју уметности, Београд 1990, 15.

[23] A. Kadijević, „Osvrt na pređeni put, razgovor sa arhitektom Aleksandrom Đokićem“, 93-98.

симбола из прошлости.[24] Осавремењивањем присвојен историјски мотив често може указивати и на критику садашњости, са којом можемо повезати и Ђокићево мишљење да архитекта треба да проналази искуства прошлости, како своје земље, тако и човечанства у целини, али транспонована на нове, смеле, неуобичајене форме и знамења.[25] Поводом тога, присећамо се његових речи: „Постмодернизам као повратак традицији имао је такође одређеног утицаја у мојим делима. Више су ми одговарале поруке „Више није мање“ Роберта Вентурија (*Robert* Charles *Venturi)* и „Мање је досадно“ Роберта Стерна (Robert A. M. Stern).“[26]

Поред симболизма, романтизма, постмодернизма, у његовим делима примећују се и утицаји неоекспресионизма који настоји да оствари једну ликовну архитектуру и тиме поново задобије фикционални карактер уметничког дела. Када се говори о експресионизму у архитектури, у најширем смислу, њиме се означавају „оне грађевине које поседују слободне, биоморфне и опште узев комплексне облике, наглашене у рашчлањавању волумена, композицији прочеља и уређењу ентеријера.“[27] Експресионизам се може тумачити на два начина: дилатацијом, где се он сагледава као дијахронична трансисторијска појава која повремено преовлађује, или контракцијом, где је експресионизам означен као аутентичан правац у архитектури двадесетог века.[28] Због проблема уочавања експресионистичких елемената и тамо где их нема, потребно је методолошки одвојити истраживања експресивних форми од експресионистички обликованих грађевина, где су у првом случају експресивни детаљи равноправни или секундарно композициони фрагменти, а у другом представљају кључне нагласке којима се подређују остали елементи архитектонског склопа.[29] Узимајући у обзир већ наведене Ђокићеве изјаве и ставове, али и реализоване пројекте, укључујући и Објектив, појам експресионизма овде ћемо посматрати у виду неоваријанте експресионизма у архитектури, која се поново јавља средином шездесетих година двадесетог века, као реакција на увелико распрострањени модернизам у свету.[30]

Стамбено-пословна зграда Објектив, последњи је пројекат архитекте Александра Ђокића, у коме су кулминирале све идеје присутне у његовим

[24] З. Маневић, *Александар Ђокић*, 46.

[25] A. Kadijević, „Osvrt na pređeni put“, 93-98.

[26] Исто, 93-98.; Напомена: Познато је да је „Мање је досадно“ заправо чувена изрека Роберта Вентурија, а не Роберта Стерна.

[27] А. Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, *Наслеђе 13,* (Београд 2012), 59.

[28] Исто, 59.

[29] Исто, 59-60.

[30] Ђ. Алфиревић, „Експресионизам као радикална стваралачка тенденција у архитектури“, *Архитектура и урбанизам 34* (Београд 2012), 20.

ранијим радовима. Имајући у виду речи самог аутора: „Искрено говорећи, провоцирао сам критичаре да пишу о мојим радовима јер сам сматрао да је писана реч готово једини трајни белег о архитектонском делу и његовом аутору,“[31] након овог рада, надамо се трајнијем бележењу и размишљању о згради Објектив и њеном аутору.

СТАМБЕНО ПОСЛОВНА ЗГРАДА ОБЈЕКТИВ У БЕОГРАДУ (1998-2002)

Постављена на улазном платоу Бановог брда, стамбено-пословна зграда Објектив се може посматрати и као панорамска капија града, по речима архитекте Михајла Митровића. Ђокићев опус великим делом смештен је на простору Бановог брда, али се управо зграда Објектив може схватити као прави амблем Бановог брда.[32] Свеукупни архитектонски концепт грађевине подређен је мотиву великог портала, који је обогаћен гигантским муралом сликара Бранка Миљуша.[33] Због снаге и ефектности управо тог потеза пробијања фасаде џиновским окулусом, Михајло Митровић каже како се, попевши се на Баново брдо, пред ову зграду, може доживети нека врста урбане катарзе.[34] Јединствен окулус на нашим просторима прво је што посматрач уочи када се нађе испред ове грађевине. Уоквирен сликарством специфично симболичног света Бранка Миљуша, и назубљен балконима који се назиру с друге фасаде, окулус је у то време пружао јединствен поглед на Аду Циганлију и Саву. Због постојања таквог окулуса и погледа који се пружа кроз њега, ово дело Александра Ђокића и носи назив Објектив. Ипак, данас је тај поглед делом угрожен због немарности према очувању околине и неразумевању архитектуре, која, као уметничко дело може бити креирана и дефинисана и пејзажом, суседним грађевинама и самим погледом, односно визуром која великим делом обликује њено постојање.

Пројекат је започет 1998. године, по наруџбини Дирекције за грађевинско земљиште и изградњу Београда и предузећа Неимар Ве. Велика је срећа да су инвеститори пристали да жртвују неколико станова како би се извео окулус пречника од око 10 метара. Зграда данас има 78 станова и 12 локала различитог распореда и величине. Вишеспратна је, али су станови и локали распоређени у симетричне бочне масе грађевине, које многи називају кулама, као и у оквире „главног“ језгра грађевине. По структури, станови варирају између једноипособних и троипособних, мада има и неких већих

[31] A. Kadijević, „Osvrt na pređeni put“, 93-98.

[32] M. Mitrović, *Arhitektura Beograda 1950-2012*, Službeni glasnik, Beograd 2012, 97.

[33] О сликарству Бранка Миљуша погледати: Миодраг Б. Протић, *Српско сликарство XX века II*, Нолит, Београд 1970. и бројни каталози изложби Бранка Миљуша.

[34] M. Mitrović, *n.d.*, 97.

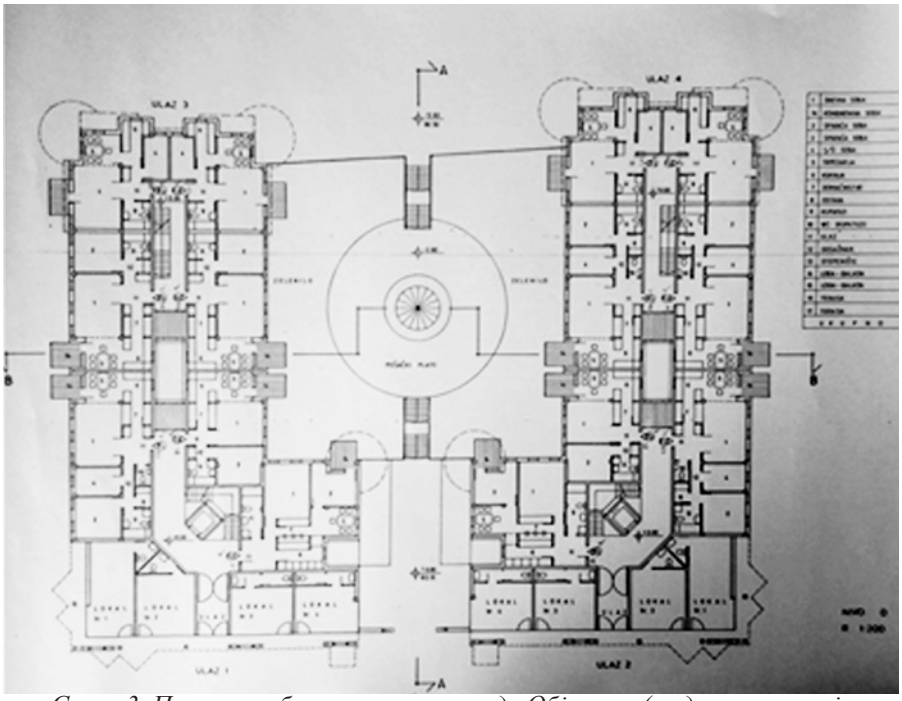

Слика 3. План стамбено-пословне зграде Објектив (из документације архитектонског бироа Романтична архитектура)

стамбених јединица попут троипособних дуплекса.[35] У целини, Објектив одаје утисак велике разбијености маса грађевине, због које посматрач може претпоставити постојање више различитих грађевина. На плану[36] (слика 3) видљиво је да постоје четири улаза у саму зграду, велико унутрашње двориште које је, на неки начин „стамбени трг“[37] - Ђокићев одговор на отуђеност која мори сва нова насеља. Наиме, Ђокић је предвиђао да би се људи задржавали на том „интимном, заједничком тргу.“ Концепт стамбеног трга користио је и у својим ранијим пројектима за насеље Кнежевац-Кијево.[38] Такође, примећујемо и то да је основа стамбеног трга, унутрашњег дворишта правоугаона, али јој Ђокић даје специфичан кружни печат, кругом покривајући подрумске просторије. У самом средишту унутрашњег дворишта, стаклом је изведена и мала пирамида, која такође покрива гаражне и подрумске просторије.

---

[35] *ARD review 25* (ur. M. Čanak), Biro za arhitektonsko projektovanje, istraživanje i edukaciju “ARD”, (Beograd 2002), 3.

[36] Пројектна документација из бироа *Романтична архитектура;*

[37] О Ђокићевом концепту стамбеног трга више у: З. Маневић, Александар Ђокић, BMG, Београд 1995. и D. Živković, *Aleksandar Đokić - Pogled kroz*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd 2002.

[38] З. Маневић, *Александар Ђокић*, 43.

Ограђено двема „кулама“, унутрашње двориште одаје утисак монументалности и симетрије створене захваљујући смени кружних и правоугаоних балкона. Међутим, та симетрија данас је нарушена због

Слика 4. Поглед на унутрашње двориште Објектива некад и сад (фотодокументација архитектонског бироа Романтична архитектура и фотографија Јане Глигоријевић)

потреба станара да дограде или застакле своје балконе. И овде, као и у насељу Кнежевац-Кијево, али и многим другим архитектонским објектима, присутно је немарно дограђивање које често наноси штету архитектонској естетици зграда или урбанистичкој слици насеља.[39] Према сведочењу заступника ауторских права архитекте, арх. Б. Ђокића, у 98 посто случајева допуне савремене транзиционе епохе одступају од идеје коју је његов отац Александар оставио као путоказ за оне који желе да се упусте у

[39] А. Кадијевић, „Девастирање архитектуре београдских сателитских насеља: надградње стамбениих групација у насељима Кијево-Кнежевац и Лабудово брдо“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* (Београд 2010), 55.

поступак надградње.[40] Оригинално, на фасадама унутрашњег дворишта Објектива, утисак симетрије био је јасан и чист (слика 4). Ђокић је ту увео

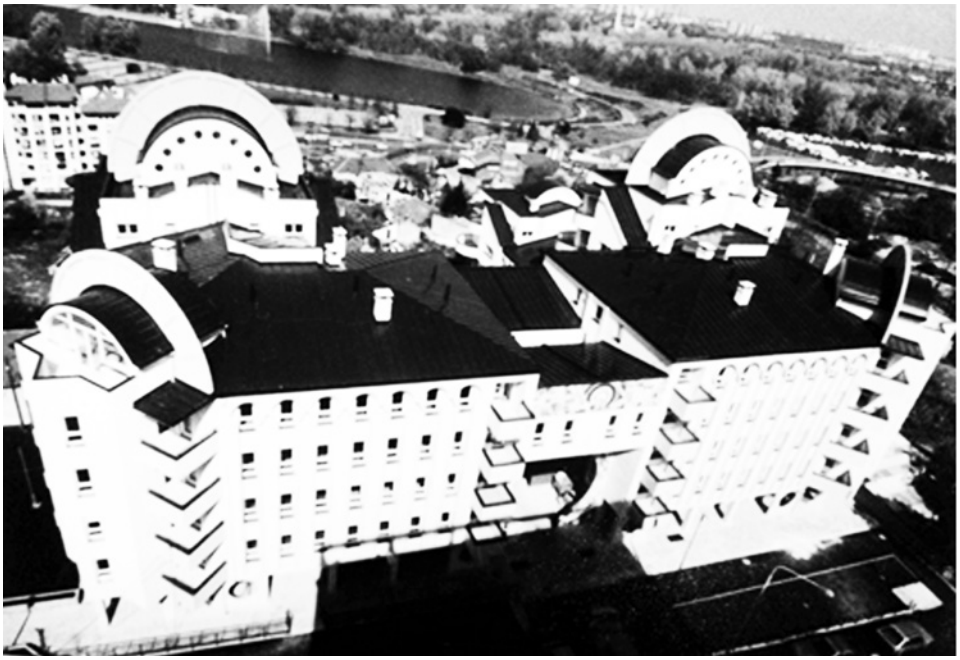

Слика 5. Поглед на Објектив (фотодокументација архитектонског бироа Романтична архитектура)

и градацију кружних балкона (слика 7), који се постепено смањују ређајући се један изнад другог. Ови истурени балкони полукружних основа били су чест мотив у међуратној београдској архитектури и проистекли су из функционалног аранжмана основе. Представљају природне продужетке дневне собе и простора за обедовање. Из међуратне београдске архитектуре, од архитеката као што су Белобрк, Маринковић и Прљевић,[41] преузимају се и монументални и пажљиво обликовани улази, каква су сва четири на овој згради.

Тешко је одредити која је фасада главна када је Објектив у питању, али може се закључити да је главна она која гледа ка улици и коју „пробија“ окулус. Занимљив мотив фасаде унутрашњег дворишта, који се понавља и на главној фасади, састоји се из уских, прислоњених стубова квадратне основе који су међусобно спојени круговима, и који уоквирују прозоре. Према речима Зорана Маневића, који је последњу фазу опуса овог архитекте означио као постмодернистичку, али са јасним алузијама на локално старо градитељство, могло би се претпоставити да ови мотиви имају

[40] Исто, 56.

[41] З. Маневић, *н.д.*, 46.

Слика 6. Мурал Бранка Миљуша (преузето из фотодокументације архитектонског бироа Романтична архитектура)

порекло или у старом српском градитељству или у међуратној архитектури Београда. Ови мотиви свакако доприносе још већој динамици и ритму како целокупног склопа унутрашњег дворишта тако и главне фасаде. Услед величине, разбијености и природе тла на коме стоји, Објектив је готово немогуће сагледати једним погледом у целости и са свих страна. Визуелни утисак можда зато увек мора бити нужно парцијалан и склапан из више различитих погледа и анализа. Један од ретких снимака који кадрира највећи део грађевине[42] (слика 5) показује нам да је њена главна маса правоугаона и оивичена двема већим и двема мањим кулама. Куле су покривене, али и истакнуте, заштитним знаком Александра Ђокића – полукружним формама, које су опет „пробијене“ низом малих окулуса.

[42] Фотографија из документације архитектонског бироа *Романтична архитектура* из 2002. године;

Немогућност виђења и посматрања Ђокићевог Објектива у целости, из било ког угла посматрања, подсећа на схватања европских експресиониста који су своје реализоване и замишљене објекте презентовали двојако, као перспективне и аперспективне. Наиме, за њих, перспективни простор је „подразумевао статични доживљај грађевине остваривaн из привилеговане фронталне позиције, прилагођене ортогоналној матрици осмишљених склопова. При ортогоналном концепту, смештај посматрача у оси или у тачки отварања оси, пружао је лакшу оријентацију у хијерархијски организованом простору, појачавајући утисак срећене оптичке сензације. С друге стране, револуционарно замишљен аперспективни простор подразумевао је отклон од статичног доживљаја грађевине ради њеног динамичког сагледавања сталним мењањем посматрачких позиција. У просторно-визуелној организацији таквих објеката неретко се губила хармонија између делова и целине, док су понекад комбинована оба концепта, при чему се водило рачуна да експресивни нагласци не угрозе компактност разуђених структура. Почетком шездесетих година, као и крајем двадесетог века, јавио се правац неоекспресионизам, који је на грађевинама великих размера поновио структурално-морфолошке принципе некадашњих утемељивача.“[43] С обзиром на то, посматрајући Објектив у духу неоекспресионизма, а имајући на уму постојећу симетрију грађевине и јасну поделу делова који се симетрично понављају, а ипак онемогућавају утисак и виђење целине, на основу кретања око и кроз Објектив, у његовој конструкцији и постављању у изабрани простор града, можемо приметити коришћење и једног и другог концепта креирања простора.

Експресивности и декоративности фасада доприноси и разнолик и богат низ геометријских елемената, у коме се, понекад убрзано, а понекад мирније, смењују кругови, полукругови, правоугаоници и квадрати, као што је архитекта Мануел Њунез Јановски (Manuel *Nunez Yanowsky)* извео на згради Пикасове Арене (Les Arènes de *Picasso)*. Као његово последње дело, Објектив показује и доказује да је он успео да изгради свој индивидуалан и препознатљив уметнички језик који је у складу са ондашњим збивањима у светској и европској архитектури, са постмодернистичким ревизијама модерне, њеном критиком, са уважавањем функционалности грађевине, али и са допуштањем и враћањем на садржај, на фикцију која може да опстане у архитектури и пренесе одређену поруку. У складу са грађевином је и мурал Бранка Миљуша, који је био наклоњен тадашњим кретањима у светском сликарству и који је створио, по речима Миодрага Б. Протића „личну митологију пластичних симбола“ присутним и на фасади Објектива (слика 6). Запажа се и да је круг код Миљуша општа схема која домира, али и присутност ортогоналног система површина и облика квадратних

[43] А. Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, 61.

и правоугаоних сегмената који заједно са архитектонским облицима и формама чине јединствен и неразлучив спој. Објектив је 2002. године добио посебно признање 25. салона архитектуре као рад који представља синтезу архитектуре и уметности[44], што потврђује хармонију оваквог споја и успешност сарадње два уметника као што су Александар Ђокић и Бранко Миљуш.

Слика 7. Изглед балкона, прозора и декоративних мотива на фасади унутрашњег дворишта Објектива (фотодокументација архитектонског бироа Романтична архитектура)

ЛИЦЕ И НАЛИЧЈЕ ОБЈЕКТИВА

Зоран Маневић је 1995. године, као главно обележје треће и последње градитељске фазе[45] Ђокића издвојио утицаје локалне градитељске традиције

[44] D. Živković, *n. d., 53.*

[45] Напомена: Зоран Маневић је монографију о архитекти Александру Ђокићу написао 1995. године, због чега он последњом Ђокићевом градитељском фазом назива период после 1980. године. Маневићева периодизација Ђокићеве каријере прати се и у овом раду, али се оставља могућност и за другачија размишљања поводом такве поделе.

и приближавање одређеној синтези уметности. Попут експресиониста у првој половини двадесетог века, који су тежили реформи облика и остварењу Gesamtkunstwerk-а проширивањем граница архитектонског стваралаштва, и архитекте неоекспресионизма, укључујући Ђокића, креирају пластички сложеније и реторички вишезначне композиције, које своју поруку изражавају различитим геометријским формама, али и полихромијом фасада и напетом унутрашњом конструкцијом.[46]

Стамбено-пословна зграда у Љешкој улици бр. 2 у Београду завршена је тек 2002. године, али чини се да се главне одлике које је Маневић раније издвојио сасвим сигурно могу применити и на ову грађевину. Када се и ако се уопште Објектив сагледа као самостално уметничко дело, које у себи сажима визуелне уметности као што су архитектура, сликарство, па и скулптура (може се рећи, по одређеном распореду и моделовању маса) које у самој грађевини међусобно комуницирају, боре се и допуњују, запажа се однос грађевине према околини и њен положај у простору.

Главна фасада увек има моћ да освоји посматрачев поглед захваљујући окулусу и сликарству, али и својом монументалном дужином и строгим ритмом прозора и балкона, њиховим декоративним елементима. Када погледа и прође кроз окулус, посматрач готово сигурно постаје зачуђен разликом унутрашње фасаде у односу на главну. Остало је нешто од њених елеманата, али су се масе разлиле и прошириле. Динамика и ритмови нису сасвим јасно одређени и строги. Симетрија постоји, али су облици неочекивано и нелогично спајани, деконструисани. Разлика лица и наличја Објектива је оно што нашу перцепцију изненађује, чуди, збуњује, истовремено импресионира и узнемирава. Због тога Објектив омогућава једну специфичну релацију са публиком, што је једна од главних карактеристика експресионистичке архитектуре.[47] Можда су зато мишљења о овој грађевини подељена – од дубоких одушевљења до крајњих неодобравања.

Деконструисањем, разбијањем и цепањем затворене форме архитекта је угрозио целину, онемогућио доживљај јединства[48] и изразио своју побуну против перфекције и сагласности у модернистичком смислу. Као дела других постмодерниста, и ово свесно поседује мање јединства, намерно је разиграно и анархично, па се самим тим у већој мери бави процесима нашег разумевања и перцепције него уживањем у уметничкој целовитости и јединству, има мање склоности да доследно прати један наратив, а свакако пружа већи отпор једној одређеној интерпретацији него што је

[46] А. Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, 60.

[47] Ђ. Алфиревић, *н.д.*, 20.

[48] Х. Клоц, *Уметност у XX веку: модерна – постмодерна – друга модерна*, Светови, Нови Сад 1995, 181.

то чинила већина ранијих дела.[49] Комуникација у оквиру грађевине саме, између њених разбијених маса, као и између сликарства и архитектуре, креће се од савршене хармоније до међусобних препирања, надметања и нагризања. Комуникација грађевине са околином, с друге стране, сјајан је пример дијалога архитектуре са природом, у којој ни једна ни друга не доминирају, већ се обе допуњују и чувају своје суштине, признајући да су једнако потребне једна другој. Због специфичног односа Објектива и околине, стваралаштво архитекте Ђокића смештано је и у оквире тзв. контекстуалног неоекспресионизма.[50] Овде се треба присетити речи аутора

Слика 8. Поглед кроз Објектив (фотодокументација из архитектонског бироа Романтична архитектура)

Објектива који је често потенцирао нераскидиву и чврсту везу између урбанистичког и архитектонског пројектовања јер је за њега њихово подвајање неприродно и погрешно.[51] Ђокић је осетио genius loci (слика 8) и искористио његову магију стварајући праву панорамску капију града.52

[49] K. Batler, *Postmodernizam: sasvim krakat uvod*, Službeni glasnik, Beograd 2012, 14.

[50] M. Čanak, „In memoriam: arhitekta Aleksandar – Aca Đokić“, *ARD review*, 27/2002, 14.

[51] A. Kadijević, „Osvrt na pređeni put“, 93-98.

[52] M. Mitrović, *n. d.*, 97.

ЗАКЉУЧАК

Романтичарски замишљен, Објектив комуницира са природом и показује дубоку и убедљиву ауторску синтезу уметности. Постмодернистички структуиран, успоставља „везе са различитим традицијама и стиловима, а уметнички ефекат постиже спајањем неспојивих мотива“53 настојећи да створи неку врсту минијатурног града, мутира у „постмодерни хиперпростор“ попут ентеријера хотела Вестин Бонавентура (The *Westin Bonaventure Hotel*) Џона Портмана (John *Portman*) који надилази способност људског тела да лоцира само себе, да одреди властити положај у физички одредивом свету који га окружује.[54] Деконструктивистички, растура и разлива масе простора свог лица и наличја, збуњујући и изненађујући људско око које грађевину не може једним погледом обухватити. Изразита скулптуралност форме, која се у српској архитектури јавља након 1990. године, [55] приметна је и на овде. Као главне одлике неоекспресионизма, појављују се још и пластичност површина, декоративност и колоризам крајем двадесетог века,[56] које такође акцентују појаву стамбено-пословне зграде Објектив. У првој деценији 21. века у српској архитектури срећу се бројни примери експресивних архитектонских решења, која су, упркос веома драматичним социјалним, политичким, економским и културним околностима, биле у складу са модерним тенденцијама у светској архитектури.[57] У разради тог процеса Ђокић више није непосредно учествовао, али је и зградом Објектив поставио темеље за развој ауторски препознатљиве архитектуре.

---

[53] M. Epštejn, *Postmodernizam*, Zepter Book World, Beograd 1998, 48.

[54] K. Batler, *n. d*., 11.

[55] Ђ. Алфиревић, *Експресионизам у архитектури XX века у Србији*, докторска дисертација одбрањена 2015. године на Архитектонском факултету у Београду, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, инв. бр. 24357/+CD, 268.

[56] Исто, 296.

[57] Đ. Alfirević, „Polarisation of Expressive Tendencies in Serbian Architecture at the Beginning of XXI Century“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 43*, (Novi Sad 2015), 322. Напомена: Сагледавање архитектуре у Србији у периоду од 1980. до 2005. године, по Љиљани Милетић-Абрамовић, јесте „покушај констатовања и тумачења вишеструктих релација – паралела и контраста унутар архитектуре као феномена, као и успостављање паралела и контраста са европсим и светским архитектонским токовима.“ Више о томе у: Љ. Абрамовић-Милетић, *Паралеле и контрасти - српска архитектура 1980-2005* (каталог изложбе), МПУ, Београд 2007.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Алфиревић, Ђорђе, „Експресионизам као радикална стваралачка тенденција у архитектури“, Архитектура и урбанизам 34 (Београд 2012)

Alfirević, Đorđe, „Polarisation of Expressive Tendencies in Serbian Architecture at the Beginning of XXI Century“, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 43, (Novi Sad 2015)

Алфиревић, Ђорђе, Експресионизам у архитектури XX века у Србији, докторска дисертација одбрањена 2015. године на Архитектонском факултету у Београду, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, инв. бр. 24357/+CD

ARD review 25 i 27 (ur. M. Čanak), Biro za arhitektonsko projektovanje, istraživanje i edukaciju “ARD”, (Beograd 2002)

Батлер, Кристофер, Постмодернизам: сасвим кракат увод, Службени гласник, Београд 2012.

Епштејн, Михаил, Постмодернизам, Зептер Боок Worлд, Београд 1998.

Живковић, Драган, Александар Ђокић - Поглед кроз, Музеј примењене уметности, Београд 2002.

Kadijević, Aleksandar, „Osvrt na pređeni put, razogovor sa arhitektom Aleksandrom Đokićem“, Prilog proučavanju ličnosti i dela naših vodećih savremenih graditelja, u: Likovni život 59-60 (Zemun, februar/maj 1996.)

Кадијевић, Александар, „Девастирање архитектуре београдских сателитских насеља: надградње стамбениих групација у насељима Кијево-Кнежевац и Лабудово брдо“, Гласник Друштва конзерватора Србије (Београд 2010)

Кадијевић, Александар, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, Наслеђе 13, (Београд 2012)

Kadijević, Aleksandar, „Expressionism and Serbian Industrial Architecture“, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti br. 41, (Novi Sad 2013)

Клоц, Хајнрих, Уметност у XX веку: модерна – постмодерна – друга модерна, Светови, Нови Сад 1995.

Маневић, Зоран, Романтична архитектура: Коруновић, Митровић, Ђокић, Институт за историју уметности, Београд 1990.

Маневић, Зоран, Александар Ђокић, БМГ, Београд 1995.

Милетић – Абрамовић, Љиљана, Паралеле и контрасти – српска архитектура 1980-2005 (каталог изложбе), Музеј примењене уметности, Београд 2007.

Митровић, Михајло, Архитектура Београда 1950-2012, Службени гласник, Београд 2012.

ИЗВОРИ:

Пројектна документација и фотографије из бироа Романтична архитектура

Фотографије стамбено-пословне зграде Објектив из 2016. године.

Списак илустрација:

Слика 1. Александар Ђокић (преузето из монографије Зорана Маневића)

Слика 2. Ђокићеви ранији радови: 1. Пословни објекат у Сремској, 2. Трафостаница Филмски град, 3. Кућа југословенско-норвешког пријатељства, 4. Клуб ЈНА (преузето из монографије о Александру Ђокићу аутора Зорана Маневића)

Слика 3. План стамбено-пословне зграде Објектив (из документације архитектонског бироа Романтична архитектура)

Слика 4. Поглед на унутрашње двориште Објектива некад и сад (фотодокументација архитектонског бироа Романтична архитектура и фотографија Јане Глигоријевић)

Слика 5. Поглед на Објектив (фотодокументација архитектонског бироа Романтична архитектура)

Слика 6. Мурал Бранка Миљуша (преузето из фотодокументације архитектонског бироа Романтична архитектура)

Слика 7. Изглед балкона, прозора и декоративних мотива на фасади унутрашњег дворишта Објектива (фотодокументација архитектонског бироа Романтична архитектура)

Слика 8. Поглед кроз Објектив (фотодокументација из архитектонског бироа Романтична архитектура)

Summary

Ana Knežević

RESIDENTIAL AND COMMERCIAL BUILDING OBJEKTIV - THE FINAL REALIZATION OF ALEKSANDRA DJOKIC (1936-2002)

This paper explores the architecture of the residential and office building Objective (Objektiv) in Belgrade and its place among other works of Aleksandar Đokić, an architect, but also its relation to different tendencies in European and world architecture. The architecture of the building and its location in Belgrade are presented and described in great detail, taking into account that so far not much has been written about the building. Aleksandar Đokić, like an architect who originate from South Serbia, has created a number of projects during his life

in Serbia, but also abroad. Residential and office building Objective is the last achievement of Aleksandar Đokić, and this paper tends to present architecture and artistic characteristics of that very last work within his architectural opus. Due to its complexity, it can be said that Objective has been shaped by different artistic tendencies such as Romanticism, Neo-expressionism and Postmodernism. The comlexity of this residential and office building's base and of its exterior are the reasons why its single interpretaion is not possible, but also why there is a wish to write and talk about this project, hoping for it to be remembered for what it is and what it represents not only for Đokić, but for the whole of art.

Иван Р. Марковић
историчар архитектуре
Београд

УДК 725.515(497.11)"1935-1942"

САНАТОРИЈУМ НА ОЗРЕНУ (1935-1942) - ОСТВАРЕЊЕ АРХИТЕКТЕ ГОЈКА ТОДИЋА

АПСТРАКТ: Као последица ширења обољења од плућне тубркулозе, у Србији су током периода између два светска рата изграђена два здравствена центара за лечење ове болести, међу којима санаторијум на Озрену заузима престижно место. На иницијативу Генералштаба жандармерије у Београду, почетком четврте деценије 20. века одлучено је да болнички комплекс буде смештен у природном амбијенту озренске котлине која је задовољавала квалитет ваздуха, агрономске, термалне и хидро-техничке услове. Санаторијум је изграђен 1939. године према пројекту архитекте Гојка Тодића, са централном болничком зградом, стамбеним објектима за смештај здравственог особља, котларницом, помоћним и управним зградама. Архитектура комплекса је испуњавала највише функционалне услове здравственог центра за лечење ТБЦ, као и санитетске стандарде намењене хигијенско-дијететском режиму здравствене заштите пацијената.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Архитектура, Гојко Тодић, санаторијум, Озрен, Сокобања

Почеци постепеног унапређивања здравствене методологије у борби против туберкулозе у Србији могу се пратити приближно од краја 19. века и пробоја савремене концепције лечења ове болести у домаћој средини. Буђење свести о значају сталног унапређивања здравственог система у сузбијању туберкулозе наступио је у периоду између 1897. године, када је стопа смртности оболелих од туберкулозе у Србији на националном нивоу износила 8.5%, и 1906. године, када је забележено 13.7% смртних случајева оболелих од ове болести.[1]

[1] Београд је током прве деценије 20. века у региону имао највишу стопу смртних исхода пацијената оболелих од туберкулозе, чак 34.6%. До 1928. године овај број је опао на 22.9%. Домаћи економски стручњаци су крајем треће деценије 20. века проценили да је домаћа привреда због туберкулозе губила око три милијарде динара на годишњем нивоу. Овим поводом, др Милан Јовановић Батут је констатовао да је Београд крајем 19. и почетком 20. века био град у коме се „огромно умире". Видети: Милан Јовановић Батут, *Београд са здравственог гледишта са почетка овога века*, БОН, 4, 1930, 343-346; Чеда Ђурђевић, *Туберкулоза и Београд*, БОН 6, 1930, 569-571.

Посматрана као један од кључних индикатора националног здравља с почетка 20. века, етимологија туберкулозе у свету, па и у Србији, несумњиво је зависила од економских, социјалних и културних прилика. Током периода између два светска рата, на осцилације броја оболелих, осим сезонских ескалација ове болести, у значајној мери је утицао интензиван прилив новог становништва у Србију, а нарочито у Београд. У том контексту, важно је напоменути чињеницу да је према попису из 1921. године у престоници становало укупно 111.740 становника, док се тај број до средине 1929. године повећао на 226.289 становника.[2] Следствено порасту броја становника, у Београду је током периода између 1919. и 1927. године изграђена укупно 1721 зграда са 5640 станова, што је додатно закомпликовало ионако лошу комуналну политику у српској престоници.[3] Схватајући проблематику недостатка одговорније политике сузбијања туберкулозе, водећи домаћи стручњаци из области епидемиологије у Србији указивали су и на проблем несразмерног броја болничких кревета на укупан број оболелих од туберкулозе, што је, поново, била последица непланске политике грађења наменских здравствених центара. Први конкретнији помаци у едукацији друштва о туберкулози покренуо је др Љубомир Стојановић, оснивач и председник „Лиге против туберкулозе“,[4] чијим залагањем је 1. јануара 1921. године у Београду отворен први диспензер у Србији.[5] У наредних пет година је према том моделу изграђено још 50

[2] Након Првог светског рата у Србији је природни прираштај био готово незнатан. На 1000 становника 1922. године прираштај је био 1.74%, док је тај број увећан до 1924. године када је износио нешто више од 8.57% новорођене деце. Међутим, у истом периоду је на 1000 становника забележена смртност од 4.8% (1926), односно 5.8% (1928). Видети: Стеван Иванић, *Туберкулоза у Београду као социјални и културни проблем*, БОН 6, 1930, 551-556.

[3] Почетком треће деценије прошлог века најчешћа критика еминентних здравствених стручњака из области проучавања туберкулозе у Србији била је упућена пре свега непланској изградњи стамбених зграда без адекватних услова за проветравање и осветљавање унутрашњих дворишта. Осим овога, у сузбијању туберкулозе захтевана је и одговорнија комунална политика укидања нехигијенских насеља, пре свега Јатаган-мале и дела Сава-мале, као и увођење програмског решавања стамбеног питања. Видети: Милослав Стојадиновић, *Хигијенска изградња градова, као предуслов у борби противу туберкулозе*, БОН 6, 1930, 548-550.

[4] Друштвена организација „Лига против туберкулозе“ је основа 1923. године у Београду и проистекла је из „Друштва против туберкулозе“. Прва литија против туберкулозе у Београду је организована 1925. године, док је у Србији постојала и манифестација „Дани туберкулозе“. О овоме видети: Љуба Стојановић, *Београд се мора спасавати што пре и што снажније од туберкулозе*, БОН 6, 1930, 557-560.

[5] Зграда диспензера је заправо била неугледна барака која је добијањем нове функције делимично реконструисана и функционално прилагођена потребама здравственог центра за пацијенте оболеле од плућне туберкулозе. Објекат се налазио на Зеленом венцу и примао је око 50 пацијената дневно.

импровизованих диспанзера.[6] Концепт планске изградње санаторијума за оболеле од туберкулозе у Србији представљао је значајан искорак у пројектовању савременог система здравствене заштите, нарочито од средине треће и током четврте деценије.[7] У прилог томе истиче се говор Драгише Цветковића, министра социјалне политике и народног здравља, у Врњачкој Бањи, у коме је истакао „тежњу за подизање што већег броја санаторијума и антитуберкулозних лечилишта".[8] Коначно, крајем 1940. године припремљен је нацрт закона којим је планирана нова систематизација и комплетна реорганизација здравствственог система у Краљевини Југославији.[9]

Иницијатива и изградња Санаторијума

У периоду од 1919. до 1939. године у Србији су изграђена два антитуберкулозна диспанзера која нису задовољавала све потребе болесника чији је број експоненцијално растао током редовних сезонских епидемија. У том смислу је веома мало учињено на спречавању ширења, односно лечењу оболелих од ове болести. Први конкретнији кораци на сузбијању учињени су 1924. године изградњом антитуберкулозне болнице у Сурдулици[10] која је

[6] Србија је почетком треће деценије 20. века значајно заостајала за билансом изграђених антитуберкулозних центара у свету. У САД-у је 1923. године постојало 1500 диспанзера, док је Немачка до 1920. године имала 35.000 болничких постеља за оболеле од туберкулозе. За то време, све до краја четврте деценије, у Србији је било тек нешто више од 1000 болничких постеља.

[7] Специјална болница за оболеле од туберкулозе у Сурдулици (арх. Ј. Шафарик, 1922), специјални антитуберкулозни диспанзер у Градској болници у Београду на Звездари (арх. И. Поповић, 1931), санаторијум на Шупљој стени испод Авале (арх. М. Прљевић, 1932, нереализовано) и Државно лечилиште за плућне болести у Бањи Ковиљачи које је почело са радом током 1942. године.

[8] Аноним, *Министар Цветковић о преуређењу санаторијума у Сурдулици и о грађењу новог санаторијума у Кнез Селу*, Правда 22. 8. 1938, 7.

[9] Овим законом је предвиђена планска изградња болница на територији Краљевине Југославије и правилни распоред здравствених центара у свакој бановини. Нарочито се водило рачуна о питању изградње антитуберкулозних диспанзера и душевних болница. У састав нацрта Закона о здравству интегрисана је и Уредба о планском уређењу и изграђивању здравствених установа на територији Краљевине Југославије. Видети: Ружа Мандић, *Министарство социјалне политике и народног здравља израдило је план за потпуну реорганизацију наше здравствене службе*, Време 28. 11. 1940, 13.

[10] Санаторијум за грудоболне у Сурдулици је смештен у подножју Варденика на надморској висини од 700 метара. Комплекс објеката чине Управна зграда, четири павиљона (два мушка и два женска) и споредни објекти. Санаторијум је основан 1922. године и има 120 кревета. Почетком четврте деценије почело да се гради још неколико објеката у комплексу средствима трговца Владе Митића из Београда. Видети: Аноним, *Лечење туберкулозних болесника у државном санаторијуму у Сурдулици*, Време 14. 4. 1931, 4; Ж. К., *Санаторијум за грудоболне у Сурдулици*, Правда 29. 6. 1933, 9; Аноним, *Ми још увек имамо мало туберкулозних лечилишта*, Време 7. 4. 1937, 10.

пројектована према павиљонском типу диспанзера др Хермана Бремера[11] и Петера Детвајлера,[12] у коме се примењивао углавном дијететско-хигијенски режим у лечењу туберкулозе.

Иницијатива за изградњу првог савременог санаторијума у Србији потекла је од упрве Команде жандармерије у Београду која је намеравала да за своје особље и њихове породице обезбеди квалитетну здравствену негу. За испитивање на терену и проналажење адекватне локације за изградњу санаторијума формирана је специјална комисија жандармеријског потпорног фонда која је у свом извештају из октобра 1930. годиине проценила да је планина Озрен задовољавала све потребне критеријуме за изградњу новог здравственог центра.[13] Међутим, осим иницијативе у наредном периоду нису предузети конкретнији кораци све до посете жандармеријског генерала Стојана Трнокоповића месној жандармеријској станици у Сокобањи 1934. године, када је, у сарадњи са Обрадом Вуксановићем, командиром сокобањске жандармерије, покренут правно-административни поступак откупа земљишта за изградњу здравственог комплекса. Како је у овом периоду генерал Трнокоповић био на крају мандата, заменио га је генерал Милутин Стефановић, који је у сарадњи са доктором Жарком М. Рувидићем,[14] учинио други значајан помак у реализацији пројекта санаторијума.

Након откупа земљишта, до краја 1935. године инж. Љубица Јевтовић је урадила елаборат о водоснадбевању будућег комплекса са извора реке Градашнице, као и пројекат изградње аутономне хидроцентрале

[11] О Херману Бремену видети: Allgemeine Deutsche Biographie, Band 47, 1903; Christopher W. Koehler, *Consumption, the great killer*, Modern Drug Discovery 5, 2002, 47–49; R. O. McCarthy, *The key to the sanatoria*, Journal of the Royal Society of Medicine 94, 2001, 413–417.

[12] О Петеру Детвајлеру видети: Anonim, Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts, Berlin/Wien 1901, 390-391; M. Öchsner-Pischel, *Peter Dettweiler und die Lungenheilanstalt in Falkenstein*, in: Pneumologie 59 (2005), Heft 5, 349-353; Hubertus Averbeck, *Von der Kaltwasserkur bis zur physikalischen Therapie*, Betrachtungen zu Personen und zur Zeit der wichtigsten Entwicklungen im 19, Jahrhundert, Bremen, EHV 2012, 479-481.

[13] Критеријуми утврђивања квалитета локације за изградњу здравственог центра заснивали су се превасходно на хидролошким условима поднебља, доброј комуникацијији са сокобањском котлином, агро условима, близином рудника угља Читлук и адекватним аеромијом, односно ружом ветрова у том делу озренске котлине.

[14] Генерал др Жарко М. Рувидић, начелник санитета југословенске војске, први секретар и касније председник „Лиге против туберкулозе“ у Југославији, био је највећи заговорник да се на Озрену изгради лечилиште за опоравак војних лица. У „Војно санитетском гласнику“ бр. 1 за 1934. годину, Рувидић је објавио афирмативно мишљење о општем значају изградње специјалне болнице на Озрену.

на водопаду Рипаљка у саставу комплекса.[15] Успостављањем адекватне путне инфраструктуре, која је за прво време повезивала само озренски здравствени центар са Сокобањом, створени су услови за почетак извођење грађевинских радова.

Изградња комплекса санаторијума на Озрену је поверена архитекти Гојку Тодићу,[16] као овлашћеном архитекти Министарства грађевина, који је прве планове завршио већ током 1933. године.[17] Средином јула 1935. године паралелно је започета изградња свих објеката у болничком кругу. Здравствени центар на Озрену се налази на надморској висини од 518 метара и заузима површину од 36 хектара парковски уређеног простора са микроурбаном целином комплекса зграда концентрисаним у средишњем делу простране долине. Користећи природну конфигурацију терена заравњеног простора, који се потом нагло уздиже у дубину парцеле, Тодић је на прилазном делу комплекса сместио економске просторије (гаража, котларница и др.) и стамбену зграду за смештај техничког особља и њихових породица. У дубини пространог плаца, на стрмој узвишици, изграђени су стамбени објекти за смештај здравствених радника, вила управника, административна зграда и монументална зграда болнице на највишем делу терена.

Одговарајући на сложене функционалне захтеве здравственог центра, аутор је морао да узме у обзир климатске услове поднебља, максимално искоришћење природних ресурса и специфичне потребе корисника специјалне болнице. У том правцу, изградња санаторијума на Озрену је представљала несумњиво један од најзахтевнијих урбанистичко-архитектонских задатака у градитељском опусу архитекте Гојка Тодића. Имајући у виду претходна искуства на пројектовању или надзору на изградњи здравствених објеката и

---

[15] Имајући у виду размере комплекса, било је неопходно обезбедити довољно воде за потребе болнице, перионице, управне зграде, наводњавање дворишта и заштиту од пожара. Пошто Врело, односно извор реке Градашнице није имао довољан капацитет, одлучено је да се вода пумпом дистрибуира у резервоар на брду Ковиљача, северно изнад болнице, како би се због висинске разлике добио потребан хидростатички притисак.

[16] Градитељска делатност архитекте Гојка Тодића (1896, Босанска Градишка - ?, ?) најуже је везана за рад у Министарству грађевина. Пројектант је или надзорни архитекта више десетина објекта и комплекса, међу којима се истичу: Хотелски комплекс у Аранђеловцу (1930), Краткоталасна радиостаница у Земун Пољу (1935), Министарство грађевина у Београду (1941), Железничка станица у Сремској Митровици (1945) и др.

17 Наручилац и главни инвеститор свих радова био је Жандармеријски потпорни фонд у Београду. Право на извођење радова је добило Министарство војске и морнарице, али га је оно уступило грађевинској фирми „Славковић и Савићевић“ из Београда. О архитекти Гојку Тодићу видети: З. Маневић, *Архитектура и политика (1937–1941)*, ЗЛУМС 20 (1984), 293–308; В. Банковић, *Нова зграда Министарства грађевина Краљевине Југославије*, Наслеђе 15, 2013, 163-174.

бањских лечилишта, чини се да је озренски комплекс једно од најуспешнијих Тодићевих реализација микроурбаних целина.[18] Специфична стилска оријентација, као спој академског детаља и концепције кубичног волумена модерне архитектуре, препознатљивог у ликовном вокабулару овог аутора, чини се да је најумереније компонована у архитектури болничког комплекса на Озрену. Крута административна политика Жандармеријског потпорног фонда или недостатак средстава свакако су утицали на сведенију декоративну обраду. То, ипак, не значи да је напуштањем претходне семиотике грађења сложених композиција више екелектичке вокације Тодић напустио персоналне афинитете и окренуо се пуком пројектовању. Напротив, орнамент је заменила површина. Детаљ је постао пластично моделована фасада облих волумена који нипошто не нарушавају формалну целовитост модерног израза већ га обогаћују широким потезима прозора везаних у траке, асиметричном ретикулацијом фасада и визуелно изазовнијим елементом големо истакнуте атике која окружује зграду болнице. Успешно одговарајући на задати изазов, архитектура главне болничке зграде одише искреном једноставношћу и елеганцијом стереометријске форме. Свака фасада је обликована другачије у зависности од функција просторија позиционираних на различитим странама објекта.

У сагледавању архитектуре болничке зграде запажа се још један битан моменат у двојаком ликовном и функционалном третману задње фасаде. Наиме, композиција микроурбане целине здравственог комплекса морала је да одговори пре свега на функционалне захтеве савременог здравственог центра какав у то време није постојао у Србији. У том правцу, аутор је морао да поседује адекватно предзнање и познавање најсавременијих принципа изградње болница оваквог типа, односно њихово правилно позиционирање у простору. Док су прочеље са главним улазом и бочне фасаде обликоване више плошно, без елемената који би узнемирили хармонију, композиција задње фасаде живо интерпретира мозаик пуног и празног, сукоб вертикала и хоризонтала, плошних површина и дубоких лођа. Функционални аспект компоновања интимне, односно задње фасаде, допуњен је дубоким терасама које се тракасто пружају комплетном дужином болничке зграде стварајући занимљив континуирани ефекат. Други функционални аспект задње фасаде садржан је у нарочито запаженој „панорамској кули“[19] која се истиче као

[18] Пре пројекта специјалне болнице на Озрену Тодић је пројектовао Интерну клинику у Београду (1923-1926), Хируршки павиљон при Државној болници у Нишу (1936), Дом слепих у Земуну (1930, конкурс), и био је надзорни архитекта Интерне клинике Медицинског факултета и амфитеатра Хируршке клинике у војној болници у Београду.

[19] Залучени волумени на болничким зградама и лечилиштима су имали улогу природних лечилишта. Углавном оријентисани ка јужној, светлијој страни, у њима је примењиван савремени приступ лечењу пацијената који су радијално били распоређени

заобљена форма угаоног волумена у висини зграде.[20] Пружајући примат функционалном, Тодићев приступ пажљивом компоновању хоризонталних и вериткалних волумена је готово декоративистички.

Историографски релативно занемарену новину у Тодићевом пројекту болничке зграде представља опредељење аутора ка контекстуализму поднебља кроз истицање локалног грађевинског камена мркоцрвеног кречњака, чије мозаички формиране композиције наглашавају рустичност сокла болничке зграде. Осим овога, аутор је искористио конфигурацију терена у великом паду, наглашавајући масивни постамент болничке зграде у облику простране терасе са погледом на доњу, улазну партију у комплекс.

Пет стамбених објеката за смештај здравственог особља и њихових породица Тодић је пројектовао понављајући основне елементе архитектуре болничке зграде, нарочито у конфликту плошних фасадних површина и вертикланих дубоких прозорских оса. Организовани као микроурбана стамбена целина, ови објекти су међусобно, као и са свим објектима у комплексу, вешто повезани мрежом пешачких стаза намењених запосленима и пацијентима. Од економских зграда нарочиту пажњу привлаче две котларнице које су изграђене скоро истовремено са главном болничком зградом. Осим једноставне архитектуре типа хале или хангара, у коме је смештено постројење за грејање свих објеката у комплексу, запажа се широка примена локалног озренског мркоцрвеног кречњака којим су делимично покривене плошно решене фасаде.

Имајући у виду да је држава постепено тонула у финансијску рецесију услед надолазећих ратних догађања, изградња санаторијума је завршена тек 1939. године,[21] али је Жандармеријски потпорни фонд био максимално финансијски исцрпљен. Због тога је изостало правовремено опремање болнице неопходном опремом.[22] Коначно, Министарство здравља и социјалне политике је 1940. године откупило болницу која је примила прве пацијенте тек 1942. године, након опремања свих одељења медицинском опремом.[23] Болница је до 1957. године неколико пута променила званични

према спољашности како би после оперативног третмана имали ближу визуелну комуникацију са природним окружењем, дневним светлом и сунчевом топлотом.

[20] Као елемент који је радо копиран у домаћој средини нарочито током друге половине четврте деценије, истиче се експресивна форма заобљеног угаоног волумена који се понавља на згради болнице Омладинске трговачке коморе у Београду (арх. Д. Живојиновић, 1935), затим Петој београдској гимназији (1937) и Шестој београдској гимназији (арх. П. Зрнић 1938).

[21] О неким детаљима тока изградње болнице видети: Аноним, *На Озрену се гради санаторијум*, Политика, 24. август 1938, 7.

[22] Услед таквих околности, здравствене услуге санаторијума никада нису користили они за које је грађен, односно особље Команде жандармерије и њихове породице.

[23] Први пацијенти су примљени 1. јануара 1942, док је болница званично почела

назив,[24] док је два пута банкротирала, због чега је морала да распушта пацијенте. У истом периоду остале су забележене парцијалне градитељске интервенције на постојећим зградама, као и изградња нових објеката у кругу болнице.[25] Током Другог светског рата ниједна зграда из комплекса није оштећена, али се од 1947. године појавио проблем недостатка довољног броја болничких кревета. Имајући у виду да је кровна тераса током кишних периода и зимских месеци прокишњавала, на седници Главног одбора болнице је одлучено да се дограде два спрата на главној болничкој згради и тиме истовремено повећа смештајни капацитет.[26] Током ове доградње није нарушен аутентични изглед објекта стога што је испоштована комплетна ретикулација свих фасада.

Градитељски опус архитекте Гојка Тодића у домаћој историографији до данас није представљао предмет ширих разматрања и научних истраживања, док је изостало валоризовање и неких од запаженијих градитељских реализација овог аутора. Специјална болница на Озрену утолико пре може

са радом 1. фебруара 1942. године. Правилник о организацији, делокруга рада и пословању Државног лечилишта за плућне болести на Озрену донет је у „Службеним новинама“ бр. 12, 10. фебруара 1942. године. Исте године, за првог управника болнице именован је др Владимир Летица.

[24] Пратећи хронолошки низ промена назива болнице на Озрену, назив Санаторијум се спомињао само у документима Жандармеријског потпорног фонда. У наступајућем периоду, Министарство здравља и социјалне политике је 1940. године преименовало болницу у „Државно лечилиште за лечење плућних облика туберкулозе“ које је под тим називом радило до средине 1942. године када је промењен у „Државно лечилиште за плућне болести на Озрену“. Потом је болница 1944. године преименована у „Болница Народноослободилачке војске и војно лечилиште на Озрену“ али је после само четири месеца исте године именована у „Бојно лечилиште за плућне болести на Озрену“. Од средине 1945. године болници је враћен стари назив из 1942. године. Данас се овај здравствени центар зове „Специјална болница за плућне болести *Озрен*“.

[25] Тада је изграђена кућа за портира на улазу, телефонска централа и главна улазна капија. Између 1957. и 1975. године изграђен је и отворени олимпијски базен, засађене су нове саднице четинара и воћа, урађена је спомен-чесма „Ствараоцима прве Југославије 1919-1959“, као и „Озренска фонтана“, рад вајарке Р. Вујошевић-Будисављевић. Друга значајнија интервенција представљала је изградња новог стамбеног објекта 1957. године у постојећем кругу стамбених зграда за особље болнице. Иако повучена у дубину регулационе линије, архитектура овог објекта у потпуности одудара од естетике и форме предратних зграда. због чега се име архитекте доводи у питање.

[26] Према основном плану из 1935. године болница је располагала са 105 лежајева, а 1947. године са 208 и око 75 запослених То је довело до збијања кревета и немогућих услова за рад, због чега су 1947. године дограђена још два спрата и уклоњена кровна тераса која је прокишњавала и пунила се снегом. Радове је изводило грађевинско предузеће „Озрен“ из Ниша. Сви радови су трајали од 19. априла до 15. октобра 1947. године

представљати изворно полазиште у ширем сагледавању стварног значаја Тодићевог градитељског ангажмана и уметничког креда који је успешно градио дуже од две деценије током периода између два светска рата.

Изглед задње фасаде Специјалне болнице на Озрену, 2015 (фонд Ивана Р. Марковића)

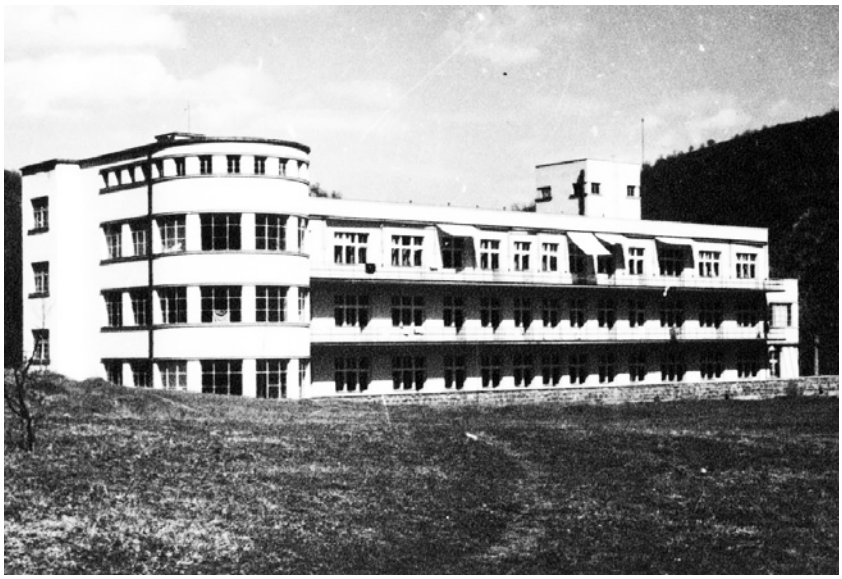

Изглед задње фасаде Специјалне болнице на Озрену пре доградње два спрата 1947. године, 1940 (Приватна збирка)

Стамбена зграда у кругу болнице за смештај здравственог особља, 2015 (фонд Ивана Р. Марковића)

Литература

Averbeck Hubertus, *Von der Kaltwasserkur bis zur physikalischen Therapie*, Betrachtungen zu Personen und zur Zeit der wichtigsten Entwicklungen im 19, Jahrhundert, Bremen, EHV 2012, 479-481.

Allgemeine Deutsche Biographie, Band 47, 1903.

Anonim, Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts, Berlin/Wien 1901, 390-391.

Аноним, *Лечење туберкулозних болесника у државном санаторијуму у Сурдулици*, Време 14. 4. 1931, 4.

Аноним, *Ми још увек имамо мало туберкулозних лечилишта*, Време 7. 4. 1937, 10.

Аноним, *Министар Цветковић о преуређењу санаторијума у Сурдулици и о грађењу новог санаторијума у Кнез Селу*, Правда 22. 8. 1938, 7.

Аноним, *На озрену се гради санаторијум*, Политика, 24. август 1938, 7.

Врачевић Миодраг, Антитуберкулозни диспанзери у борби против туберкулозе, БОН 6, 1930, 561-568.

Ђурђевић Чеда, *Туберкулоза и Београд*, БОН 6, 1930, 569-571.

Ж. К., *Санаторијум за грудоболне у Сурдулици*, Правда 29. 6. 1933, 9.

Иванић Стеван, *Туберкулоза у Београду као социјални и културни проблем*, БОН 6, 1930, 551-556.

Јовановић Милан Батут, *Београд са здравственог гледишта са почетка овога века*, БОН, 4, 1930, 343-346.

Koehler Christopher W. (2002). *Consumption, the great killer*, Modern Drug Discovery 5: 47–49.

McCarthy, O R (2001). *The key to the sanatoria*, Journal of the Royal Society of Medicine 94, 413–417.

Мандић Ружа, *Министарство социјалне политике и народног здравља израдило је план за потпуну реорганизацију наше здравствене службе*, Време 28. 11. 1940, 13.

Öchsner-Pischel, M.: *Peter Dettweiler und die Lungenheilanstalt in Falkenstein*, in: Pneumologie 59 (2005), Heft 5, 349-353.

Рувидић М. Жарко, *О туберкулози*, Војно санитетски гласник 1, 1934.

Стаменковић Ђорђе, Бели ходници на Озрену, 1972.

Стојадиновић Милослав, *Хигијенска изградња градова, као предуслов у борби противу туберкулозе*, БОН 6, 1930, 548-550.

Стојановић Љуба, *Београд се мора спасавати што пре и што снажније од туберкулозе*, БОН 6, 1930, 557-560.

Тошева Снежана, Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицан на развој градитељства у Србији између два светска рата, докторска дисертација, Архитектонски факултет у Београду, 2012.

Summary

Ivan R. Marković

SANATORIUM ON OZREN (1935-1942) - THE REALIZATION OF ARCHITECT GOJKO TODIĆ

Special Hospital for Pulmonary Diseases at Ozren was built in 1939 based to the project of Gojko Todić, authorized architect in Ministry of Construction of the Kingdom of Yugoslavia. The investor of the hospital was Gendarmerie police supporting fund, which went bankrupt soon, due to the size of the project. The complex occupies an area of 36 hectares, consist of ten buildings, among which the most important are the main hospital building, a residential building for the accommodation of staff, the villa for the manager, as well as economic building. Viewed in the context of other health care buildings designed by the architect Todić in Serbia during the fourth decade of the 20th century, Ozren hospital has a prominent place according to its specific architectural features of eclectic modernism, successful adaptation to the natural environment and

functional requirements of the hospital. By the beginning of the eighth decade of the 20th-century hospital on Mount Ozren was the most modern medical institution in Serbia. Initially built as a sanitarium for the staff of the Gendarmerie Command suffering from tuberculosis, complex has so far kept a prestigious reputation as a health center for lung diseases.

Владимир Ђорђевић
магистар менаџмента
Лесковац

УДК 338.43(497.11)
338.439.02

ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА КАО МОГУЋНОСТ РУРАЛНОГ И РАВНОМЕРНИЈЕГ РАЗВОЈА ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

АПСТРАКТ: Развој и даље оснаживање прехрамбене индустрије на територији Јабланичког округа може довести до преко потребних позитивних индиректних економских ефеката. Комунална и социјална инфраструктура се не могу развијати без економског оснаживања неког подручја. Баш зато су могући добри резултати по овим, тренутно израженим, проблемима у Округу. Прехрамбена индустрија је најсигурнији ослонац развоја руралних средина, које можемо посматрати и као велике губитнике транзиционог циклуса. С друге стране, иста та рурална средина је највећи извор сировина прехрамбене индустрије. Адекватном стратегијом развоја у тој грани индустрије добиће се економско оснаживање и пораст прихода како чисто руралних средина тако и залеђа урбаних центара. Њихово оснаживање је у двосмерној вези. Без сировинске базе нема производње у прехрамбеној индустрији, али без те исте производње нема ни економског бољитка за становнике тих подручја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: прехрамбена индустрија, јабланички округ, развој руралних подручја, транзициони циклус, развојни ресурси, инфраструктурни проблеми

У стручним круговима постоји недвосмислена сагласност да се путем регионалне политике мора утицати на економско оснаживање и конкурентност региона ка њиховом путу успешне привредне и социјалне интеграције. Лошу слику регионалног развоја у Србији имамо као последицу маргинализације тог проблема или неодлучности Републике у спровођењу зацртаних стратегија и мера. У Јабланичком округу, као последицу, сем укупног заостајања у поређењу са другим окрузима, имамо и велике диспропорције у развоју појединих општина. Емпирија нас наводи на неопходност конвергенције унутар самог Округа. Републичка статистика и владине анализе најчешће посматрају Округ као целину, док је стварно стање унутар те територије доста особено и са израженим екстремима.

Све владине стратегије и развојни програми говоре о регионима или окрузима на основу статистичких података које поседују, док конкретних анализа који се односе на општине и градове нема. „Наиме, од 2005.

године, везано за промену методологије и прилагођавање међународним статистичким стандардима, не објављују се бруто домаћи производ и бруто додата вредност (укупно и по секторима делатности и својине) на нижим нивоима, тако да уопште не постоји могућност да се адекватно сагледају регионалне разлике. Чак и подаци који се тичу резултата пословања правних лица и предузетника (Агенција за привредне регистре – обавезни годишњи финансијски извештај) не дају праву слику стања, с обзиром да правна лица немају обавезу да достављају извештаје по организационим јединицама, морају се прихватити са резервом, јер се резултати пословања исказују само по седишту (најчешће Београд – банке, мегамаркети, осигурање, ПТТ, итд.).“[1]

Узимајући у обзир статистичке податке, можемо оправдано да говоримо о присутној неравнотежи и поларизацији унутар Округа. Поред тога што сви негативни параметри важе на већем делу територије Округа, постоје и значајно битне разлике када су неке општине у питању. Негативна демографска кретања, незапосленост и просечна зарада имају битних разлика унутар Округа. Процес транзиције је прекинуо дотадашњи начин развоја инфраструктуре у Округу, а последице које је оставио у великој мери успоравају даљи развој инфраструктурне мреже у сваком погледу или макар њено одржавање. Наиме, недостатак финансија и, с друге стране, демографска пражњења неких подручја, постављају питање исплативости или сврсисходности великих улагања за тако мали број становника.[2] Као последица тог „премишљања“, настављају се даља исељења са тих простора, и то пре свих млађе популације. Присутна је неопходност заустављања тих процеса, али не никаквим „административним“ мерама већ планским како националним тако и локалним програмом „оздрављења“ девастираних и негативним демографским токовима погођених крајева.

Графикон бр. 1: *Број запослених на 1.000 становника у Србији и*

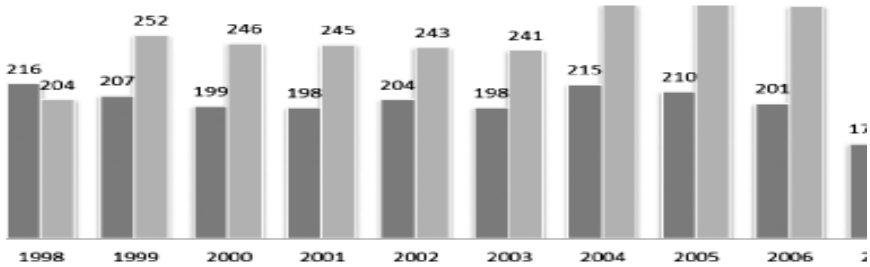

Јабланичком округу

[1] Ранђеловић С., Реиндустријализација, Социјално-економски савет Града Лесковца, Лесковац 2012. год., стр. 29.

[2] Аутор је апсолутно против таквог начина размишљања. Тим путем стижемо ускоро до позиције да ће сврсисходно улагање у инфраструктуру бити само на територији развијених урбаних центара.

Извор: *РЗС*

Графикон бр. 2: *Запосленост на 1.000 становника у Србији, регионима*

и Јабланичком округу 2012. год.

Извор: *РЗС*

Једно од решења које се намеће, је свакако и даљи развој прехрамбене индустрије на ово подручју. Тај стратешки правац је најефикаснији начин оздрављења ових крајева и пут обнављања и изградње нове инфраструктурне мреже. Рубна подручја Јабланичког округа су, свакако, изузетан сировински потенцијал прехрамбене индустрије, пре других као подручја специјализована за воћарство, сточарство и у перспективи за производњу органске хране. Мисли се на крајеве којима је природа несебично дала и које би многе државе пожелеле да имају, а оне које имају сличне овим то изузетно поштују и остварују адекватне материјалне користи. Потребно је да држава и локална заједница препозна и предузме конкретне потезе и мере, пре свега у правцу стимулација за отварање нових производних и прерадних капацитета прехрамбене индустрије.

РУРАЛНИ РАЗВОЈ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Проценат руралног становништва у Јабланичком округу је далеко изнад просека у Републици. По важећим параметрима, општине Бојник и Црна Трава су потпуно руралне (графикон бр. 3). Приметна је потреба предузимања конкретних мера за промену оваквог стања. Начин решавања тог проблема може бити у осмишљавању и налажењу начина за њихов привредни и економски опоравак и његово имплементирање.

У глобалу, животни услови на селу се нису знатно променили нити побољшали протеклих година. Основни елементи инфраструктуре

(водоснабдевање, канализација, сигнали мобилних оператера, сигнали ТВ станица са републичком фреквенцијом) нису у потпуности доступни у свим подручјима Округа.

Графикон бр. 3: *Проценат руралног становништва у општинама*

Јабланичког округа у 2012. години

Извор: *1 - Републички завод за статистику; 2 - Министарство пољопривреде*

Живот на селу младим људима постаје све мање атрактиван, а могућности у области образовања, додатне едукације, културе и здравства, практично и да не постоје. Ово представља озбиљну претњу привредном и сваком другом опоравку ових подручја. Доступност транспортних услуга, као и квалитет путне инфраструктуре су на критичном нивоу. Након приватизације, транспортне компаније су редуковале број аутобуских линија или учесталост вожње ка селима, што узрокује даљи пад у погледу животних услова.

Оно што, у сваком случају, представља снагу региона, јесте здрава животна средина, посебно у руралним областима. У том смислу, развој органске производње јесте потенцијална компаративна предност региона, која захтева јаку промоцију у будућности.

Јабланички округ поседује добре природне потенцијале за пољопривредну производњу. Такође, повољна локација може представљати снагу, са становишта приступа на тржишта изван региона.

Пољопривредна производња у руралним областима се у највећој мери обавља на малим и уситњеним поседима, што искључује продуктивност и отежава животне услове на селу. Уситњени поседи, посебно у погледу обрадиве површине, не дозвољавају да пољопривредни произвођачи инвестирају у механизацију, модернизацију и захтевају превелики ризик. У прошлости ни национализација, ни експропријација, као ни арондација,

нису имале толико утицаја на уситњавање поседа као што има наследна деоба домаћинства. Напустило се обичајно право да земљу наслеђује онај који остаје да је обрађује већ законско, и ново обичајно право, каже да земљу подједнако деле и они који је обрађују и они који више не живе на селу. После свих тих дељења и распарчавања, тренутно је веома мала величина земљишних поседа у Округу (графикон бр. 4**).** По попису пољопривреде из 2012. године, 27.920 газдинстава обрађује 65.750 ha земље. Просек је 2,4 ha по газдинству. Овако лош резултат додатно се умањује јер се просечно 16 парцела налази у власништву једног газдинства. Долази се до податка да је просечна величина парцеле око једног дулума (16 ара). „Велики број ситних парцела утиче на екстензивну примену агротехнологије, на традиционалну структуру производње, на ниске приносе и производњу.“[3] Већа газдинства лакше прихватају трансфер информација и нове технологије, међутим њих је врло мало. Пољопривредна механизација је застарела (у просеку 20-25 година), што представља снажан ограничавајући фактор раста. Још један од успоравајућих фактора будућем привредном или било ком другом расту је значајан број „старачких домаћинстава“. Ова појава није новијег датума, али последњих деценија постаје све израженија као последица миграционих токова.

Графикон бр. 4: *Просечна величина земљишта у поседу домаћинства*

у ха у Србији и појединим окрузима и регионима.

Извор: *РЗС*

Активирање инвентивности и развој предузетништва у овим подручјима су, више него у урбаним, оптерећени недостатком капитала. Тако да „како потенцијалним предузетницима најчешће недостаје почетни улог, држава

[3] Dr Babović J., Radojević V., Menadžment, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2008. god., str. 113.

мора стати иза њих и понудити им решења за проблем капитала. Осим проблема финансирања, од значаја за развој предузетништва и малих и средњих предузећа у руралним подручјима јесте и подстицање њиховог удруживања, али и формирање канцеларија за локални економски развој.“[4]

Приметан је недостатак подстицајних или кредитних средстава којима би се финансирали „пројекти ревитализације и изградње руралне инфраструктуре (реконструкција и проширење локалних путева, електрификација, водоснабдевање и канализација), подршка диверзификацији руралне економије кроз унапређење агро-еко-туризма, традиционалних заната и прераде хране, подршка младим пољопривредницима за реализацију инвестиција (инвестиције за иригационе системе, стоку, стаклене баште, објекте за мешање сточне хране, механизацију, силосе, опрему за паковање и друго)“.[5]

Позитиван утицај може наступити из обновљеног интереса Владе за подршку развоју руралних средина кроз одређени број мера. У противном, тренутни негативни демографски токови могу се још више погоршати.

Негативна демографска кретања су најзаступљенија у руралним срединама где се јавља депопулација услед тога што: напреднији чланови руралне заједнице напуштају средину због бољих социо-економских услова у граду;

сиромашнији слојеви пак напуштају средину јер су приморани да траже запослење ван пољопривреде због ниског прихода у пољопривреди на малом газдинству.

Значи, запослење у пољопривреди се стално смањује и рурално становништво је принуђено да проналази алтернативне изворе прихода у ванпољопривредним делатностима или делатностима које се наслањају на пољопривреду. Због тога је обезбеђивање запослености у руралним подручјима сигурно најважније питање и највећи изазов руралне политике. Тренутна ситуација погодује ширењу сиромаштва, што у непосредној будућности додатно, поред већ постојећих, ствара нове проблеме.

Стварање модерних служби за подршку које обезбеђују информације и подршку газдинствима је већ спроведено у великом броју земаља, и то углавном са успехом. Ове установе се не смеју ограничити на давање технолошких савета, већ такође треба да обезбеде маркетинг подршку (шта узгајати у будућности и како продати производ), али пре свега је битан

[4] Janković Milić V., Jovanović S., Anđelković Pešić M., Podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 93.

[5] Bogdanov N., Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija, UNDP, Beograd, 2007. god., str. 76.

програм материјалне помоћи и подстицаја.

Апсолутни приоритет би требало да буде изградња руралне инфраструктуре. Поменимо да „сарадња јавног сектора је посебно важна у ситуацијама када је потребно реализовати значајне инфраструктурне пројекте.“[6] Нереално је очекивати било какав економски напредак или инвестиције, као ни останак људи на селу, уколико не постоје основни услови за живот, као што су стабилно електрично напајање, доступна вода, изграђена пристојна путна мрежа, комуникације или решен проблем канализације. Ови трошкови су велики, нарочито у руралним пределима где је мали број становника и где су, по правилу, теже приступачни терени. Због тога, често студије оправданости инвестирања у руралној средини показују да је то изузетно скупа инвестиција по глави становника. Међутим, не треба никада да се постави дилема о дугорочној оправданости овог улагања.

Изузетно је важно да се концепт руралног развоја препозна у развојним стратегијама Јабланичког округа. Интересовања и одговорности за политику руралног развоја простиру се преко бројних министарстава, агенција, невладиних организација, па до локалних самоуправа. То је разумљиво јер је рурални развој, заправо, сложен социо-економски развој посебног типа региона који укључује читав низ питања, као што су запосленост, индустрија, пољопривреда, здравље, транспорт, животна средина, социјалне службе, образовање, комуникације, финансије, културно наслеђе и слично. Рурални развој је само једна област регионалне политике, међутим, он је довољно важан да има специфичну политику и циљеве.

Пољопривредна политика бави се постизањем циљева за пољопривредни сектор, обично представљеним у повећању прихода, ефикасности и конкурентности. Рурална политика бави се постизањем циљева за рурална подручја и обухвата широк спектар различитих социо-економских активности. Рурална економија у већини зависи од пољопривреде јер у њој доминира пољопривредна активност. Веза између пољопривредне и руралне политике је у томе да постизање политике у једној области у великој мери зависи од успеха у другој. Управо зато Европска унија развија концепт мултифункционалне пољопривреде који подразумева акције које нису усмерене само на повећање производње него и на остале користи живота на селу, као што су корист од очувања животне околине, културног наслеђа, очувања сеоских вредности, диверзификације активности и друга.

Локална управа је та која после Владе мора да чини не мање битан стимуланс даљем руралном развоју.

„У закону о пољопривреди и руралном развоју Србије (члан 12)

[6] Krstić B., Konkurentske strategije i finansiranje razvoja malih i srednjih preduzeća, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, 2011. god., str. 222.

наводи се да мере руралног развоја представљају врсту подстицаја за унапређење: конкурентности у пољопривреди и шумарству (инвестирање у пољопривреду и шумарство и увођење нових стандарда у производњи и промету пољопривредних производа), програма заштите животне средине и очување биодиверзитета, програма диверзификације руралне економије и квалитета живота у руралним областимја, као и јачање локалних капацитета.“[7]

Субвенционирана набавка стоке, опреме и механизације, изградња система за наводњавање, изградња смештајних и прерадних капацитета, подизање нових дугогодишњих засада и другог правац је којим се иде ка повећању конкурентности. У исто време, потребно је улагати и у одрживи развој и заштиту животне средине и руралног амбијента.

Упоредо са горе наведеним, мора се радити на унапређењу квалитета живота у руралним срединама, као и на диверзификацији унутар руралне економије.

„Висок ниво руралног сиромаштва и незапослености је тесно повезан са великим ослањањем руралних средина на пољопривредни сектор. Повећање продуктивности пољопривреде и промовисање економске диверзификације су кључни фактори руралне транзиције.“[8]

Примена концепта интегралног руралног развоја на територији Округа је добар модел за даљи привредни опоравак, пре свега због мултифункционалних активности у његовој примени. „Мултипликована пољопривреда је одрживи систем производње хране, непољопривредних делатности, услуга и заштита животне средине.“[9] Тако се незапосленост у руралном подручју може смањити, сем ангажовања у пољопривреди, развојем органске производње али и непољопривредних активности. Пре других, то би био развој сеоског или агро и еко-туризма. Ту леже доста неискоришћеног потенцијала. Развој овог вида туризма је могућност промоције и развоја домаће радиности и оживљавање неких старих заната. Затим, развој инфраструктуре, образовања, културе, као и очување екосредине, може битно утицати на бољи економски статус становника руралних крајева и смањити даља демографска пражњења ових крајева.

---

[7] Dr Božić D., dr Bogdanov N., dr Ševarlić M., Ekonomika poljoprivrede, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd, 2011 god., str. 335.

[8] Đekić S., Jovanović S., Krstić B., Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 50..

[9] Dr Babović V. J., Menadžment farme u održivoj proizvodnji, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2009. god., str. 198.

ЗАУСТАВЉАЊЕ НЕГАТИВНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ТОКОВА

Један од значајних ефеката који се може очекивати даљим развојем прехрамбене индустрије јесте заустављање тренутно изражених негативних демографских токова на територији Јабланичког округа. Као што је већ поменуто, девастација индустрије је имала за последицу и миграције становништва. Последице тога су велике, али ни изблиза колике могу временом бити. Исељавање млађе популације са собом доводи до смањења наталитета на тим подручјима и негативног природног прираштаја, што може на крају резултира старачким домаћинствима, а потом и потпуним физичким нестанком популације у неким местима. То се већ дешава на подручју општине Црна Трава, а може се ускоро очекивати и на територијама општина Медвђа и Бојник.

Табела бр. 1: *Кретање броја становника на територији Јабланичког округа у периоду 1991-2011. године*

	1991	индекс 1991=100	2002	индекс 2002/1991	2011	индекс 2011/2002
Јаб. округ	250.773	100	240.472	95,9	216.304	90
Бојник	14.309	100	13.103	91,6	11.104	84,7
Власотинце	33.985	100	33.308	98	29.893	89,7
Лебане	26.682	100	24.833	93,1	22.000	88,6
Лесковац	159.129	100	155.812	97,9	144.206	92,6
Медвђа	12.893	100	10.847	84,1	7.438	68,6
Црна Трава	3.775	100	2.569	68,1	1.663	64,7

Извор: *РЗС*

Да би се то спречило, морају се обезбедити егзистенцијални услови становништву на „угроженим“ територијама. Реч је пре свега о изразито руралним срединама са незавршеном инфраструктуром и подручјима где је превасходно екстензивно бављење пољопривредом. Све се то може променити обезбеђивањем економских инпута локалном становништву.

Прехрамбена индустрија је та која може да омогући директну или индиректну економску стабилност становништву из тих средина. Финансијска исплативост бављења пољопривредном производњом и даљи развој инфраструктуре су, свакако, исправан пут заустављања даљих миграција. Најчешћи разлог за миграцију је економске природе. Отварање нових производних или прерадних погона у оквиру прехрамбене индустрије може у битној мери променити неравномерни распоред индустријских погона рубног и централног дела Округа. Та грана индустрије може директно да успори англомерацију и да битно допринесе ревитализацији или чак да доведе до потпуног привредног опоравка појединих рубних подручја Округа. Основни модели лоцирања производних капацитета су везани за близину извора сировина или за близину тржишта. Овде је реч о врсти индустрије која своје седиште, следећи принципе економске исплативости, мора да веже пре свега за близину сировинске базе. Да су опстали комбинати попут: „Пусте Реке“ из Бојника, ДП „Елан“ из Косанчића, „8. новембра“ из Лебана, „Црне Траве“ из Црне Траве, „Горње Јабланице“ из Медвеђе и други, демографска слика, свакако, не би била иста на терену, јер појачање миграционих кретања наступа у периоду транзиције, након уништавања производних капацитета која су до тада пословала.

Отварање нових погона прати и конкурентно неопходан технолошко-технички напредак који, уз квалитетну сировинску базу, даје сигурност опстанка произвођача на тржишту. Лоцирање тих, нових производно-прерађивачких капацитета тамо где је извор сировина прудицира успешно пословање инвеститору, али даје и економску сигурност становништву са тог подручја. Промена власничке структуре, квалитетна менаџерска пратња и поштовање стандарда квалитета овог пута неће довести до уништавања истих, а у исто време ће бити стуб привредног развоја тих средина.

ИНДИРЕКТНИ ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ

Развој и даље оснаживање прехрамбене индустрије на територији Округа ће довести и до појаве, преко потребних, позитивних индиректних економских ефеката. Комунална и социјална инфраструктура се не могу развијати без економског оснаживања неког подручја. Баш зато су могући добри резултати по овим, тренутно израженим, проблемима у Округу. Поменимо опет, прехрамбена индустрија је најсигурнији ослонац развоја руралних средина, које можемо посматрати и као велике губитнике транзиционог циклуса. Иста та рурална средина је највећи извор сировина прехрамбене индустрије. Адекватном стратегијом развоја у тој грани индустрије добиће се економско оснаживање и пораст прихода, како чисто руралних средина тако и залеђа урбаних центара. Њихово оснаживање је у двосмерној

вези. Без сировинске базе нема производње у прехрамбеној индустрији, али без те исте производње нема ни економског бољитка за становнике тих подручја. Природних услова за развој прехрамбене индустрије има а инфраструктурне и техничко-технолошке треба обезбедити или постојеће надградити. Постојање ових других услова није довољан предуслов за развој прехрамбене индустрије, уколико нема ових првих. Експлоатацијом природних услова може се ревитализовати постојећа инфраструктура или изградити нова, као и оствареним приходом утицати на осавремењивање техничко-технолошког процеса. Развој техничко-технолошког прогреса прехрамбене индустрије, сразмерно томе и побољшање економских резултата које ће остваривати, у руралним срединама, може бити носилац целокупног привредног развоја.[10]

Литература:

Babović V. J., *Menadžment farme u održivoj proizvodnji*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2009. god.

Babović J., Radojević V., *Menadžment*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2008. god.

Bogdanov N., *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija,* UNDP, Beograd, 2007. god.

Božić D., dr Bogdanov N., dr Ševarlić M., *Ekonomika poljoprivrede*, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd, 2011 god.

Đekić S., Jovanović S., Krstić B., „Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi“, Tematski zbornik,Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god.

Ђорђевић В., *Развојни ресурси и перспективе развоја прехрамбене индустрије на територији Јабланичког округа*, Рукопис, Економски факултет Ниш. Ниш, 2016. год.

Janković Milić V., Jovanović S., Anđelković Pešić M., *Podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi*.

Krstić B., Konkurentske strategije i finansiranje razvoja malih i srednjih preduzeća, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, 2011. god.

Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god.

Ранђеловић С., *Реиндустријализација,* Социјално-економски савет Града Лесковца, Лесковац 2012.

[10] Ђорђевић В. Развојни ресурси и перспективе развоја прехрамбене индустрије на територији Јабланичког округа, Рукопис, Економски факултет Ниш. Ниш, 2016. год.

Summary

Vladimir Đorđević

FOOD INDUSTRY AS POSSIBILITY FOR RURAL AND EQUITABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF JABLANICA DISTRICT

The paper provides an analysis of the state of economic development in the areas of Jablanica district bin the post-transition period. After a historical review of the functioning of the agricultural production in this district and the different forms of organization of this production - cooperatives, combines, individual households - chronologically to their complete collapse and devastation, the author notes the main directions of work and activities to be undertaken to revitalize the food industry in the Jablanica District for improvement its further economic development.

Дејан Вељковић
дипл. социолог
Лесковац

УДК 070:338ПОСЛОВНИ ГЛАСНИК"2000"

„ПОСЛОВНИ ГЛАСНИК" РЕГИОНАЛНЕ ПРИВРЕДНЕ КОМОРЕ У ЛЕСКОВЦУ

АПСТРАКТ: Аутор разматра садржај периодичног листа за привредна и економска питања „Пословни гласник", чији је оснивач и издавач Регионална привредна комора у Лесковцу, као асоцијација привреде на подручју 13 општина Јабланичког и Пчињског округа. Први број гласила изашао је из штампе почетком јануара 2000. године, у тиражу од 1.000 примерака. Лист је намењен привредницима, предузетницима, пословним банкама и другим читаоцима. На његовим страницама заступљене су актуелне теме у вези са коришћењем расположиви капацитета, сировинских и других ресурса, техничко-технолошким унапређењем и остваривањем развојних економских циљева овог привредног простора.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Привредна комора, „Пословни гласник", рудно богатство, развој, Пчињски и Јабланички округ

У издању Регионалне привредне коморе у Лесковцу, која је заједничка асоцијација привредних субјеката на подручју 13 општина Јабланичког и Пчињског округа, појавио се 1. јануара 2000. године периодични информативни лист „Пословни гласник" у тиражу од 1.000 примерака, на 34 странице формата А4, у колор штампи, илустрован са 72 фотографије. У импресуму стоји да је гласило за привредна и економска питања и да ће излазити четири пута годишње, односно тромесечно по један број. Редакциони одбор сачињава 13 чланова. Одговорни уредник је Љубомир Јовић, а овлашћено лице за заступање оснивача и издавача, Лазар Ракић.

Покретање листа уследило је у складу са опредељењима Регионалне привредне коморе за унапређење облика и садржаја информисања о раду њених тела и органа, пословању привреде и изазовима пред којима се налази, развојним пројекцијама, техничко-технолошким и другим потенцијалима. Пошло се од чињенице да ово вишенационално подручје, које је привредно недовољно развијено, захвата површину од 6.290 квадратних километара,

на коме у 131.000 домаћинстава живи више од 500.000 становника. Према подацима Коморе, у 1999. години на овом подручју пословало је око 4.000 друштвених, 3.000 мешовитих и 500 државних предузећа. Запослених је било 67.940, док је на посао чекало 55.515 особа различите квалификационе структуре и образовног нивоа.

У уводу, поводом првог броја, пише да је основни мото листа „пласирање информација из привреде за потребе привреде“. Лист, уређен у форми часописа, намењен је привредницима, предузетницима, банкама и другим привредним субјектима и свим осталим корисницима и заинтересованим читаоцима. Уз нагласак да ће се залагати за остваривање производно-развојних циљева и задатака овог привредног подручја, уводничар додаје да је „Пословни гласник“ оријентисан на изношење мишљења и ставова привреде за очување и унапређење њене производне способности и излазак на светско тржиште. Оваквим опредељењем гласило „најављује укључивање у отворени процес структуре и својинске трансформације, у процес доношења прописа и законских регулатива примењених захтевима тржишно оријентисане привреде“. Његове странице отворене су за изношење и презентацију искустава привредника, представљање успешних предузећа и појединаца, иновација, нових производа и креативних идеја, предлога и сугестија. Такође, промовисаће и афирмисати привредне и туристичке потенцијале, природне лепоте и еколошке вредности овог дела Србије.

У првом броју лист доноси дужи текст насловљен: „Остварена квалитетна сарадња“. У њему, председник Регионалне привредне коморе Сава Марковић пише да ова асоцијација, од свог оснивања 1963. године, обавља веома важне и сложене послове и задатке у погледу креирања дугорочних развојних пројекта привреде на овим просторима, бољег коришћења потенцијала и увођења нових технологија, као и прилагођавања производње захтевима тржишта. Он подвлачи да је Комора имала кључно место приликом доношења системских мера и закона у сфери привреде. Од великог је значаја успостављање чвршће везе и пословне сарадње са привредним асоцијацијама балканских земаља и усмеравање привредних предузећа у смислу међусобног повезивања и заједничке производње, размене знања и технологије и удруженог наступа на трећа тржишта. Марковић закључује да Привредна комора своје основне задатке и циљеве остварује преко удружења, одбора, групација, секција и других облика организовања.

У чланку „Привредно-економски потенцијали“ Љубомир Јовић говори о условима и могућностима развоја туристичке привреде у овом крају. Подсећа на историјску прошлост, културно наслеђе и знаменитости подручја Јабланичког и Пчињског округа, као што су Царичин град, Марково кале,

Скобаљић град, Прохор Пчињски, Јашуњски манастири и друга културна добра непролазне вредности и њихово место у функцији туризма. Аутор шире разматра туристичке потенцијале Врањске, Бујановачке и Сијаринске бање, Власине и Власинског језера, Чемерника, Бесне кобиле, Кукавице, Радан планине и Бабичке горе. Текст се завршава закључком да Регионална привредна комора у сарадњи са привредним и туристичким организацијама, настоји да се развој и коришћење ових потенцијала на најбољи начин осмисли и понуди пословним партнерима за заједничка инвестициона улагања.

Пословни резултати привреде у Јабланичком и Пчињском округу у 1999. погоршани су у поређењу са претходном годином, што је последица разарања привредних и инфраструктурних објеката у време агресије НАТО снага на нашу земљу. О томе пише Миленко Стојановић у прилогу „Нарушени односи у репроцелинама“. Индустријска производња мања је за 16,6%, извоз је десеткован, а више од 1.000 предузећа пословало је са губитком, чији је укупан износ 278 милиона динара, или три пута већи од нето добити привреде у целини. Усвајање аграрног буџета за 2000. годину од стране Скупштине Србије, покренуло је идеју о оснивању посебне пословне банке чији би задатак био подстицање и под повољнијим условима кредитирање ревитализације села, развој и унапређење пољопривреде и прехрамбене индустрије. О томе пише Новица Милошевић у чланку „Потребно оснивање аграрне банке“. Он наводи да су ову идеју „подржали Управни одбор земљорадничких задруга и Удружење за пољопривреду, прехрамбену и дуванску индустрију и водопривреду Регионалне привредне коморе, на заједничкој седници одржаној средином децембра 1999. године.

Према чланку „Токови својинске трансформације“, објављеном на четири странице листа, до средине октобра 1999. године, утврђивање структуре капитала завршио је мали број привредних субјеката. Одлуку да „крену у први круг својинске трансформације донело је 306, а јавни позив за упис акција донело је 286 предузећа“. Карактеристично је да је у то време регистровано 5.357 приватних предузећа, али активно послује само 1.739. О томе Весна Ђорђевић у тексту „Потребна дугорочна стратегија развоја“, каже да оснивање и рад приватних предузећа прати стихијност у избору делатности. Неповољна је квалификациона структура запослених и слаба унутрашња организованост, али је „недостатак стратегије дугорочног развоја један од кључних фактора“.

Двоброј листа „Пословни гласник“, свеска 2 – 3, појавио се у септембру 2000. године, на 34 странице формата А4, такође у колору, илустрован са 77 фотографија. Централно место посвећено је спровођењу мера економске политике, уз навођење да је опрема у већини предузећа у Јабланичком и Пчињском округу технолошки застарела. Посебно је неповољно стање у

текстилној индустрији, која је од изузетног значаја за привредну стабилност и развој овог економског простора. За успешан опоравак привреде, којој су економске санкције оставиле тешке последице, неопходни су целовити реформски захвати. Они подразумевају финансијске, организационе, програмске, управљачке и својинске промене. Процес дугорочне стратегије развоја привреде мора се темељити на принципима реструктурирања предузећа, својинске трансформације и захтева тржишта. Пажњу привлачи текст (аутор није потписан) „Високи стандарди производње“, према коме је Дуванска индустрија ДИВ у Врању окупила више од 2.000 произвођача сировог дувана на југу Србије. У 2000. години уложено је 20 милиона марака за увођење савремене, еколошке поуздане технологије за обраду дувана и производњу цигарета, док је за обнову топлане, трафо-станице и других објеката инфраструктуре усмерено 16 милиона динара.

У информацији „Будућност у производњи“ (аутор није наведен) стоји да, после краткотрајне стагнације, оживљава производња и повећавају површине за гајење раног поврћа под пластичном фолијом. Први пластеници поникли су 1975. и већ 2000. године заузимају око 1.300 у Јабланичком и 800 хектара земљишта у Пчињском округу. На тим површинама годишње се произведе и испоручи тржишту 133 хиљаде тона парадајза, купуса, паприке, зелене салате и другог раног поврћа. У циљу унапређења ове производње, Привредна комора ће се заложити да се под повољнијим условима организује набавка минералног ђубрива, семенског и другог материјала, као и најлонске фолије чија годишња потрошња прелази 2.000 тона. Прилог аутора Љубомира Јовића „Сигуран пласман јагодичастог воћа“, садржи занимљиве податке о тој производњи. У 1999. години, са око 800 хектара земљишта, убрано је више од 2.400 тона јагода, а са 150 хектара, добијено је 560 тона малина. Берба вишања премашила је 9.000, трешања 2.000 и кајсија 800 тона. Комора и Задружни савет залажу се за подизање нових плантажа јагодичастог и другог воћа, организован откуп плодова и уредна новчана исплата воћарима за испоручену робу.

На четири странице листа пласиран је текст „Рудна богатства чекају на експлоатацију“. Аутор Миодраг Богдановић бележи да Јабланички и Пчињски округ располажу разноврсним и релативно обимним рудним богатством. На овом геолошки интересантном и перспективном подручју констатоване су појаве олова и цинка, молибдена, кобалта, гвожђа, хрома, антимона и других металичних сировина погодних за комерцијалну експлоатацију. Најзначајнија налазишта ових руда су у рејонима Леце, Благодат, Мачкатица, Бујановац, Трнова, Прешево, Власина и још нека подручја. Појава угља констатована је у зонама Грделица, Власотинце и Врањска бања, фосфата у околини Лисине код Босилеграда, а фелдспата код Бујановца. Богдановић указује на неопходност наставка геолошких истраживања

ради утврђивања резерви минералних сировина. Он подвлачи и значај минералних вода којима овај део Србије располаже. У закључку, он каже да економски третман рударства у креирању економске политике мора бити комплетан и свеобухватан како би се рудни ресурси искористили као компаративна развојна предност овог краја. У тексту „‘Бивода’ ускоро на тржишту“, Сузана Антић-Ристић извештава да је Компанија „Јумко“ из Врања изградила у Раковцу код Бујановца фабрику природно-минералне воде и освежавајућих воћних напитака. У првој фази изградње уложено је 30, а у наредним етапама развоја планирано је још 70 милиона марака инвестиција. Годишњи капацитет фабрике, која је отворена у августу 2000. године, је 75 милиона литара минералне воде и воћних напитака.

На страницама листа налазимо текстове о начину заштите права потрошача, затимо додели годишњих награда Привредне коморе предузећима и појединцима за допринос у развоју привредних делатности, месту и улози земљорадничког задругарства у развоју пољопривреде и села, трансформацији и структурним променама у привреди, подстицају запошљавања кроз профитабилне програме малих и средњих предузећа, као и информације из појединих привредних организација.

По обухватности и разноврсности тема из сфере привреде, њихове актуелности, значаја и чињеница на које се аутори позивају, може се рећи да је лист „Привредни гласник“ у правом смислу одговорио својој намени. Међутим, са двобројем 2 – 3, лист је престао да излази. Његов овлашћени заступник Лазар Ракић каже да је гласило наишло на веома добар пријем међу привредницима и другим читаоцима, који су изрекли своје оцене о његовом садржају. Он појашњава (разговор с њим обављен је 1. марта 2016. године) да је престанак излажења уследио из материјално-финансијских и кадровских разлога. Одговорни уредник Љубомир Јовић (у разговору 4. марта 2016. године) наводи да је лист остварио свој уређивачки концепт и намену, чему је допринело ангажовање редакције као целине. Припремљени су и прихваћени рукописи за наредни, четврти број, али је његово штампање изостало.

ЛИТЕРАТУРА

Бранковић, Србобран (2009), *Методи искуственог истраживања друштвених појава*, Мегатренд универзитет, Београд

Коен, Морис, Ернест, Нејгел (2006), *Увод у логику и научни метод*, Јасен, Београд

Пејчић, Богољуб (1995) *Методологија емпиријског научног истраживања*, Дефектолошки факултет, Београд

Пословни гласник, бројеви 1, 2-3 (2000) Регионална привредна комора Лесковац, ГИП Власотинце

Шушњић, Ђуро (2007), *Методологија*, Чигоја, Београд

Summary

Dejan Veljković

"BUSINESS HERALD", PUBLICATION OF THE REGIONAL CHAMBER OF COMMERCE IN LESKOVAC

The author discusses the contents of periodical for commercial and economic issues "Business Herald", whose founder and publisher is the Regional Chamber of Commerce in Leskovac, as well as economic associations in 13 municipalities of Jablanica and Pčinja. The first issue of the newsletter came out of the press in early January 2000, with a circulation of 1.000 copies. This publication is dedicated for businessmen, entrepreneurs, commercial banks and other readers. On its pages are represented current issues regarding the use of available capacity, raw materials and other resources, technical - technological advancement and achievement of economic development goals of the economic area.

Биљана Златковић
докторанд
Филолошко-уметнички факултет
Универзитет у Крагујевцу

УДК 821.163.41.08-32 Димитријевић С.
811.163.41'373.232.1

АНТРОПОНИМИ (НАДИМЦИ) У БУБЊАРИ ИЗ СЛАВУЈЕВ БИОСКОП САВЕ ДИМИТРИЈЕВИЋА

АПСТРАКТ: У раду смо на ексципираној грађи из књиге *Бубњара из Славујев биоскоп* истраживали стање система личних надимака у Лесковцу у периоду између два велика рата. Надимци су класификовани у неколико група. Велики број надимака мотивисан је физичким и карактерним цртама њихових носилаца, али и према посебним критеријумима. Етиолошки приступ је примаран у нашем раду, с циљем да објаснимо узроке конкретног именовања где год је то могуће. Велики број студија дају само списак забележених надимака, али не анализирајући грађу. Закључак је да надимци карактеришу не само носиоце, већ и ствараоце надимака, одражавају схватање извесних слојева друштва, али су и нека врста одушка.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: антропоними, надимци, Лесковац, етиологија

УВОД

Сава Димитријевић је песник, приповедач, аутор више радио драма, хроничар и публициста. Томислав Н. Цветковић га назива лесковачким Фелинијем.[1] Један је од завичајних писаца чија је основна преокупација Лесковац и Лесковчани. Први Димитријевићеви записи о старом Лесковцу обједињени су у трилогији која носи поднаслов „Људи и сокаци старог Лесковца“ коју сачињавају књиге *Свеће у снегу*, *Баче поголеме од сокаци* и *Подисарчани*.

Бубњара из Славујев биоскоп је прва књига друге трилогије о старом Лесковцу, написана на дијалекту. Срж књиге чини период између два светска рата и непосредно након тога. Она је не само хроника једне паланке већ збирка прича о људима, старим Лесковчанима, њиховим судбинама, испричаним тихо, спонтано, али са великом дозом хумора.

Према историјским подацима, златно доба Лесковца био је период од краја Првог светског рата до почетка Другог. То је било време напретка, градитељског, трговачког и индустријског заноса, када је „српски

[1] Часопис *Помак*, Лесковац, 2001.

Манчестер“ био један од водећих градова тадашње Југославије. „Свој прави изглед Лесковац је добијао стрпљиво, али сигурно, између два светска рата израстајући од касабе у модерни индустријски град који је због већег броја текстилних фабрика добио назив „Српски Манчестер“. У том периоду Лесковац је и центар хемијске, металске и прехрамбене индустрије, занатства и трговине. Имао је развијену и просвету, културу, уметност, спортски живот и здравство, што му све даје физиономију модерног града. Али, истовремено, он задржава и свој типичан изглед, који је био мешавина духа турске касабе и модерних грађевина богаташа, кривудавих улица са турском калдрмом и главном улицом са коцком, са турском џамијом и новом црквом“ (Стојковић 1992: 6-7).

„По некој оквирној аналогији, у привредном, друштвеном и културном погледу се 1918. године налазио отприлике на нивоу индустријског града у Енглеској средином 19. века. Ту престајемо са сваким поређењем, јер оно није могуће – град се налазио у држави која није могла да пружи ретким индустријским центрима услове за сталним повећањем производних капацитета“ (Хаџи-Јованчић 2010: 15).[2] Али то време је наша давна прошлост: *Димњаци на фабрике, што ги изградише лесковачки индустријалци између Први и Други светски рат – и сг стојив! Чк и да ођеш – не можеш да ги не видиш. Увек су туј – упрчени! Штрчив! Доле – оволико дебели, а горе – танки! По њи се и време качи, плк – ступку по ступку идев године и нижу се ко манистра направена од летњу росу расипану по убаво баштенско цвеће! И само још они подсећав на време кд је Лесковац, после Београда, бија најбогат град у Србију. Бијев ги врлине, кише, мразеви, ветрови, по њи нагоре у вис идев и качив се слане и лепи се иње, ал они стојив – ко зинат! Ко рачокљотине – да се не заборави време кд је доле испод њи, у фабричке хале врило од радници.*

Бубњара из Славујев биоскоп има претежно документарни карактер који јасно показује да су се интенције аутора кретале у правцу остављања записа о познатим и мање познатим Лесковчанима и лесковачкој чаршији. У овој књизи приказан је Лесковац кроз визуру простора, људи и духа, али је предност очигледно дата људима. „Честа именовања људи – ознака личности именом и презименом, уз бројне надимке који значе какву симболичку карактеризацију, спада у средства реалистичке верификације, која, транспонована у уметничко казивање, имају функцију појачања уверљивости казивања. Често социјално и етнички обојена ова именовања такође бивају у служби пуноће садржина које носе поруке“ (Богдановић 2009: 62-63). Стрпљиво и марљиво је бележио приче о „обичним“ људима, али, како сам писац каже, њиховим аутентичним језиком. Скоро све књиге

[2] Из есеја Европеизација српског Манчестера 1918 – 1941. Есеј је само пасус из истоимене монографије.

Саве Димтријевића писане су на лесковачком, и прича тече лако, тако да стичемо утисак да он није само приповедач, већ учесник и активни слушалац. „Један од најбоље искоришћених књижевних поступака у Димитријевићевим књигама је поступак каталогизације... Низзглед обично набрајање имена (у првој трилогији) и родбинских односа писац користи да уметне понеку ближу одредницу, објашњење, анегдоту сажету у неколико речи. И све то делује као логичан след, као прича која се развија управо у тренутку док је читамо. Поступак каталогизације је посебно погодан за уношење хуморних елемената. Кад се тај потенцијал споји са дијалекатским именима и надимцима, специфичном интонацијом и изговором – жељени ефекат постизања смеха је остварен“ (Стојановић 2009: 288). И Предраг Станковић у поговору књиге *Бубњара из Славујев биоскоп каже* „Сава Димитријевић подухватио се амбициозног посла да направи „катастарски“ приказ града, те да попише његове становнике, изузетне на различите начине – и да део њиховог родослова скоро у виду библијског записа“.

Ова хроника пружа обиље материјала за ономастичка истраживања, а посебно за антропонимијска. Антропонимске категорије (имена и надимци јунака) у књижевном делу смехотворне провенијенције, појављују се као „помоћни стилски проседе, који се примењује да би се појачала комика ситуације, карактера или заплета.“ (Проп : 118). Рекли бисмо да поједини надимци у овој књизи појачавају комику карактера.

У *Бубњари* се јавља прегршт особа са именима, презименима и надимцима. Ми ћемо се у овом раду посебно осврнути на надимке. Број имена, надимака и њихова аутентичност су најбољи показатељ колики рад на терену стоји иза ове хронике. Али, како Недељко Богдановић каже, и претходно објављене књиге Саве Димитријевића из трилогије *Људи и сокаци старог Лесковца*, крцате су надимцима „крцате су именима некадашњих и доскорашњих Лесковчана, а нарочито њихових надимака, доживљаја и догађаја у сокацима, дућанима, авлијама и око њих, породичних односа, а све то зачињено и лесковачким говором...“ (Богдановић 2009: 76).

Момчило Златановић у рецензији књиге Миодрага Ђоревића *Лесковачки надимци* каже „... у Лесковцу је обиље надимака, као ретко где у Србији. Многи његови житељи се и по надимцима знају“. Многи сматрају да је Лесковац заправо познат не само по укусним ћевапима и паприци, већ и по надимцима.

У Енциклопедијском рјечнику лингвистичких термина Р. Симеона (Симеон 1969 I: 869) надимак је дефинисан као придјевак, друго име које неко има поред свог правог имена и које може заменити право име. Претпоставља се да надимак води порекло још од паганских времена. Тада је он имао јак магијски мотив: заштита новорођенчади и деце од демона, мрачних сила и болести. Право име се скривало, нарочито од вештица,

да не би нашкодиле детету. Надимци су одраз специфичног менталитета, филозофије живљења и духа поднебља. Они дефинишу личност човека, по питању карактера, изгледа, понашања, говора, духовних или телесних обележјима или неке друге особине. У свакодневној комуникацији они замењују лична имена.

Настају у посебним околностима у међусобном дружењу, када појединци посегну за једном речју којом ће обележити ближњега. Некад настају као нужност ради лакше и прецизније идентификације, поготово код особа истих имена или презимена. Они су жива категорија која се мења – неки живе одређено време, неки се угасе, а неке замене нови. Нових креативних надимака је све мање, а стари полако и помало изумиру. Разликујемо породичне и личне надимке, иако су се они током времена међусобно прожимали.

Поједини лични надимци временом су се знали претворити у породичне, па тако има примера да данас појединци носе прадедин или дедин надимак. На тај се начин надимак преносио с колена на колено, а неки су настали и пре мање од стотину година. Следи низ таквих надимака: *У Зајачку фамилију викав да су надимак Зајац добили затој што је ники њихов предак имаја млого децу из два брака. Пошто су се много деца рађала – сваку годину по едно – у село су почели да викав: - А, бре, овија се котив – ко зајци! Имав дваес четри зајчики у кућу! И по тој гим и остаде надимак – ЗАЈАЦ! А викав па да је надимак Зајац добија њихов прадеда Живко за тој што је много брзо трчаја и тој – и уз брдо! Кд га видели како брзо трчи, сељаци казали: -Ене га – трчи ко зајац! И по тој гим остаја надимак – Зајац.*

Лудајци – Има неколико казивања како су добили надимак. Разна су казивања, али се у свим спомиње Здравкова жена Цвета. Надимак су добили још док су Турци били у Лесковцу. Једна легенда каже да је Цвета пребила Турчина, који се од батина онесвестио, а када се освестио реко је: Ееј, дели Цвето – Луда Цвето! Знаја сам да си голема домаћица и да сама у руке носиш врећу од сто кила, ал несам знаја да си оволка лудајка! Колка си лудајка – теше ме утепаш на место! И од тој ву остаде надимак – Цвета Лудајка! А по њума и сви потомци на Здравка и Цвету и сг викав – Лудајци.“

Јордан Стефановић звани Туподупац. А Туподупци ги викав за тој што гим празно – позади! И неки рекја: „А, бре – они имав тупо дупе!“ и тој гим остало ко надимак – Туподупци. Временом је постао породични надимак.

Глобализација је увелико извршила унификацију у систему личних имена, отуда још само надимци чувају завичајност. Надимци су и сведок друштвених односа јер карактеришу не само носиоце већ и ствараоце надимака. У овој књизи можемо извршити поделу на три категорије:

а) ИМЕ + ПРЕЗИМЕ + НАДИМАК: Јован Костић Грозничка, Прока Станковић Паниче, Јова Миленковић Мафта, Младен Живковић

Печењевчанин, Владимир Цветковић Лаци, Радисав Станковић – Кумашин, Благоја Костић Банђур, Мита Гавриловић Ћивџан, Славко Јовановић Кулаш, Коца Јовановић Црковнички, Бацко Гавриловић Жер

б) ИМЕ + ПРЕЗИМЕ + звани + НАДИМАК: Вељa Веселиновић звани Кромпир, Костадин Калајџић звани Дина Леле, Јован Јанковић звани Брацко, Живко Живковић звани Абисинац, Алекса Станковић звани Кења, Јован Бургић звани Бургијски, Велизар Танић звани доктор Тане,

Постојале су особе које су имале два надимка: Драган Марковић звани Драги Јаре, Костадин Коцић звани Дика Загужанче, Милутин Цветановић, звани Луте Касапин...

в) ИМЕ + НАДИМАК

Како појединци добијају надимке? М. Ђорђевић каже: „У настанку разна су порекла њиховог постојања: поједини су у вези са пореклом особе на коју се односе, поједини истичу извесне личне особине говорне или телесне, добре, те лоше или пак и увредљиве, изазивачке (Ђорђевић 2005: 5-6).

Према месту рођења, граду или држави: Милан Арнауче, Јоца Нишлија, Жика Богојевачки, Милан Паризлија, Алекса Црногорац, Коле Врањанче, Циле Подримски, Бошко Шоп

Надимци животињског порекла: Драги Славуј, Таса Бело Јагње, Тоша Зец, Ђура Вук, Драги Јаре, Жика Дзвиска, Гуштер, Влајко Ђуре

Деминутивни или од милоште: Горча Малинче, Драгутин Гутенце, Циле Зонкић, Блашко Куца

Надимци према занимању: Тодор Терзика, Благоје Вашарски, Васа Брашнар, Драги Симиџија

Погрдни и увредљиви: Ђорђе Шупљага, Мирко Рошави, Мока Дзиван, Божа Рогоња, Аца Липса, Љуба Сељак, Благоја Главоња

Према физичком изгледу: Љуба Грба, Видоја Грамада, Воја Двоглавац, Драгутин Кутра, Влајко Црни, Милан Буре

Карактерним особинама: Коле Принц (лењост), Дика Струја, тј. Дика Електрика (брзина), Гуте Сумњиви (неповерење)

Остали: Воја Љочко, Трајко Дрангулија, Љуба Чокалија, Добри Врућка, Пера Завидојла, Ђока Бимба, Алекса Каспар, Коле Чочка, Добри Лиска, Жикица Паштрукуља, Миле Мерза, Јова Пепељуга, Душан Сурта, Здравко Гусла, Душан Деклева, Пера Кека, Ђока Ваљачка, Влада Тута, Јоца Фантом, Влајко Гурман, Мика Мрца

Неке је веома тешко објаснити и одредити у каквим су околностима настали и ко их је измислио, јер се сазнања о томе нису преносила на млађе, нити записивала.

Као што запажамо већи је број надимака којима се означавају карактерна својства човека, који се огледа и у понашању, активности, односу са

другима и са светом. Видимо и колико су људи били оштроумни да запазе неко физичко или психичко својство свога ближњега и да то адекватно именују. „Колики је усуд који мораш понети носећи целог живота надимак који те маркира, најчешће по заслузи, па га у облику породичног прекора преносиш и потомству; из чега би нужно било схватити наук па тежњом и делом чинити оно што је по схватању социјалне заједнице морално и похвално, а не чинити недопустиво (Богдановић 2009: 55).

Посебну категорију чине надимци где аутор сам објашњава порекло, односно како су настали:

Надимци према физичком изгледу: Дућан на Тасу Костића, из Бабичко, званог *Таса Малечак*... Таса је стварно бија малечак, оволицак!, а – пун с ђаволи! А најбоље мрсне банице правија је *Раша Патрави* (такој су га викали затој што је имаја патраве ноге и голема широка уста); Велизар – ко дете бија млого бел у лице и мајка му викала: „Еве га мој бели, еве га мој бели!“ – и по тој му остаја надимак – Бели.

Надимци добијени према узречици или говорној мани: Ђока је бија ћелав и стално пијан. Кад се напије иде и вика: Пуна кола таљиге! Сигурно! Чисто – бистро ко помије! Сигурно! Кој има да има, а кој нема - никад да нема! Купала се вода у бунар! Сигурно! – тој му је била узречица и по тој му и остаде надимак – *Ђока Сигурно*, а викали су га и *Ђока Лено Ле*! Кд се из варош врћа дома – пет корака иде – десет лази!- колко је пијан.; Љуба Цонић је бија син на Василију, званог - *Васа прва класа*, јер је код њега све што је продаваја било – „прва класа“! ; Татко му је бија Костадин – Дика, звани Дивдика, јер је замуцкуваја – неје могја да каже Дика, него Ди-и-ив-дика! – и по тој му остаде надимак *Дика Дивдика*.;

Надимци према карактерним особинама: Петра су викали *Пера Качамак* – јер је бија глетав ко качамак, веома неспретан и смушен и све се снебива кд прилази код гости да их услужи.; Воја Стојановић – њега су у Лесковац викали *Воја Уметнички Лажов* - за тој што је свакога излагаја и на никога неје на време направија оној што је наручено.; Пера је бија педантан – носија се ко кицош, па су га за тој викали *Пера Кицош*.; Ђорђе, звани Кока (млого волеја да пије и викали – он не да пије, него лока и по тој лока – кока остаја му надимак *Ђока Кока*); Ђока Шорка: и за тој што је млого волеја да пије (да шорка) викали су га *Ђока Шорка*; А по тој што је продаваја ситнице доби надимак – *Заре Ситничар*. Бија је тврд на сваку пару и у последње време викали су га – *Заре Кремен*. Јер од камен можеш нешто и да одломиш, ал од кремен-камен – не! И за тој што му се ни пара нее могла узне и што је бија тврдица викали су га – Заре Кремен! Ал, биле су и повеће тврдице од Заре.; *Тоза Евиденција*: кд треба да сазнаш које је тој било у Лесковац или било куде и да ли је тој уопште било и ако је и било - како је било, или те па нешто друго интересује – ти отиднеш и питаш

Тозу и он ти каже. Јер , Тоза – све зна, бија је лесковачка рекла-казала и за тој су га викали – *Тоза Евиденција*.; Бора Стојиљковић Лешњак, шнајдер, звани *Костаћ* за тој што је бија много скржљав и тежак на плаћање, а викали су га и – *Бора БСК* (*Бора Стојиљковић Кројач* – „кројач Бора да пије мора!“);

Надимци добијени према називима кафана: Кафана Три шешира: И од тг Благоја доби надимак – Тришеширац и више од нигде нее добивају писма ни на презиме ни на улицу, него су писма била атресирана само сс – Благоја Тришеширац Лесковац!; кд Јован Бургић, звани Бургијски, кафеџија, направи кафану, даде ву име „Вардар“. По име од кафану што гу направи Јован Бургић и Бургијци променише надимак у – Вардарци, а по кафану „Вардар“ и улица се викала – Вардарска улица.

Има људи, како каже Сава Димитријевић, који због оног што су радили и чинили себи и другима – уђу у причу и анегдоту и тако постану својина оних који их памте и времена кроз које их носе и причају о њима. Па се тако на самом почетку књиге сусрећемо са судбином Душана Станковића званог Славуј, а пар страница касније и са његовим сином **Драгутином званог Драги Славуј**. Оснивач биоскопа „Славуј“ је Душан Станковић. Сава Димитријевић у овој књизи пише да је он у Лесковац довео једну младу глумицу, а после је одвео у Француску на школовање. Та глумица постала је чувена као Ита Рина. Кафана, односно биоскоп, били су у Улици војводе Путника. Дању је то била кафана с великом баштом, са много столова, столица и цвећа, а увече биоскоп у којем су приказивана најзначајнија европска остварења тог периода – „Пивница и тон кино Славуј“. Биоскоп и кафану наследио је његов син Драгутин Драги Станковић који је за сваки филм правио рекламу. Бројне су анегдоте које можемо прочитати у овој књизи на које све начине је покушавао да привуче публику. Једна занимљивост везана је за пећ бубњару (по којој је књига добила назив) у коју је стављао упаљену свећу, а на вратима пећи залепио црвени папир, па се стицао утисак да пећ гори. Гледаоцима је било хладно, али су повремено гледали у пећ и говорили – бубњи, бубњи, стоплиће се. Када је приказиван филм о Франкенштајну, донео је у биоскоп мртвачки сандук и ставио у њега живог човека, а кад се на филму из ковчега појавио вампир, човек је искочио из сандука, публика се препала и почела да бежи. Једне суботе пустио је сељаке у биоскоп да гледају филм бесплатно. „*И кад у филм воз „пође у публику“- у салу настаде цвилење, сељаци почеше да рипав по онеј чукљеничке столице и клупе – оћев да побегнев из биоскоп, ал не можев да искочив, јер је Драги намерно закључаја врата од салу“*. Духовита освета банкару Граочанкићу читаоцима свакако измами осмех на лицу. Наиме, једино он није ишао у биоскоп Славуј и причао је по чаршији: „Само ја не идем у биоскоп Славуј“. Драги Славуј плати Циганче да по цео дан шета

магаре на које је окачио таблу са натписом „Само ја не идем у биоскоп Славуј“, испред банке. Неколико пута је био хапшен, национализована му је кафана, инвентар, биоскоп и сав намештај у кући, био у логору у Маутхаузену, затим у затвору у Нишу, а убрзо по изласку из затвора је умро. Многи Лесковчани су, нажалост, доживели сличну судбину: *Од како дођоше партизани – Лесковац никако да залечи ране. Прво Озна до крај 1944, па и у наредну годину – поби сви онија који несу били за њи. Ондак 1948. године „ослободиоци“опљачкаше на народ злато, па ондак конфискација, национализација и какве ти не све друге отимачине и све такој – рана на рану, бол на бол. И тој ране и тија болови остадоше – ко црне мараме које ни време не може да скине.*

Комика прераста у благу иронију када говори о карактеру појединих ликова, који су нам опет дати по надимцима, попут свештеника Нађе: *Бија је напредан поп и увек је водио неке полемике сс владику. За тој неје могја да напредује у службу и никад неје бија парох у Лесковац, а убрзо затим у следећом пасусу сазнајемо да је „Поп Нађа умреја 1946. године – од „радост“ што му је „народна“ власт узела шеснаес ектара земљу и два дућана и кафану на Нишку улицу. Умреја је за тој што су га партизани - „ослободили“ од имање.* Или Моке Дзивана, ученика који је више пута понављао: *У Лесковац ники и никад неје толко ишја у школу ко што је Мока Дзиван ишја – он је у Средњу економску школу у сваки разред по две године ишја и само му је још једна година фалила па да у сваки разред иде по три године – „да би уцврстија знање“!* Опште је познато да Лесковчани не употребљавају све падеже, али има изузетака од тога, један је и Савка Гургусова: *Савка Гургусова је била НАГОСПИЧАВА и форсирала је – госпоштину. ..уопште неје грешила у падежи. Она је разговарала – као да је Београђанка, а у Лесковцу је живела. А како је у томе успевала – питај Бога како је у томе успевала. Вероватно да је била – СЛУХИСТА! и да је успевала да јој слух поприми „правилан“ изговор.* С тим да, као што можемо приметити, своје подсмешљиве исказе маркира наводницима или великим словима. Основна функција оваквих комично-ироничних исказа је више да насмеју читаоце, него да осуде или изврг̑ну руглу.

У друштвеном животу Лесковчана важно место заузимале су кафане. „Слободно се може рећи да су кафане биле позорница целокупног јавног живота у Лесковцу“ (Димитријевић 1983: 323). Оне су биле место где су се успостављали пословни контакти, проводило време и забављало. Свака кафана је имала своје сталне госте, а познато је да „*у Лесковац су се пријатељи дружили и по тој – дал су „вински“ ел па „ракијски“*. „Ту су се водеће лесковачке чаршилије, трговци и занатлије и месна интелигенција свакодневно састајали. У топле дане испред кафана на широким тротоарима, а понекад и на самом делу коловоза, стојали су редови столова за којим су

седели гости... Уз то су неке велике кафане, као Солун, Круна, Костић, а касније и Плуг имале своје баште. (Димитријевић 1983: 321)

У Лесковцу је у периоду између два рата било више од стотину кафана. Како нам у *Бубњари из Славујев биоскоп* Сава Димитријевић саопштава, само у Улици војводе Путника, од болнице до реке Ветернице било је петнаест кафана и винарских подрума. „*Биле су кафане – на **Нађу Игњатовића**, на **Коле Врањанче**, Чиплакова кафана, после гу држаја **Гуштер**, па Зајачка, Јацићева, Славујска и кафана на **Виду Зајачку**, па Винарски подрум на **Николу Панајотовића**... онда Стојчина кафана (сг Занатски дом), па бифе на брађу **Благоју** и **Раде Кржалићи** – они су били мајстори и једини су у Лесковац правили вештачка пића – ликери, а имали су и подрум, па Кржалићево кафанче, кафана „Златан праг“, што гу је држаја **Влада Милошевић**, звани **Звер**... ондак кафана на **Ђоку Лешњака** и винарска радња на **Мику Лешњака** – продаваја вино на балони, па је било и едно малечко кафанче.“* Кафана је вековима уживала висок статус и стога не чуди да је била једна од најзначајнијих друштвених институција. Током векова кафана је променила начин живота у вароши, те се у кафане одлазило не само због јела и пића, оне постају стециште свих важнијих дешавања. О значају кафане сведоче и историјски подаци да је управо на таквим местима приказан први филм, одржане прве представе, први сајам књига. Неми филм је стигао у Лесковац. Приказиван је у кафану код газда Дупка: „*Газда Дупко закачија на кафански дувар плакату и на плакату сс оловку моравиљку написаја и подвукја двапут: Забрањено пљување! Семке грицкање! Мајку псување! Жене штипање! За дупе фаћање!Оноћување и све оној друго што неје за казување! Управа на бијоскоп – с поштовање!“*

Ниједна кафана у Лесковцу није тако добро радила као кафана на Александра Леку Цекића Слезенку на Широкој чаршији „људи су ишли у кафане – према човеку! А Лека Слезенка је бија услужан човек, па су због њега и дођували у кафану...“ *Кафана на **Јордана Стефановића Туподупскога** – еве си гу и сг на Широку чаршију и била је – осамнаеста кафана по ред кд се откуд Вашариште пође накуд Широку чаршију. С леве стране биле су - Ђермановићева кафана, па Гугучина кафана коју је под кирију држаја **Јордан Стојановић**, звани **Јоре Слезенка**, па кафана на брађу **Ђоку** и **Леку Ваљачкић**, кафана на **Миту Литрића**, па кафана „Македонија“ на **Миче Баба Милкића**, једног од првих председника Градског поглаварства још за време Обреновића и у коју је, како се спомиње, даван први неми филм у Лесковац (сг Мадера куде је), па Литрићева кафана до Мазнићеву апотеку. С десне стране откуд Вашариште накуд Широку чаршију биле су – кафана на **Тозу Тренку**, кафана „Бели орао“ на **Ђоку Ваљачку**, па кафана коју је држаја **Тихомир Илић**, ондак кафана „Црна Трава“ на **Благоју Тренку**, па јавна кафана „Палас“ на **Влајка Ђуре** коју је*

дуго време под кирију држаја ***Славко Бибац****, па јавна кафана на* ***Драољуба Стефановића Лејче****, па опет јавна кафана на* ***Јована Николића Лондонца****, ондак „Личанска кафана“ на* ***Миле Стојановића Бељака****, а под кирију гу држаја* ***Благоја Главоња****, ондак кафана на* ***Уроша Млаџинога****, кафана „Оријент“ на* ***Мику Слезенку****, па кафана на* ***Леку Слезенку*** *и – Туподупска кафана на Јордана Стефановића, званог Туподупац.*

„Живот једног насеља као градског центра започиње управо онда када му прве занатлије и трговци својим производима, дућанима, трговачким умећем, сналажљивошћу и новим начином живљења почну обележавати не само улице и тргове већ и свакодневни живот“ (Стојковић 1995: 193). Лесковац је у прошлости био не само град занатлија и мајстора, већ центар текстилне индустрије па у самој књизи Саве Димитријевића можемо прочитати како је фабрика Коста Стаменковић настала и како је добила име: *Кад се Милан Стаменковић Манчић, Ђока и Коста Врањкић и Гаврa Стаменковић уортачише – основаше предионицу, а ондак поред реку у Мурџу малу сазидаше штофару. На папир написаше имена и презимена оснивача штофаре, папире сс написана имена туришe у флашу и флашу узидаше у темељ фабрике. (Кд дођоше у Лесковац, партизани ву дадоше име „Коста Стаменковић“.)* Ту је, наравно, приказ безброј дућана, пекара, опанчарских, кројачких, кожарских, јужарских радњи, радње колара и ковача, али пре свега њихових власника. Из књиге сазнајемо и где су се правили најбољи ћевапи, али и где су и како Лесковчани проводили време: *Најбољи ћевапи у Лесковац правили су Милан Буре, Влајко Гурман и Мика Мрца. У ћебапчијнице на Милана Буре, Влајка Гурмана и Мику Мрцу, ондак у хотел „Костић“, ондак у хотел „Плуг“ и у хотел „Солун“ дођували су најугледнији Лесковчани. У хотел Костић су приређиване разне забаве, а у зимском периоду су биле веома популарне занатлијске забаве.* Сава Димитријевић, као што смо видели, чак и кад говори о кафанама, више говори о њиховим власницима и људима који су тамо одлазили. Сава Димитријевић је, захваљујући свом литерарном умећу, на посебан начин осликао дух старог Лесковца, нарав и менталитет његових становника – Лесковчане увек спремне на шалу, досетке и дружења.

Веома су интересантна поређења која можемо прочитати у овој књизи: *Собрали се* ***људи*** *–* ***вије*** *од човеци и жене! Народ, народ – оволико!* ***Ко комине****!; И ми стојимо на туј галеријицу и гледамо филм! А људи у филм, кд ги гледамо такој искоса – искривени су ко краставице и* ***главе*** *гим се издужиле* ***ко год печењевачки кромпири кифлаши*** *– дугачки, па* ***савијени ко кифла****.; А мој татко Милан је бија тежак 135 кила.* ***Рука*** *му је била оволка –* ***ко прибојска крљка*** *и сс онуј голему руку – извади кључеви од касу, баци ги на астал...; Зашто, бре, неси умејатан, да умеш да се снађеш, него си* ***ко врзан****. Овца по овцу, а човек иде по човека! А ти – нумеш да*

се владаш с људи!; Слушај Цисло – да је свеж ваздух добар и врапци би били – ***ко ћурке****! Они су по цел дн и цел ноћ на ваздух и да је свеж ваздух добар, порасли би ко ћурке и не би били овакој малецки и кржљави!;* ***пијан ко љуљка****.* Лесковачки говор је богат досеткама, поучним шалама и пословицама: *Ал, и сг се у Лесковац казује: сс својега једи и пиј, ал никд немој да тргујеш.; Ми смо такви – какви не памтив, а несмо – какви мислимо да смо. Ако немаш па имаш, брго се навикнеш да имаш. Али, ако имаш па немаш, никако не можеш да забравиш – колко си имаја.; И сиротиња је убава – ако има с куга да гу поделиш!"*

Књига *Бубњара из Славујев биоскоп* нас враћа у време када је Лесковац био један од најзначајнијих градова тадашње Југославије, не само као индустријски, трговачки, банкарски центар, већ и по свом културном животу. Време процвата и успона поново је пред нама захваљујући књизи, а ускоро ће приче и емоције старог Лесковца бити пренете и на филмску траку.

ИЗВОР

Сава Димитријевић, *Бубњара из* Славујев *биоскоп*, Фестивал књижевности: Think Tank Town, Лесковац, 2012.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 2009: Недељко Богдановић, *О лесковачком говору*, Лесковачки културни центар, Лесковац.

Димитријевић 1983: Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине* (1918-1928), Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ.31, Лесковац.

Ђорђевић 2005: Миодраг Ђорђевић, *Лесковачки надимци*, Удружење писаца Лесковца, Лесковац.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, Zagreb: Matica Hrvatska.

Стојановић 2009: Милена Стојановић, Стилско-поетичке одлике књижевног света Саве Димитријевића (Људи и сокаци старог Лесковца), *Дијалекат – Дијалекатска књижевност*, Лесковац: Лесковачки културни центар.

Стојковић, Кражић 1995: Живан Стојковић, Ненад Кражић, *Занатство Лесковца I* (од почетка до 1944. године) , Историјски архив Лесковца, Напредак, Лесковац.

Стојковић, Стојичић, Ракић 1992: Живан Стојковић, Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, Институт за савремену историју, Београд.

Танасковић 2012: Тања Танасковић, Мушки надимци у селу Шљивовцу код Крагујевца, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Година III/ књига 1, Крагујевац: ФИЛУМ.

Хаџи-Јованчић 2010: Перица Хаџи-Јованчић, *Европеизација српског Манчестера 1918 – 1941*, Београд: Удружење за друштвену историју.

Часопис Помак, Лесковац 2001.

Summary

Biljana Zlatković

THE ANTHROPONYMS (NICKNAMES) IN "HOME MADE STOVE FROM SLAVUJ'S MOVIE TEATRE" BY SAVA DIMITRIJEVIĆ

This paper explores the system of personal nicknames in Leskovac, during the period between the two World Wars, in the selected composition of the book "Home made stove from Slavuj's movie teatre". The nicknames are classified into several groups. The significant number of the nicknames is motivated by physical and characteristic features of its bearers, but also according to the special criteria. Etiological approach, aimed to explain the causes of the exact designation, wherever it is possible. The certain number of studies gives just the list of the noted nicknames, without the analysis of the construction. Conclusion is that nicknames characterize, not just the bearers, but also the creators of the nicknames, then preserve comprehension of the certain social strata, and also represent some kind of the outlet.

Иван Стојановић
конзерватор-рестауратор
музејски саветник
Народни музеј Лесковац

УДК 7.025:[904:623.445.2”653”(497.11)

РЕКОНСТРУКЦИЈА ШЛЕМА ТИПА БАЛДЕНХАЈ ЛОКАЛИТЕТ: ЦАРИЧИН ГРАД

АПСТРАКТ: У раду на реконструкцији шлема типа балденхај (Baldenheim), са шест спона, била је од велике користи публикација Бернара Бавана из 2008. године „**Фрагменти шлема типа балденхај нађени на Царичином граду”**, као и претходне студије Маханд Фокт, која је табеларно класификовала и систематизовала нађени материјал, дајући првенство декору над конструктивним елементима. Анализе указују на то да су у изради тог луксузног одбрамбеног оружја, који су носили официри римске војске, биле неопходне подела рада и специјализација. Финансирање из царске касе указује на то да су радионице за израду овога шлема биле концентрисане у неколико већих центара, односно на мору или у приобалном појасу. Реконструкција шлема балденхај типа рађена је по принципима савремених конзерваторско-рестаураторских техника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народни музеј у Лесковцу, стална поставка, радионице, фрагменти, шлем типа балденхај са шест спона, конзерваторско-рестаураторске технике и материјали, реконструкција.

Овај рад[1] замишљен је искључиво као база за дискусију из које могу да се искристализирају одговарајућа мишљења и корисни закључци о теми која је недовољно заступљена код нас. Идеја која је спонтано и непретенциозно започета 2010. године[2] у разговору са конзерваторима и ван наших граница, захтевала је обимне припреме, с обзиром на задатке који су тражили доста широку и деликатну делатност ове врсте.

[1] Хабилитациони рад за звање музејског саветника завршен је уз стручну помоћ ментора проф. Слободана Савића из Београда. Комисија за виша стручна звања у музејима Републике Србије у саставу: мр Бојана Борић Брешковић, председник, проф. др Лидија Мереник, члан и Јован Божиновић, конзерватор саветник, члан, на седници дана 14.12.2015. издала је Уверење за степен вишег стручног звања конзерватор-рестауратор саветник.

[2] Стојановић, 295-314.

Овде се траже нови путеви како би принципи модерног третирања у конзервацији и рестаурацији нашли своју практичну примену у садашњим радовима, тј. да је осигурање трајности реализације далеко важнији моменат. Ранији радови[3] пружају могућност да се питања у пракси решавају међусобним договором, разменом искустава и дискусијом. На тај начин загарантована је стручност посла, а с друге стране, сва могућа спорна питања, која се врло често јављају у пракси, решавана су заједнички, без дискриминације.

МОМЕНАТ ИЗЛАГАЊА

Поставља се нов задатак поред конзервације - како предмет презентовати, учинити га читљивим и јасним сваком, па и необразованом посетиоцу. Предмет треба да нађе своје место у музејском излагању где ће чување, стална брига о његовом стању, надзор трајног карактера и стручно вођење достићи максимум и прилагодити се могућностима и условима, уместо да им пркоси.[4] Презентација, детерминирана материјалним могућностима оперативе, најиндивидуалнијег је карактера и најделикатнији део у читавом задатку. Посебно се истиче моменат који га чини актуелним – **повезаност са савременим потребама града**. Тиме се добија неопходна комуникација која спаја музеј са посетиоцем,[5] а у исто време се успоставља мултидисциплинарни приступ у реализацији.

Конзерваторски захват на предмету тежи подударности између теме и израза, између материјала и технике, уз настојање да сва средства у креативном процесу синхроно стигну до оног комуникативног циља ради којега су покренута.[6] Дело се посматра изоловано, одсечено од свега осим од нас који га гледамо.[7]

ПРЕЗЕНТАЦИЈА

Стална поставка Народног музеја у Лесковцу приказује историју лесковачког краја, у којој се преплићу утицаји различитих култура и цивилизација, и јабланичког региона које су приказане тематски, односно

[3] Реконструкцију шлема из Јарка урадили су конзерватори и рестауратори из Народног музеја у Београду Слободан Савић и Милан Чоловић, под будним оком др Мирослава Вујовића, доцента београдског Филозофског факултета. Наиме, ради се о позлаћеном парадном римском шлему из IV века п.н.е. који је пронађен у селу Јарак, надомак Сремске Митровице: Ердељи 1986/87, 246-247.

[4] Šola 2011, 161-171.

[5] Исто, 113-133.

[6] P.V.Mensch and L.M.Van-Mensch 2011, 49-71.

[7] Исто, 134-144.

уз истицање историјских и културних особености.[8] Још у току радова на ревитализацији, од 2011. године, музејска поставка оспособљавала је одвијање потребних и одговарајућих функција, што у потпуности треба да одговори условима у односу на захтеве приликом аранжирања музејских експоната кроз цео ентеријер.

При осмишљавању витрина водило се рачуна и у фази пројектовања одређених положајних дистанци самих посматрача, тако да сваки предмет буде у нивоу нормалног видног поља. Витрине су организоване тако да је успостављен функционалан однос посетилац - изложбени простор.

Витрина 4

На поду витрине приказана је остава археолошког пољопривредног алата из рановизантијског периода, док су на зиду легенде, фотографије (**Принципија, Источна капија Горњег града у 3Д реституцији**) и цртежи којима су ови периоди потпуније приказани (**Сл. 1**).

Сл. 1.

Као допуна у оквиру самих експоната, указала се потреба за реконструкцијом шлема типа балденхај на основу оригиналног дела споне, тј. провесла,[9] који је заузео почасно место у средишњем делу витрине.

[8] Прва фаза поставке у приземљу урађена је по пројекту из 2011. године и односи се на период од праисторије до краја средњег века. Централно место имају три локалитета: Хисар - на коме се огледа седам хиљада дуга историја Лесковца, Царичин град - где је презентован материјал са вишедеценијских истраживања овог локалитета и Скобаљић град – приказује средњи век.

[9] „Припремљена је реконструкција шлема балденхај типа и штита начињена на основу познатих, добро очуваних предмета из других музеја.“, стр. 45; „Традиционално приказан музејски материјал у витринама и на полицама допуњен је и осавремењен цртежима, фотографијама, реконструкцијама, легендама и моделима.“ стр. 46; „3.Модел:

Способност доброг дефинисања простора у смислу његовог ефикасног коришћења, брзог сналажења у њему и одговарајућег доживљаја припала је Драгану Боснићу[10] (**Цртеж 1**).

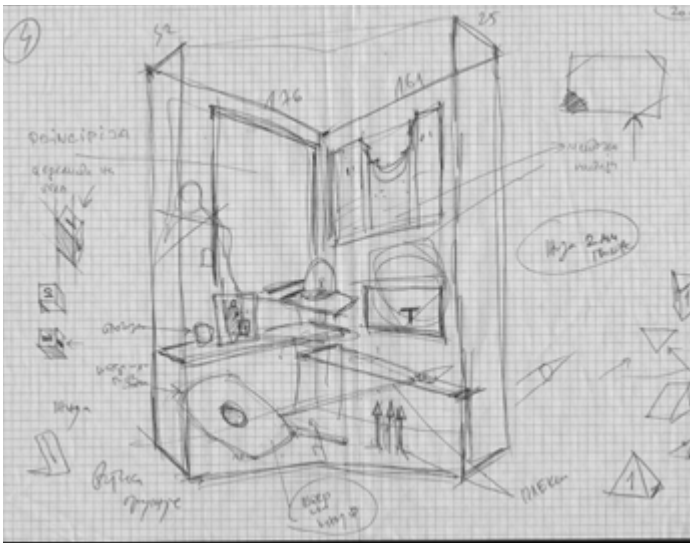

Цртеж 1. Експозиција Царичиног Града - витрина 4

КРАТАК ОСВРТ НА ИСТОРИЈАТ ШЛЕМОВА[11]

Разумети историјат шлемова значи разложити његов генетички и морфолошки слој, пробити преграде материјалне природе и разоткрити праву истину.

Царичин град је локалитет где је највећи број фрагмената пронађен пошто ни једно друго налазиште није дало више од три примерака. Са овог локалитета потиче 14 фрагмената (I-XIV) који сведоче о присуству

Реконструкција шлема балденхај типа (аутор И. Стојановић)“, стр. 78, Рад Јулијане Пешић за археолога саветника *ЦАРИЧИН ГРАД - JUSTINIANA PRIMA - Место рођења цара Јустинијана I, Синопсис сталне изложбене поставке,* Лесковац, 2013.

[10] Рођен је 1960. године у Панчеву. Завршио Факултет примењених уметности у Београду, одсек зидно сликарство, где је уједно и 2002. године стекао звање магистра. Од 2007. године запослен на Академији Српске Православне Цркве за уметност и консервацију где је од 2001. сарађивао, као хонорарни предавач, на предметима Пластична анатомија и Калиграфија. Године 2013. изабран у звање редовног професора, а од 2014. на истој Академији обавља и дужност помоћника директора за финансије. Кратка биографија узета са сајта www. SVEVLAD - Dragan Bosnic: Kratka biografija**.**

[11] Превод са француског и немачког на српски језик Миомир Маринковић, доктор филозофије. Дугујем велику захвалност и несебичну помоћ пружену за допуну хабилитационог рада, која је значајна за историјски преглед и податке битне за тему која је слабо заступљена.

најмање шест шлемова са спонама типа балденхај који се распоређују у класификацији Маханд Фогт:[12]

2 шлема групе 1: V-VI и XI-XIV,

1 шлем групе 2: фрагменти I-II/X, (фрагменат I, значајан за тему рада)[13]

1 шлем групе 3: фрагмент IV и

2 шлема групе 4: фрагменти III/VII и VIII-IX.

Класификовање нађених фрагмената чини инструмент рада врло ефикасаним и индиректно потврђује његову везу Јужног Илирикума са Италијом. Та класификација даје дубљи и систематичнији пут који олакшава разумевање типова шлемова и даје референце у продужетку рада. Води ка једној студији систематичне обраде и детаљног описа 67 критеријума,[14] од чега се 42 баве декоративним елементима (сем критеријума 62), док остали конструкцијом шлема, за све примерке који су били познати.

Од 1974. године Р. Пирлинг је приметила тесну сличност проучавању шлемова из Моркена (Morken)[15] и Крефелд Гелепа (Krefeld-Gellep).[16] Дакле, то је више украшавање са малим варијацијама њихових конституивних елемената који указује на постојање различитих радионица. Такође, омогућава да се хронолошки одреде четири врсте шлемова које одговарају на исто толико радионица. Конструкција шлемова је била добро осмишљена за серијску производњу, те због различитих специјалности фабрикација је ишла етапно.

Три важна питања се намећу приликом идентификације нађених фрагмената:

- **хронологија тих шлемова,**
- **њихова употреба и**
- **локализација могућих радионица.**

Поменути шлемови представљају конструкциону традицију паралелну касноримској традицији дводелних шлемова, док би у хронолошком смислу налаз групе шлемова из Египта био третиран као карика која везује два наведена типа.[17]

До сада је пронађено око 35 примерака шлемова типа балденхај чији се налази концентришу у централној и југоисточној Европи.[18] Овај тип, врло широко распрострањен на подручју Европе, који су носили припадници

[12] Vogt 2006, 170-171.

[13] Bavant 2008, 330-331, 337; Vogt 2006, 54.

[14] Види табелу Bavant 2008, 342.

[15] Vogt 2006, 59.

[16] Bavant 2008, 329.

[17] Манојловић-Маријански 1964, 29; Bishop, Coulston 1993,172.

[18] Böhner 1996, 471-549.

војне аристрокатије различитих народа и племена, а своје име је добио према првом откривеном примерку са локалитета балденхај у близини Стразбурга[19] откривен у германском гробу.

Четири фрагмента пронађена су у југоисточном кварту Горњег града који је истраживан од 1978. до 1983. године,[20] три су пронађена у материјалу са ранијих археолошких ископавања пре 1978. године и седам последњих долазе са ископавања 2004. године у југозападном делу Доњег града.

ПОРЕКЛО ШЛЕМОВА

Сматра се да шлемови са спонама своје порекло воде из иранско - сасанидског круга. Већ дуже се води дискусија о радионичком пореклу ових шлемова, који су могли бити у власништву особа различитог етничког порекла. Да се они у смислу употребе могу приписати и Германима потврђују познати налази у германским некрополама северно од Алпа - у богато опремљеним гробовима. Начин украшавања је упућивао на локацију радионица у област Медитерана те се, као што је наведено, претпостављало да су израђивани у источноготској Италији.[21]

Публиковање фрагмената шлема из Хераклеје 1986. године,[22] као једног од најзначајнијих примерака овог типа ратничке опреме уопште, изменило је ставове који јасно указују на цариградске радионице као на место настанка, што се види из описаних медаљона и њиховог начина израде, по грчким натписима, итд. Постоји мишљење да су само чеоне траке, као посебно украшени делови, израђиване у царским радионицама, док су гвоздене плоче и споне биле коване и справљане од стране германских ковача и оружара, што за сада остаје непроверено.[23]

КОНСТРУКТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ ШЛЕМОВА

Први период производње типа балденхај је почео око 450. године, или мало раније.

Цела конструкција је урађена методом закивања. Приметно да је систем монтирања био врло стабилан и да је имао врло мало одступања. Спољна површина шлемова била је прекривена племенитим металом, тј. позлатом која је наношена на чеони део, на спонама у форми Т и на врху украсног

[19] Vinski 1957, 6.

[20] Bavant, Kondić, Spieser 1990, 232-235, 247-257.

[21] Wolfram 1990, 311.

[22] То је било признато од стране Ј.Вернера у чланку 1988. године: Werner 1988, 521-528.

[23] Волфрам на нав. месту износи податак да је један шлем овог типа вредео колико и неколико села.

дела који је држао конструктивне елементе на окупу. Дакле, сви бакарни делови, као и делови обложени бакарним лимом, били су позлаћени. Даље, сребро је коришћено за посредничке плоче од гвожђа[24] које се налазе између Т спона у облику ромба или листа. Понекад су покриване лимом од бронзе. Унутрашњост шлемова пресвучена је поставом од оплемењене коже или платна која је амортизовала ударце и пружала удобност, док су унутрашње ивице биле прекривене кружном бронзаном траком, изразито декорисаном. Декорација на чеоној траци изведена је са унутрашње стране шлема а на осталим деловима коришћена је техника пунктирања.[25] Парагнитиде, мрежасто покриће вратног дела (вратобран) и украс на горњем делу, комплетирају целину шлема.

Главни украси су се налазили на бронзаној украсној оплати чеоног обруча шлема. Оплата је била орнаментисана техником искуцавања и утискивања применом матрица, одн. калупа и златарског точка (радле), чиме су постигнути сложени орнаментални мотиви трака састављени од различитих мотива и орнамената. Реч је о украсном фризу на коме се понавља иста група медаљона. Овакав начин украшавања шлемова са спонама није био познат до открића шлема из Хераклеје.

РАЗМИШЉАЊА И ПРЕТПОСТАВКЕ

Може се претпоставити да је шлем овог типа припадао неком важном византијском официру, можда пореклом Герману,[26] који је био заповедник или један од заповедника градске посаде тзв. федерати.[27] Неопходно је да се дода да су шлемове типа балденхај у VI веку носили високи официри. Поставља се питање да крајем века извесни подофицири можда нису стекли право да носе шлемове, према познатом процесу обезвређивања чинова и привилегија. Увиђамо могућност да су власници ових ексклузивних производа, свакако војници, заправо високи заповедници војске.

С обзиром на технику израде, која јасно упућује на цариградске радионице и мајсторе, није искључено да је шлем дарован као знак признања и добре воље неком данас непознатом германском војном команданту, или као потврда захвалности за његову верну службу. Међутим, не треба одбацити ни могућност њиховог коришћења као дипломатских поклона које су

[24] АРХЕ 2005, 32.

[25] У опису се прецизира име тих пробојаца (*poinçon)* који су дати на немачком језику са усвајањем терминологије Фогт са циљем да се олакша веза са тим радом: Bavant 2008, 330.

[26] Њихов тип шлемова био је индивидуалан, најчешће не може да се реконструише.

[27] Највиши чин који је могао да поседује командант гарнизона у доба Јустинијана је погранични командант.

византијски цареви слали разним истакнутијим варварским вођама, тј. постају материјални траг одржаваних односа остроготских друштава са аристрокатијом других германских народа.

Почетак IV века је период драматичне промене изгледа овог дефанзивног оружја. Уз културне утицаје или моду на изглед шлема и ратну опрему утиче и развој вештине пешадијске борбе,[28] као и извесне потребе државе. Битно су промењена дотадашња схватања о пореклу ове престижне опреме кнежева, војсковођа и високих официра нудећи јасне назнаке да је као тип био израђиван у ромејским, престоничким радионицама, а не искључиво у оним под источноготском управом у Италији, како је својевремено J. Вернер (J.Werner) претпоставио, у чему су га многи следили.[29]

У германским областима шлемови типа балденхај налазе се ипак ретко, обично у тзв. кнежевским гробовима или у водама које је носила германска војна аристократија, вероватно и она која је била у царској служби. Тиме круг могућих корисника никако није исцрпљен. Није искључено да су шлемове из Хераклеје, Нароне или Царичиног града носили византијски официри, ма ког порекла били. Поред заштитне намене драгоцени шлем је био ознака друштвеног ранга и положаја с обзиром на присуство хришћанске, или супротно томе нордијско-паганске симболике и верске припадности носиоца.[30]

Прве сумње биле су изражене од Ренате Пирлинг 1974. и Зденка Винског 1982. када су предложили да су шлемови византијска фабрикација, узевши у обзир и претпоставку егзистенције тих атељеа у Солуну, Константинопољу и Александрији.[31]

ОПШТИ ПОДАЦИ О ПРЕДМЕТУ

Фрагменат **шлема типа балденхај**,[32] пронађен приликом археолошких ископавања 1978. године са теренским инв. бр: 78/18, у југозападном кварту Горњег града, сали 9, фаза 4, са инв. бр. **А-ЦГ/1059**[33] уведен је у књигу пријема бр. 542. Димензије споне или провесла: 8,9 x 10,3 x 0,17 цм.[34] Тежина пре конзервације: 40,20 гр; тежина после конзервације: 40,10 гр.

[28] Bishop, Coulston 1993, 202.

[29] Манева 1986, 71.

[30] Steuer, op. cit., 333-334.

[31] Vinski 1984, 77-124.

[32] Vogt 2006, 200-201.

[33] Изложен на изложби у Немачкој *Byzantium. Splendour and Daily Life February 26 - June 13. 2010,* Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland Bonn, Spagenfragment eines Helms vom Typ Baldenheim, kupfer, vergoldet, 292.

[34] Bavant i Ivanišević 2003, 72.

Опис предмета

Позлаћена бакарна спона у облику преврнутог слова Т која припада шлему са шест спона.[35] *Ивице вертикалне гране као и ивице хоризонталне гране спојене су у луку. Хоризонтална трака, цела, садржи три од четири предвиђена закивка. Вертикална трака, са средишњим ребром,*[36] *сачувана само до пола, има четири закивка полусферичних глава. Површина је декорисана троугловима испуњеним мотивом крљушти, који су распоређени дуж ивица* (**Сл. 2**),[37] *док су у висини хоризонталне траке постављени наизменично тако да једна равна страна троугла додирује руб споне. Декор је остао очуван само на бакарним деловима и изведен је пунктирањем. На месту споја ових трака налази се представа три листа изведена, такође, пунктирањем. Реч је о шлему који је састављен од шест спона у облику преврнутог слова Т које су алтерниране са плочама од гвожђа или бронзе, у облику ромба или ловоровог листа. Цео склоп је био ојачан на врху једним диском од бронзе и на чеоном делу једном декорисаном бронзаном траком на коју су били фиксирани заштитник за врат и парагнитиде.*[38]

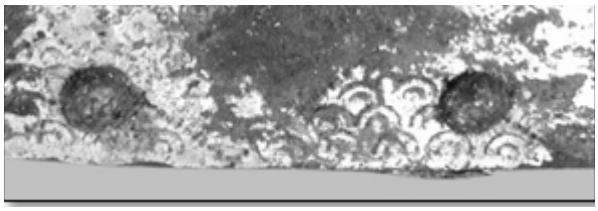

Сл. 2. Детаљ површине предмета

Макроскопским и микроскопским прегледом уочава се да је предмет на појединим местима прекривен тањим слојем светлозелене патине која има своју карактеристичну слојевитост, сачувавши трагове прошлости. При врху вертикалне траке, са десне стране средишњег ребра, на месту закивка очита је девијација изазвана механичким оштећењем. Позлата је, већим делом, сачувана око закивака и испод ње су уочљиве дупле полукружне љуске (Doppelte Halbkreispunze)[39] окупљене пирамидално у троугловима састављеним из појединачних циркуларних тачака (Perlpunze) међусобно повезаних дуж свих страница фрагмента. На преосталом делу фрагмента

[35] Bavant, Kondić, Spieser 1990, 233-235.

[36] Средњи гребен украшен (критеријум 38, према М.Фогт) је често у групи 2 иако се налази и у групи 3 (Салоне): Bavant 2008, 330.

[37] Према М.Фогт критеријум 48 – збијени троуглови са пирамидалном испуном двојних крљушастих мотива карактеристичних за групу 2 (Везеронс, Торенчела Пелиња).

[38] Bavant i Ivanišević 2003, 72-73; Bavant i Ivanišević 2006, 98.

[39] Vogt 2006, 159.

површина је истрошена и декор је мало видљив. Врхови троуглова повезани су једном *овенчаном линијом* која је видљива на местима где је сачувана позлата. Ти венци су реализовани помоћу зупчастог сечива (Halbkreispunze aus Einzelpunkten). Центар подножја декорисан је са по једним цветом латице а на крају сваке по три мала круга. На самом врху опсечени кружни пробоји намењени су уметању закивака. На полеђини предмета, на дну хоризонталне траке, видно је механичко оштећење у дужини од неколико милиметара.

На основу података да је град живео неких 80 година може се са сигурношћу тврдити да је нађен предмет оквирно коришћен између 535. и 615. године.[40] Поменути налаз припада дефанзивном оружју луксузних шлемова са спонама типа балденхај.[41]

Поред природе материјала од којег је предмет направљен, и тло у коме је он лежао има врло велики утицај на његово стање очуваности. Услови у тлу или неки други утицај видно су показали деформацију на предмету од којих је већи део настао као последица стања у земљишту. Фрагментарност налаза умногоме отежава и типолошко одређивање датог примерка у оквиру групе налаза.

За конзерватора помоћ археолога је неопходна, како у фази претходних испитивања, тако и у фази изналажења метода конзервације и презентације предмета који је поверен. Само у тесној међусобној сарадњи могуће је свестрано и правилно испитати и тачно интерпретирати све податке које предмет може дати, па на основу тога наћи и адекватну методу која ће потпуније и тачније валоризовати сва својства предмета и тиме осигурати његов даљи живот у сагласности са захтевима и техничким могућностима.

ИЗБОР МАТЕРИЈАЛА И ПОСТУПАКА РАДА

Према материјалу с којим се располагало у извесној мери примењивани су поступци савремене конзервације: уз очување документарне и естетске вредности, не нарушавајући утисак примене техничког поступка који ће оспособити експонат за нове услове.

Пажљивим чишћењем предмет добија свој прави изглед који се показује са свим својим детаљима, који ће омогућити разјашњавање његове функције, трагове његове употребе, а појединости дати податке о техничким знањима и вештини његових стваралаца. Конзервација оваквих предмета (**Сл. 3 и 4**) је веома проблематична и захтева велико искуство и стрпљење, те је одлучено да се примени хемијски третман тампонирањем 5% раствором мрављe киселине[42] у дестилованој води.

[40] Bavant i Ivanišević 2003, 55; Баван и Иванишевић 2006, 92.

[41] Исто, 58.

[42] Пошто на самом предмету постоје *детаљи искуцаних украса*, који се непажњом могу уништити.

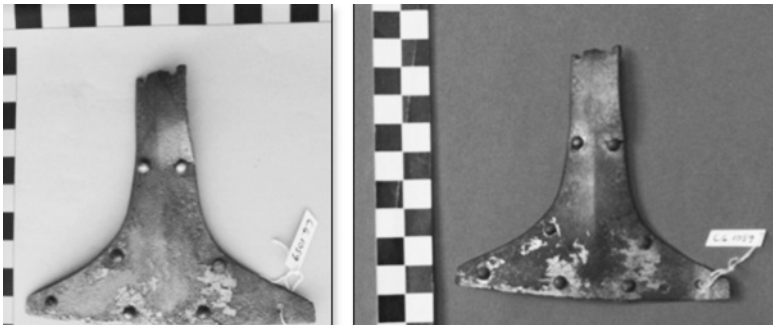

Сл. 3 и 4. Изглед предмета пре и после конзервације

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Конзерваторска документација:[43] конзерваторски дневник (VI СВЕСКА, стр. 23-24), фотографије, радни конзерваторски картони (А3 формат) повезани су у посебну *књигу* са подешавајућим механизмом (**Сл. 5**)[44] која је обележена бројевима од 500 до 599, на којој је у „џепу“ са унутрашње стране корица приложен компакт-диск са дигитализованим подацима. Документација се чува у Лабораторији за конзервацију предмета Народног музеја у Лесковцу, у металном орману за картотеку, фиокама 1 до 4.

Сл. 5.

Конзерваторски проблеми се не могу у потпуности предвидети да ток поступка, тј. белешке и документација о третманима, имају изузетну

[43] Целокупна наведена документација опширно је предата за писање рада упосленика Народног музеја у Лесковцу Живојина Тасића за звање вишег кустоса документалисте *Принципи класичне и савремене музејске документације - 3.8. Пример добре праксе*.

[44] Такође, постоје *књиге* за све предмете урађене од почетка рада на предметима и оснивања Лабораторије за конзервацију и рестаурацију предмета у Народном музеју у Лесковцу, по шаблону конзерваторке Народног музеја у Београду, Ђине Габричевић, датог у раду *Лабораторија за конзервацију предмета од метала*, Зборник бр. X, НМ Београд,1968, 331-336.

важност због немогућности понављања једног таквог поступка, те је интерес и заштите да цео ток рада буде потпун и егзактан. Тако, овај посао доноси и административне задатке и изискује студије. Неспорно је да се важност чувања документације може чак изједначити са важношћу чувања самих предмета.[45]

Задаци конзерватора су отклањање узрока деградације предмета, неутрализација секундарних продуката и санација оштећења након чега се предмет може презентовати.

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТ И ТИМСКИ РАД[46]

Може се рећи да је ова реконструкција пример који јасно потврђује да је немогуће одвојити конзерваторски или рестаураторски поступак од испитивања. Испитивањима треба да се започне један подухват који бива крунисан оспособљавањем шлема за даљи живот и његовим излагањем да се прикаже културна историја публици којој је она намењена. Многобројне могућности у анализама и испитивању материјала, понашање при промени услова, ослањајући се на објективне податке, повећаном сигурношћу и датаљном анализом реконструишу време, начин живота, активности и садржај VI века.

Служећи се резултатима рада колега и уступањем фотографија Народног музеја у Београду, Археолошког института у Београду[47] и Народног музеја у Лесковцу[48] ово представља покушај да се уцрта какав ситан детаљ у општу слику услова и начина живота и рада некадашњих људи. Истанчана равнотежа између међусобног граничења и узајамног дејствовања у заједничком раду говори о природи организације. Ови примери су бирани „циљано“ и са опрезом се приступило приликом доношења генерализације на основу њих.

Конзерваторска истраживања често захтевају доста времена којег се најчешће нема непосредно пред извођење конзерваторских радова.

---

[45] www.Narodni muzej.rs/ naslovna /za stručnjake/ stručni ispiti i sticanje stručnih zvanja/ materijal za pripremu kustoskog ispita iz konzervacije/ Narodni muzej u Beogradu 2014/ sastavio savetnik MA dipl.ing. Jovan Božinović/ str. 26.

[46] Дана 27.04.2012. године започети су разговори у вези разраде идеје о изради реконструције шлема типа балденхај са Ј.Пешић, проф. мр Боснићем и др Вујадином Иванишевићем.

[47] Захвалност др Сњи Стаменковић (Археолошки институт у Београду) за достављање фотографије шлема типа балденхај, априла 2013. године.

[48] Кустос археолог Ј. Пешић предала је скен Реституције шлема балденхај типа, кат. бр. 41 (Caričin Grad II, Pl. XLI. 257); Bavant, Kondić, Spieser 1990, 354; Bavant i Ivanišević 2003, 72-73.

Нумизматички узорак (**Сл. 6**)[49] дао је јасне оквире да се реконструише изглед репрезентативне израђевине којој је налаз припадао, са наводом елемената које карактеришу период. Са одређеним степеном вероватноће поруку коју је носио узорак пројектовао се кроз неколико филтера, тако да је од првобитне мисли остало веома мало, али довољно да се *роди* жеља за нечим што је недостижно и изазовно било у том моменту.

Сл. 6.

Разрада идеје достигла је врхунац у разговорима са саветником конзерватором у Народном музеју у Београду Зораном Павловићем, конзерваторима из Немачке, Анке Фруонд[50] и Рудригелом Тертелом у Бону 2010. године[51] (**Сл. 7**), када су се видела сва чистота, мајсторство израде, приступ, начин излагања, необичност обраде експоната итд. Дакле, идеја која говори о радости стварања, о безбројним варијацијама на једну тему.

Сл. 7. Преглед предмета приликом примопредаје конзерваторима из Бона

Након добијања финансијских средстава за реконструкцију сталне поставке у приземљу кренуло се са тражењем неопходних информација за израду

[49] Израда и употреба шлемова са спонама пада у време од краја V века до почетка VII века, што се поклапа са имитирањем представа са монета царева Анастазија (491-518) или Јустина I (518-527) на једном од централних медаљона на примерку из Хераклеје. Наиме, украсни медаљони примерка из Хераклеје израђени су према византијским нумизматичким прототиповима. Иако су медаљони очигледно инспирисани византијским кованим новцем, за њихово отискивање нису коришћени оригинални ковнички калупи, јер су одређени мотиви, као и пропратни текстови мењани.

[50] Anke Freund, dipl. Restauratorin, Wißmannstr.36 D – 50823 Köln.

[51] Стојановић, 295-314.

реконструкције балденхај шлема,[52] што је представљало немогућу мисију. **Међутим, без тражења новог нема ни употпуњавања старог.**

У процесу „оживљавања“ и ангажовања у разјашњењу многобројних питања за слободну дискусију, за једну савременију и животворнију праксу, неопходно је изналажење одговарајућих путева.

ТРЕНУТНА СИТУАЦИЈА, НА ОСНОВУ ПРИМЕРА

Овде је скициран процес интеграције између размишљања у датом периоду и условима под којим је стварано. Описан је низ арбитрарних примера материјала који јасно показују како могу фотографије да се користе у различитим контекстима као независан језик и највреднији извор двосмерног повезивања материјала између различитих извора. Када нема довољно података, фотографије имају предности над текстуалним подацима.

Пробе различитих материјала имају за циљ да се прикаже прва рефлексија и дефинише оквирни део у истраживању средином 2012. године (израда постоља, узимања отиска у силиконској гуми, израда скица шлема коришћењем различитих материјала) на основу података који су добијени мерењем оригиналног дела. Без неопходних аналогија и података истраживање је било покушај како фотографије могу бити повезујући елементи између различитих извора.

ДОБРИ ПОДАЦИ – ДОВОЉНИ ПОДАЦИ?

Јула 2013. године кустос археолог направио је пресек стања досадашњег рада и кренуло се са достављањем штуре литературе и података везаних за шлем, као и са озбиљнијим радом.

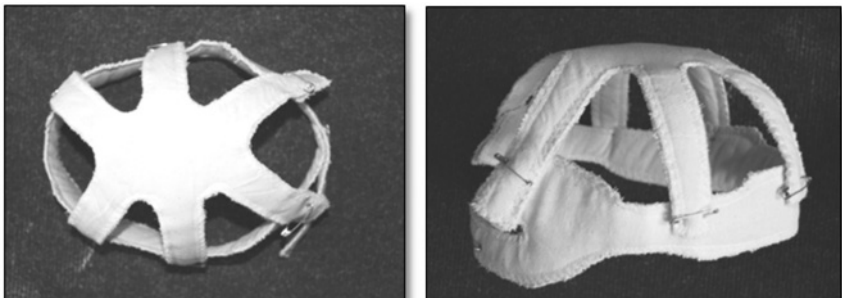

Сл. 8 и 9. Уложак за шлем (профил и одозго)

[52] У разговору са ментором Зораном Павловићем, саветником конзерватором, јула 2011. године, а у сарадњи са конзерватором Миланом Чоловићем, јуна 2013. године договорено је да се идеја преточи у рад и започну припреме за израду шлема.

Уложак је рађен од памучног платна, конфилина и картона (**Сл. 8 и 9**). Као предложак коришћен је шлем грађевинаца. Урађен је са подешавајућим каишевима који се лепе на чичак траку са димензијама калоте 53-63 цм. Наредне године започета је израда у гипсу (**Сл. 10 и 11**).

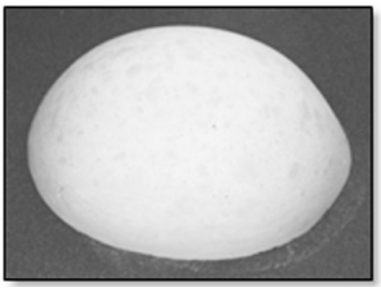

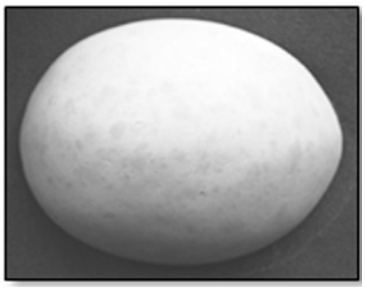

Сл. 10 и 11. Калота од гипса (профил и одозго)

Облик основе шлема није кружна основа, већ, је урађена на основу калупа грађевинског шлема.

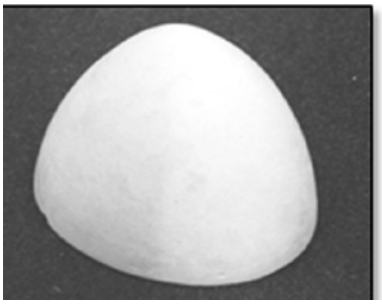

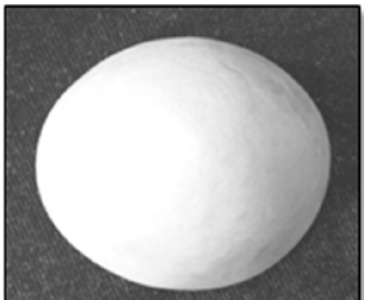

Сл. 12 и 13. Модел од гипса без спона (профил и одозго)

На основу добијених димензија шлемова из тог периода од стране археолога одређена је висина. На основу добијених фотографија и пратећи форму израђен је облик шлема у гипсу (**Сл. 12 и 13**). Обим шлема израђен је према форми калоте и димензијама који је диктирао сачувани фрагменат.

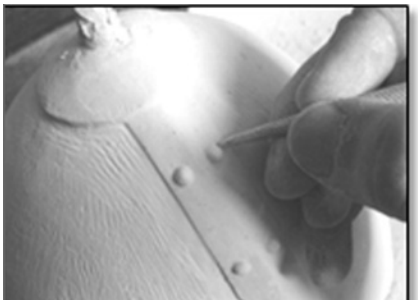

Сл. 14 и 15. Изглед споне шлема у гипсу (детаљ)

Сл. 16 и 17. Изглед споне у гипсу након обраде (детаљ и тотал)

У силиконској гуми урађен је одливак у гипсу оригиналног дела провесла и одливак је нанесен на гипсани део. Продужетак је одрађен на основу димензија шлемова укупног броја закивака и података из византијског периода, пратећи форму оригиналног дела сужења фрагмента (**Сл. 14 - 17**). Затим, отисак споне (**Сл. 18 и 19**) је коришћен за израду облика и величине провесла шлема.

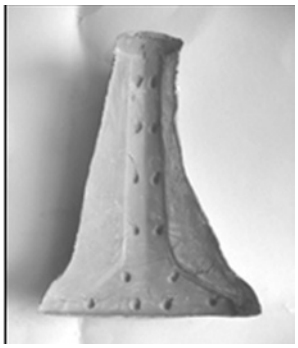

Сл. 18 и 19. Узимање отиска споне

РЕКОНСТРУКЦИЈА ШЛЕМА

Мотив је такав да се на основу познатих података из текстова Бернара Бавана и Вујадина Иванишевића реконструкција шлема типа балденхај концентрише на принципима савремених конзерваторско-рестаураторских техника, чиме не имплицира глобални план истраживања, већ га додирује само непосредно. Реконструкцијом експонат добија „живи глас“ ствараоца изазивајући сазнајне учинке које раније није било могућно изразити познатим начинима представљања.

Зато су пропорције ограничене на фрагменте сврстане у групу 2, стварајући узајамну нераскидивост структуре оперативних радњи које

комбинују конструктивне елементе у корелационе односе, при чему свако додавање или мењање без поузданих података изазива промене првобитног значења.

Као језгро употребљена је месингана мрежица исечена у тракама према датим димензијама делова шлема (**Сл. 20**).

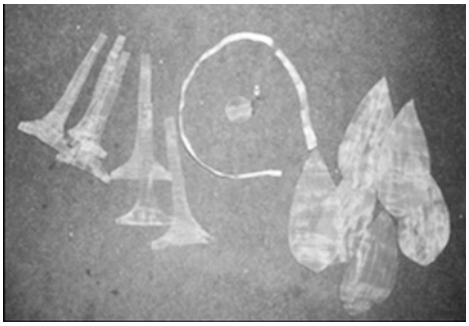

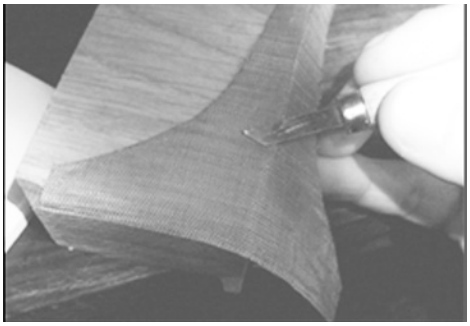

Сл. 20. и 21. Конструктивни елементи и њихово обликовање

Облик филтер платна прилагођен је пеглању разним наставцима и калупу (**Сл. 21**). Припремљени делови постављени су прибадачама на калуп од селотејпа (**Сл. 22 и 23**) који је узет од гипсаног шлема урађеног у ранијем периоду (**стр. 16, Сл. 19**). Тиме је припремљена конструкција за спајање, тј. ушивање бакарном жицом.

Сл. 22 и 23. Спајање конструктивних елемената

Као језгро базе чеоне траке употребљена је месингана мрежица исечена у траци ширине 2,9 цм (**Сл. 24**), према достављеном податку од стране кустоса археолога.

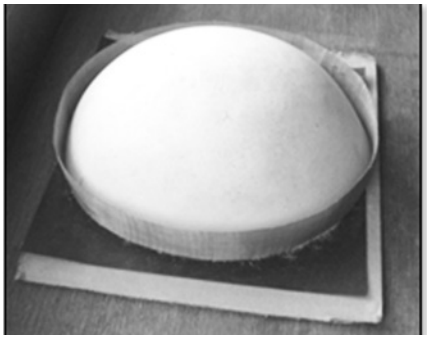

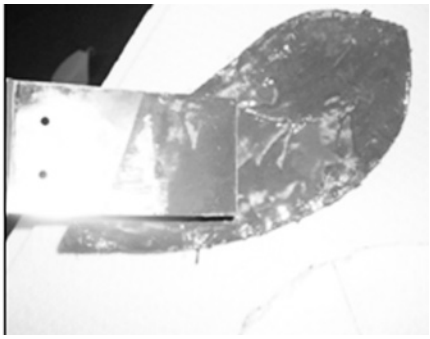

Сл. 24. Чеони део траке *Сл. 25.*

На темену, споне су везане кружном плочицом са шиљком на врху, док је доња страна повезана кружном чеоном траком.

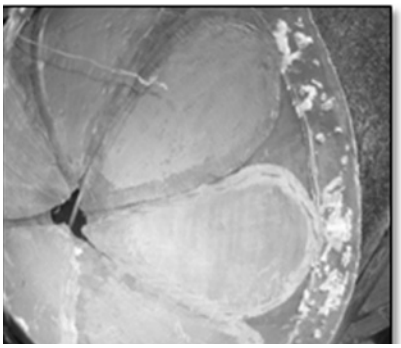

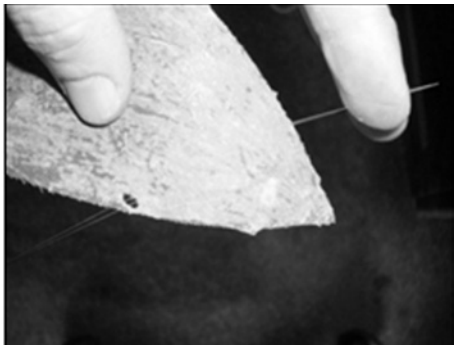

Сл. 26 и 27. Спајање делова ушивањем

Конструкција шлема као основу садржи чеони обруч на нивоу калоте са шест спона од бронзе, у форми обрнутог слова Т, а на врху бронзани прстен. Код израде конструкционог склопа било је потребно да се језгро од месингане мрежице савијањем обликује у потребној форми. На мрежицу су потом двострано нанети слојеви масе синтера бронзе и епокси смоле (**Сл. 25**),[53] а након стврдњавања урађена је механичка обрада као код осталих делова. Примена синтера бронзе са епокси смолом[54] као агрегата има посебно добру страну, јер се одабирањем његове боје може подесити да нове површине буду у складу са старим. Спајање делова (**Сл. 26 и 27**) се врши у етапама и размацима, да би се нанета количина мешавине могла што боље распоредити. Циљ употребе поменуте мешавине је хомогеност и целина. Непосредно после желирања смоле приступило се обради.

Проблем је решаван учешћем у осигуравању одговарајућих савремених конзерваторских метода и принципа. Једино располажући евиденцијом може

[53] Јожеф 1986/87, 97-100.

[54] Исто.

се стећи преглед проблема, те на основу тога проучавати и унапређивати начин и поступак њиховог решавања. Извесну представу о висини шлема дају сачувани делови, чија максимална висина износи 21 цм. Висина је одређена на основу приказаних података.[55]

Са извесном храпавошћу структуре површина је повремено и у сасвим малим деловима обликована у плитком рељефу мрежастом решетком у облику листа.

Сачињене су перфорације одговарајућег пречника на размаку идентичном као на оригиналном делу (**Сл. 28**).

Сл. 28.

Сл. 29. Пресек споне

На основу података добијених од кустоса археолога, Ј.Пешић, дебљина споне[56] износи 0,17 цм (**Сл. 29**). Доњи делови спона се у основи спајају са чеоним обручом, тј. декорисаним лимом. Након сечења делова парагнитида и врха извршено је наношење мешавине двокомпонентног лепка и синтера. По стврдњавању масе површина приказаних делова механички је обрађена фином турпијом и брусним папиром како би се добила што приближнија текстура ливеног метала (**Сл. 30**). У разговору са археолозима унутрашњи делови парагнитида су остављени као имитација коже која делује веродостојно. Спајање делова парагнитида са чеоном траком извршено је шаркама које су причвршћене нитнама (**Сл. 31**) и супер лепком помоћу пластичних штипаљки (**Сл. 32**).

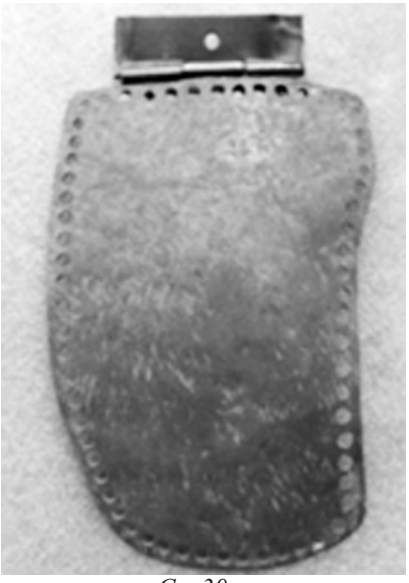

Сл. 30

[55] Bavant 2008, 330-341.

[56] Bavant i Ivanišević 2003, 72.

Сл. 31 и 32. Спајање шарке суперлепком и штипаљкама[57]

Појединачни делови шлема били су међусобно спојени бакарним закивцима (**Сл. 33**).[58]

Сл. 33.

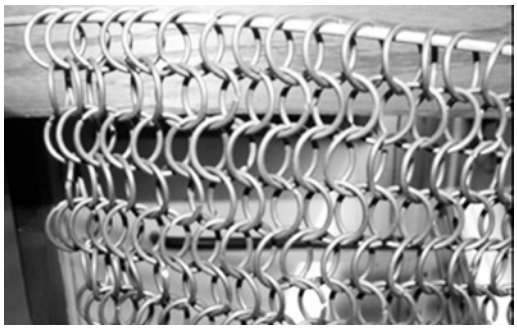

Сл. 34. Израда жичаног сплета

Након уклањања вишка уследило је патинирање пигментима у тону оксидисаног бакра и преправка површина филтер платном на пар места која су оштећена приликом обраде и спајања делова. После израде мрежне жичане структуре, тј. вратобрана (**Сл. 34**), приступило се изради кружних пробоја (**Сл. 35**) и спајању преосталих елемената (**Сл. 36**).

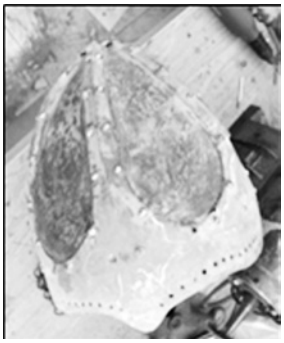

Сл. 35

Сл. 36

[57] Рубне зоне шлема перфориране су ради причвршћивања кожне поставе.

[58] Заковица JUS MB 3 011 бакарне нитне, фирма Steel industry d.o.o.Ћирила и Методија 120, 22300 Стара Пазова.

Жичани сплет постављен је на чеоном делу траке спајањем првих редова алки од међусобно спојених карика (**Сл. 37**).

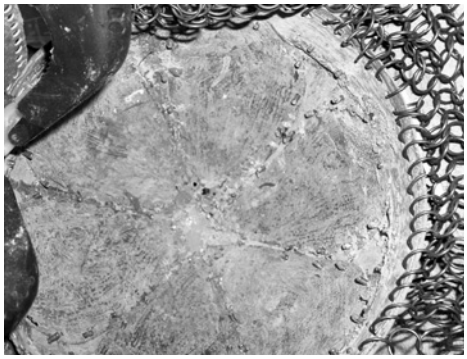

Сл. 37. Спајање конструкционих елемената

ИЗРАДА ПОСТОЉА

Идеју око израде постоља од клирита и плексигласа проф. Боснић претворио је у цртеж на основу кога је даља разрада постоља текла у смеру поједностављења[59](**Сл. 38**). Димензије калоте дате су за израду векторске пројекције и извршене су благе корекције, уз неопходну елевацију под благим углом до 15°.

Сл. 38.

ЕКСПОЗИЦИЈА ВИТРИНЕ 4

Жичана конструкција балденхај шлема[60] (**Сл. 39**) изложена је у поставци ради израде екпозиције витрине 4, у којој је за потребе отварања постављена реконструкција шлема типа балденхај (**Сл. 40**).

[59] У ранијем периоду, идеја је била да се постоље ради од папира које би се учврстило консолидантима. Већ 24. и 25.04.2015. године речено је да ће постоље бити од плексигласа. Векторску пројекцију постоља урадио је кустос галериста у Народном музеју у Лесковцу, Никола Марковић, а постоље Новица Митровић, власник фирме LASER ENGRAVING из Лесковца која се, између осталог, бави израдом свих врста сталака од клирита. Димензије постоља: R основе - 22,5цм, димензије профила лица: H-30цм, S-26цм и ширине лица: H-20цм, S-17цм.

[60] Дана 07.03.2015. године на позив Ауторског тима Народног музеја у Лесковцу, макета је изложена ради израде експозиције витрине 4, одређивање положаја у датом простору и висине постоља.

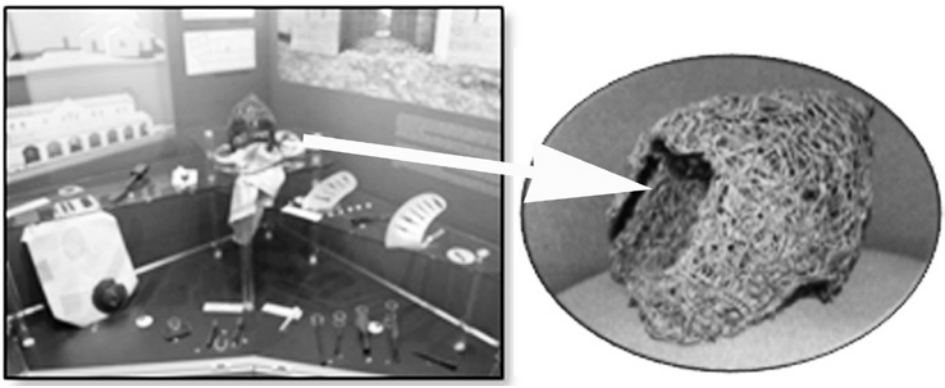

Сл. 39. Експозиција витрине 4

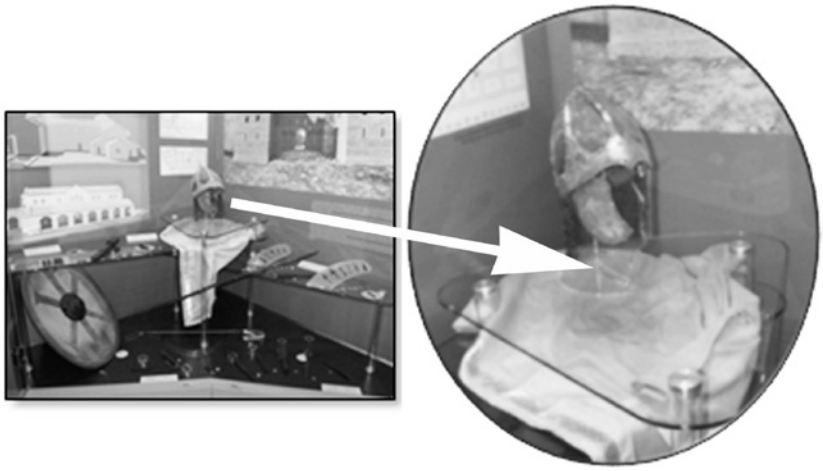

Сл. 40. Реконструкција балденхај шлема[61]

3Д МОДЕЛИНГ

Уз примену савремених информационих технологија поруке музејских предмета све више се мењају и усмерене су ка предметима за сећање чији се „живот“ наставља у виртуелном свету. Заправо, њихова употреба претходи широкој примени 3Д графике на персоналним рачунарима.

[61] Реконструисани балденхај шлем заузима место у новој сталној поставци у приземљу Народног музеја у Лесковцу, тачније у северној зони средишњег дела витрине 4 (Предметне легенде, 2.Спона шлема балденхај типа, Инв. бр. ЦГ/ 1059, 2.Helmet bond of Baldenhajm type, Inv.No.CG/ 1059; 3.Модел: Реконструкција шлема балденхај типа, А-ЦГ/1222; 3.Reconstruction of the helmet) кат. бр. 1, Синопсис нове сталне поставке, Времеплов лесковачког краја; коришћена документација Ауторског тима Народног музеја у Лесковцу.

3Д модели представљају 3Д објекат користећи колекцију поена у 3Д простору, повезан разним геометријским субјекатима, као што су троуглови, линије, криве површине итд. Прикупљањем података (тачака и друге информације), 3Д модели могу бити креирани ручно, алгоритмички (процедурално моделовање) или скенирани.

Полигонално моделовање[62] је приступ за моделовање објеката представљајући приближне површине помоћу полигона, тј. тачака у 3Д простору, тзв. темена, формирајући полигоналну мрежу.

Тако је створена база података која је прилагођена корисницима интернета и других медија савремене комуникације.

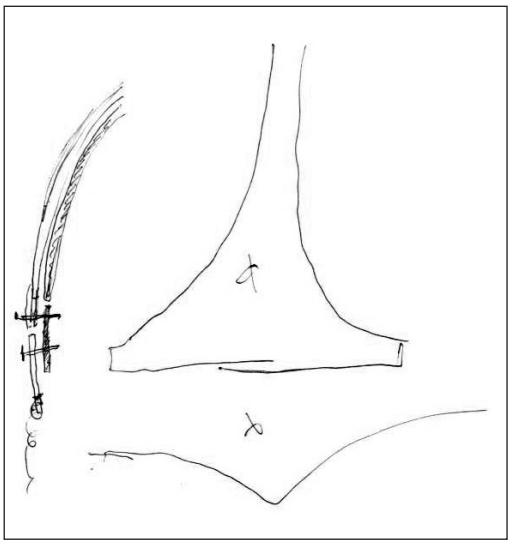

Цртеж 2. Скица Бернара Бавана у Народном музеју у Лесковцу (19.07.2015)

НЕДЕСТРУКТИВНА КАРАКТЕРИЗАЦИЈА МАТЕРИЈАЛА

Студирање микроструктуре метала може нам показати како је метал био механички или термички обрађен. Анализама његовог састава, нарочито одређивањем микро-елемената и упоређењима, може се датирати предмет. У зависности од намене и величине предмета прецизира се број анализа. Информација која се добија потиче (у случају бронзаног предмета) готово са површине узорка, тј. јако мале дубине.

[62] Моделовање је обављено помоћу наменског програма или апликација компоненте (Autodesk 3DS Max), што је приказано у виду фрејмова. 3Д моделинг урадио је Владан Стојановић и опширније је дат у раду за звање музејског саветника (Т. I – XII, стр. 69-74).

Провесло шлема балденхај типа предато је музеју у Мајнцу[63] у сврху утврђивања састава и технолошке обраде са циљем одређивања порекла метала и радионица. Такође, анализе имају за циљ дефинисање степена обраде метала и њеног значаја у привреди Илирика. Поред овога добиће се важни подаци о технолошком ступњу обраде метала у Илирику у поређењу са другим областима Царства: Италији, Малој Азији, Палестини и Египту.

У недостатку анализа, а на основу прикупљених података, ради се о легури бакра, док тачан састав, за сада, остаје непознат.[64]

ЗАКЉУЧАК

Савремени конзерватор, пратећи напредак науке и служећи се њеним резултатима да унапреди своје методе испитивања и конзервације, записује и документује свако запажање да што потпуније искористи и за будућност сачува предмете као документе прошлости, водећи рачуна о свим њиховим особинама и својствима. Оваква тема је увек подстицајна, наводи на нове напоре, шири људска знања, оплемењује (са)учеснике који их следе. Зато треба увек имати на уму да се ради посао који никад неће бити довољно награђен, али никада заборављен и потцењен.

Тешко се може рестаурирати живот људи из прошлости чиме се намеће проблем питање: Да ли се може прозрети и сазнати историја? Свака претходна генерација носи наредну у дијалектици поновљивости и непоновљивости. Зато савремено схватање подразумева да предмети почињу да живе након и изван историје.

БИБЛИОГРАФИЈА:

[1] „АРХЕ“, часопис за археологију и сродне јој науке, децембар 2005, број 1, година I, Београд, 32

[2] „Arhitektonska studija Caričinog Grada u programima multimedije“ u: Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije (Cooperation franco-serbe dans le domaine de l archeologie) ed. V. Ivanišević, Beograd, 2008, 103-109

[3] А. Дероко, С. Радојчић, „Откопавање Царичиног Града 1947. године“, *Старинар н.с. I*, 1950, 119-142

[4] B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima - Caričin Grad*, Beograd, 2003.

[5] Bernard Bavant, Vladimir Kondić et Jean-Michel Spieser, *CARIČIN GRAD II*, Belgrade-Rome, 1990, 233-235, 354

[6] Bernard Bavant, „Fragments de casques de type baldenheim trouves à Caričin Grad“, 2008, 327-353

[63] У истраживања Царичиног Града, на пољу физичко-хемијских анализа предмета и сировина, укључује се од 2006. године Централни римско-германски музеј из Мајнца (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz): Иванишевић 2011, 63.

[64] Bavant 2008, 328.

[7] Б. Баван, В. Иванишевић, „Царичин Град - истраживања у 1997. години“, *Лесковачки зборник XXXVII*, Лесковац, 1998, 419-424

[8] Б. Баван, В. Иванишевић, „Царичин Град - истраживања у 1998. години“, *Лесковачки зборник XXXVIII*, Лесковац, 1998, 489-496

[9] Б. Баван, В. Иванишевић, „Царичин Град - истраживања у 1999. години“, *Лесковачки зборник XL*, Лесковац, 2000, 335-340

[10] Б. Баван, В. Иванишевић, „Царичин Град - истраживања у 2000. и 2001. години“, *Лесковачки зборник XLII*, Лесковац, 2002, 55-68

[11] Б. Баван, В. Иванишевић, „Царичин Град – преглед истраживања од 1998. до 2003. године“, *Лесковачки зборник XLV,* Лесковац, 2005, 23-36

[12] Б. Баван, В. Иванишевић, „Царичин Град – преглед истраживања 2007. и 2008. године“, *Лесковачки зборник XLV,* Лесковац, 2009, 247-258

[13] Б. Баван, „Свакодневни живот и привредне активности“, у: Баван, Иванишевић, Ivstiniana Prima – Царичин Град, Лесковац, 2006, 92-108

[14] Б. Баван а, „Историјски контекст“, у: Баван, Иванишевић, Ivstiniana Prima – Царичин Град, Лесковац, 2006, 63-82

[15] B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser, „Introductio, in Caričin Grad II“, eds. B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser, Belgrade-Rome 1990, 1-13

[16] Б. Баван, В. Иванишевић, *Ivstiniana Prima - Царичин Град*, Лесковац, 2006.

[17] *Byzanz pracht und alltag*, Bon, 2010, 236-248, 290, 292-293

[18] В. Иванишевић, „Архитектонске реституције“, у: Баван, Иванишевић, *Ivstiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац, 2006, 83-91

[19] В. Иванишевић, „У сусрет стогодишњици истраживања Царичиног Града“, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац, 2011, 54-65

[20] В. Иванишевић, „Историјат истраживања“, у: Баван, Иванишевић, *Ivstiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац, 2006, 17-25

[21] В. Иванишевић, „Приказ града“, у: Баван, Иванишевић, *Ivstiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац, 2006, 26-62

[22] V. Ivanišević, „Justiniana Prima als ideale stads des 6. Jahrhunderts in: Byzanz pracht und alltag“, Bon, 2010, 236-246, 292-293

[23] В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град – Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд, 1977.

[24] V. Petković, „Iskopavanje Caričina Grada kod Lebana“, *Starinar XII*, 1937, 81-92

[25] V. Petković, „Les fouilles de Tsarichin Grad“, *Cahiers archeologiques III*, Paris, 1948, 40-48

[26] В. Петковић, „Извештај о ископавању у Царичином Граду код Лебана у 1912. години“, *Годишњак Српске краљевске академије XXVII*, 1913, 285-291

[27] V. Hoffiller, „Oprema rimskog vojnika u prvo doba carstva“**,** I deo VHAD (Vesnik hrvatskog arheološkog društva) XI 1910/1911, Zagreb 1911, 145-240

[28] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959.

[29] Garry Thomson, Recent Advances in Conservation, *New solvent-type varnishes*, London, Butterworths, 1963, 171-175

[30] Ђ. Бошковић, „О значају археолошких истраживања на Царичином Граду“, *Старинар н.с. XV- XVI*, 1964-1965, Београд, 1966, 47-52, 53-59

[31] Ђ. Мано-Зиси, „Ископавања на Царичином Граду 1949-1952. године“, *Старинар н.с. III-IV*, 1952-1953, Београд, 1955, 127-180

[32] Ђ. Мано-Зиси, „Ископавања на Царичином Граду 1953. и 1954. године“, *Старинар н.с. V-VII*, 1954-1955, Београд, 1956, 155-180

[33] Ђ. Мано-Зиси, „Ископавања на Царичином Граду 1955. и 1956. године“, *Старинар н.с. VII-VIII*, 1956-1957, Београд, 1957, 311-328

[34] Ђ. Мано-Зиси, „Нова базилика у Царичином Граду“, *Старинар н.с. IX-X*, 1958-1959, Београд, 1957, 295-305

[35] Ђ. Мано-Зиси, „Ископавања на Царичином Граду“, *Старинар н.с. XVII*, 1966, (1967), 163-166

[36] Ђ. Мано-Зиси, „Терме код средње капије у субурбиуму“, *Старинар н.с. XX*, 1969 (1970), 205-212

[37] Ђ. Мано-Зиси, *Царичин Град – Јустинијана Прима*, Лесковац, 1979.

[38] Ђ. Мано-Зиси, „О педесетогодишњици радова на Царичином Граду“, *Старинар н.с. XV- XVI*, 1964-1965, Београд, 1966, 53-59

[39] Ђ. Мано-Зиси, „Проблеми Царичиног Града“, *Лесковачки зборник, VIII*, Лесковац, 1968, 31-38

[40] Ердељи Јожеф, „Могућност примене епоксидних смола у конзервацији и рестаурацији металног материјала“, Рад војвођанских музеја, св. 30, Нови Сад, 1986/87, 97-100

[41] Е. Манева, „Шлем со спојки од Хераклеја“, *Жива Антика 36*, св. 1-2, Скопје 1986, 71

[42] Живојин Тасић, *Принципи класичне и савремене музејске документације*. непубликовани рад за стручно звање вишег кустоса документалисте, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 2014.

[43] Z. Vinski, „Dodatna zapažanja o šljemovima tipa Narona/Baldenheim“, *Starohrvatska prosvjeta*, 14, 1984, 77-124

[44] Z. Vinski, „Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu“, *Situla 2*, Ljubljana 1957, 6

[45] Зоран Павловић, *Приручник за конзервацију археолошких предмета од метала*. непубликовани рад за стручно звање музејског саветника конзерватора, Народни музеј у Београду, Београд, април 2005.

[46] Иван Стојановић, „Конзерваторски поступак приликом транспорта историјско-уметничких дела (Византија, раскош и свакодневни живот – изложба у Уметничко-изложбеној галерији Савезне Републике Немачке у Бону 2010. године)“, *Лесковачки зборник, LII*, Лесковац, 2012, 295-314

[47] J.Werner, „Fruhmittelalterliche Spangenhelme von Baldenheimer Typus“, u: *Germania* 66/2, Berlin 1988, 521-528

[48] J.Werner, „Neues zur Herkunft der fruhmittelalterlichen Spangenhelme vom Baldenheimer Typus“, dans *Germania*, 66, 1988

[49] Јован Пантић, *Позлатарске технике*, Висока школа српске православне цркве за уметност и конзервацију, Београд 2010, 31-65, 93

[50] Јожеф Ердељи, **„**Пола века конзервације у музејима у Војводини“, *Рад музеја Војводине*, музеј Војводине, бр. 47/48, 2006, 246-247

[51] Јулијана Пешић, *Царичин Град - Justiniana Prima - Место рођења цара Јустинијана I, Синопсис сталне изложбене поставке*, непубликовани рад за стручно звање музејског археолога саветника, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 2013.

[52] K. B□hher, „Die fr□hniftelalter lichen Spagenhelme und die nordischen helme der Vendelzelt“, JRGZM 41/1994, Maintz 1996, 471-549

[53] Љ. Максимовић, „Северни Илирик у VI веку“, *Зборник радова Византолошког института XIX*, 1980, 17-55

[54] M. B. Vujović, *Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije*. nepublikovani magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1998, 10-22

[55] M. Vogt, *Spangenhelme. Baldenheim und verwandte Typen*, Mainz, 2006, tabl. 5-6, 170-171

[56] M. Kraiger-Hozo**,** *Slikarstvo/metode slikanja/materijali*, Sarajevo 1991, 199-213

[57] M. Manojlović – Marijanski, *Kasnorimski šlemovi iz Berkasova*, Novi Sad, 1964, 29, 32-34

[58] М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *Хладно оружје*, Каталог музејске збирке I, Народни музеј Лесковац, 2011, 57-58, 79, 163-164

[59] M. C, Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from Punic Wars to the fall of Rome*, London 1993, 172

[60] Милан Чоловић, *Римски шлем из Сивца и Парадни шлем из Јарка*. непубликовани рад за стручно звање вишег конзерватора-техничара, Народни музеј у Београду, Београд, 2009.

[61] Н. Петровић, „Базилика са криптом у Царичином Граду“, *Старинар н.с. III-IV*, 1952-1953, Београд, 1955, 169-180

[62] Н. Петровић, „Терме у Царичином Граду“, *Старинар н.с. XII*, 1961, Београд, 1961, 11-20

[63] H. Wolfram, *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin 1990, 311

[64] P. V. Mensch and L. M. Van-Mensch 2011, *New trends in museology*, Celje, 2011, 49-71

[65] R. Radić, Predgovor, u: „Prokopije iz Cezareje, Tajna istorija“, Beograd, 2004, 5-20

[66] Слободан Богојевић, **„**Превентивни третман металних археолошких предмета у депоима“, *Рад музеја Војводине*, музеј Војводине, бр. 51, 2009, 319-327

[67] Сузана Полић-Радовановић, Славица Ристић, Боре Јегдић, Зоран Николић, *Методолошки и технички аспекти примене нових техника*

у заштити културне баштине, Централни институт за конзервацију у Београду, Београд, 2010.

[68] T. Šola, *Prema totalnom muzeju*, Beograd, 2011.

[69] Ф. Месеснел, „Ископавање Царичина Града код Лебана“, *Старинар сер. III, XII*, 1937, 179-198

[70] Carl M. Semczak, Studies in Conservation, „A comparasion of chloride tests“, Volume 22, number 1, February 1977, 40-42

[71] Crawford H. Greenewalt, Jr.; Ann M. Heywood, „A Helmet of the sixth Century B. C. from Sardis”, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 285, (Feb. 1992), 1-31

[72] *Caričin Grad I*, eds. N. Duval, V. Popović, Belgrade-Rome, 1984.

[73] *Caričin Grad II*, eds. B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser, Belgrade-Rome, 1990.

[74] *Caričin Grad III*, eds. N. Duval, V. Popović, Belgrade-Rome, 2008.

[75] W. G. Sinnigen, „Barbaricarii, barbari and the Notitia Dignitatum“, u: *Latomus*, 22, 1963, 806-815

[76] www.Narodni muzej.rs/ naslovna /za stručnjake/ stručni ispiti i sticanje stručnih zvanja/ materijal za pripremu kustoskog ispita iz konzervacije/ Narodni muzej u Beogradu 2014/ sastavio savetnik MA dipl.ing. Jovan Božinović/ 1-27

Summary

Ivan Sojanović

RECONSTRUCTION OF THE HELMET TYPE “BALDENHEIM” SITE CARIČIN GRAD

Within the permanent exhibition of the National museum of Leskovac, as the appendix to the museum’s objects themselves, there was a need for reconstruction of the helmet of Baldenheim type based on the original part of a nexus, so called proveslo. By its accentuation, helmet received an honorable place in the central part of the showcase in which the material from many decades research has been exposed.

Iustiniana prima is the archeological site where the greatest number of fragments discovered. From this site, there are 14 fragments, divided into four groups, witnessing the existence of the minimum six helmets with junctions of Baldenheim type. Proportions of the reconstructed helmet are boarded on the samples from the second group, making correlate unbreakable of the operative actions which combined constructing elements into correlative relations, whereby any addition or changing without reliable data will cause the changing of the original meaning.

This paper is about the conditions in which the first seriously conservation-restauration ventures has started in the National museum of Leskovac.

Сузана Ранђеловић
Народни музеј Лесковац

УДК 069.12:371.383-053.5(497.11)"2014"

РАЗВОЈ МОДЕЛА ЗА ОЦЕНУ КВАЛИТЕТА МУЗЕЈСКИХ РАДИОНИЦА ЗА ДЕЦУ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

АПСТРАКТ: Истраживање је спроведено са намером да се развије модел за оцену квалитета музејских радионица за децу. Намера је била да се сагледају потребе деце, њихов однос према самом музеју и културном животу уопште, да би могло да се унапреди постојеће стање у музејима и деци приближи музеј на занимљивији начин, кроз учење и игру. Тематско поље овог истраживања обухвата потребе, очекивања и мотивисаност деце, њихово искуство приликом посете радионици, њихов однос према музеју, иновативне идеје итд. Ова студија ће допринети успостављању развоја модела за оцену квалитета музејских радионица користећи теоријска истраживања која се односе на факторе који су део музејских радионица а који имају утицај на целокупни доживљај и квалитет које дете може да доживи учествујући у музејској радионици. Добијени резултати могу да допринесу давању смерница могућих перспектива рада са децом, сагледавању у којој мери и на који начин музејске установе делују на своје окружење и школску популацију.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: музејска радионица, едукација, интерактивно учење.

Истраживање спроведено у овом раду формулисано је као осмишљавање, реализација и евалуација едукативног програма ради приближавања музеја деци као места за амбијентално учење, образовање, развој идентитета и подстицања учења кроз игру, забаву и креативност. Истраживање је обављено у оквиру пројекта „Играм се и учим у музеју"[1] који је реализован у *Градској кући* у Лесковцу у периоду од 1.10.2014 – 30.11.2014 године. Одржано је 35 музејских радионица у којима су учествовала деца –укупно 952, од I до IV разреда из Лесковца и околине. У радионицама су учествовала деца из основних школа „Коста Стаменковић" – Лесковац, „Васа Пелагић" – Лесковац, „Светозар Марковић"

[1] Пројекат је финансиран из Градске управе за друштвене делатности Града Лесковца.

– Лесковац, „Бора Станковић“ – Вучје, „Бора Станковић“ – Губеревац, „Јосиф Костић“ – Лесковац. Деца су учествовала у две музејске радионице:

1. Стари занати

У оквиру теоријског дела деци су представљени стари занати, начин израде и производи старих заната. За децу је била припремљена PowerPoint презентација са фотографијама старих занатских радионица. У другом делу практичног дела деца су се ликовно изражавала на основу утисака у теоријском делу радионице. Такође, деца су могла да постављају питања, упознају предмете, додирују их и играју се са њима.[2] Деци су уручене дипломе за учешће у радионици, а најбољи ликовни радови су награђени и отворена је изложба дечијих радова са радионица.

***Слика 1**. Фотографија са радионице „Стари занати“*

2. Хајде да се играмо водича

Састављањем слагалице деца су добијала илустрацију предмета изложеног у сталној поставци Градске куће. На папиру им је представљен краћи опис предмета – његова намена, временски период када је био у употреби итд. Задатак је био да упамте што више података о предмету. У другом делу радионице био је предвиђен обилазак сталне поставке. У тренутку када се током обиласка дошло до предмета који је одређена група добила склапањем слагалице, улогу водича преузимала је та група

[2] Велика већина деце никад није имала прилику да дотакне вуну, опанак, преслице, вретено...

и осталим ученицима причала о предмету. На овај начин се избегло пасивно слушање излагања водича и дата је прилика ученицима да активно учествују у обиласку сталне поставке.

Слика 2. *Фотографија са радионице „Хајде да се играмо водича“*

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Главни циљ истраживања јесте развој модела за оцену квалитета музејских радионица за децу, као и да се утврде све релевантне карактеристике које у највећој мери утичу на децу која посећују музеј и њихов однос према самом музеју, као и на жељу да поново дођу у музеј. Појединачни циљеви су следећи:

1. утврдити који фактори највише утичу на жељу детета да дође у музеј;
2. испитати како деца доживљавају музејске радионице,
3. утврдити на који начин деца могу да утичу на избор музејских радионица које ће бити организоване у музеју (предлози деце и родитеља);
4. утврдити квалитет музејских радионица и њихово место у културном животу деце;
5. подстакнути повећање могућности музеја, креирање занимљивијих садржаја за децу.

Дакле, ово истраживање може да помогне најпре у стварању јасније слике о моделу за оцену квалитета музејских радионица за децу, а потом и у дефнисању препорука и начина на које може да се побољша посета, да се учини занимљивом и повећа број деце у нашим музејима.

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА, ХИПОТЕЗЕ И ДЕФИНИСАЊЕ МОДЕЛА

Развој модела за оцену квалитета музејских радионица за децу садржи следеће групе варијабли: (1) понуда музејских радионица, (2) мотивација деце, (3) учешће деце у радионици (4) квалитет учења кроз игру, (5) забава деце у музеју, (6) квалитет искуства деце у музеју, (7) задовољство деце, (8) жеља детета да поново дође у музеј.

Понуда музејских радионица

Музеји ће морати да нађу начин да мотивишу и привуку посетиоце (нарочито децу) нудећи им занимљиве садржаје који ће их забавити и пружити им квалитетно проведено време у музејском простору. Музеји, међу осталим институцијама, имају ексклузивно место у образовању. Музеј је посебна институција у којој се може путовати по историји, или по различитим културама, он би требало да буде незаобилазна установа у систему образовања, односно важан потпорни стуб формалном школовању.

Музеји могу обезбедити потребно окружење за активно учење са својим колекцијама, објектима и услугама које не могу бити изведене на другом месту.[3] На идеју да се једној статичној изложби „удахне живот“, дошло се из потребе да се традиционална улога водича преиспита и осавремени, да се деци понуди учешће у музејској радионици у којој она уместо да буду пасивни посматрачи и слушаоци, искусе и доживе саме експонате на другачији, њима ближи начин. Конкретни задаци понуђени у радионици прилагођени су узрасту, могућностима (укључујући и могућности концентрације и пажње), предзнањима и интересовању деце. Таква радионица мотивише децу, пружа аутентичне доживљаје, које деца даље размењују, о којима дискутују, које дорађују и разрађују, па тако на самосталан начин граде једно ново сазнање. Задаци који се смењују траже непрекидну укљученост деце у промишљању, смишљању, читању, цртању, креативном изражавању, игрању, испробавању и читавом низу других занимљивих активности. Ове чињенице довеле су до дефинисања следеће хипотезе:

H1 - Понуда музејских радионица има позитиван утицај на мотивацију деце

Мотивација деце

На основу смерница које су дали аутори Barriault и Pearson[4] доказни материјал мотивације укључује позитивне узвике, осмех, подигнуте

[3] Abac O., H.Usba, 2010, Investigation of the effects of the program “utilization of the museums for pre-school education” on 6 year-old children. Procedia Social and Behavioral Sciences 2, 1206.

[4] Barriault, C., Pearson, D., 2010, Assessing exhibits for learning in science centers: A practical tool. Visitor Studies, 13(1), 90 - 106.

руке и ангажовање. Поред емоционалне свесности, радионице код деце подстичу развој маште и креативно размишљење. Музеј није складиште прошлости, већ мост у будућност, омогућавајући на кратко будућност која превазилази наше садашње концепције света. Дакле, пре него што је складиште прошлости, може се спекулисати о томе да ли је прави потенцијал музеја, у ствари, да раде као „технологија маште".[5] Музеј би требало да укључи младе и децу у своје активности, јер музеји подржавају унутрашњу мотивацију деце док се истовремено ствара богат контекст учења. Настајање дечијих музеја има одговорност као и сви типови музеја, као што су образовање, испуњавање потреба посетилаца директно и чинећи их радозналим и узбуђеним.[6] Аутор у поменутој студији наводи да музеји прилагођени деци могу мотивисати децу да уче за разлику од традиционалних музеја.

Музеј као институција може имати бројне предности у процесу образовања деце, јер учење на неформалан начин подстиче мотивацију и жељу за знањем.

Данас је образовна функција музеја постала веома ефикасна и важна. У прошлости, ова функција је била ограничена на природни образовни процес кроз који је информација обезбеђена за госте током посета. Данас музеји не дозвољају да се ово деси; напротив, они имају за циљ да остваре своју образовну функцију на формалан и планиран начин.[7] Како се претпоставља да ће најбројнију категорију посетилаца у музеју чинити деца школског узраста, посебна пажња посвећује се њиховој едукацији и ширењу музејске културе међу њима. Упознајући се са културним наслеђем које се чува у музејима, млади људи ће оплеменити и обогатити свој дух и на тај начин бити мотивисани да сагледају трајне вредности наше прошлости и да чувају и негују културну баштину и културу уопште. Стога, дошло је до дефинисања следећих хипотеза:

H2a – Мотивација деце има позитиван утицај на учешће деце у радионици

H2b – Мотивација деце има позитиван утицај на забаву деце у музеју

H2c – Мотивација деце има позитиван утицај на квалитет учења кроз игру

---

[5] Bjerregaard P., 2014, Dissolving objects: Museums, atmosphere and the creation of Presence. Emotion, Space and Society, 1 - 8.

[6] Karadeniz C., 2010, Children's museums and necessity for children's museums in Turkey, Procedia Social and Behavioral Sciences 2, 600 - 608.

[7] Akyol A., A., Alpagut A., 2012, Educational projects for the children at anatolian civilization museum between the years 2002-2008, Procedia-Social and Behavioral Sciences 51, 1087 - 1096.

Учешће деце у радионици

Активним учествовањем у радионици дете добија могућност да учи са разумевањем и кроз игру, а када се нешто научи са разумевањем то остаје дуже у сећању, лакше се повезује са новим знањем и примењује се у животу. Едукативни програм је прилагођен специфичним потребама циљних група и образовном нивоу учесника. Свако дете воли игру, кроз игру се развија машта, кроз њу деца стичу многа знања, усвајају појмове, развијају пажњу, мишљење, памћење. Место у коме се дете лепо забавља остаје у позитивном сећању и дете жели да се поново врати и доживи слична искуства.

Број музеја за децу у свету повећава се брзо и играју важну улогу у њиховом развоју у одговорне и успешне појединце са самопоуздањем. Прихваћено је да деца памте прошлост и да уче о прошлости у музејском изложбеном простору.[8] Ови простори пружају деци нове информације и искуства, деца развијају своју машту и чула, омогућавају им да се слободно крећу и уче експериментисање, играјући се. Када деца ступе у контакт са музејским предметом и доживе искуство у музеју, процес учења почиње.[9] Деца у музеју уче и забављају се у исто време док развијају свест о важности културних добара. Образовно окружење у музејима има ефекат који подстиче креативност и машту и извлачи закључке.[10] Дефинисане су хипотезе:

Н3а - Учешће деце у радионици има позитиван утицај на забаву деце у музеју

Н3б - Учешће деце у радионици има позитиван утицај на квалитет учења кроз игру

Учење кроз игру

Деца, ослобођена школског притиска и обавезе, могу у музеју да искажу своју аутентичну радозналост. Са друге стране, музејски садржаји представљају продубљено и проширено знање које се стиче у оквиру школских програма на различитим нивоима образовања, па на тај начин музеји бивају потенцијално значајан ресурс додатних информација. Уколико музеј жели да испуни своју улогу у пружању прилика за доживотно учење и подстакне децу, треба да настоји да разуме начине на који деца уче, уважава претходно искуство ученика и стилове учења.

[8] Silav M., 2014, Museums For Children, World Conference on Design, Arts and Education DAE -2013, Procedia - Social and Behavioral Sciences 122, 360.

[9] Piscitelli B., Anderson D., 2001, Young children's Perspectives of Museum Settings and Experiences, Museum Management and Curatorship, Volume 19, Issue 3, 269-282.

[10] Maccario N.K., 2012, Stimulation of multiple intelligence by museum education at teachers' training. Procedia - Social and Behavioral Sciences 51, 807 – 811.

Многи истраживачи су препознали да је музеј важна институција за друштво, начин учења и стицања знања.[11] Студије аутора Geladaki, Giota,[12] Sturm, Bogner,[13] Wishart, Pat [14] говоре о томе да музеј заузима посебно место у едукацији и образовању деце и омладине. Музеј омогућава посетиоцима, како деци тако и одраслима, да истражују сами, да уче и вежбају у тој средини. Учење и истраживање у музејима се актуелизује интеракцијом предмета који су изложени у музејима.[15]

***Слика 3**. Фотографија са радионице"Стари занати" – деца додирују предмете*[16]

Знање стечено кроз игру у музеју деци је испричана, прочитана, нацртана припрема за период у којем ће моћи да осете задовољство стварања и

[11] Ahmad.S. et al, 2013, Using research as best practice in creating future museum exhibition. Social and Behavioral Sciences, 105, 370 – 382.

[12] Geladaki S., P.Giota, 2014, University Museums as Spaces of Education: The Case of the History of Education Museum at the University of Athens. Procedia - Social and Behavioral Sciences 147, 300 – 306.

[13] Sturm H., F.X. Bogner, 2010, Learning at workstations in two different environments: A museum and a classroom. Studies in Educational Evaluation 36, 14 – 19.

[14] Wishart J., Pat T., 2010, MuseumScouts: Exploring how schools, museums and interactive technologies can work together to support learning. Computers & Education 54, 669 – 678.

[15] Abac O., H.Usba, 2010, Investigation of the effects of the program "utilization of the museums for pre-school education" on 6 year-old children. Procedia Social and Behavioral Sciences 2, 1205 – 1209.

[16] За потребе реализације овог пројекта нису коришћени музејски експонати. Реализатори пројекта су позајмили и прикупили око 100 предмета који су у приватном власништву. Многе колеге из Народног музеја у Лесковцу су нам такође помогле у прикупљању предмета.

учествовања у очувању традиције од заборава. На тај начин ствара се окружење у коме свако дете може да осети нешто ново, доживи успех, прихватање, слободан избор активности и учење кроз игру које му пружа квалитетно ненаметнуто искуство. Ове чињенице омогућавају дефинисање следећих хипотеза:

Н4а - Квалитет учења кроз игру има позитиван утицај на задовољство деце

Н4б - Квалитет учења кроз игру има позитиван утицај на квалитет искуства деце у музеју

Забава деце у музеју

Један од циљева едукативних радионица у музеју јесте да деца осете да су и сама део културне прошлости, као и да стечена сазнања и вештине уврсте у сопствено понашање. Развијањем позитивних осећања према „оживљеној прошлости“ омогућава се деци да неке њене стране доживе у свом сопственом искуству и својој самосталној активности. Такав забаван начин рада подстиче дечију креативност спајајући спонтане и аутентичне доживљаје ученика до којих ће их довести игра као метод учења који се примењује у радионици.

Слика 4. *Фотографија са радионице – деца са сложеном слагалицом*

Autor Чиксентмихаљи[17] је својом теоријом оптималног искуства повезао креативно мишљење и музејско искуство. У његовој теорији кључан појам је ток (интринзичне мотивације) – стања у којем су људи преокупирани

[17] Čiksentmihalji, M., 1999, Tok – Psihologija optimalnog iskustva.. Novi Sad: Forum.

неком активношћу да не обраћају пажњу на било шта друго; само искуство је толико пријатно да они настављају са том активношћу због ње саме, и то по сваку цену и без икаквог другог циља. Главно обележје овог стања је осећање спонтане радости, чак и занесености.

Едукативни музејски програм користи музејске збирке и представља искуствено наставну активност, промовише знање кроз оригиналне конструкције. Ове активности значајно се разликују од класичног академског приступа, који се заснива на опису догађаја. То је активност која доприноси да се оживи прошлост кроз машту, која је мотивисана током погледа или додира и контакта са музејским колекцијама. Другим речима, ово је очигледно комуникативна активност, у којој изложба носи поруку и музејски посетилац је пријемник, који кроз посматрање развија дијалектички однос са њом. Истраживање за актуелне процесе учења у музејима, на пример, још увек је у повоју. Осим тога, однос између музеја и образовања није директан, а понекад је, такође, и конкурентан.[18] Забава деце од кључног је значаја за стицање квалитетног искуства у музеју, што омогућава дефинисање следећих хипотеза:

Н5а - Забава деце у музеју има позитиван утицај на квалитет искуства деце у музеју

Н5б - Забава деце у музеју има позитиван утицај на квалитет учења кроз игру

Квалитет искуства деце музеју

Аутори Писцители и Андерсон[19] баве се истраживањем музејских искустава деце, наводећи да је истраживање изузетно ограничено и да тренутно не постоји разумевање и уважавање перспективе детета у таквим условима. Ово је прилично изненађујуће с обзиром на то да деца чине значајан део музејских посетилаца, али се ипак њихова искустава углавном игноришу. У раду се подносе извештаји о перспективама дечијих музејских искустава. Седамдесет седморо деце анкетирано је комбинацијом метода, укључујући интервју, упитник и слободан избор за цртање активности. Анализа и интерпретација дечијих одговора показала је да су имали велико искуство у музејима и веома позитивне перспективе о поставкама које су посетили.

Дечији музеји као важне институције треба да развију разумевање за потребе деце и омогуће деци да предлажу активности. Такође, они су јединствена места која доносе деци, породици и заједници заједно квалитет интеракције. Ови музеји подстичу децу да мисле својом главом, да прошире

[18] Geladaki S., P.Giota, 2014, University Museums as Spaces of Education: The Case of the History of Education Museum at the University of Athens. Procedia - Social and Behavioral Sciences 147, str.303.

[19] Piscitelli B., Anderson D., 2001, Young children's Perspectives of Museum Settings and Experiences, Museum Management and Curatorship, Volume 19, Issue 3, 269-282.

начин решавања проблема и вежбају креативно истраживање. Програми и радионице су дизајнирани да укључе децу у једноставне и сложене облике игре које доводе до учења. У последњих неколико година број дечијих музеја се рапидно повећава.[20]

Слика 5. *Фотографија са радионице – деца се играју и уче*

Студија аутора Соареа и Попескуа[21] је заснована на образовном искуству у музејском пројекту за децу узраста од 10 до 14 година.

На основу горе наведених разматрања, следећа хипотеза се може дефинисати:

Н6 – Квалитет искуства деце у музеју има позитиван утицај на задовољство деце

Задовољство деце

Да би мали музејски посетилац био задовољан, потребно је да музеј има добру понуду, нове и занимљиве догађаје. Музеји јесу места заштите, истраживања и интерпретације, али и места креативности и развоја читаве заједнице, места задовољства и уживања, едукативна места у којима се детету морају обезбедити услови да се осећа изврсно и да задовољи своје потребе и намере због којих је и дошло у музеј.

Иако је музејска понуда у последњим годинама веома измењена, у глобалној култури која намеће идеал непрестаног провода, музеји имају

[20] Silav M., 2014, Museums For Children, World Conference on Design, Arts and Education DAE-2013, Procedia - Social and Behavioral Sciences 122, 357 – 361.

[21] Soare A., Popescu E., 2013, The effects of education led through practical museum programs for school children, 5th International Conference EDU-WORLD 2012 - Education Facing Contemporary World Issues, Procedia - Social and Behavioral Sciences 76, 739 – 743.

тежи задатак него икад. Једва ће се, без фаталног ризика, моћи остати у такмичењу са осталим понуђачима. То пословно такмичење захтева ново промишљање музејског пословања.[22]

Слика 6. *Фотографија са изложбе дечијих радова*[23]

Задовољно дете ће увек пожелети да се поново врати у музеј и доживи слично искуство. Стога можемо дефинисати следећу хипотезу:

H7 – Задовољство деце има позитиван утицај на жељу деце да поново дођу у музеј

На основу теоријских разматрања основних критеријума који утичу на жељу детета да поново дође у музеј, модел за оцену квалитета музејских радионица за децу, може да се дефинише (слика 7).

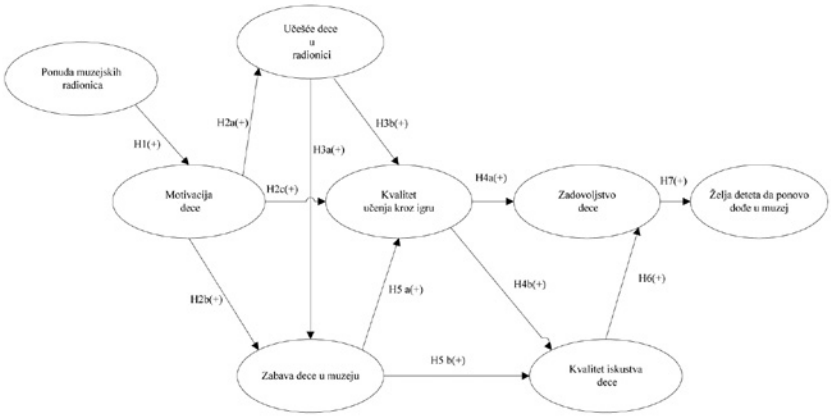

Слика 7. *Концептуални модел за оцену квалитета музејских радионица за децу у Народном музеју у Лесковцу*

[22] Šola T., 2002, Marketing u muzejima, CLIO, Beograd, стр. 23.

[23] Изложени су одабрани дечији радови – укупно 75. Најбољи радови су награђени.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Методолошки поступак који је био предвиђен да се користи за ово истраживање јесте испитивање путем методе анкетног истраживања. Избор методе за прикупљање података извршен је на основу типа информација које су биле потребне за реализацију циљева истраживања. Такође, на избор методе прикупљања података утицала је и величина групе која је била укључена у истраживање. Деци је након радионице објашњено да заједно са родитељима попуне упитнике и да касније попуњене упитнике донесу учитељу како би их касније аутор истраживања лакше прикупио. Одређена је величина узорка која је представљала четири стотина упитника.

Прва фаза истраживања је креирање упитника за родитеље деце која су учествовала у музејским радионицама (видети прилог); након израде упитника, приступило се другој фази истраживања у оквиру које је била спроведена анкета. На крају одељка упитника који се тиче музејске посете, анкетирани су могли, дескриптивном методом, да оставе свој коментар о радионици у којој су учествовала деца.

Упитник који је коришћен у овом истраживању урадио је аутор пројекта и представља синтезу теоријских сазнања музејске делатности и дугогодишњег искуства у раду са децом. Сам упитник садржи тридесет два питања, а подељен је на четири сегмента: општи подаци о детету, општа питања о радионицама, питања о учешћу деце у радионици и давању предлога или сугестија аутору музејских радионица.

Први део упитника сачињавају општа питања која се односе на демографске карактеристике деце; други део садржи питања којима се може утврдити какав однос деца имају према музејским радионицама уопште. Трећи део упитника односи се на конкретну посету и тиче се најважнијих разлога посете музеју, утисака које је посета оставила на дете, као и коментара о разумевању начина представљања радионице, док се четврти део упитника односи на могућност давања предлога или сугестија за нове радионице.

Анкетирање је обавио аутор рада, уз кратке инструкције деци и учитељима о примени самог упитника. Већина испитаника показала је велику заинтересованост за садржај упитника и већина је одговорила на сва питања из упитника, тако да се прикупљени подаци могу сматрати релевантним за анализу. У табели 1 представљен је план реализације узорка.

Табела 1. *План реализације узорка*

Школа	Број испитаника	Реализовано	% реализације
Коста Стаменковић	58	58	100.0
Васа Пелагић	65	45	69.2
Светозар Марковић	71	50	70.4
Бора Станковић	77	70	90.9
Јосиф Костић	75	48	64.0
Бора Станковић-Вучје	54	54	100.0

Истраживање је обављено тако што је упитник подељен случајно изабраној деци која су учествовала у радионици музеја у Градској кући у Лесковцу. Због обима материјала, и немогућности да се доставе упитници због удаљености деце, у овом истраживању није било обухваћено свих 952 родитеља деце. Укупан број питања у истраживању износио је 32, подељених у 8 група. Након радионице, деца су била замољена да понесу упитник кући и да га заједно са родитељима попуне. Од укупно 400 понуђених упитника број ученика који су попунили упитник износи 325 (40 упитника није враћено, а 35 није правилно попуњено).

Пет - тачка Ликертове скале (1-апсолутно се не слажем, 2-не слажем, 3-може да прође, 4-слажем и 5-апсолутно се слажем) је коришћено за истраживање чији су резултати приказани у овом раду.

Табела 2. *Демографске карактеристике узорка*

Демографске варијабле	Структура узорка	
	Категорија Број	Учешће (%)
		40
	Мушки 130	60
Пол детета	Женски 195	
	I разред 22	6.8
	II разред 56	17.2
Разред детета	III разред 160	49.2
	IV разред 87	26.8
Место становања детета	Град 248	76.3
	Село 77	23.7

У истраживању је учествовало укупно 325 деце, 130 дечака и 195 девојчица, од тога је највећи број анкетиране деце похађао III разред, док су из I разреда у истраживању учествовала само 22 детета. Укупно 248 деце из узорка живи у граду, док је са села у истраживању учествовало 77 ученика.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Валидација теоријског модела дефинисаног на слици 7 спроведена је помоћу софтверског пакета SPSS st.18 и LISREL V.16. За емпиријску валидацију хипотетичког модела у овом раду коришћена је SEM (Structural Equation Modeling) методологија. У статистичкој анализи валидације дефинисања модела, прво је једанодимензионалност потврђена помоћу PCA факторске анализе (Principal Component Analysis), преко свих осам група латентних варијабли у моделу. Факторска оптерећења и проценат описаних варијабилитета од стране једнодимензионалних фактора–латентних варијабли у моделу, приказани су у табели 3.

Да би се обезбедила поузданост и валидност истраживачког модела, дефинисан је мерни модел над којим је спроведена Конфирматорна факторска анализа CFA (Confirmatory Factor Analysis). Дакле, CFA је реализована на свих 8 група латентних фактора мерног модела, успостављајући све могуће корелационе везе између њих. Добијени резултати у табели 3 за CFA показују да су у свим случајевима t- вредности много веће од прага пожељне вредности (C.R. > 2) са нивоом значајности $p < 0.05$, дакле CFA анализа је потврдила добро уклапање контролног модела и да све варијабле у моделу имају јаку конвергентну валидност, што практично верификује да 32 дефинисане варијабле описују, на поуздан начин, осам латентних променљивих дефинисаних у истраживачком моделу (слика 7).

Конзистентност варијабли дефинисаних у оквиру латентних класа, у истраживачком моделу, мерена је величином Cronbach alfa коефицијента.[24] Добијене вредности Crombach alfe, веће су од 0,7, за сваку групу питања (табела 3), чиме показују добру конзистентност појединачних варијабли у оквиру 8 дефинисаних латентних група варијабли испитиваног модела.

Такође, анализом су утврђене мере фитовања мерног модела и вредности појединих параметара приказане су у табели 4. Релативна вредност chi-squere-a ($\chi^2 = 1082.15$ за d.f. 452) за мерни модел износи 2.3, што је испод препоручене граничне вредности 3, чиме се указује на значајно фитовање између мерног модела и података у узорку. Поред тога, и остали индекси

[24] Cronbach, J.I., 1951, Coefficient alpha and the internal structure in tests, Psychometrika, 16, 297 - 334.

фитовања за мерни модел (GFI, AGFI, CFI, IFI, NFI, NNFI, RFI) веома су близу или прелазе препоручену граничну вредност од 0.9 (видети индексе фитовања у табели 4), што, такође, указује на адекватно фитовање мерног модела.

Коришћењем LISREL V.16 коефицијенти регресије су одређени и резултати су приказани на слици 8. Резултати указују на то да све хипотезе дефинисаних модела имају позитивне вредности путања коефицијената. Пре доношења коначне одлуке о прихватању модела, неопходно је утврдити t - вредности свих хипотеза, како би се утврдила статистичка значајност добијених резултата. Израчунате t - вредности су приказане на слици 8 (t - вредности у заградама).

Табела 3. *Резултати факторске анализе (EFA) и конфирматорне факторске анализе (CFA) испитиваног модела*

Група питања	**Посматрана варијабла**	**Факторска анализа (EFA)**		**Конфирматорна факторска анализа (CFA)**		
		PCA		**Поузданост**	**Конвергентна валидност**	
		% варијансе објашњен фактором једнодимензионалности	**Factor loading**	**Cronbach's alpha**	**Factor loading**	**t-редности**
Понуда музејских радионица	ПО - 1 ПО - 2 ПО - 3 ПО – 4	53.889	0.811 0.725 0.707 0.687	0.712	0.31 0.41 0.36 0.37	8.93* 13.14* 11.11* 11.79*
Мотивација деце	МО - 1 МО - 2 МО - 3 МО - 4	57.576	0.521 0.629 0.651 0.503	0.754	0.40 0.50 0.50 0.44	11.32* 9.5* 9.57* 9.56*
Учешће деце у радионици	УЧ - 1 УЧ - 2 УЧ - 3 УЧ - 4	55.269	0.765 0.765 0.728 0.715	0.723	0.41 0.34 0.40 0.36	11.20* 9.14* 9.14* 8.64*

Учење кроз игру	ИГ - 1 ИГ - 2 ИГ - 3 ИГ – 4	52.028	0.745 0.742 0.718 0.678	0.715	0.41 0.27 0.23 0.38	11.8* 9.31* 8.00* 9.59*
Забава деце у музеју	ЗАБ - 1 ЗАБ - 2 ЗАБ - 3 ЗАБ - 4	63.762	0.835 0.825 0.819 0.708	0.809	0.46 0.40 0.50 0.27	10.19* 12.65* 14.10* 10.23*
Искуство деце у музеју	ИС - 1 ИС - 2 ИС - 3 ИС – 4	58.312	0.802 0.777 0.751 0.722	0.739	0.30 0.36 0.37 0.46	10.83* 11.23* 10.11* 9.8*
Задовољство деце у музеју	ЗА - 1 ЗА - 2 ЗА - 3 ЗА – 4	76.141	0.887 0.880 0.869 0.854	0.894	0.19 0.44 0.53 0.44	10.08* 17.44* 18.28* 17.51*
Жеља деце да поново дођу у музеј	ŽE - 1 ŽE - 2 ŽE - 3 ŽE – 4	63.667	0.855 0.796 0.780 0.757	0.802	0.36 0.41 0.55 0.30	11.24* 11.35* 12.76* 11.11*

*Напомена: ниво значајности * $p < 0.05$*

Добијени резултати имају вредности које су у свим случајевима веће од 2 са статистичком значајношћу $p < 0.05$. На овај начин, позитивни утицај између дефинисаних латентних варијабли додатно се потврђује, у оквиру теоријског модела који је дефинисан на слици 7.

Индикатори фитовања	**Препоручене вредности**	**Добијене вредности у структурном моделу**
Chi-Square (χ^2)	-	1082.15
Degree of freedom (d.f.)	-	452
Relative Chi-Square (χ^2/d.f.)	< 3.0	2.3
Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA)	0.08 – 1.0	0.066
Goodness-of-Fit Index (GFI)	> 0.8	0.83
Adjusted Goodness-of-Fit Index (AGFI)	> 0.9	0.80
Comparative Fit Index (CFI)	> 0.9	0.97
Incremental Fit Index (IFI)	> 0.9	0.97
Normed Fit Index (NFI)	> 0.9	0.95
Non-Normed Fit Index (NNFI)	> 0.9	0.97
Relative Fit Index (RFI)	> 0.9	0.95

Резултати добијеног структурног модела су приказани на слици 8. Због прегледности података, само су приказане вредности коефицијената путање са нивоима значајности, t - вредности и коефицијенти детерминације R^2. Приказани резултати показују да понуда музејских радионица има позитиван утицај на мотивацију деце (б = 0.87, t = 10.40, p <0.1). Предиктор мотивација деце позитивно утиче на учешће деце у радионици (б = 0.76, t = 7.76, p <0,1); квалитет учења кроз игру (б = 0.21, t = 2.02, p <0,1) и на забаву деце у музеју (б = 0.58, t = 5.11, p <0,1). Учешће деце у радионици позитивно утиче на забаву деце у музеју (б = 0.27, t = 2.52, p <0,1) и на квалитет учења кроз игру (б = 0.49, t = 4.58, p <0,1). Забава деце у музеју позитивно утиче на квалитет учења кроз игру (б = 0.38, t = 3.89, p <0,1) и на квалитет искуства деце (б = 0.34, t = 2.18, p <0,1). Квалитет учења кроз игру има позитиван утицај на задовољство деце (б = 0.45, t = 3.65, p <0,1) и на квалитет искуства деце у музеју (б = 0. 56, t = 3.55, p <0,1). Квалитет искуства деце у музеју има позитиван утицај на задовољство деце (б = 0.42, t = 3.32, p <0,1) а предиктор задовољство деце има позитиван утицај на жељу детета да поново дођу у музеј (б = 0.92, t = 12.64, p<0,1).

Резултати структурне анализе указују на снагу предвиђања за променљиве у моделу, као и на чињеницу да су све постављене хипотезе у моделу и потврђене. При чему, у дефинисаном структурном моделу степен утицаја изражава се кроз утицај понуде музејских радионица, дефинисан хипотезом H1, на мотивацију деце и има ниво утицаја (б - вредности: 0.87). Утицај мотивације деце је дефинисан хипотезама H2а, H2б и H2с и има ниво утицаја (б - вредности: 0.76, 0.58, 0.21, респективно). Утицај учешћа деце у музејској радионици представљен је кроз хипотезе H3а и H3б, (б - вредности: 0.27, 0.49, респективно). Утицај квалитета учења кроз игру је дефинисан хипотезама H4а, H4б и има ниво утицаја (б - вредности: 0.45, 0.56, респективно). Утицај забаве деце у музеју дефинисан је хипотезама

Н5а, Н5б и има ниво утицаја (б - вредности: 0.34, 0.38, респективно). Утицај квалитета искуства деце у музеју дефинисан хипотезом Н6 и има ниво утицаја (б - вредности: 0.42) а утицај задовољства деце је дефинисан хипотезом Н7 са нивоом значајности (б - вредности: 0.92).

Коефицијент детерминације R^2 (Squared Multiple Correlation value) у SEM-path анализи објашњава проценат варијансе у зависној латентној варијабли који се може описати од стране независних, тј. утицајних латентних варијабли у моделу. Са слике 8. може се закључити да проценат варијабилитета у зависној латентној варијабли Мотивација деце који се може објаснити под утицајем Понуде музејских радионица износи 76%. Такође, проценат варијабилитета од 58% у латентној варијабли Учешће деце у радионици се може објаснити под утицајем Мотивације деце. Забава деце се може објаснити под утицајем Мотивације деце и Учешћа деце у радионици

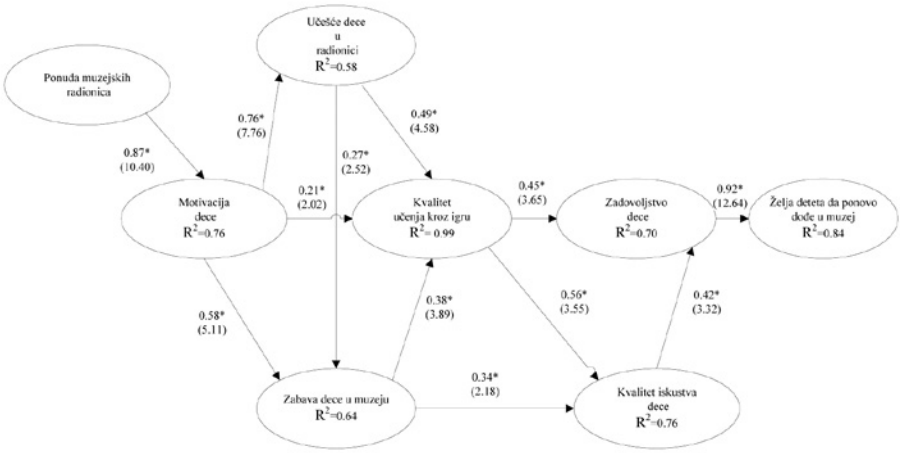

Слика 8. *Структурни модел за оцену квалитета музејских радионица за децу у Народном музеју у Лесковцу* (*t- вредности у загради)*

и износи 64%. Квалитет учења кроз игру може се сматрати последицом заједничког утицаја 3 фактора Учешћа деце у радионици, Мотивације деце и Забаве деце, при чему се на основу коефицијента путање може уочити да Учешће деце у радионици има најзначајнији утицај од ова три фактора (б-вредност: 0,49). Даље, разматрајући ефекте на зависну варијаблу Квалитет учења кроз игру, при чему је проценат варијабилитета описан од стране предикторских латентних варијабли износи чак 99%, што значи да само 1% варијабилитета необјашњено. Варијабилитет у зависној варијабли Квалитет искуства деце у музеју се може описати варијаблама Квалитет учења деце у музеју и Забаве деце у разматраном моделу и износи 76%. Задовољство деце се може објаснити под утицајем Квалитета искуства деце у музеју

и Квалитета учења кроз игру и износи 70%. Проценат варијабилитета од 84% у латентној варијабли Жеља детета да поново дође у музеј се може објаснити под утицајем Задовољства деце.

ЗАКЉУЧАК

Полазне идеје истраживања омогућиле су идентификовање одређеног модела за оцену квалитета музејских радионица кроз обезбеђење квалитетних радионица које инспиришу образовни рад и процес учења, подстичу креативност, задовољство и забаву у музејском простору. Рано укључивање деце у програме музејских радионица. доприноси укључивању деце у систем музејског васпитања и образовања, олакшава се интеграција деце у ширу друштвену заједницу, унапређује мотивација деце за учењем у музеју и на занимљив начин се приближава традиција деци. Заинересованост школа, деце и учитеља за учешће у овим радионицама је била заиста велика. На жалост, нисмо могли да у планираном периоду омогућимо учешће у радионицама за све заинтересоване школе и децу. Реализацијом овог пројекта створили су се услови да музеј настави са припремом различитих радионица које могу бити у сталној понуди читаве године и у којима могу учествовати сва заитересована деца.

Најчешћи коментари и сугестије родитеља били су да је идеја веома занимљива, да је оставила позитиван утисак, да је произвела естетски доживљај, да је оригинално замишљена, прегледна, допадљива, али и да треба чешће организовати сличне радионице за децу. У анкетном истраживању у коме су учествовали учитељи и родитељи деце која су учествовала у радионицама, 98% родитеља и 100% учитеља и директора школа изразило је одушевљење и жељу да се настави са сличним програмским активностима.

Дефинисан структурни модел показује да сви критеријуми који су узети у обзир имају позитиван утицај на жељу детета да поново дође у музеј. На основу ових резултата, очигледно је да дефинисан добар модел за оцену квалитета музејских радионица. Модел описан у раду се може разумети као пример модела за оцену квалитета музејских радионица, као подстицај за многе музеје да на сличан начин реализују властите едукативне визије, тј. унапреде властити едукативни рад кроз музејске радионице.

ЛИТЕРАТУРА

Abac O., H.Usba, 2010, Investigation of the effects of the program “utilization of the museums for pre-school education” on 6 year-old children. Procedia Social and Behavioral Sciences 2, 1205 – 1209.

Ahmad.S, Abas.M.Y., Mohd. W. Z, Mohd.Y., M. Z, M. T., 2013, Using research as best practice in creating future museum exhibition. Social and Behavioral Sciences, 105, 370 – 382.

Akyol A., A., Alpagut A., 2012, Educational projects for the children at anatolian civilization museum between the years 2002-2008, Procedia - Social and Behavioral Sciences 51, 1087 – 1096.

Barriault, C., Pearson, D., 2010, Assessing exhibits for learning in science centers: A practical tool. Visitor Studies, 13 (1), 90 – 106.

Bjerregaard P., 2014, Dissolving objects: Museums, atmosphere and the creation of Presence. Emotion, Space and Society, 1 - 8.

Cronbach, J.I., 1951, Coefficient alpha and the internal structure in tests, Psychometrika, 16, 297 - 334.

Čiksentmihalji, M., 1999, Tok – Psihologija optimalnog iskustva.. Novi Sad: Forum.

Geladaki S., P.Giota, 2014, University Museums as Spaces of Education: The Case of the History of Education Museum at the University of Athens. Procedia - Social and Behavioral Sciences 147, 300 – 306.

Karadeniz C., 2010, Children's museums and necessity for children's museums in Turkey, Procedia Social and Behavioral Sciences 2, 600 – 608.

Maccario N.K., 2012, Stimulation of multiple intelligence by museum education at teachers' training. Procedia - Social and Behavioral Sciences 51, 807 – 811.

Piscitelli B., Anderson D., 2001, Young children's Perspectives of Museum Settings and Experiences, Museum Management and Curatorship, Volume 19, Issue 3, 269-282.

Silav M., 2014, Museums For Children, World Conference on Design, Arts and Education DAE-2013, Procedia - Social and Behavioral Sciences 122, 357 – 361.

Soare A., Popescu E., 2013, The effects of education led through practical museum programs for school children, 5th International Conference EDU-WORLD 2012 - Education Facing Contemporary World Issues, Procedia - Social and Behavioral Sciences 76, 739 – 743.

Sturm H., F.X. Bogner, 2010, Learning at workstations in two different environments: A museum and a classroom. Studies in Educational Evaluation 36, 14 – 19.

Šola T., 2002, Marketing u muzejima, CLIO, Beograd.

Wishart J., Pat T., 2010, MuseumScouts: Exploring how schools, museums and interactive technologies can work together to support learning. Computers & Education 54, 669 – 678.

Прилог – *Упитник*

Поштовани родитељи,

Ваша деца су учествовала у музејској радионици Народног музеја у Лесковцу. Молимо Вас да попуните овај уритник на основу утисака Вас и Ваше деце и тако нам помогнете да направимо што боље услове за будућу сарадњу и приближавање историје и традиције деци на квалитетан, креативан и занимљив начин кроз музејске радионице.

Пол детета Место становања детета

Мушки 1. Град

Женски 2. Село

Разред детета

I, II. III, IV

На постављена питања одговорите заокруживањем следећих одговора :

Арсолутно се не слажем;

Не слажем се;

Може да прође;

Слажем се; и

Апсолутно се слажем.

1. Понуда музејских радионица

Музејска радионица је нешто потруно ново за децу 1 2 3 4 5

Радионице у музеју квалитетне су и прилагођене деци 1 2 3 4 5

Музејске радионице приближавају музеј деци 1 2 3 4 5

Музејско окружење утиче на знатижељу деце 1 2 3 4 5

2. Мотивација деце

Дете је причало кући о учешћу у радионици 1 2 3 4 5

Дете је било узбуђено пре учешћа у музејској радионици 1 2 3 4 5

Дете је размишљало о томе шта га очекује у музеју 1 2 3 4 5

Музејска радионица распаљује машту деце 1 2 3 4 5

3. Учешће деце у радионици

Радионица је место где деца комуницирају 1 2 3 4 5

Радионице омогућавају едукацију деце 1 2 3 4 5

Учешће у радионици развија код деце тимски дух 1 2 3 4 5

Радионица анимира децу 1 2 3 4 5

4. Квалитет учења кроз игру

Деца су укључена и активно учествују у радионици 1 2 3 4 5

Учење кроз игру је занимљиво деци 1 2 3 4 5

Радионице су начин да се деца упознају са традицијом 1 2 3 4 5

Радионице представљају учионице у музеју 1 2 3 4 5

5. Забава деце у музеју

Деца се у музејској радионици забављају 1 2 3 4 5

Радионица је интересантан пристур деци 1 2 3 4 5

Теме радионица су занимљиве деци 1 2 3 4 5

Запослени су били љубазни и помагали су деци 1 2 3 4 5

6. Квалитет искуства деце у музеју

Деца кроз игру стичу нова сазнања о прошлости 1 2 3 4 5

За децу је музејска радионица интересантно искуство 1 2 3 4 5

Деца у музеју стварају везу између прошлости и будућности 1 2 3 4 5

Такво искуство деца могу да да доживе само у музеју 1 2 3 4 5

7. Задовољство деце

Дете је рпосле радионице било пуно утисака 1 2 3 4 5

Дете је уживало учествујући у радионици 1 2 3 4 5

Дете је поносно причало о учешћу у радионици 1 2 3 4 5

Дете је било задовољно и срећно после радионице 1 2 3 4 5

8. Жеља детета да поново дође у музеј

Дете би желело да поново дође у музеј 1 2 3 4 5

Дете препричава своја искуства из музеја 1 2 3 4 5

Дете размишља о новим музејским радионицама 1 2 3 4 5

Радионице у музеју би тебало чешће да се организјују 1 2 3 4 5

Предлог или сугестија аутору музејске радионице

_____

Summary

Suzana Ranđelović

MODEL DEVELOPMENT FOR EVALUATION QUALITY OF MUSEUM'S WORKSHOP FOR CHILDREN - CASE STUDY NATIONAL MUSEUM OF LESKOVAC

This paper presents the results of development of a model for assessing the quality of museum's workshop for children. The theoretical model is defined on the basis of theoretical research in the setting of a conceptual model. Confirmation of the theoretical model was performed based on empirical research carried out at the National museum in Leskovac. The study is based on an educational experience in a museum project for children from the age of 7 to 11 that has taken place in the National museum in Leskovac. Model in this paper is meant to represent a first step for children to have an active role in a museum environment. This study aimed to investigate the interest and perceptions of children towards the museum and the objects in the museum through their own experiences in the museum environment. The design of the study was of qualitative research design. The study group was composed of participating 325 children from among those who were visiting the museum's workshop.

Небојша Димитријевић
кустос-водич
Народни музеј Лесковац

УДК 316.42:551.583
304:578.5]502.131.1

УТИЦАЈ КЛИМЕ НА СОЦИО-КУЛТУРНУ ЕВОЛУЦИЈУ ЉУДСКОГ ДРУШТВА

АПСТРАКТ: Последњих неколико година будућност људске цивилизације нераскидиво се везује за климатске промене које су у току. Биолошка и социо-културна еволуција несумњиво су повезане и зависне од промена у природној средини, независно од тога да ли су оне изазване антропогеним или природним узроцима. Однос између промена средине и социо-културне еволуције друштва кроз историју људског рода огледа се у његовој одрживости, рањивости, отпорности и адаптивности.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: климатске промене, друштво, култура, одрживост, рањивост, отпорност, адаптивност

Социо-културна еволуција друштва

Најпознатији случај где је утицај природне средине и промена у њој средство утицаја на развој и промене у одређеним системима јесте теорија еволуције. Теорија еволуције се бави биолошким системима, она се заснива на природној селекцији која фаворизује јединке које су прилагођеније условима природне средине у којој живе, као и на адаптационим способностима јединки приликом промена у природној средини из којих произилази њихов даљи развој и опстанак.[1] Са знањем да промене природне средине утичу на биолошки развој човека поставља се питање да ли и како клима и климатске промене преко природне средине утичу на друштвене системе произашле као последица биолошког развоја.

Људи од давнина знају да друштвени односи и заједница нису ограничени само на људе, многе животиње стварају друштвене заједнице и остварују сложене односе унутар њих. Животиње које живе у друштвеним заједницама организују живот на основима сарадње, поделе послова и поделе одговорности према неписаним правилима који су део њиховог

[1] Darvin Č. 2009.

инстинкта. Разлика између друштвеног живота човека и животиња огледа се у томе да животињска друштва остају статична и фиксирана док су људска друштва динамична и пролазе кроз сталне промене. Историја људских друштава пролазила је кроз разне периоде који су се разликовали једни од других, нпр. подела на периоде према начину на који су људска друштва обезбеђивала себи храну на ловачко- сакупљачки период, пољопривредни период и индустријски период. Природни и друштвени процеси симултано се дешавају на више временских скала, од миленијумске до минутне. У развоју људског друштва суочавамо се са екстремно комплексним процесима који укључују атмосферу, геосферу, хидросферу, биосферу, и антропосферу чијим међусобним комбиновањем долази до већег броја могућих комплекснијих интеракција, а самим тим и већег броја различитих исхода које треба препознати.

Познати еволуциониста Ричард Докинс увео је 1983. године у научну литературу израз „универзални Дарвинизам“[2] који означава примењивост принципа еволуције не само на биолошке појаве већ и све појаве које нису статичне већ се током времена развијају и мењају. Докинсова размишљања иду и даље од наше планете заговарајући да ако живот у свемиру постоји онда се и он развија по принципима Дарвинове теорије еволуције. Да ли се „универзални Дарвинизам“ може применити и на изучавање социо-културног развоја прошлих друштава у археологији?

Принципи „универзалног Дарвинизма“ успешно су примењени приликом испитивања настанка неуролошких веза у мозгу, код имуног система или чак компјутерских вируса чија еволуција зависи од варијација, наследних особина и селекције.[3] Дарвинова теорија представља моћно оружје у објашњењу опште еволуције тј. развоја неког система јер даје тренутно једини адекватни узрочни приказ развоја сложених система. У биологији, као и свим другим системима (компјутерским нпр.), сама Дарвинова теорија еволуције не пружа пун детаљан опис процеса еволуције и његовог исхода већ даје један оквир у коме треба на основу емпиријских доказа уметнути одређена објашњења. У центру дарвинизма налази се ригорозна теорија која сама по себи објашњава мало тога, али стављена у контекст емпиријског она добија свој смисао.[4]

Примена дарвинизма у друштвеној еволуцији зависи пре свега од постојања друштвених ентитета и структура које у себи имају механизме наслеђивања, процеса селекције и адаптације. У случају да сврсисходно наслеђивање, адаптација и селекција не постоје, онда се ни дарвинистички принципи не могу применити.

---

[2] Dawkins R. 1983.

[3] Geoffrey M. H. 2005, 900.

[4] Idem.

Да би била подложна принципима теорије еволуције, структура нашег друштва мора се прецизно дефинисати, али да ли можемо прецизно да дамо дефиницију неолита демократије или монархије које ће важити за сва она друштва у којима су оне институционализоване (да ли је еволуција енглеске и српске монархије подложна истим принципима). Јасна и јединствена дефиниција институција је пожељна како би примена принципа варијације, селекције и репродукције могле да делују на институцију као на јединствени организам, али да ли је та дефиниција и могућа.

Проблем са дефинисањем друштвених институција као делова универзалних организама је то што оне у ствари представљају скуп људских јединки подложних биолошкој променљивости кроз еволуцију. Еволуцију и опстанак неке институције над другом кроз историју можемо пуно пута приписати као резултат природне селекције боље адаптиране и снажније јединке као дела институције. У овом случају опстанак неког друштва се може приписати индивидуалној селекцији њених чланова, и без додатног објашењења друштвена еволуција се у овом случају спушта на еволуцију и селекцију људске јединке.[5]

Један од проблема који је мучио и самог Чарлса Дарвина приликом примене његове теорије на одређене врсте животиња које живе у уређеним хијерархијским друштвеним системима био је сарадња. У сложеним заједницама као што су мравињаци и пчелињаци одређене индивидуе жртвују своје шансе за опстанак помажући другима, нпр. међу пчелама стерилне радилице жртвују своју репродуктивност да би кошница остварила своју репродуктивну улогу преко њених сестара. Дарвин је овај принцип пренео и на људе расправљајући о сличностима људи и пчела.[6]

Упоређујући пчеле и људе, сигурно је да наше друштво представља много сложенији систем него пчелињак или мравињак. На људско друштво можемо гледати као на организам који се састоји из друштвених веза и институција који су као и физички и духовни делови нашег организма подложни спољним утицајима и еволуцији. Наше друштво се заснива на језику и култури са унутарличним интерпретацијама намера и значења. Ове сложене веома често и неодређене интеракције и интерпретације чине основу друштвених својстава из којих настају друштвене институције и везе које чине једно друштво.

Питање које се овде поставља јесте да ли можемо да изједначимо биолошку и културну еволуцију људи или је наша културна еволуција дефинисана нашим биолошким капацитетом, тј. биолошком еволуцијом, а самим тим и нераскидиво везана за природну средину и промене у њој?

Данас се као кривац за климатске промене наводи антропогени фактор, али ми треба да будемо свесни да, и у случају да је то тачно, климатске

[5] Idem, 902.

[6] Richerson J. P.et al., 2003, 358.

промене су се одигравале и одигравају се без њега као што су то радиле непрекидно од постанка људи утичући на њихов развој. На климатске промене се данас гледа као на негативни тренд, међутим оне могу да буду и позитивни импулс у развоју друштва. Климатске промене су стални пратилац људске биолошке и друштвене еволуције и чињеница је да су се одређене биолошке и друштвене промене, које су нас данас довеле до тога шта представљамо данас, поклапале се променама у природној средини. Нове околности у природним срединама које су долазиле са климатским променама служиле су не само као биолошко већ и као културно еволуцијско сито, где су они који су могли да се адаптирају новим уловима пролазили. Простије речено, промене у природној средини које долазе као последице промене климе представљају један катализатор који усмерава људску биолошку и културну еволуцију и омогућава настанак нових биолошких и друштвених својстава који нам помажу у адаптацији на новонастале услове кроз нове вештине. Билошка еволуција ради спорије јер процеси промена гена трају веома дуго, с друге стране, културна еволуција је много бржа и она се огледа у учењу, искуству и знању које су моћно оружје адаптације и преживљавања током историје.

Биолошку и друштвену еволуцију покушала је да споји теорија коеволуције гена и друштва.[7] По овој теорији друштво је нешто што је ограничено заједничким утицајима генског наслеђа и људског сазнања, афективни и морални а самим тим и друштвени капацитети људи су производ еволуционе динамике која је укључивала интеракцију гена и друштва. Ова теорија је у еволуцији вреднује и појаве као што су сарадња, поштење, лојалност итд. све оне појаве које су и самом Дарвину представљале проблем у примени његових еволутивних принципа на пчелиња друштва.[8]

Генско-друштвена коеволуција представља специјални случај „конструкција ниша“, процеса у коме нека врста или организам мењају своју природну околину како би себи повећали шансе за опстанак. Гени у себи кодирају информације које се користе за физичко настајање новог организма, као и оне које нас опремају како да трансформишемо улазне надражаје у излазне одлуке. Због тога што је учење скупо и временски дуго, ефикасна трансмисија информација ће обезбедити да геноми кодирају оне аспекте околине који су константни, или који се мењају веома споро у односу на живот јединке. У случају када се животна околина брзо мења, организми бивају обезбеђени фенотипском променљивошћу у форми капацитета за учење. У случају да су природне околности повољне за опстанак људи али да нису савршено стабилне током више генерација, свака генерација ће сакупити вредне информације које ће им помоћи у опстанку, али које неће

[7] Richerson J. P., Boyd R., 2010.

[8] Ginits H., 2011, 878.

бити преношене генетски. За преношење ових информација користиће се епигентски пренос у којем ће доћи до промене активност гена без промене његове структуре. Један од механизама епигенетске трансмисије јесте културна трансмисија, која може бити вертикална (родитељ – дете) или хоризонтална (човек – човек), чији је циљ успостављање обрасца реаговања на позитивне и негативне утицаје природне средине. Информације које се преносе епигенетски Ричард Докинс назвао је „меме“.[9] По овој теорији, елементи културе у виду мема понашају се као гени, тј. они се репродукују од ума до ума особе, мењају се и подложне су селекцији према ефектима којима доприносе опстанку својим носиоцима.[10]

Теорија коеволуције подвлачи снажне паралеле између модела генетске и друштвене еволуције јер као и код биолошког преноса и култура се преноси са родитеља на потомке. Успех наше врсте у оквирима друштвене организације ловачко – сакупљачких заједница заснивао се на сарадњи појединаца у релативно егалитарном друштву које је било погодно за развијање друштвених особина као што су емпатија, срамота, понос, реципроцитет итд. свих оних особина без којих сарадња унутар друштва не би била могућа. Неуролошка истраживања јасно показују генетску основу друштвеног понашања. Делови мозга задужени за понашање и морал као што су фронтални кортекс, орбитални фронтални кортекс и горњи темпорални сулкус су јединствени или највише развијени код људи као део еволуционе адаптације. Еволуција фронталног кортекса је тесно повезана са појавом моралности код људи, наиме људи са оштећењем овог дела мозга исказују различите врсте социопатског понашања.[11]

Резултат успешне генско друштвене коеволуције, тј. биолошког и друштвеног прилагођавања природној средини јесте стварање стварање еквилибријума између природне средине и људи, тј. одрживог друштва.

Одрживост

На одрживост друштва се данас гледа кроз призму климатских промена и располагања природним ресурсима. Одрживост је широки појам који се дефинише као социоприродни однос који је довољно избалансиран да буде одржаван неограничено у будућности.[12] Одрживост нема јасну дефиницију и као таква представља неутрални, отворени концепт у коме се експлицитно не наводе начини којима се ова равнотежа између људског и природног постиже. Тешко је објективно одредити одрживост јер она

[9] Dawkin R. 1893

[10] Ginits H. 2011, 879.

[11] Idem, 880.

[12] Maldonado M. A. 2013, 430.

укључује одређивање вредности квалитета ресурса које треба одржати, којим средствима, за кога и од стране кога. Овакво стање оставља отворен принцип одрживости јер не дефинише ниједну вредност, напротив она остаје недефинисана све док друштвени чиниоци не почну да је практикују према свом искуству.[13]

Данас постоји неколико модела преко којих се одрживост друштва објашњава. Први модел је модел три круга (или стуба) којем се све чешће додаје и четврти круг култура. Ово је један од најзаступљенијих и најпознатијих модела одрживости данас заснован на друштву, природној средини и економији.

Слика 1. Три круга одрживости[14]

Овај модел представљен је круговима који се преклапају и даје нове поддимензије произишле интеракцијом основних димензија одрживости као што су праведност, подношљивост и напредак.[15]

Други модел назива се „Јаје одрживости“, и он се заснива на односу између људи и екосистема који су представљени као кругови, један унутар другог, слично жуманцету у јајету. Овај модел подразумева да се људи налазе

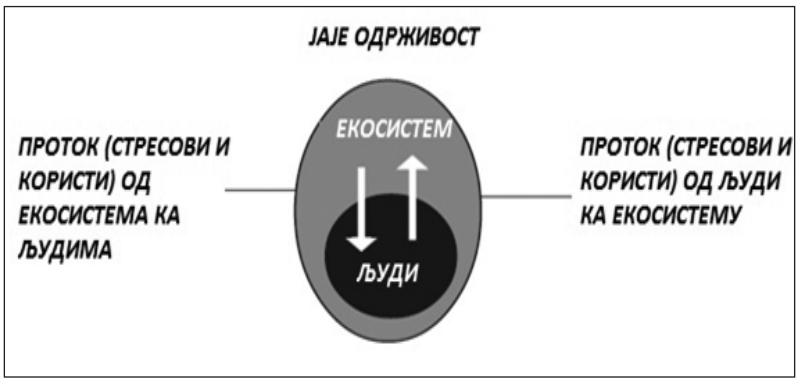

Слика 2. Јаје одрживости[16]

[13] Idem.
[14] Joshi M. 2007, 12.
[15] Idem.
[16] Idem 13.

унутар екосистема и да је њихов однос зависан, тј. као што је јаје добро само ако су жуманце и беланце добри, тако је и добро и оно друштво где се људи и екосистем налазе у равнотежи. Друштво по овом моделу може бити одрживо само ако природна средина пружа неопходне ресурсе.[17]

Трећи модел се назива „Амеба модел“ и служи да се визуелно приступи стањима система релативним за стварање оптималних услова одрживости. Овај модел се представља кружно са индикаторима постављеним на кругу. Линије полазе из центра круга ка тачкама индикаторима, тј. полазе из стања нестабилности (центар круга) ка стању стабилности (линија круга која представља оптималне услове). Овај модел омогућава истовремену процену неколико различитих индикатора као и лако поређење између два система.[18]

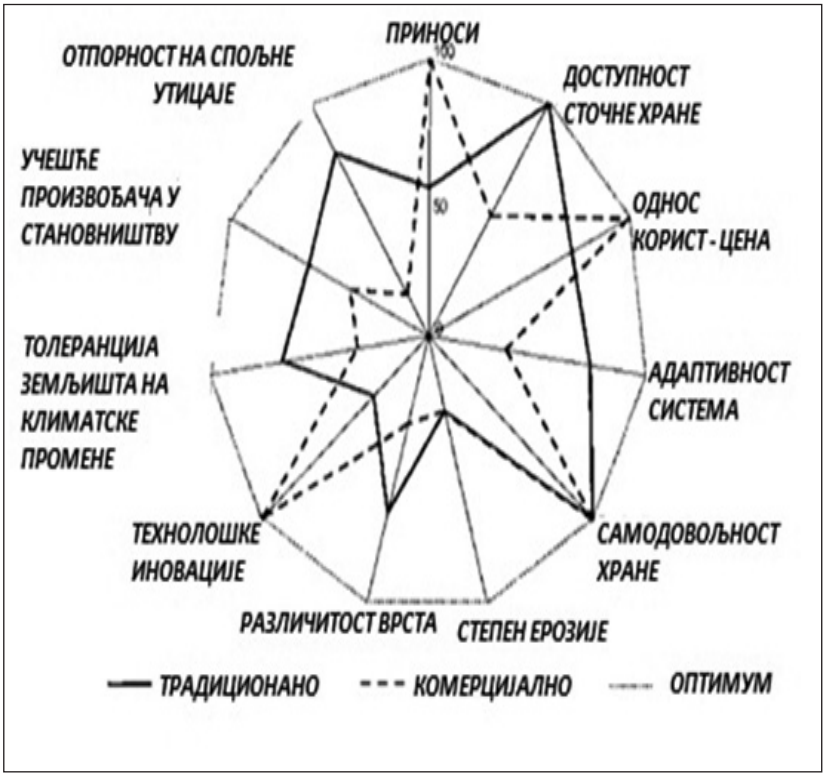

Слика 3. Пример Амеба модела одрживости

Постоји још неколико модела одрживости као што су „Призма одрживости“,[19] „Аткисонов природни модел“[20] и др., али тешко је одредити који од њих

[17] Idem.
[18] Idem, 15.
[19] Idem.
[20] Idem, 13.

се најбоље може применити на данашње друштво, а камоли на људска друштва из периода неолита. Многи од модела који овде нису наведени укључују политику и друштвену неједнакост, одлике друштва које су у доба неолита биле тек у зачетку.

Данас под утицајем климатских промена на друштво сви модели почињу да се уоквирују климом, тј. природом. Између одрживости и климатских промена постоји повезаност јер климатске промене преко природне средине утичу на кључне аспекте модела одрживости и стварају основе за њихов развој или опадање.

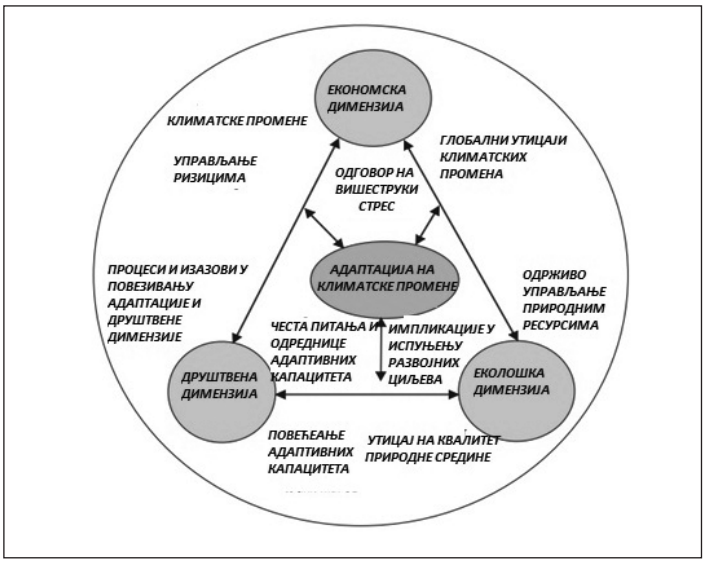

Слика 4. Модел Три круга одрживости унутар климатских промена[21]

Као што је приказано на шеми, основни стубови одрживости економија, друштво и природна средина међусобно реагују градећи сложене односе који зависе од јединствене природе ова три основна елемента, тако да оно што проистекне из тих односа и добро је за једну заједницу не мора да буде добро и за другу заједницу. Из овог проистиче да исте климатске промене могу да имају позитиван и негативан ефекат, и ако бисмо желели да одредимо утицај климатске промене на неку заједницу, било она и неолитска, потребно је поред познавања врсте климатских промена дефинисати и одредити три основна елемента одрживости заједнице и њихов однос према промени. Људска цивилизација је, захваљујући бројности и распрострањености људских друштава који је сачињавају, успела да оствари ниво одрживости који јој је омогућио да опстане и да се развија последњих неколико стотина хиљада година, међутим ово јој не гарантује и неограничен развој у будућности.

[21] Ahmadi A., et al. 2007, 815.

С друге стране, ниједно људско друштво унутар људске цивилизације није успело да се одржи непромењено неограничено дуго време. Оног тренутка када се друштво формира као одрживо, то стање постаје рањиво на спољашње и унутрашње утицаје и подложно је променама.

Рањивост

Рањивост на климатске промене представља степен до кога су геофизички, биолошки и социо – економски системи одрживи и способни да се изборе са негативним утицајима климатских промена. Ова дефиниција је део извештаја IPCC (Intergovermental Panel on Climate Change) – Међудржавног панела о климатским променама из 2007. године.[22] Као што сама дефиниција каже, рањивост једног система мери се на основу односа одређене климатске промене и њених утицаја на његове геофизичке, биолошке и социо – економске норме.

Дефиниција рањивости подразумева да се приликом процене рањивости система на климатске промене, поред његове биофизичке рањивости на локалном или глобалном нивоу, у обзир узму и унутар друштвено-кономских система рањиве групе, нпр. деца, сиромашни или стари. Концептом рањивости данас доминирају две парадигме, биофизичка рањивост и друштвена рањивост.[23] Ове две парадигме развијене су како би служиле у модерним симулацијама климатских промена, али пошто дефинишу неке универзалне вредности, оне своју сврху могу наћи и на пољу археологије. Вероватно најшире прихваћени резултат из студија модерних утицаја климатских промена јесте онај који говори да друштвени промене произишле из катастрофичних догађаја нису производ само промене климе. Унутар неког друштва поступања појединца или одређене групе људе могу претворити мала природна колебања у велике друштвене катастрофе, све зависно од сложених међусобних односа између климатских промена и погођених људских заједница.[24]

Једна од основних тачака разумевања зашто се катастрофе дешавају јесте схватање да њих не изазивају само природни узроци, већ оне долазе и као производ друштвеног, политичког и економског окружења и начина на које оне структуришу животе различитих група људи.[25]

У катастрофама геофизички и биолошки догађаји су углавном окидачи или карике у ланцу узрока. Људске насеобине су често на локацијама које комбинују приступ ресурсима и опасност, оно што је битно јесте да

[22] Burton I. et al., 2007, 783.
[23] Weninger B., Clare L., 2010, 286.
[24] Idem, 286 – 287.
[25] Wisner B. et al., 2004, 4.

људи нису у могућности да једнако приступе ресурсима, што их чини неједнако изложеним и рањивим опасностима. Људска изложеност ризицима се разликује и зависи од њиховог положаја у друштву, пола, етничке припадности, здравља и другог. Да бисмо били у могућности да схватимо лош утицај климатских промена на људе, ми морамо познавати не само природне догађаје који доводе до тога већ и различите нивое рањивости различитих група људи. Степен рањивости друштва зависи и од схватања узрока и последица у овом случају климатских промена од стране друштва. Ово виђење узрока и последица промена има снажан утицај на односе унутар друштва а самим тим и на степен рањивости одређене групе. Степен рањивости у великој мери одређен је врстом друштвеног система у коме се промене одигравају не само природним силама.[26]

Друштвена рањивост постоји унутар сваког система независно од спољних утицаја и према томе није разултат спољних фактора као што су климатске промене већ фактора која су настали унутар самог система. Постоје различити фактори друштвене рањивости проистекли из друштвеног система, они универзални су друштвена неједнакост и сиромаштво, здравље и исхрана, друштвена повезаност, пол, приступ сировинама, итд.[27]

Биофизичка рањивост се дефинише као количина штете у друштвеном систему изазвана утицајем одређених типова спољашњих ризика различитог интензитета и трајања.[28] Ризик је поремећај у еквилибријуму догађаја унутар природног система. Када се говори о природним ризицима, потребно је направити разлику између оних екстремних који су опасни по људе и оних који нису потенцијално опасни по људе. У неким приликама друштвени процеси могу од потенцијално неопасних природних ризика створити екстремно опасне природне ризике. Природни систем и догађаји у њему, као што су ветар, падавине, промена рељефа итд., делују независно од људи и друштвених система, у оном тренутку када дођу у контакт са друштвима они постају позитивни ресурс или негативни ресурс, тј. ризик. Потрага за мерљивошћу ризика одвија се на маргинама природних и друштвених наука, за сада је установљено седам параметара ризика од којих зависи одговор људи, величина, учесталост, трајање, захваћена област, брзина, просторни притисак и временски размак.[29]

Значај ових параметара ризика је у томе што се њиховим мерењем одређује какву врсту одговора дозвољава сваки од ризика. Величина, учесталост и захваћена област описују снагу ризичног догађаја, колико често се може очекивати ризични догађај и област коју ризични догађај

[26] Idem, 6 -7.

[27] Macchi M., 2008, 15.

[28] Idem, 19.

[29] Burton I. et al., 2003, 30-33.

погађа. Генерално гледајући, што је ризични догађај већи, учесталији и снажнији, друштва су мање способнија да га контролишу или да се прилагоде, такође што је веће подручје захваћено ризичним догађајем, то су и шири делови друштва приморани на реакцију.[30]

Брзина ризичног догађаја важна је у погледу хитних припрема и материјалних капацитета које систем поседује како би функционисао, тамо где се ризични догађаји одигравају брзо, мало ствари се може урадити. Трајање догађаја функционише на сличном принципу, током временски краћег ризичног догађаја мање су и могућности адаптације током његовог трајања.[31]

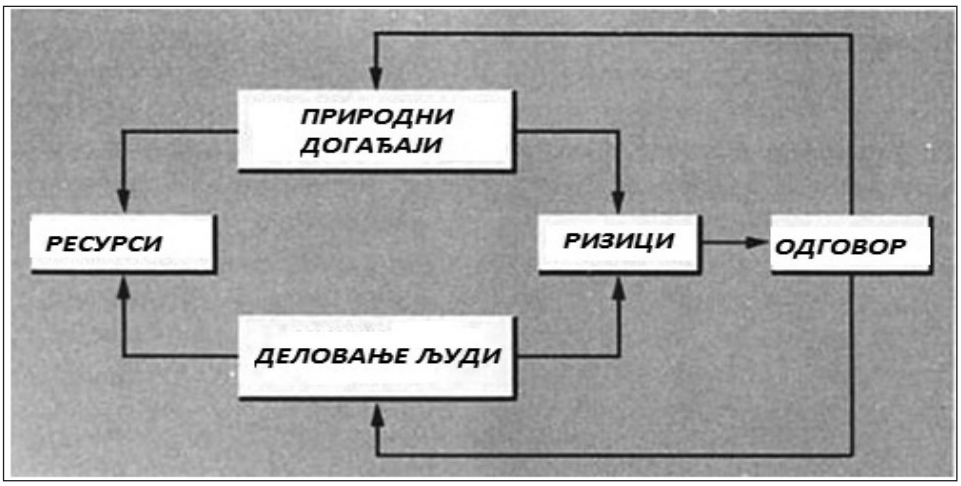

Слика 5. Интеракција природе и људи ствара ресурсе, али и ризике, као одговор на те ризике друштва теже да модофикују природу или друштвену организацију[32]

Ризични догађаји са дугим трајањем омогућавају више простора за прилагођавање, али и тестирају способност система да издржи дуготрајније промене у њему не мењајући се у основи. Промене које се дешавају приликом дуготрајнијих ризичних догађаја могу бити опозване после његовог завршетка или могу бити прихваћене као нови стандарди. Просторни притисак представља параметар на основу кога се одређује шема одговора на ризични догађај, нпр. последице и ризик земљотреса су највеће на местима где се спајају континенталне плоче, идући даље од њих ризик и последице се смањују, као и одговор на њих. Временски размак као параматер је важан за утврђивање људских активности унутар система, када се ризични догађаји

[30] Idem.
[31] Idem.
[32] Idem, 30.

дешавају сезонски онда се нпр. пољопривредне активности обављају за време између ризичних сезона или се пољопривредна активност спрема да издржи ризични догађај. Сваки од ових параметара ризичних догађаја представљају сложен систем који је тешко мерити, и сваки од њих делује на свој начин који захтева карактеристичан одговор система.[33]

Свака рањивост природно је надомештена отпорношћу и адаптивним способностима како у биолошком тако и у друштвеном смислу.

Отпорност и адаптивност

Отпорност на климатске промене представља индивидуални, друштвени или институционални капацитет система да се динамично и ефикасно носи са променама климе док истовремено наставља да функционише на одрживом нивоу. Једноставно речено, отпорност друштва представља његову способност да опстане и избори се са климатским променама и врати се у нормалу. Отпорност укључује способност да се схвате потенцијалне последице и предузму одговарајуће мере пре, током и после трајања климатске промене у циљу минимизирања њених ефеката и одржања способности опстанка.[34]

Концепт отпорности добио је истакнуто место у литератури о климатским променама током деведесетих година XX века, али се и даље воде дебате о његовој дефиницији и употреби. Данас се под претњом климатских промена улаже стотине милиона долара у стварање и подизање нивоа отпорности друштвених система. Многи истраживачи који се баве овом тематиком у земљама у развоју уочили су да се маргинализоване заједнице, тј. оне које живе у сиромаштву где не постоји сигурност хране и приступа ресурсима, знају да буду веома отпорне на климатске промене. Маргинализоване заједнице су прилагодиле свој живот лошим природним, економским и социјалним условима живота и као такве постале су отпорније. Ове заједнице често живе на опасним местима, не зато што не разумеју ризик таквог живота већ зато што су богатији слојеви људи заузели места сигурнија за живот. У случају ризичног догађаја маргинализоване заједнице су прве које ће осетити његове утицаје, али ће бити и прве које ће се вратити у нормалу пре ризичног догађаја јер су њихов начин живота једноставнији и лакше га је обновити као и случају нпр. кућа које су такође простије и лакше обновљиве. Ова запажања истраживача створила су контрадикторност да сиромашнија домаћинства буду отпорнија, али осетљивија на ризичне догађаје, другим речима, повећана отпорност не значи и смањивање рањивости.[35]

[33] Idem, 35 – 36

[34]http://www.rockefellerfoundation.org/uploads/files/c9725eb2-b76e-42eb-82db-c5672a43a097-climate.pdf

[35] Sudimer – Rieux I. K.., 2014, 68 – 69.

Постоје две етапе у развоју идеје отпорности, прва је позната као „bouncing back“, грубо преведно у смислу – „повратак на нормалу“, и новија етапа „bouncing forward” или, поново грубо преведно – „корак напред“.[36] Код „повратка на нормалу“долази до повратка на услове које су довели до проблема, овде може доћи до поновног стварања и ојачања прекатастрофичних структура и институција, што за последицу има повећање рањивости система пре него ли повећање отпорности.[37]

Новија виђења отпорности везују се за принцип „bouncing forward“ или „корак напред“ после ризичних догађаја. Ризични догађаји могу бити катализатори промена, принцип „корак напред“ обухвата „друштвени инжињеринг“ током процеса промена у оквиру нове реалности коју је створио ризични догађај. Промене које се дешавају после ризичних догађаја нису случајне, оне су резултат рационалног избора које су направиле заједнице погођене ризичним догађајем. Према принципу „корак напред“ отпорност на ризичне догађаје треба гледати као на унутрашњи капацитет система, друштва или заједнице које доживе стрес ризичног догађаја да направе „ корак напред“ и адаптирају се у циљу опстанка не мењајући своје основне атрибуте. Отпорност неког друштва зависи од његове адаптивне способности, тј. прилагођавања околностима и учења из њих.[38]

У литератури која се бави климатским променама постоји неколико дефиниција адаптација. Када се односи на друштвену адаптацију, адаптација се дефинише као процес кроз који људи смањују штетне утицаје климатских промена на своју добробит и здравље и користе предности који им климатске промене пружају. За друге истраживаче термин адаптација означава свако прилагођавање, пасивно, реактивно, антиципирано или било које друго као средство амортизације негативних последица промене климе. Трећа дефиниција види адаптацију као прилагођавање како би се поспешила виталност друштвених и економских активности и смањила њихова рањивост на климатске екстреме.[39] Све ове дефиниције имају једну заједничку ствар, све оне се односе на прилагођавање система као одговора на климатски стимуланс. Свака научна анализа адаптације неког система мора да дефинише неколико елемената адаптације, нпр. адаптација на шта?, ко или шта се адаптира?, и како адаптација настаје?[40]

Прво питање које се поставља јесте, адаптација на шта? У случају климатских промена то су климатски стимули, названи ризичним догађајима у овом раду, који се некада јављају као климатска промена а некада као еколошки ефекат или људски утицај на климу. Феномен према којем се јавља адаптација мора бити дефинисан према климатским карактеристикама које су битне и према њиховим

[36] Manyena S. B., O`Brien K., Rose J., 2012, 417.
[37] Idem, 417 – 418.
[38] Idem, 418 – 419.
[39] Smit B.et al. 1999, 200.
[40] Idem.

везама према систему који се адаптира. Нпр. адаптација у пољопривреди може бити одговор на новчане приходе, који се одражавају на врсту која се узгаја, што може бити последица суше као последице количина падавина. У овом ланцу разни стимули повезани са климом могу бити препознати, директни против индиректних, блиских против далеких, ефекти против утицаја итд. Климатска стања при којима се јавља адаптација падају у три широке временске категотрије, дуготрајне промене у средствима и нормама друштвеног система, годишње и декадне промене и екстремни догађаји са катастрофичним временским непогодама.[41]

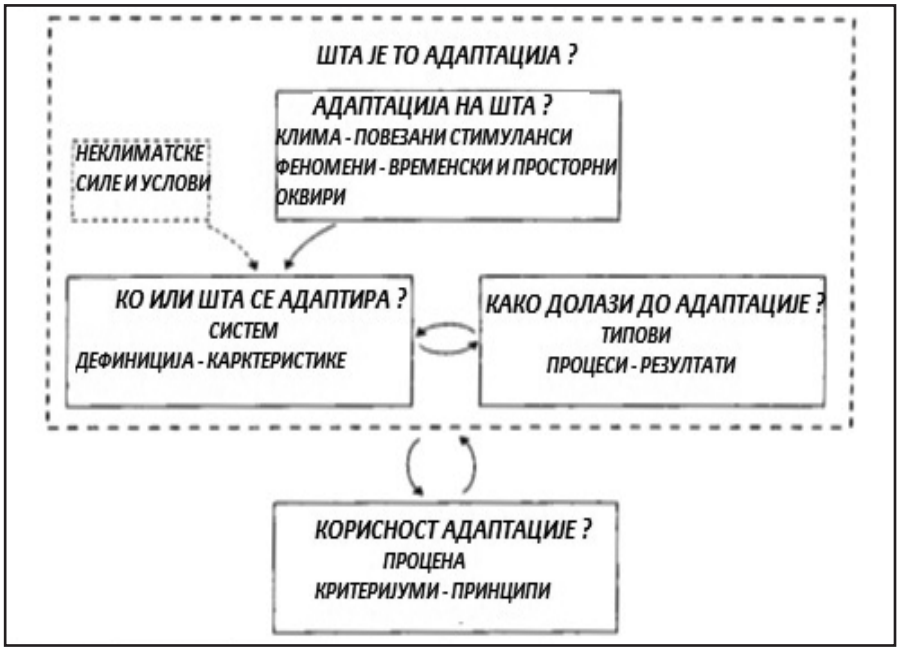

Слика 6. Адаптација на климатске промене и променљивост[42]

Друго питање јесте: ко или шта се адаптира? У случају људи адаптира се друштво, систем који захтева дефиницију са границама система који се адаптира. Адаптација система може бити на нивоу фармера који прилагођава усеве на свом пољу садећи оне са већом отпорношћу и бољим приносима, може такође да буде и на регионалном нивоу где се промене дешавају на ширем подручју, а може бити и на глобалном нивоу и у том случају се мењају обрасци производње хране у свету.[43]

Процеси и форме адаптације са слике 6. зависе од питања „ко се адаптира“ или „ко или шта се адаптира“, адаптација може бити аутономна или планирана, нпр. адаптације у независним природним системима су

[41] Idem, 206.
[42] Idem, 204.
[43] Idem, 206 – 207.

аутономне и реактивне, тј. дешавају се по аутоматизму, и то након ризичног догађаја, са друге стране, у људском друштву адаптација може бити планирана на основу антиципације климатских промена.[44]

Адаптација је у случајевима већих климатских промена неопходна, међутим њу није лако спровести, она може бити закомпликована различитим циљевима, интересима и вредностима група унутар система који се адаптира. Из различитих циљева, интереса и вредности настају адаптивне барикоје могу бити, когнитивне, економске, политичке, институционалне и културне.

АТРИБУТИ	ПРИМЕРИ ИЗРАЗА КОЈИ СЕ КОРИСТЕ
СВРСИСХОДНОСТ	АУТОНОМНОСТ СПОНТАНОСТ АУТОМАТИЗАМ ПРИРОДНО ПАСИВНО ПЛАНИРАНО СВРСИСХОДНО НАМЕРНО ПОЛИТИКА АКТИВНО СТРАТЕШКИ
ВРЕМЕНСКИ ПРОРАЧУН	ПРЕДВИДИВО ПРОАКТВНО ПРЕДВИЂАЊЕ УЗВРАТНО РЕАКТИВНО ПОСЛЕДИЧНО
ВРЕМЕНСКИ ОКВИР	КРАТКОТРАЈНО ТАКТИЧКИ ТРЕНУТНО НЕПРЕДВИЂЕНО РУТИНСКИ ДУГОТРАЈНО СТРАТЕШКИ КУМУЛАТИВНО
ПРОСТОРНИ ОКВИР	ЛОКАЛИЗОВАНО РАСПРОСТРАЊЕНО
ЕФЕКТИ	ПОВЛАЧЕЊЕ - ПРИЛАГОЂАВАЊЕ - ЗАШТИТА СПРЕЧАВАЊЕ - ТОЛЕРИСАЊЕ - ШИРЕЊЕ - ПРОМЕНА - ОБНОВА
ФОРМА	СТРУКТУРАЛНА - ЛЕГАЛНА - ИНСТИТУЦИОНАЛНА - ТЕХНОЛОШКА
УЧИНАК	ЦЕНА - ЕФИКАСНОСТ - ЕФЕКТИВНОСТ - ПРИМЕЊИВОСТ - ЈЕДНАКОСТ

Слика 7. Параметри према којима се дефинише адаптација[45]

Приликом адаптације могу се јавити следеће баријере:[46]

Когнитивне баријере:

- вештина да се одговори на климатску промену
- искуство са климатским променама
- начин на који људи виде будућност
- перцепција и одмеравање климатских ризика
- емоционалност
- вредности и уверења

[44] Idem, 207.

[45] Idem, 208.

[46] Boyd J., Boyd E. 2011, 1263.

Економске баријере:

- однос трошкова адаптације и вредности избегнуте штете

Културне баријере:

- традиција

Институционалне баријере:

- ко доноси одлуке? ко спроводи акције? ко има користи?

С друге стране, постоје и границе адаптивности (еколошке баријере) изван којих су све акције које се предузимају бескорисне, када се данас говори о гранци могуће адаптивности, мисли се на повећање просечних температура већих од +4Co. Економски гледано, цене неке адаптивне акције могу умногоме прећи вредност лоших утицаја климатских промена, адаптацијом се у многим случајевима не уклањају све последице ризичних догађаја већ се само умањују.[47]

Пратилац појма адаптивности у истраживањима климатских промена јесте и њена супротност „maladaptation" – то је супротност адаптацији када акције усмерене на смањење рањивости имају супротан ефекат, тј. доводе до повећања рањивости целог система или неке групе унутар система.[48]

Библиографија:

- Ahmadi A. et al. 2007 Perspectives on climate change and sustainability, in Parry M. (ed.), Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability, Cambridge University Press.
- Boyd J., Boyd E. 2011 Exploring social barriers to adaptation: Insight from Western Nepal, Global Environmental Change 21, 1262 – 1274.
- Burton I. et al. 2003 The Environment as Hazard, The Guilford Press, New York.
- Burton I. et al. 2007 Assesing key vulnerabilities and the risk from climate change, in Parry M. (ed.) Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability, Cambridge University Press.
- Crespi J. B. 2000 The evolution of maladaptation, Heredity No.82, 623 – 629.
- Darvin Č. 2009 Postanak Vrsta, Beograd, Akademska knjiga.
- Dawkins, R. 1983 Universal Darwinism, in D. S. Bendall. (ed.) Evolution from molecules to man, Cambridge University Press.
- Garnaut R. 2011 The Limits to adaptation to Climate change, Four Degrees or More?, Melbourne.
- Geoffrey M. H. 2005 Generalizing Darwinism to Social Evolution: Some Early Attempts, Journal of Economic Issues, No. 4, 899 – 914.

[47] Garnaut R., 2011, 2.

[48] Crespi J. B., 2000, 624.

• Ginits H. 2011 Gene – culture coevolution and the nature of human sociality, Philosophical Transaction of the Royal Society 366, 878 – 888.

• Joshi M. 2007 Sustainable Development: An Introduction, Centre for Environment Education.

• Macchi M. 2008 Indigenious and Traditional Peoples and Climate Change, International Union for Conservation of Nature.

• Maldonado M.A. 2013 Rethinking Sustainability in the Anthropocene, Environmental Politics Vol. 22, 428 – 446.

• Manyena S.B. et al. 2012 Disaster resilience: a bounce back or bounce forward ability?, Local Environment Vol.16, 417 – 424.

• Richerson J. P. et al. 2003 Cultural Evolution of Human Cooperation, in (ed. Hammerstein P.) Genetic and Cultural Evolution of Cooperation, MIT Press.

• Richerson J.P., Boyd R. 2010 The Darwinian theory of human cultural evolution and gene – culture coevolution, in (ed. Levinton J.S.) Evolution Since Darwin: The 150 Years, Sinauer.

• Smit B. et al. 1999 The Science of Adoptation: A Freamework for Assessment, Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change 4.

• Sudimer – Rieux I.K. 2014 Resilience – and emerging paradigm of danger or of hope?, Disaster Prevention and Menagment Vol. 23 No.1, 67 – 80.

• Weninger B., Clare L. 2010 Social and biophysical vulnerability of prehistoric societies to Rapid Climate Change, Documenta Praehistorica XXXVII, 283 – 292.

• Wisner B. et al. 2004 At Risk – Natural hazards, people's vulnerability and disasters (second edition), Routledge, London.

Summary

Nebojša Dimitrijević

THE CLIMATE INFLUENCE ON SOCIO-CULTURAL EVOLUTION OF THE HUMAN SOCIETY

Human characteristics are the product of gene–culture coevolution, which is an evolutionary dynamic involving the interaction of genes and culture over long time periods. Gene–culture coevolution is a special case of niche construction. Gene–culture coevolution is responsible for human other-regarding preferences, a taste for fairness, the capacity to empathize and salience of morality and character virtues. Gene–culture coevolution is the application of sociobiology, the general theory of the social organization of biological species, to humans—a species that transmits culture in a manner that leads to quantitative growth

across generations. This is a special case of niche construction, which applies to species that transform their natural environment so as to facilitate social interaction and collective behaviour.

Превео: Н. Димитријевић

Нина Костић
дипломирани правник
Лесковац

УДК 342.726-053.2-054.7
364-7-053.2-054.7
314.151.3-054.73(100)“201“

ДЕЦА - МИГРАНТИ БЕЗ ПРАТЊЕ

АПСТРАКТ: Европска Унија је суочена са великом мигрантском кризом са ратом захваћених подручја на средњем и блиском истоку и у Африци. У потрази за бољим и сигурнијем животу мигранти су користили и балканску руту на чијем правцу је и Република Србија. У мешовитим мигрантским колонама у знатном проценту се налазе и деца са родитељима или блиском сродницима или без пратње. Управо је то посебно рањива група како због тога што се ради о малолетницима, тако и због могућности различитих облика злостављања и експлоатације. Зато се овом питању поклања велика пажња у првом реду ради уједначавања критеријума за поступање према малолетним мигрантима без пратње у складу са међународно-правном заштитом детета исказаној у бројним правним документима. Република Србије је прихватила све стандарде у поступању са њима и успешно решава овај тако важан проблем.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Конвенција, мигранти, илегални мигранти, малолетни мигранти без пратње, азил, злостављање, трговина људима, идентификација, старатељ, Центар за социјлани рад, реадмисија. прихватни центри.

УВОД

Поред бројних других појава у развоју људског друштва једа од врло значајних је сеоба народа која је доводила до премештања читавих заједница на друге локације у потрази за бољим животом. Други узрок оваквог премештања људи били су ратови регионални или светски чије последице су биле драматичне. Ови процеси у мањем или већем обиму нису престајали ни у новије време, али су они били условљени жељом да се обезбеди боља егзистенција људи, што у основи има економско значење. Међутим, данас се Европа суочава са великом мигрантском кризом изазваном у првом реду грађанским ратовима на средњем и блиском истоку, који по бруталности превазилазе могућности било каквог опстанка. Европска унија означена је као подручје спаса, како због економске развијености, тако и

због демократских обележја која гарантују поштовање људских права. На мигрантски пут одлучиле су се, поред појединаца, и читаве породице, а што представља и значајно изненађење и деца и од најранијих узраста све до пунолетних. Њихово кретање одвија се у пратњи једног или оба родитеља, али је присутна и појава да се деца крећу без њихове пратње, због тога што немају родитеље или су без њих остала током кретања. Тако специфичност ове појаве постаје утолико већа не само због тешкоћа да се савладају тешки путеви, него и због опасности да постану жртве трговине децом, без обзира што је то санкионисано свим међународно-правним важећим актима. Истовремено значајну тешкоћу представљају и не усклађени домаћи закони земаља на мигрантској рути и немогућност да се поступа у складу са правима детета ма где се оно налазило.

Одвојеност од родитеља или старатеља или друге одрасле особе одговорне за њих по закону или обичају чини посебно рањив њихов положај. У првом реду таква деца су опасности од сексуалног искоришћавања и злостављања, војног регрутовања, дечјег рада, трговине људима и разним другим облицима злоупотребе и насиља. Малолетност, одвојеност од родитеља, напуштање земље порекла, тешко или чак опасно путовање и неизвестан правни статус и будућност чине стране малолетнике без пратње посебно осетљивом групом деце. То их доводи у стање трајне напетости и уплашености. Изложена су и насиљу током путовања што може да остави трајне трауматске последице.

КРАТАК ОСВРТ НА НОРМАТИВНИ КОНЦЕПТ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Појам људских права означава скуп права појединаца личних (грађанских), политичких, економских, социјалних и културних, односно права на поштовање живота, интегритета, благостања и напретка. Она не проистичу из државе, већ из саме људске природе. Термин људска права је новијег датума и замена је за права човека, док је тај израз био замена за термин природна права. Људска права су универзална што значи да се односе на свако људско биће, неотуђива су и стичу се самим рођењем. Та права су гарантована и Повељом Организације уједињених нација из 1945. године, која има за циљ да развија поштовање према правима човека и према основним слободама за све, без обзира на расу, порекло, језик и вероисповест, као и да развија осећање узајамне зависности народа на свету. Нешто касније, 10. децембра 1948. године Генерална скупштина је усвојила Свеопшту (универзалну) декларацију о правима човека која треба

да буде темељ слободе, правде и мира у свету. Она предвиђа да свако има право на живот, слободу и безбедност личности. Ова права су кодификована и проширена Афричком повељом о људским правима из 1981. године и на Другој Бечкој светској конференцији о људским правима 1993. године.

Нажалост, почетком двадесет првог века у Извештаја Међународног комитета за интервенције и државни суверенитет из 2001. године наводе се катастрофални подаци о угрожавању људских права у свету путем државне репресије, побуна, ратова, грађанских ратова и насиља. У извештају из 2009. године скоро у 30 земаља се одвијају оружани сукоби, међу којима су најдрастичнији у Авганистану, Ираку, Мјанмару, Конгу, Нигерији, а данас у Либији и Сирији. Највећу пак опасност представља такозвана Исламска држава чији припадници су екстремисти муслиманске вере који примењују најбруталније методе обрачуна са припадницима других конфесија, руше, убијају и пљачкају приморавајући велики број људи са тих подручја да беже и као избеглице траже спас у Европској унији, која важи као право место за безбедност и уживање основних људских права. Таква ситуација по важећим нормативима међународне заједнице омогућава интервенцију Уједињених нација по одобрењу Савета безбедности. Међутим, то се није поштовало у случају Републике Србије, која је бомбардована и без одобрења овог тела, што је незабележен акт у светској заједници. Оно што је посебно забрињавајуће је пракса, пре свега Сједињених Америчких Држава, да заштита људских права узима као разлог за интервенције или завођење санкција одређеној земљи и њеним савезницима. (1)

МЕЂУНАРОДНО-ПРАВНА ЗАШТИТА ДЕТЕТА

Уједињене нације су у Општој декларацији о правима човека прокламовале да деци у детињству припадају посебна брига и помоћ. Не само што су људска бића, већ и што су будућност човечанства. Посебно је јачало уверење да је потребно да се права детета прошире. То је садржано још у Женевској декларацији о правима детета из 1924. године и Декларацији о правима детета усвојеној у Уједињеним нацијама 1959. године у којој је наведено да је детету, с обзиром на његову физичку и менталну незрелост, потребно обезбедити посебну заштиту и бригу, укључујући одговарајућу правну заштиту како пре тако и после рођења. Уједињене нације су 20. новембра 1989. године донеле Конвенцију о правима детета, која је ступила на снагу 2. септембра 1990. године. Полази се од чињенице да у свим земљама света има деце која живе у изузетно тешким условима па им је зато и потребна помоћ која се пружа уз поштовање традиција и културних вредности сваког

народа. За поштовање права детета потребна је међународна сарадња за побољшање њиховог положаја, поготову у земљама у развоју. По Конвенцији дете је свако људско биће које није навршило 18 година живота уколико се по закону одређене земље пунолетство не стиче раније. Права детета су једнака за све без обзира на расу, боју коже, пол, језик, вероисповест, политичко и друго уверење, национално, етничко или социјално порекло. Деца су заштићена од сваке врсте дискриминације. При том се узимају у обзир и обавезе њихових родитеља или законских заступника као и институција које се брину о њиховој заштити. По Конвенцији свако дете самим рођењем има право на живот, а државе потписнице Конвенције су обавезне да му обезбеде у највећој могућој мери опстанак и развој, као и његово право на очување идентитета, укључујући и држављанство, име и породичне односе. Дете не може бити одвојено од својих родитеља против његове воље, осим у случајевима злостављања или занемаривања, али по одлуци судских власти. У случајевима када је дете одвојено од оба или једног родитеља мора му се омогућити да редовно одржава односе са њима, ако то није у супротности са његовим интересима. Незаконито пребацивање и задржавање деце у иностранству није дозвољено. Дете има право на слободу изражавања, право да тражи, прима и даје информације. Такође има право на слободу мишљења, савести и вероисповести. Оба родитеља детета имају заједничку одговорност у подизању у развоју детета. Дете мора бити заштићено од свих облика физичког или менталног насиља, повређивања или злостављања, малтретирања, експлоатације и сексуалног злостављања.

Дете које тражи избеглички статус или које се сматра избеглицом у складу са међународним или националним законом и поступком, било да је без пратње, било да је у пратњи родитеља или неке друге особе, добија одговарајућу заштиту и хуманитарну помоћ. Такође ће се учинити напор да дете пронађе родитеље, ако су из разних разлога одвојени или друге чланове породице. Уколико се у томе не успе детету ће бити пружана иста заштита као и сваком другом детету. Посебна пажња се обраћа на заштиту инвалидног детета како у новчаном облику тако и у медицинском, психолошком и функционалном лечењу, стицању образовања и могућег запошљавања. Признаје се право сваком детету на коришћење социјалне заштите као и социјалног осигурања као и на животни стандард који одговара његовом физичком, менталном, духовном и моралном развоју. У државама у којима постоје етничке, верске или језичке мањине или лица домородачког порекла, детету које припада таквој мањини или је домородац неће бити ускраћено право да ужива своју културу, да исповеда

и манифестује своју веру или да користи свој језик. Деца морају бити заштићена од економског искоришћавања као и од сваког облика сексуалног злостављања, отмица и трговине децом било у коју сврху или у било којој форми. Дете не сме бити подвргнуто мучењу или другом окрутном или понижавајућем поступку. За старање о поштовању одредаба Конвенције формиран је Комитет за права детета од десет експерата високих моралних вредности и признате стручности.

У Општој декларацији о правима човека из 1948. године стоји да свако има слободу боравка и кретања у унутар граница неке државе, као и да свако може да напусти било коју државу, па и своју државу порекла, али и да се у њу и слободно врати. (2)

ПРАВНА РЕГУЛАТИВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У новије време све је израженија појава кретања странаца и евентуално тражење азила кроз Републику Србију што је последица велике мигрантске кризе. То је правно обликовано у Закону о странцима и Закону о азилу у Републици Србији од 30. јануара 2013. године. Како међународни правни акти омогућавају слободу кретања људи, то се поштује и у Републици Србији ако странац дође са валидним путним исправама, уколико има довољно средстава за издржавање за време боравка у Србији, за повратак у земљу порекла или транзит у трећу земљу, уколико није на међународној потерници и ако има визу ако је потребна. Незаконитим се сматра улазак у земљу ван времена одређених за прелазак државне границе и избегавања граничне контроле. Међутим, како је у земљама Европске уније укинут визни режим кретање је лакше, па мигранти настоје да у њу дођу како би једноставније остварили циљ свога доласка. Државни органи и физичка и правна лица у Републици Србији су обавезни да без одлагања пријаве странца који у њу борави, а поготову ако је његов боравак незаконит па постоје услови за отказ боравка. Странац мора имати дозволу за боравак у Србији или за транзит кроз Србију. Постоје и други разлози за забрану уласка у земљу: мера протеривања, удаљења, ако нема потврду о вакцинисању или други доказ да није оболео, а долази са подручја која су захваћена епидемијом заразних болести или ако постоји оправдана сумња да боравак неће користити у намеравану сврху.

По Закону о азилу Републике Србије сваки странац који се налази на њеној територији има право да поднесе захтев за добијање азила, без икакве дискриминације по било ком основу, па чак и ако је незаконито ушао на територију Србије или у њој борави. У Закону је прецизиран

поступак за добијање азила што раде и Центри за азил који су отвореног типа. Странац који је незаконито ушао или борави у Републици Србији може да легализује свој статус подношењем захтева за азил. Међутим, иако по члану 14 Повеље Уједињених нација о људским правима свако има право да затражи азил, то се право данас ускраћује у Европској унији јер се, због кризе која ја настала великим приливом миграната, не даје азил из економских разлога, а истовремено се ограничава број миграната који могу бити прихваћени у појединим земљама. Мигранти који пролазе кроз Србију углавном су из Авганистана, Пакистана, са југа Африке и из Сирије и Малија, односно са подручја која су захваћена оружаним сукобима, па на пут крећу да би обезбедили пристојне услове за живот. (3)

По Уставу Републике Србије странцима се у начелу гарантују сва права која имају и домаћи држављани изузев изборног права и права државе да законом одређује улазак и боравак странаца. Члан 64 Устава под називом Права детета гарантује право на уживање људских права примерено узрасту и душевној зрелости и одређује заштиту од, психичког, физичког, економског и сваког другог искоришћавања или злоупотребљавања, а посебан члан прописује посебну заштиту деце о којој се не старају родитељи. Устав такође предвиђа да се општеприхваћена правила, међународног права и потврђени међународни уговори саставни део правног поретка Републике Србије и непосредно се примењују. Република Србија је уговорница Конвенције Уједињених нација о статусу избеглица из 1951. године и додатног Протокола о статусу избеглица из 1967. године. Такође је ратификовала и бројне друге међународне уговоре који су у директан и непосредан начин од значаја за питање азила и поступања према странцима. Република Србија је донела Закон о ратификацији Конвенције о правима детета 1997. године, а касније и Факултативни протокол уз Конвенцију о продаји деце, дечјој порнографији и дечјој проституцији 2002. године. Конвенција предвиђа да у свим активностима које се тичу деце, без обзира дали их предузимају јавне или приватне институције социјалног старања, судови, административни органи или законодавна тела, најбољи интерес детета је од првенственог значаја.

На светски дан избеглица, 20. јуна 2013. године донет је Заједнички европски систем азила који треба да осигура бољи приступ поступку давања азила за лица која га траже, доведе до праведнијих, бржих и квалитетнијих одлука о азилу, осигура да људи у страху од прогона не буду поново изложени опасности, да осигура достојне животне услове за тражиоце азила и особе које су добиле међународну заштиту унутар Европске заједнице. Тим поводом измењене су Директива о поступцима

азила и Директива о условима прихвата из 2013. године и Директива о квалификацији из 2011. године. Директиве су правни акти који делују само на ону државу чланицу (или више држава чланица) на коју су адресиране и обавезујућа је само у погледу циља који мора бити остварен. Државама чланица је препуштено да изаберу форму примене.

Као правни следбеник Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Савезне Републике Југославије и Државне заједнице Србије и Црне Горе, Република Србије је, поред осталих, потписник и Конвенције о правима детета и њених протокола (Факултативни протокол о продаји деце, дечјој проституцији дечјој порнографији и Факултативни протокол о учешћу деце у оружаним сукобима). Након што је Генерална скупштина УН, 19. децембра 2011. године, донеле и Факултативни протокол о поступку по притужби, Република Србије га је потписала, 28. фебруара 2012. године. Република Србија као чланица Савета Европе ратификовала је, поред осталих, и Конвенцију Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћава и сексуалног злостављања, Конвенцију Савета Европе о високо технолошком криминалу, Конвенцију Савета Европе о борби против трговине људима, Европску конвенцију о спречавању мучења и нечовечних и понижавајућих казни и поступака. Устав Републике Србије гарантује непосредну примену људских и мањинских права зајемчених општеприхваћеним правилима међународног права, потврђеним међународним уговорима и законима, па је према томе и Конвенција о правима детета фактички део националног законодавства. У Србији је 1997. године основан Центар за права детета као удружење грађана чији је циљ да креира повољан друштвени и законодавни оквир за пуно остваривање права детета. На његову иницијативу 2007. године образована је Коалиција организација цивилног друштва која се бави питањем унапређења, промовисања и заштите људских права и права детета. Имајући у виду да законодавство Србије још увек није у потпуности усклађено са одредбама Конвенције Комитет за права детета је препоручио да се ради на усвајању свеобухватног Закона о детету. Република Србија је усвојила Национални план акције за децу до 2015. године чије продужење следи. За област права детета најзначајнију улогу имају ресорна министарства из области социјалне политике, образовања, здравља, унутрашњих послова, правосуђа и државне управе, финансија, омладине и спорта. У оквиру њих формирана су специјализована тела Владе и посебних министарских тела, као, на пример, при Министарству правде Савет за праћење и унапређење рада органа кривичног поступка и извршење кривичних санкција према малолетницима 2009. године. У Републици Србији је 2005. године установљен Заштитник грађана, који је од

2008. године добио једног од специјализованог заменика за заштиту права детета. Поред тога постоји и повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности и повереник за заштиту равноправности и два скупштинска тела Одбор за права детета и Одбор за људска и мањинска права и равноправност полова Народне скупштине. Посебно је важно да је Заштитник грађана први државни орган који је непосредно у свој рад укључио децу. Панел младих Заштитника грађана формиран је 2010. године и представља групу од 30 деце и младих изабраних на јавном позиву. (4)

ДЕЦА МГРАНТИ БЕЗ ПРАТЊЕ

Постоје различите дефиниције малолетника без пратње. По Закону о азилу Републике Србије то је странац који није навршио 18 година живота и који приликом уласка у Републику Србију нема, или је након уласка у њу, остао без пратње родитеља или старатеља. По Директиви Европског парламента из 1995. године и Савета из 2011. године малолетник значи држављанин треће државе као и особа без држављанства која је испод 18 године старости, а малолетник без пратње је особа која није ЕУ национа-лности, као и лице без држављанства које није старије од 18 година и које је стигло на територију ЕУ без пратње одрасле особе која је одговорна за њега укључујући и малолетника који је остао без пратње родитеља и старатеља након што је ушао на територију ЕУ. По Директиви о пријему европског парламента и Савета из 2013. године малолетник је лице које пристиже на територију држава чланица ЕУ без пратње одрасле особе која је одговорна за њега, да ли по основу закона или праксе земље која је у питању, докле год таква особа није ефективно под старањем такве особе. То подразумева и малолетника који је остао без прање након што је ушао на територију државе чланице. Малолетник је држављанин треће државе, као и особа без држављанства која није напунила 18 године. За потпуну дефиницију малолетника без пратње предлаже се допуна да поред одвојености од оба родитеља и текст „ о којој се не стара пунолетно лице које по закону или обичају има такву обавезу.“

По данашњим проценама велики број деце до 18 година напушта ратом угрожена подручја (Сирија, Авганистан, Сомалија, Ирак) и чине готово трећину укупног броја избеглица. Број деце избеглица расте. У 2009. години их је било 41%, а у 2013. години 50%, а значајна број деце без пратње тражиоци су азила. Само из Сирије преко милион деце избеглица је регистровано широм света. У 2013. години 12690 малолетника без пратње је поднело захтев за азил у државама Европске уније.

Од 2008. године расте број лица која су затражила азил Србији. Од тога свако пето лице је малолетник, а свако десето малолетник без пратње. За првих десет месеци 2014. године 788 страних малолетника без пратње изразило је намеру да тражи азил у Србији. Закон о азилу усвојен је 2007. године, ступио на снагу 6. новембра 2007. године, а почео је да се примењује од 1. априла 2008. године. Од укупно 5.254 страних малолетника од 2008. до 2014. године који су изразили намеру да траже азил у Србији више је без пратње него са пратњом. Посебно је интересантан податак да је од 2012. до 2014. године од укупно 2.663. малолетника који су изразили намеру да теже азил у Србији 148 девојчица. (5)

Пошто се Република Србија налази на путу ка Европској унији посебан проблем представљају ирегуларни мигранти, међу којима је знатан број малолетника. Закон о азилу Републике Србије у члану 15. утврђује начело посебне бриге о тражиоцима азила са посебним потребама међу којим су и малолетници. Истовремено и Закон о странцима Републике Србије прописује да су надлежни органи дужни да воде рачуна о специфичним потребама странаца који се подводе под категорију лица са посебним потребама само током спровођења поступка принудног удаљавања. Такође, различит је положај и статус малолетника без пратње као тражиоца азила и ирегуларних миграната па је различит и правни оквир који се примењује. Постоје и одређена права, механизми заштите који су прописани који се спроводе независно од њиховог статуса, то је правни оквир који регулише права детета. У Републици Србији не постоји свеобухватан закон о правима детета, већ је око 80 различитих закона директно или индиректно односе на децу. То су Породични закон из 2005. године, Закон о прекршајима из 2005. и допунама и изменама 2008. и 2009. године, Закон о здравственој заштити из 2005. и допунама из 2009. и 2011. године, Закон о социјалној заштити из 2011. године, Закон о забрани дискриминације из 2009. године, Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривично правној заштити малолетних лица из 2005. године, Закон о основама система образовања и васпитања из 2009. и допунама 2011. године.

Међу малолетницима без пратње постоји знатан број оних који илегално пређу границу па је отежано њихово евидентирање зато што пролазе кроз више институција које их евидентирају. Више реда омогућава Закон о управљању миграцијама који је усвојен 2012. године. Он успоставља јединствен систем прикупљања, организовања и размене података неопходних за управљање миграцијама. (6)

РЕАЛНЕ ОПАСНОСТИ ЗА ДЕЦУ МИГРАНТЕ

Деца без пратње могу бити интерно расељене особе, на пример услед природних катастрофа, тражитељи азила, избеглице због прогањања у првом реду због посебног односа према њима, мигранти у трагању за бољим животом, жртве трговине људима укључујући и продају детета од стране родитеља и жртве насиља физичког или сексуалног искоришћавања и присиле на брак, укључена у живот или рад на улици, укључена у оружане сукобе, повратници из процеса реадмисије и интерни мигранти. Током миграционог кретања у највећој опасности су деца без пратње јер могу бити жртве трговине људима и различитих облика насиља. Посебно су угрожена деца женског пола у адолесцентном добу јер лакше бивају жртве различитих врста злостављања и трговине.

а) Трговина људима

Трговина људима представља посебан тип миграције који у великој мери укључује злостављање. На основу Протокола за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људима, нарочито женама и децом из 2001. године, који допуњује Конвенцију Уједињених нација против транснационалног организованог криминала трговина људским бићима значи врбовање, превожење, пребацивање, скривање и примање лица, путем претње силом или употребом силе или других облика присиле, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или тешког положаја или давање или примање новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем у циљу експлоатације. Експлоатација обухвата присиљавање на проституцију других лица или друге облике сексуалне експлоатације, принудни рад или службу, ропство или однос сличан ропству, потчињеност или уклањање органа, врбовање, превожење, пребацивање, скривање или примање детета за сврхе експлоатације. По Кривичном закону Републике Србије трговина људима је кривично дело, а ако је дело учињено према малолетном лицу предвиђена је казна затвора најмање пет година.

Последњих година број жртава трговине људима у Европи се константно повећава. У Републици Србији 0д 2000. до 2013. године евидентирано је 739 жртава трговине људима, а од 2004. године уочљива је тенденција повећавања броја жртава трговине људима малолетника од 14 до 18 година, па и млађих од 14 година. (7)

б) Деца жртве насиља

Деца мигранти без прање могу врло често бити жртве физичког или сексуалног искоришћавања, злостављања, гениталног сакаћења, присиле

на брак. Зато је још 1991. године UNHCR донео Смернице о заштити жена избеглица,а 1994. године Смернице о заштити и бризи о деци избеглицама, а 2003. године, поред других докумената и Смернице за спречавање и реаговање на сексуално насиље и насиље засновано на полној одређености избеглица, повратника и интерно расељених лица, а значајне су и Смернице о политикама и процедурама у поступању са децом без пратње тражиоцима азила из 1997. године.

в) Деца која беже из подручја захваћених оружаним сукобима

У савременим оружаним сукобима углавном највише страдају цивили и деца. У колонама савремених миграната кроз Србију највише се налазе они који долазе са таквих подручја, међу којима је и значајан број деце, па и деце без пратње. Само у Ираку током 2014. године било је убијено или осакаћено око 700 деце. Деца су најчешће била жртве отмице ради сексуалног искоришћавања, регрутовања или претварање у бомбаше самоубице или таоце, што нарочито примењује такозвана Исламска држава (ИСИС). Ова терористичка организација је маја 2014. године у северној сиријској провинцији Алеп отела 153 школске деце. (8)

ПРВИ КОНТАКТИ СА МИГРАНТИМА У МЕШОВИТОМ МИГРАЦИЈСКОМ ТОКУ

Најновији талас миграната који се налазе на територији Републике Србије или су транзиту представља врло комплексан проблем, са којим се она дуго није суочавала. Таква ситуације у првом реду захтева примену одређених процедура како би се решила свака могућа ситуација. Међутим, дешава се да се морају применити мере прилагођавања у сваком конкретном случају. Често се надлежни органи СР Србије суочавају са онима који траже азил, а истовремено су и жртве трговине људима. Први контакт са мигрантима остварује се на граници или након што одређена особа уђе на територију Србије и то најпре са полицијским службеницима. Поред њих за такве контакте могу бити ангажовани и социјални и здравствени радници, представници локалне самоуправе, представници организација цивилног друштва, затим волонтери, па и сами грађани. Примарни контакти су са полицијским службеницима који су упознати са процедуром пријема избеглица, тражиоца азила, деце без пратње. Избеглице се не могу вратити на територију на којој би им по сазнањима могао бити угрожен живот.

Приликом првог контакта најпре је потребно обезбедити ургентне потребе мигранта, а затим вршити идентификацију. Приоритетно је здравствено збрињавање и задовољење основних животних потреба па тек онда

следе миграциона питања. Овакво поступање обавезно је и за особе које прве дођу у контакт са мигрантима. Питање личне безбедности је у првом плану ако се утврди да је одређена особа жртва трговине људима или кријумчарења миграната. При првом контакту на граници примењују се Закон о азилу и Закон о странцима, као и Закон о заштити државне границе из 2008. године, мада он не садржи одредбе које се односе на малолетнике. У њему је предвиђена одговорност за свако физичко лице ако пређе или покуша да пређе државну границу на недозвољен начин. Ако то учини илегално следи прекршајна казна која може имати за последицу одвајање малолетника од родитеља за време њеног трајања од 10 до 15 дана.

Прилико преласка границе од стране малолетног лица полицијски службеник је дужан да најпре утврди старост малолетног лица, дали је у пратњи родитеља или старатеља, а ако је у пратњи других лица какав је њихов однос, односно која је природа тог односа и да ли он може имати негативне последице по малолетно лице.

Уколико дете нема лична документа његов узраст се утврђује на основу изјава, а ако се у то посумња надлежни органи поступају као да је лице малолетно. Када предузимају мере и радње према малолетном лицу, потребно је да овлашћена службена лица поступају обазриво, водећи рачуна о зрелости, другим личним својствима и заштити приватности малолетног лица, све у циљу да мере и радње које се предузимају не би штетно утицале на његов развој. Ту постоји знатна тешкоћа због најчешћег одсуства преводиоца, па је тешко установити у каквим се евентуалним тешкоћама налази малолетно лице без пратње. Уколико надлежно лице установи да је у питању малолетник без пратње мора у најкраћем року да обавести месни надлежни Центар за социјални рад, као орган старатељства. Истовремено је потребно утврдити да ли такво лице има намеру да тражи азил. Уколико се из одређених разлога на може обезбедити присуство преводиоца потребно је користити телефон, стандардизован упитник и друго. Доста је ризично користити као преводиоца једног мигранта из групе, јер он може вршити селективан превод изјава осталих.

Ако је малолетник затечен у групи, у погледу постављања привременог старатеља, може се јавити дилема да ли је у најбољем интересу детета да се за старатеља постави неко од особа са којима малолетник путује, а није родитељ или старатељ. Таква ситуација захтева посебну опрезност, јер иако на први поглед изгледа да је за малолетника боље да се за његовог старатеља постави особа са којом он путује, а не особа са којом малолетник тек треба да успоставља однос поверења. Уколико би се одлучило да малолетник настави пут са групом постоји опасност да се у њој налази и

лице кријумчар људима, па се малолетник излаже додатној опасности. Све радње које се морају предузети према малолетнику одлажу се док му се не постави старатељ. Приликом разговора са малолетним мигрантом мора му се обезбедити да може исказати своје мишљење и да се том мишљењу посвети дужна пажња у складу са његовим годинама и зрелошћу уз вођење рачуна да је то у најбољем интересу детета.

Малолетна лица без пратње без обзира да ли су тражиоци азиле или не упућују се у Центар за социјални рад где им се одређује привремени старатељ на основу Породичног закона, Закона о социјалној заштити и Закона о азилу. По хитном поступку се одређује привремени старатељ и малолетник се упућује у институције надлежне за његов прихват, односно у Радне јединице за смештај малолетних страних лица без пратње родитеља или старатеља које функционишу под окриљем Завода за васпитање деце и омладине у Београду и Нишу. Уколико је малолетно лице без пратње исказало жељу за азил упућује се у Центар за азил у Бањи Ковиљачи и Боговађи. Уколико су тамо капацитети испуњени решење са налази са привременим смештајем. У првих десет месеци 2012. године у Суботици је евидентирано 35 малолетних страних лица без пратње родитеља или старатеља.

По Закону о полицији у овлашћењима полиције је и утврђивање идентитета лица.

То је предвиђено и Законом о заштити државне границе. Ако се посумња у идентитет узима се отисак прстију и дланова и други биометријски подаци проверава се сврха путовања, ако је потребно врши се преглед и претресање лица и по потреби задржавање. Службено лице је дужно да поступа по закону и прописима међународних аката. Лицу које је задржано мора се на његовом матерњем језику саопштити разлог тог поступка и да му се обезбеди адвокат. Подручје граничног прелаза лице не сме да напусти док се не обави гранична контрола. Детаљнији начин поступања прописан је Правилником о полицијским овлашћењима Републике Србије из 2006. године. У поступању према страним малолетницима без пратње примењује се Посебан протокол о поступању полицијских службеника у заштити малолетних лица од злостављања и занемаривања из 1999. године. По њему злоупотреба и злостављање малолетних лица обухвата све облике физичког и емоционалног злостављања, сексуалну злоупотребу, занемаривање или немаран поступак, као и комерцијалну или другу експлоатацију, што доводи до стварног или потенцијалног нарушавања здравља малолетног лица, њиховог преживљавања, развоја или достојанства у оквиру односа који укључује одговорност, поверење или моћ.

Посебни протокол се односи на сва малолетна лица, без дискриминације, без обзира на породични статус, етничко порекло, кривичноправни статус, расу, боју коже, пол, језик, вероисповест, националност, менталне, физичке и друге специфичности. Он представља и смернице како треба поступати у случајевима злостављања или занемаривања малолетног лица. Тиме се омогућава да се полицијски посао обавља ефикасно, стручно и законито. Протокол се односи на сва службена лица Републике Србије. Партиципација малолетника обезбеђује се пружањем свих потребних обавештења, могућности изражавања сопственог мишљења у свим поступцима и на начин који одговара узрасту малолетног лица и разумевању ситуације у којој се налази.

На основу Закона о заштити државне границе полиција је дужна да води евиденцију о лицима која прелазе државну границу и да личне податке добија уз примену техничких и других средстава, као и евиденцију лица над којима је извршена гранична контрола, а није им дозвољен прелазак границе. Лични подаци тако добијени могу се давати другим органима у складу са законом и органима страних држава под условима предвиђеним међународним уговорима. Садржај, начин вођења и рокови чувања података предвиђени су Правилником о садржају, начину вођења и року чувања података у евиденцијама које води гранична полиција. Подаци из те евиденције чувају се пет година од завршетка граничне контроле. Подаци који се односе на лица којима није дозвољен прелазак границе чувају се трајно.

Кад се ради о малолетницима полицијски службеник је дужан да одмах предузме мере за њихов прихват и идентификацију. Уколико су присутна лица која су обучена за рад са децом она морају бити укључена у тај процес. Најпре се утврђује да ли се ради о детету без пратње, затим се телефоном позива орган старатељства ради учешћа у поступку према том лицу, остваривања координације функције и доношење одлуке из надлежности тог органа. Стручни радник Центра за социјалну заштиту дужан је да се одмах одазове и буде присутан полицијском поступању, односно спровођењу одговарајућих мера. Важно је да се страни малолетник без пратње на језику или на начин који му је разумљив поучи о његовом правном положају на територији Републике Србије. Тим поводом нужно је обезбедити преводиоца.

Следећи поступак је утврђивање да ли дете без пратње има намеру да тражи азил у Републици Србији. Оно мора имати међународну заштиту без обзира да ли је на легалан или нелегалан начин ушло на територију Србије. Малолетник не сме бити наговаран да тражи азил, а ако се утврди

да то жели полицијски службеник је дужан да попуни упитник на српском и језику малолетника на основу чега се доноси одлука о његовој израженој намери. Уколико изрази намеру да тражи азил одмах се заједно са надлежним Центром за социјалну заштиту и у пратњи привременог старатеља спроводи до Центра за азил. Ако дете без прање није изразило жељу да тражи азил надлежна организациона јединица МУП-а дужна је да обавести одговарајућу дипломатску мисију, односно конзулат на основу Бечке конвенције о конзуларним односима и двостраних конзуларних конвенција. Уколико се родитељи детета налазе у две различите државе предузимају се мере да се дете што пре споји са њима уз помоћ Црвеног крста или Црвеног полумесеца и Међународног комитета Црвеног крста.

ПОСТАВЉАЊЕ СТАРАТЕЉА

Питање старатељства над страним држављанима у Републици Србији уређују три закона: Породични закон, Законом о решавању сукоба закона са прописима других земаља и Законом о азилу. По Породичном закону страном малолетнику без пратње орган старатељства је дужан да постави старатељство одмах након утврђивања идентитета и чињенице да је малолетно лице без пратње. За разлику од редовног старатељства које је у пуном капацитету, привремено старатељство је ограничено старатељство за предузимање одређеног правног посла или врсте правног посла. Тако је обим права и дужности знатно ужи у односу на трајног старатеља. Он се стара само о одређеној правној ствари. По другом закону старатељ страном лицу одређује се на основу прописа националног права и од стране надлежног органа те државе. Закон о азилу прописује обавезну примену начела заступања малолетника без пратње коме ће орган старатељства, пре подношења захтева за азил, одредити старатеља у складу са законом.

На основу општег коментара о третману непраћене деце ван државе порекла из 2005. године државе чланице се могу уздржати од постављања заступника (старатеља) када је вероватно да ће малолетник напунити 18 година пре него што буде донесена одлука (о захтеву за азил) у првом степену. А на основу Директиве Европског парламента и Савета од јуна 2013. године државе уговорнице су дужне да успоставе релевантан законски оквир и да предузимају неопходне мере како би обезбедиле адекватно заступање најбољих интереса деце без пратње и раздвојене деце. Зато су дужне да именују старатеља или саветника непосредно по идентификацији детета без пратње или раздвојеног детета и створити услове да се задржи

овај старатељски однос све док дете не постане пунолетно или док трајно не напусти територију и јурисдикцију државе у складу са Конвенцијом и осталим међународним обавезама.

Центар за социјални рад, као орган старатељства нема дискреционо овлашћење да процени да ли постоји потреба да се постави старатељ или не. Привремени старатељ се поставља уколико постоје посебне околности и зато то зависи од сваког конкретног случаја. Привремено старатељство је са ограниченим овлашћењима за посебне послове. Обим права и дужности привременог старатеља знатно је ужи у односу на трајног старатеља. Он се стара само о одређеној правној ствари или више правних ствари или у погледу одређене имовине или у погледу одређених права. За поступање Центра за социјални рад је важно да је за поступање према малолетнику без пратње, односно доношењу одлуке о постављању привременог старатеља обавезан да обавести орган државе чији је држављанин то лице, осим ако је дете без пратње изразило намеру да тражи азил. Привремене заштитне мере према малолетнику без пратње трају док надлежна држава, преко свог дипломатског представништва не предузме потребне мере за преузимање бриге о њему, осим ако је затражило азил.

Обично се у пракси догађа да Центар за социјални рад одлучи да не поставља старатеља страном малолетнику без пратње, него да ту дужност врши непосредно, што је у интересу штићеника, посебно у фази прихвата, ургентног збрињавања и спровођења у Центар за азил или у Радну јединицу за смештај страних малолетника без пратње. Не чекајући доношење решења о стављању под старатељство, орган старатељства је дужан по хитном поступку, а најдаље у року од 24 часа од тренутка пријем обавештења о постојању потребе за старатељством, донети закључак о обезбеђењу смештаја штићеника. Прихваћена је и могућност да и страни држављанин може бити старатељ или штићеник другом лицу страног држављанства. Код малолетника без пратње то би у првом реду могао да буде његов одрасли сродник који је у његовој пратњи, осим ако то није у најбољем интересу детета. Старатељ се мора консултовати и обавештавати о свим активностима које се предузимају у вези са дететом. По Програму деце одвојене од родитеља у Европи из 2004. године старатељ страном малолетнику без пратње има следеће одговорности: да се све одлуке доносе у најбољем интересу детета, да дете има одговарајућу бригу, смештај, образовање, помоћ при превођењу и здравствену заштиту, да има одговарајућег правног заступника који треба да се бави његовим имиграционим статусом или захтевом за азил, консултовати се са дететом и саветовати га, радити н трајном решима у најбољем интересу детета, обезбедити везу између

детета и разних организација које му могу пружити услуге, заступати дете кад је то потребно, истражити могућност тражења породице и спајања са дететом и помоћи му да одржи контакт са својом породицом. (9)

СТАНДАРДИ ЗАШТИТЕ МАЛОЛЕТНИКА БЕЗ ПРАТЊЕ

Како је Европа суочена са великом мигрантском кризом коју покушава да реши заједничким мерама Европски Парламент је, 12. септембра 2013. године, између осталога, донео и Резолуцију о положају малолетника без пратње у Европској Унији у којој је предвиђено да сви поступци морају бити прилагођени малолетницима, при чему треба поштовати њихову доб, степен зрелости ниво разумевања те потребе деце у складу са смерницама Савета Европе о правосуђу прикладном за децу. Малолетно лице, без претње без обзира да ли намерава да тражи азил у Србији или не, спада у рањиву категорију лица, односно лица са посебним потребама, па се због тога према њему морају спроводити посебни поступци и механизми заштите, односно начело бриге о лицима са посебним потребама и начело заступања малолетника без пратње и пословно неспособних лица, што предвиђа Закон о азилу, затим Породични закон и Закон о социјалној заштити који ту заштиту предвиђа и за малолетно лице страни држављанин без пратње. Конвенција Уједињених нација о правима детета предвиђа да дете које је привремено или трајно лишено породичне средине или коме, у његовом најбољем интересу, није дозвољено да борави у одређеном кругу људи има право на посебну заштиту и помоћ државе на чијој територији се налази. Према томе и страни малолетници без пратње су корисници права на социјалну заштиту.

Деца мигранти захтевају посебну пажњу у првом реду због потребе за емотивну сигурност и стабилност, обезбеђену бригу бар једне одрасле особе по могућности из истог језичког и културног порекла, настављање контаката са одраслима и децом, наставак едукације и неговања његове културе и религијског опредељења. Малолетним лицима без пратње је од велике важности осећај сигурности и избегавање могућности за додатни стрес и најзад редовна и адекватна исхрана.

Од чланица Европске Уније се захтева да обезбеде свим малолетницима без пратње једнаке услове и заштиту без обзира на њихов статус. Најпре се то односи на адекватан смештај који је отвореног типа где би могао да буде са осталим малолетницима, затим одговарајућу правну и психолошку помоћ од момента када су идентификовани. Врло је важно обезбедити им право на образовање у земљи пријема, курсеве језика и признавање

претходног степена образовања. Даље, право на здравствену негу, право на приступ информацијама (радио, телевизија, штампа), право на одмор и рекреацију, право на даљи развој њиховог идентитета укључујући учење и матерњег језика и право на своју религију. (10)

Мигранти, па према томе и деца без пратње уживају сва права гарантована међународним уговорима, али се при томе у први план истичу принципи који се морају поштовати. То је најпре право на заштиту основних људских права и слобода која проистичу из саме природе људског бића независно од државе. Међутим, уживање тих права је делимично ограничено уколико су тиме угрожена права других појединаца или општи интерес државе и друштва. Државе уговорнице су у могућности да ова права у одређеним ситуацијама ограниче, односно да их извесно време ставе ван снаге. Тако данас Европска унија, суочена се великим приливом миграната, доноси одлуку о ограничењу броја миграната који могу да у њу уђу, односно да о томе свака држава чланица донесе одлуку уколико се не нађе општеприхваћено решење. Зато су никле и ограде на границама појединих земаља, а често долази и до привременог затварања граница чиме се привремено укида слободан визни режим. Истовремено се доноси и одлука да се не примају економски мигранти, већ само они који су са ратом захваћених подручја. Постоје пак и права која се не могу ограничити као што је право на живот, забрана мучења, нечовечног или понижавајућег поступања, забрана ропства или ропског положаја, забрана поновног суђења лицима већ осуђеним или ослобођеним поводом истог кривичног дела. Следећа начела која се морају поштовати су начело једнакости и забране дискриминације, затим, забрана враћања, право да се тражи и ужива азил, а кад се ради о деци начело најбољег интереса детета. Даље, право на добровољни повратак у земљу порекла, односно последњег пребивалишта, забрана арбитрарног притварања, право странца да оспори одлуку о депортацији и право на здравствену заштиту и приступ систему здравствене и социјалне заштите.

Свако дете без пратње мора да добије одговарајућу помоћ, па чак и када оно то не тражи. Конвенција о правима детета обавезује државе чланице да таквом детету обезбеде једнаку заштиту као и свој другој деци. Према деци страним држављанима држава се мора понашати као према својој деци. Основни захтев је да се према страним малолетницима без прање држава мора односити као према деци, а тек после као мигрантима. Конвенција Уједињених нација о правима детета предвиђа да се у свим активностима које се тичу деце, без обзира да ли их предузимају јавне или приватне институције социјалног старања, судови, административни органи или законодавна тела мора поштовати најбољи интерес детета што

је од првенственог значај. Правобранитељи за децу Југоисточне Европе окупљени у Европској мрежи правобранитеља за децу (ENOC) залажу се за више разумевања за децу у покрету. А Резолуција Европског парламента из 2013. године истиче да је малолетник без пратње у могућој опасности па зато његова заштита мора бити водеће начело, а не имиграцијска политика.

Кључне поруке за најбољи интерес детета је да све активности у вези са тим морају имати апсолутну предност, најбољи интерес детета се примењује на сву децу без дискриминације, деца се морају посматрати као индивидуални носиоци права и морају се поштовати њихова права на учествовање, кључни део система заштите деце треба интегрисати у укупну стратегију заштите. У Директиви о пријему Европске уније из 2013. године при процени најбољег интереса детета подразумева се могућност сједињавања породице, малолетникова добробит и социјални развој као и његово порекло, безбедност и сигурност, посебно где постоји ризик да малолетник постане жртва трговине људима и узимати у обзир ставове малолетника у складу са његовим годинама. Добробит детета подразумева годиште, ниво зрелости, присуство или одсуство родитеља, дететово окружење и дотадашња искуства. Три су ситуације у којима UHCR мора утврдити најбољи интерес детета: приликом идентификације најприкладнијег трајног решења за децу избеглице без пратње и одвојену децу избеглице, приликом доношења одлуке о привременој заштити у изузетним околностима и приликом доношења одлуке која може да обухвати и одвајање деце од родитеља против њихове воље. (11)

З А К Љ У Ч А К

Међународна заједница је средином друге деценије двадесет првог века суочена са највећом мигрантском кризом од завршетка Другог светског рата. Она је последица ратних сукоба у земљама средњег и блиског истока и Африке, али тешке економске ситуације. Највећи број миграната полази на тај неизвестан пут ка Европи да заштити живот и егзистенцију, а знатан број њих у потрази за бољим економским положајем. Република Србије се нашла на балканској мигрантској рути према Европској унији као транзитна земља и врло ретко као коначно одредиште. Као правни наследник Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Савезне Републике Југославије и Државне заједнице Србије и Црне Горе потписник је међународних правних аката којима се регулише положај миграната и савесно извршава све своје обавезе у вези са тим. Иако је проблем миграната

врло комплексно питање, ипак је важно истаћи да је најделикатнији положај деце миграната која могу бити у пратњи родитеља или сродника, али посебно деце која су из различитих разлога остала без пратње и која су самим тим посебна рањива група изложена многим изазовима и начинима злостављања. Зато њихова заштита представља приоритетан задатак за сваку земљу, па и Републику Србију. Што детаљније упознавање са овим питањем је приоритетан задатак како по европским стандардима, тако и по законодавству Републике Србије, које је саставни део међународног правног поретка.

НАПОМЕНЕ

1. Др Татјана Теофиловић, Нормативни концепт заштите људских права, Универзитетска мисао, 2010, стр. 1-10.

2. Марта Стојић Митровић, "Стигматизација као последица илегализације одређених облика транснационалног кретања, дехуманизација тзв. илегалних миграната, Гласник Етнографског института, Српске академије наука и уметности (САНУ), Београд 2013, стр. 163.

3. Марта Стојић Митровић, н. д. стр. 164-172.

4. Мирослава Јелачић, Деца пред законом у међународном транзиту и као тражиоци азила, Група 484, Београд 2013, стр. 1-8; Страни малолетници без пратње у Републици Србији, Хуманитарни центар за интеграцију и толеранцију, Нови Сад 2014, стр. 7-9; Извештај о остваривању општих мера примене Конвенције о правима детета у Републици Србији, Центар за права детета Београд, 2013, стр. 5-40.

5. Страни малолетници без пратње…, н. д, стр. 44-49.

6. Мирослава Јелачић, н. д. стр. 8-10; Мирослава Јелачић, Јован Зорић, Ратко Брајковић и Марко Савковић, Малолетници тражиоци азила у Србији на граници достојанства, Београд 2011, стр. 3-5.

7. Страни малолетници без пратње…, н. д. стр. 14-20: Др Мићо Бошковић, др Весна Вучковић, Дејан Бошковић, Основи криминалистике, Бор, стр. 225.

8. Страни малолетници без пратње…, н. д. стр. 35-36.

9. Група 484, Примарни прихват у мешовитом миграцијском току- наше нове комшије- уређење положаја тражилаца азила, Београд 2015, стр. 1-15; Мирослава Јелачић, Деца пред законом у међународном транзиту…, н. д, стр. 10-15, и 94-97; Страни малолетници без пратње…, н. д. стр 79-98.

10. Мирослава Јелачић, н. д. ст. 55-58, Група 484, Примарни прихват, стр. 13-15.

11. Група 484, Наше нове комшије, унапређење положаја тражилаца азила и миграната у Републици Србији, Појмонви оквир, Београд 2015,

стр. 20-26: Страни малолетници без пратње…, н. д. 50-54; Александар Галоња, Тијана Морача, Миша Аврамовић, Томасо Диеголи, Деца у покрету, положај и програми подршке и заштите деце у покрету у Републици Србији, Београд 2013, стр. 63-65.

12. Весна Дејановић и група аутора, Заштита деце без родитељске пратње у избеглиштву… и корак даље, Београд 1997, стр. 13-40; Александар Галоња и група аутора …., н. д. 177-207; Страни малолетници без пратње у Републици Србији, Хуманитарни центар за интеграцију и толеранцију, Нови Сад, 2014, стр. 97-109.

13. Страни малолетници без пратње у Републици Србији…, н. д. стр. 112-122.

ЛИТЕРАТУРА

1. Весна Дејановић и група аутора, *Заштита деце без родитељске пратње у избеглиштву... и корак даље*, Београд 1997.

2. Др Слађана Јовановић, Маријана Савић, *Национални механизам упућивања жртава трговине људима у Републици Србији*, Београд 2008.

3. Др Татјана Теофиловић, Нормативни концепт заштите људских права, Универзитетска мисао, Београд 2010.

4. Мирослава Јелачић, Јована Зорић, Рашко Брајковић и Марко Савковић, Малолетни тражиоци азила у Србији: на ивици достојанства, Група 484, Београд 2011.

5. Марта Стојић Митровић, Стигматизација као последица илегализације одређених облика транснационалног кретања-дехуманизација тзв. илегалним миграната, Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности (САНУ), Београд 2013.

6. Група 484, Приручник за едукацију локалних актера, Београд 2013.

7. Александар Галоња, Тијана Морача, Маша Аврамовић и Томасо Диеголи, Деца у покрету, положај и програми подршке и заштите деце у покрету у Републици Србији, Београд 2013.

8. Мирослава Јелачић, Деца пред законом у међународном транзиту и као тражиоци азила, Београд 2013.

9. Марија Петровић, Милена Банић, Милена Голић Ружић, Јасмина Јовановић и Горица Чолић, Извештај о остваривању општих мера примене Конвенције о правима детета у Републици Србији, Београд 2013.

10. Мирослава Јелачић и група аутора, Група 284, Београд 2014.

11. Хуманитарни центар за интеграцију и толеранцију, Страни малолетници без пратње у Републици Србији, Нови Сад 2014.

12. Мр Срђан Марковић, Кршење људских права над жртвама трговине људима, Београд 2015.

13. Група 484, Примарни прихват у мешовитом миграцијском току-наше нове комшије, унапређење положаја тражилаца азила и мигранта у Републици Србији, Београд 2015.

Summary

Nina Kostić

CHILDREN - ABANDONED MIGRANTS

This paper deals with the abandoned children problem in contemporary migrants movements from the war affected areas in the Middle East toward some of the richest countries within The European Union.

Europe is attempting to solve a large migrant crisis with some common measures. Among other things, European Parliament, in September 2013, brought the Resolution on the situation of unaccompanied underage in the European Union, providing that all the concerning procedures have to be adapted to minors, respecting their age, level of maturity and the level of understanding of the needs of children in accordance with the guidelines of the Council of Europe.

In Serbia the underage, without the threat, regardless of whether he intends to seek asylum or not, falls into the category of vulnerable persons or persons with special needs. The United Nations Convention on the Rights of the Child stipulates that a child who is temporarily or permanently deprived of their family environment or in whose own best interests cannot be allowed to reside in a certain circle of people entitled to special protection and assistance of the state in whose territory it is located. Thus, foreign unaccompanied minors are beneficiaries of social protection.

БИБЛИОГРАФИЈА

Татјана Јанков
дипломирани филолог
за српскохрватски језик и књижевност
Народна библиотека „Радоје Домановић“
Лесковац

ПРИЛОГ ПЕРСОНАЛНОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ САШЕ ХАЏИ ТАНЧИЋА

Распрострањено је схватање да треба писати биографије и библиографије великих људи. Саша Хаџи Танчић (Лесковац, 1948 – Ниш, 2014) – спада у ред великих људи у свакидашњем значењу те речи. Без сумње, један је од најзначајнијих српских прозних писаца последњих деценија 20. и почетка 21. века. Аутор је занимљивог и богатог приповедачког опуса као и мисионарског рада у оснивању и уређивању часописа. Добитник је више награда, међу којима је и Андрићева награда, коју је „с њим добио и цео Лесковац за вечита времена[1]“.

Као својеврсни споменик личности на коју се односи, сасвим је сигурно да се персонална библиографија не може саставити, нити замислити без целовитог прегледа свеукупног рада аутора; самим тим и систематским и осмишљеним испитивањем лесковачке, српске, па и југословенске периодике уопште.

Предмет истраживања, аутора овог рада, јесте лесковачка књижевна периодика са посебним освртом на периодичне публикације, које је уређивао Саша Хаџи Танчић:

Часописа за књижевност, уметност и културу : **Освит** (1991–1999);

Листа за науку и књижевност : **Лесковчанин** (1996–2001);

Лист за духовитост и сатиру : **Лесковачка мућкалица** (2002);

Електронски књижевни часопис : **Легат** (2004–2006[2]);

Часописа за знање, веровање, стварање, вредновање : **Успења** (2007–2009).

Радећи на Завичајном одељењу у библиотеци „Радоје Домановић“ у Лесковцу, завичајна периодика била ми је на дохват руке. У богатој историји новије српске периодике, часопис **Освит** привукао је моју пажњу, колико по властитој концепцији, толико и по тренутку настанка.

„У време када људи гину, куће се руше, огњишта се растурају, институције нестају, вест да се појавио нови књижевни часопис, па макар то било и у

[1] Душан Стошић, , „Тражење излаза“, Лесковчанин, бр. С/6 (1998), стр. 9.

[2] Први електронски књижевни часопис у Лесковцу, који је Саша Хаџи Танчић уређивао док је радио на месту управника Народне библиотеке. „Радоје Домановић“ (2002 – 2006).

Лесковцу; југословенском Манчестеру (тешко да и текстилна индустрија у овом времену баш добро стоји), радосна је и готово невероватна[3].“

Главни уредник, Саша Хаџи Танчић, на промоцији **Освита** опомиње: „Времену рушења супротставили смо се – градитељски. Миљковићевски подучени, да је све то (про) пало јер је паду било склоно, ми смо већ били окренути – новом.“

Часопис је у тренутку појављивања представљао новину у послератној култури поднебља Лесковца и југа Србије, а исто тако утицао је нешто касније и на појаву или обнову других сродних публикација на овом подручју.

За **Освитом**, недуго потом, обновљен је **Лесковчанин***,* лист политички, економни и књижевни, који је основан у Лесковцу 1896. године. Мало је градова у Србији који су се крајем 19. века могли похвалити својим листом као што је то могао Лесковац захваљујући оснивачу и власнику Љубомиру Стојановићу и одговорном уреднику Т. Војводићу. Лист је излазио у време када штампа почиње да постаје озбиљно средство у борби за власт. Случајно проналажење једног броја листа у Историјском архиву у Нишу, подстакло је тројицу Лесковчана, књижевника Сашу Хаџи Танчића, проф. др Томислава Илића и проф. др Димитрија Кулића, да покрену нови лист под истим именом. Нови **Лесковчанин** обновљен је на стогодишњицу од његовог првог појављивања. Обновљен као лист научни и књижевни, „васпоставља се као огледало завичајног поднебља и свеколикости[4]“.

Након листа **Лесковачка мућкалица** у оквиру кога су изашла само два броја, Саша Хаџи Танчић, управник Народне библиотеке „Радоје Домановић“ у Лесковцу, 2004. године покреће први електронски књижевни часопис у Лесковцу **Легат**. Управник је, у сарадњи са библиотекарима, са успехом креирао лик лесковачког **Легата.** У другом броју часописа, Хаџи Танчић говори о стању српске периодике у датом тренутку: „У нашој посусталој и осиромашеној периодици, свака нова публикација је добродошла, да не кажемо и драгоцена, поготово ако је из тзв. унутрашњости. Легат – нови је озбиљан и целовитији израз естетичке генезе уметничких континената и стваралачких поднебесја. Латили смо се заиста тешког посла у намери да уредимо, концепцијски фундирамо и објавимо један од несумњиво најзначајнијих феномена у историји цивилизације – уметност свих уметности“. Хаџи Танчић се 2006. године вратио у Ниш и постао управник Народног позоришта, а **Легат** у Лесковцу се угасио.

Недуго потом, у првом броју лесковачког часописа **Успења,** главни и одговорни уредник Саша Хаџи Танчић, огласио се речима **:** „Винути се, најважније је! Са Земље, само се маше. Плавет је наша, атмосфера нам знана. Крећемо са полазне тачке“. И тако три године.

---

[3] Тврто Куленовић, Поздравна добродошлица Освиту, Одјек (јесењи број сарајевског листа за културу), (1991), стр. 11.

[4] Саша Хаџи Танчић, „Лесковчанин“ – огледало свеколико, Лесковчанин, бр. С/2 (1997), стр. 2.

* * *

Освит је престао да излази после девет година (1991–1999), **Лесковчанин** после шест (1996-2001), **Лесковачка мућкалица** после годину дана (2002), **Легат** после три године (2004–2006), **Успења**, такође, после три године (2007–2009), те се може говорити о заокруженим часописним целинама, подложним изучавању сваке врсте.

Хаџи Танчић је имао жељу да све периодичне публикације, које је уређивао у Лесковцу, заокружи библиографијама. Часопис **Освит** је библиографски обрађен и 2008. године, у Лесковачком зборнику, публикован је стручни рад **Библиографија прилога објављених у часопису Освит[5].** У 2015. години рад је редактиран и допуњен регистром аутора ликовних и фото прилога, библиографски су обрађени прилози из осталих часописа и листова и у 2016. години сви прилози ће бити обједињени и објављени у виду публикације.

Заједно, допринеће свеобухватности прегледа постигнутог и обновити сећање на врхунско уредничко умеће и необичне подухвате Саше Хаџи Танчића и сигурно ће бити, један од многих, библиографско-информационих извора у изради персоналне библиографије Саше Хаџи Танчића.

Библиографску грађу из поменутих часописа, коју прилажем за персоналну библиографију Саше Хаџи Танчића, чине радови, чији је аутор Саша Хаџи Танчић, као и радови других аутора, који се својом садржином односе на његов уреднички и књижевни рад. Библиографске јединице рађене су de visu, сређене су хронолошки и у оквиру описа садрже кратку анотацију.

На крају, али не мање важно, ваљало би да више ценимо и признамо напоре господина Саше Хаџи Танчића на покретању или обнављању, а пре свега на уређивању, па и приређивању часописних и књижних издања, мада не пренебрегавам важност ни многих других настојања овог подстицајног и свестраног стваралаца. Шта више, сматрам да су она у чврстој вези са књижевним делом овог аутора савремене српске књижевности посвећеног у доброј мери књижевном топосу Лесковца и Јужне Србије.

БИБЛИОГРАФСКА ГРАЂА

Освит
1991.

Груђински о Караваџу, поезија Транстремера, говор професора Кенета Нејора... / [Саша Хаџи Танчић].

У: *Освит* (Лесковац). – ISSN 0354–0925. – Год. 1, бр. 1 (мај–јун 1991), стр. 124–125.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

---

[5] Татјана Јанков, Библиографија прилога објављених у часопису Освит, Лесковачки зборник, Књ. 48 (2008), стр. 359-438.

Олуја и дроздов пев : Уз први број / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 1 (мај–јун 1991) 127–128.

*О уређивачкој концепцији часописа „Освит“.

[О прилозима у овом броју] / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 2 (јул–август 1991) 139.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

О прилозима у овом броју / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 3 (септембар–октобар 1991) 156.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

1992.

О прилозима у овом броју / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 4 (јануар–фебруар 1992) 170–171.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

О прилозима у овом броју / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 5–6 (1992) 195–196.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

Обликоване одлике дела „Пожури, докторе“ Жака Конфина / Саша Хаџи Танчић // 2 : 7–8 (1992) 14–17.

О прилозима у овом броју / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 7–8 (1992) 212.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

1993.

О прилозима у овом броју / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : 9 (новембар 1993) [133].

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

1994.

Уз десети број / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : 10 (мај 1994) 173–176.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : 11 (новембар 1994) 121–123.

*У оквиру рубрике: Свитак.

1995.

[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 5 : 12 (мај 1995) 143–[144].

*У оквиру рубрике: Свитак.

1996.

Свето име колоније / Саша Хаџи Танчић // 6 : 13–14 (фебруар 1996) 151–152.

*О ликовној колонији „Свети Лука“. – У оквиру рубрике: Време, простор, људи.

Други год / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : 13–14 (фебруар 1996) 156–158.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

Обзорја свестраности : Поводом књиге песама Бојана Јовановића: „Проповед мрава“ / Саша Хаџи Танчић // 6 : 15 (јул 1996) 82–86.

*Садржи: 1. – Научни рад ; 2. – Филмско стваралаштво ; 3. – Поетско четворокњижје.

Искушења паракњижевности. Из нових рукописа. Једно дубоко извињење / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : 15 (јул 1996) 113–114.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

Од погледа у прошлост до једног доживљаја Америке / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : 16 (септембар 1996) 147.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

Испит за писца: Ејхенбаум, Бремер, Хилис, Мурусидзе, Михаиловић, Великић / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : 17–18 (децембар 1996) 138–139.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

1997.

Пронађена равнотежа: Приповедачи из Републике Српске / Саша Хаџи Танчић // 7 : 19 (октобар 1997) 28–29.

*Предговор панорамском избору прозе аутора из Републике Српске.

Приповедачки и један песнички глас из Републике Српске / [Саша Хаџи Танчић] // 7 : 19 (октобар 1997) 120.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

Америчке приче Ларија Миленковића / Саша Хаџи Танчић // 7 : 20 (новембар 1997) 80–81.

Двадесетица / [Саша Хаџи Танчић] // 7 : 20 (новембар 1997) 123–124.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

1998.

Путовање у Лесковац: из сећања / Саша Хаџи Танчић // 7 : 21 (јануар–фебруар 1998) 5–11.

*Проза. – Садржи: Велика фамилија ; Мајка и смрт ; Гробови леже црно ; Крсна слава свети Никола.

Особито јужњачки / [Саша Хаџи Танчић] // 7 : 21 (јануар–фебруар 1998) 141–142.

*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

Уметничке фотографије Дејана Вељковића / Саша Хаџи Танчић // 7 : 22 (новембар 1998) 129–132.

*У оквиру рубрике: Време, простор, људи.

Повратак језику и миту / [Саша Хаџи Танчић] // 7 : 22 (новембар 1998) 135.
*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак.

1999.

Диференцирање тематских токова у романима Миливоја Перовића / Саша Хаџи Танчић // 7 : 23–24 (октобар 1999) 24–56.
*Садржи: 1. Живот Мораваца од краја деветнаестог до седамдесетих година двадесетог века (историјска раван) ; 2. Идентитет и интегритет личности Мораваца у поднебљу југа Србије и поларизованом свету (психолошка раван) ; 3. Однос према питањима живота и смрти (етнолошко-религијска раван) ; 4. Сукоб вредности (етничко-аксиолошка и филозофска раван). – Подножне напомена.
После рата / Саша Хаџи Танчић // 7 : 23–24 (октобар 1999) 115–116.
*НАТО агресија, 1999.– У оквиру рубрике: Време, простор, људи.
Други год / [Саша Хаџи Танчић] // 7 : 23–24 (октобар 1999) 117–118.
*Уреднички текст. – У оквиру рубрике: Свитак. – Садржи: 1. Свитати, па осванути ; 2. Послератно издање ; 3. Из садржаја ове свеске ; 4. Бијенале графике малог формата – Лесковац 99.

Лесковчанин
1996.

Чин обнове / Саша Хаџи Танчић, Томислав Илић и Димитрије Кулић.
У: *Лесковчанин* (Лесковац). – Год. 1, бр. С/1 (18. децембар1996), илустр.
*Уреднички текст на корицама листа.
„Лесковчанин“ – како је изгледао и какви су му изгледи: Кратак преглед јединог сачуваног броја лесковачког политичког, економног и књижевног листа из 1896. г. / Саша Хаџи Танчић // 1 : С/1 (18. децембар1996) 2 : илустр.
Како волети Лесковац и српство / Саша Хаџи Танчић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 10 : илустр.
*Приказ: „Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927“, Лесковац, 1928. – Под заједничким насл.: ЗА ПОНОС И УГЛЕДАЊЕ.

1997.

Ходочашће временом / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : С/2 (15. мај 1997) фотогр.
*Уреднички текст на корицама листа.
„Лесковчанин“ – огледало свеколико / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : С/2 (1997) 2.
*Уредничка белешка.
Стваралаштво поделе не признаје / Саша Хаџи Танчић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 2.

* Из уводног слова на промоцији првог броја „Лесковчанина“.

Лесковац „српски Манчестер“ / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : С/2 (15. мај 1997) 10.

*Приказ: Драгутин Тодоровић, „Постанак и развој индустрије у Лесковцу“. – Под заједничким насл.: ПОНОВНО ОБРАЋАЊЕ: „Споменица на прославу педесетогогишњице ослобођења Лесковца 1877–1927“.

Пројекат за вечност: Енциклопедија Лесковца? : Одупирање забораву / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : С/2 (15. мај 1997) 19.

Поднебље духовног / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : С/3 (15. август 1997) илустр.

*Уреднички текст на корицама листа.

Научна трибина „Лесковчанина“ / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : С/3 (15. август 1997) 2.

1997/98.

Личност и дело / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) [1] слика

Симе Бунића у тексту.

*Уреднички текст на корицама листа.

Наше горе листови : „Лесковчанин“ и „Лесковац“ / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/4–5

(децембар 1997 – март 1998) 2.

*Из историје лесковачке периодике.

Дело огледало : Успомени Симе Бунића као драмског писца / Саша Хаџи Танчић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 15: [1] слика Симе Бунића у тексту.

1998.

Институције / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/6 (септембар 1998) [1] слика Алексе Симовића

у тексту.

*Уреднички текст на корицама листа.

Представљен „парламентарни омбудсман“ др Димитрија Кулића / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/6 (1998) 2.

Присвојни придев : Лесковачки / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/6 (септембар 1998) 2.

*Из историје лесковачке периодике.

Легенда : Коста Стаменковић / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/7 (децембар1998) фотогр. *Уреднички текст на корицама листа.

Групни портрет с кофером / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/7 (децембар 1998) 2 : [1] слика Димитрија Кулића, Томислава Илића и Саше Хаџи Танчића у тексту.

Да ли се рађа или постаје криминална личност? / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/7 (децембар 1998) 2.

*Поводом промоције књиге: Миодраг Јовић, „ Криминална личност“, Лесковац, 1998.

Хиландар / Саша Хаџи Танчић // 3 : С/7 (децембар 1998) 4.

*Поезија.

„Архајски“ штампар : Прилог историји разумевања штампарства и културе објављивања [у Лесковцу] / Саша Хаџи Танчић // 3 : С/7 (децембар 1998) 15 : илустр.

1999.

Немањина Дубочица : Шест векова од првог писаног помена града на Ветерници / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/8–9 (март 1999) илустр.

*Уреднички текст на корицама листа.

Грађанству града Лесковца : Нашим читаоцима / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/8–9 (март 1999) 2.

Да се боље схвати град у коме излази „Лесковчанин“, градски и грађански / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/8–9 (март 1999) 2.

Милан, од Влајчићевих : Или за шта и како треба да се живи? / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/8–9 (март 1999) 15 : [1] слика Милана Влајчића у тексту.

*С биографском белешком. – Садржи: Влајчићеви ; Колумнист ; Књиге.

Ноћ, до јутра : Књижевни портрет Слађане Сл. Стојановић / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/8–9 (март 1999) 21 : [1] слика Слађане Сл. Стојановић у тексту.

*С биографском белешком. – Садржи: Мера проживљене патње : Над причом у настајању „Наслов“ ; Тачка у кружном кретању : Над рукописом збирке песама „Изненада у ноћи“.

Ткачи / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) илустр.

*Уреднички текст на корицама листа.

Братству руског и српског народа / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

Грађанству града Лесковца / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

Наша одбрана / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

У част мајци Српкињи : Драге сестре Лесковчанке / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

Десет / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*Поводом десетог броја листа „Лесковчанин“.

Промеморијa за утврђивање и одржавање мере после рата / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/10 (јун 1999) 11.

*НАТО агресија, 1999.

Романи Миливоја Перовића : Периодизација и типолошко разврставање / Саша Хаџи

Танчић // 4 : С/10 (јун 1999) 13: [1] слика Миливоја Перовића у тексту.

*Садржи: Три типа прозе ; Дивергенција.

Два писма : гл. ур. „Освита“ / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 14 : [1] ауторова слика.

*Садржи писма упућена Михајлу Дедићу, главном и одговорном уреднику „Наше речи“ и одговорном уреднику „Освита“ и Николи Јовановићу, председнику Скупштине општине Лесковац.

Вечнаја памјат на оца Драгутина Ђорђевића / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 19.

*Садржи песму: „Остан` збогом“.

Писац, чистач обуће и аутомобил / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/10 (јун 1999) 19 : [1] слика Иве Андрића у тексту.

*Есеј инспирисан фотографијом на којој је Иво Андрић усликан у Нишу.

Основано издавчко предузеће „Лесковчанин“ / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/11 (октобар 1999) 2 : илустр.

Српски средњовековни новац : Монографија о значајној нумизматичкој збирци / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/11 (октобар 1999) 8 : илустр.

*Приказ: Сергије Димитријевић, „Српски средњовековни новац“, Београд, 2001.

2000.

Трећи век / [Саша Хаџи Танчић] // 5 : С/12 (фебруар 2000) .

*Уреднички текст на корицама листа.

Двехиљадита : На прагу нових дана / Саша Хаџи Танчић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 3. *Садржи: Сусретање ; Двадесети век ; Шта нам се може догодити? – Садржи и: Миодраг Павловић, „Оче, зар је дошло време?

Позирање Лесковца Драгану Станковићу: Писац о сликару / Саша Хаџи Танчић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 17.

* Реч на отварању изложбе, Народни музеј, Лесковац, 1999.

2001.

Раскршће / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) .

*Уреднички текст на корицама листа.

Прва књига у издању „Лесковчанина“ : „Људске судбине“ Томислава Илића / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 23.

Лесковачка мућкалица

2002.

Уз први број / [Саша Хаџи Танчић].

У: *Лесковачка мућкалица* (Лесковац). – Год. 1, бр. 1 (јун 2002), стр. 3.

Октобра ће тек бити : разговор са Радојем Домановићем, по дуги пут међу Лесковчанима / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 1 (јун 2002) 5–7.

Лесковачка четворка / Саша Хаџи Танчић // 1 : 1 (јун 2002) 14–15.

*Садржи: Томислав Н. Цветковић ; Раде Јовић ; Драган Радовић ; Ненад Кражић.

Уз овај број / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 2 (септембар 2002) 3.

Кад је хумориста хуманиста : разговор са лекаром и писцем Жаком Конфином, поводом сто десете године његовог рођења / [Саша Хаџи Танчић] // 1: 2 (септембар 2002) 5–7

Политичка сцена после промена / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 2 (септембар 2002) 9.

*Садржи: Тендерисање ; Досирање ; Монтажеризам.

Лесковачка четворка : у истом колу / Саша Хаџи Танчић // 1 : 2 (септембар 2002) 10–11.

*Садржи : Бојана Ристић ; Хранислав А. Ракић ; Драгомир С. Радовановић; Данило Коцић.

Све је наше осим њиховог : у огледалу Саше Хаџи Танчића / Саша Хаџи Танчић // 1 : 2 (септембар 2002) 10–11.

*Садржи : Наша реч ; Наше стварање.

Легат

2004.

Неукоричена књига / пише Саша Хаџи Танчић.

У: *Легат* **[Електронски извор]. – ISSN 1820–7022 (online). – Год. 1, бр.1 (март 2004).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat1.htm

*Садржи прозне целине: Град на Морави ; Лесковац у овом времену ; Испред библиотеке ћемо се састати ; Чаролије града књиге ; Именом Радоја Домановића ; Одређење према времену ; Озрачја ; Стециште ; Прозор за бескрајно читање ; О народу који чита ; Читање у сну ; Читалац и његов свет ; Реч и садржај ; Деца и библиотека ; Библиотека и трагови ; Други живот библиотеке ; Нови век, миленијум. – Садржи песме: Истина коју књиге знају ; Поздрав свету библиотеке ; У кругу читања ; Да оживимо утрнула жаришта духа : потреба за епилогом.

Оданост стварању / [Саша Хаџи Танчић] // **1 : 2 (април–мај 2004).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat2.htm

*Уреднички текст.

„Големо небо“ Радета Јовића : уместо некролога / Саша Хаџи Танчић // **1 : 4 (октобар–децембар 2004).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat4.htm

*О књижевном стваралаштву Радета Јовића.

2005.

Триптих лесковачких приповедака Радоја Домановића / Саша Хаџи Танчић // 2 : 5 (јануар – фебруар 2005).

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat5.htm

***О Домановићевим приповеткама: „На млађима свет остаје“, „Позориште у паланци“, „Идеалиста“.**

Црњански о лесковачком писцу Брани Митровићу : драгоцено подсећање / Саша Хаџи Танчић // 2 : 5 (јануар – фебруар 2005).

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat5.htm

Велика и мала целина : есеји, огледи и чланци / Саша Хаџи Танчић // 2 : 6 (март – април 2005).

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat5.htm

*Садржи: Искон и визије ; Пећина / несвесно ; Ускрнуће ; Људско и светитељско ; Усмене фреске ; Уз празничне приче.

Орфичко завештање Бранка Миљковића : тајна песникове смрти / [Саша Хаџи Танчић] // **2 : 7 (јун 2005).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat7.htm

*Садржи: Победа поезије над песником ; Два избора поезије Бранка Миљковића ; Песма „Бранко Миљковић“ Блажа Шћепановића.

Паралелни светови / [Саша Хаџи Танчић] // **2 : 7 (јун 2005).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat7.htm

*О Бранку Миљковићу и Стевану Сремцу.

Више од пређуткивања / Саша Хаџи Танчић // **2 : 8 (децембар 2005).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat8.htm

*О Миливоју Перовићу.

Метафора светлости и таме : књижевни утицај на романескно дело Миливоја Перовића / Саша Хаџи Танчић // **2 : 8 (децембар 2005).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat8.htm

Уз ово издање / [Саша Хаџи Танчић] // **2 : 8 (децембар 2005).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat8.htm

*Уреднички текст.

2006.

Далеким белим путевима од црних планина до чемерика Норвешке : приступ прозном делу Вукашина М. Цонића / Саша Хаџи Танчић // 3 : 9 (јануар – март 2006).

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat9.htm

О издаваштву у Лесковцу / Саша Хаџи Танчић // **3 : 9 (јануар – март 2006).**

Доступно на: http://www.nbleskovac.org.yu/legat9.htm

Успења

2007.

[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић]
У: *Успења* (Лесковац). – ISSN1452–9122. – Год. 1, бр. 1 (мај 2007).
*Текст на корицама часописа.
[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 2 (август 2007).
*Текст на корицама часописа.
[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : 3 (новембар 2007).
*Текст на корицама часописа.

2008.

[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 4 (март 2008).
*Текст на корицама часописа.
[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 5 (јун 2008).
*Текст на корицама часописа.
Извор жеђи / Саша Хаџи Танчић // 2 : 5 (јун 2008) 20.
*О мотиву воде у књижевности.

[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 6 (септембар 2008).
*Текст на корицама часописа.
Цртежи Франца Кафке : над књигом „Шетња по крову“, приредио Јовица Аћин; издавач „Геопоетика“, Едиција Писац о писцу, Београд 2007 / Саша Хаџи Танчић // 2 : 6 (септембар 2008) 13–14.
[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 2 : 7 (децембар 2008).
*Текст на корицама часописа.
Сачувано лице приче / Саша Хаџи Танчић // 2 : 7 (децембар 2008) 38.
*О прози Вере Пешић.

2009.

[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : 8 (мај 2009).
*Текст на корицама часописа.
[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : 9 (август 2009).
*Текст на корицама часописа.
[Уреднички текст] / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : 10 (децембар 2009).
*Текст на корицама часописа.
Посао и мисија : петнаест година „Филекса“ и десет година „Успења“ / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : 10 (децембар 2009) 25.
*Уреднички текст.

Успевања : десет бројева и три године излажења / Саша Хаџи Танчић // 3 :10 (децембар 2009) 31–34.

*Уреднички текст. – Садржи: Песничка реч ; Гледишта, сазнања, судови ; Простори прозе ; Вера и побожност ; Преводиоци ; Трајан Стојановић ; Књижевни портет завичаја ; Ноам Чомски у „Успењима“ ; У различитим сферама звука ; Разговарање ; Темати.

Радови других аутора

ЂУРИЧКОВИЋ, Милутин

Изабрана и нова проза Саше Хаџи Танчића : Поводом књиге изабраних приповедака „Повратак у Наис“ и нове приповедачке прозе „Небеска губернија“/ Милутин Ђуричковић.

У: *Освит* (Лесковац). – ISSN 0354–0925. – Год. 7, бр. 21 (јануар – фебруар 1998), стр. 38–40.

*Садржи: Лиризам и фантастика ; Нови приступ. – Подножне напомене.

ПЕТРОВИЋ, Видосав

Оглашавање југа Србије „Освитом“ / Видосав Петровић.

У: *Освит* (Лесковац). – ISSN 0354–0925. – Год. 6, бр. 16 (септембар 1996), стр. 142–143.

СКАРПА, Адријана

Зачудне приче : Изабране прозе Саше Хаџи Танчића у књизи „Срце је камен“, на италијанском језику / Адријана Скарпа ; превео са италијанског Драган Мраовић.

У: *Освит* (Лесковац). – ISSN 0354–0925. – Год. 7, бр. 21 (јануар – фебруар 1998), стр. 45–46.

СТОШИЋ, Душан

Апокрифна јеванђеља Саше Хаџи Танчића / Душан Стошић.

У: *Освит* (Лесковац). – ISSN 0354–0925. – Год. 7, бр. 21 (јануар – фебруар 1998), стр. 12–37.

*Садржи: I. Рађање архетипске имагинације у изабраним прозама књиге „Кључ за чудну браву“ ; II. Онто-теолошка раван књиге „Галопирајући војник“ ; III. Православно-хришћанска раван књиге „Небеска губернија“.

Тражење излаза : Саша Хаџи Танчић, писац и уредник / Душан Стошић.

У: *Лесковчанин* (Лесковац). – Год. 3, бр. С/6 (1998), стр. 9 : [1] слика Саше Хаџи Танчића у тексту.

*Садржи: Локално и универзално ; Лесковац као књижевни топос. – Садржи и: Био-библиографија Саше Хаџи Танчића.

Вода, из камена : Портрет уредника Саше Хаџи Танчића / Душан Стошић.

У: *Лесковчанин* (Лесковац). – Год. 4, бр. С/11 (1999), стр. 15.

*Садржи: Уреднички подвиг ; Часописно тројство ; Енергија креативног духа

ТИМЧЕНКО, Николај

На тему : „Освит“ / Николај Тимченко.

У: *Лесковчанин* (Лесковац). – Год. 4, бр. С/10 (1999), стр. 14.

*О сарадњи Саше Хаџи Танчића и Николаја Тимченка.

ФАУСТИ, Нино

Амбиси душе између сна и јаве : Изабране прозе Саше Хаџи Танчића у књизи „Срце је камен“ на италијанском језику / Нино Фаусти; превео са италијанског Драган Мраовић.

У: *Освит* (Лесковац). – ISSN 0354–0925. – Год. 7, бр. 21 (јануар – фебруар 1998), стр. 41–44.

*Објављено у издању „La Vallisa“, Бари, Италија, 1989. – Подножне напомене.

ГРАЂА

Мирослав Јовановић
Свештеник Лесковац

ЦРКВА СВЕТЕ ПЕТКЕ У ЖАБЉАНУ

Историјат храма

На прелепом месту, удаљеном свега километар северно од села Жабљана, налази се црква Свете Петке.

Као што за Лесковац можемо да кажемо да је Немањин град,[1] тако исто за Вучје можемо да кажемо да је Лазарев град, јер се оно први пут помиње управо у повељи светог кнеза Лазара којим га, заједно са црквом посвећеној Пресветој Богородици, поклања као феудални посед руском манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори.[2] Из повеља средњовековних српских владара јасно се може закључити да су данашње цркве у поречанским селима Вини, Оруглици, Горини и Шишинцу биле метохијске цркве.

Вероватно је и црква у Жабљану постојала још за време Немањића, па је за време Турака порушена, јер се само село Жабљане помиње у 15. веку под именом Жабља Бара. Једна легенда о овој цркви говори да су Турци по рушењу цркве скинули црквено звоно и у њега ставили злато, па то сакрили у бунар који је затрпан.

Црква је посвећена Преподобној Мајци Параскеви,[3] која се прославља 27. октобра,[4] али тада ретко ко долази овој цркви, док 8. августа, када се

---

[1] Немања је коначно 1190. године освојио Дубочицу од Византије, док се Лесковац под садашњим именом помиње 158 година касније у повељи цара Душана, али је вероватно постојао као мање насеље када је читава ова област дошла под Немањину управу.

[2] Кнегиња Милица са својим синовима, Вуком и Стефаном, у повељи из 1400. године из поседа Хиландара изузима Лесковац и Вину и заједно са Мирошевцем и Радоњицом поклања их манастиру Светог Пантелејмона. У тој повељи се, такође, потврђују ранији дарови кнеза Лазара у Поречју: Бучје (Вучје) са црквом посвећеном Богомајци, затим Горина, Горња и Доња Оруглица и Винарце.

[3] Хришћанска светитељка српског порекла, рођена у Епивату, данашњем Бојадису (Турска), близу Цариграда у X веку. Мошти су јој се једно време налазиле на Калемегдану у Београду а данас су у Јашију у Румунији.

[4] Сви датуми навођени су по грегоријанском календару који је у најширој практичној употреби.

прославља Преподобномученица Параскева Римљанка,[5] долази мноштво народа. Знатан број људи окупља се и на Богородични празник Живоносни Источник,[6] када су сеоске литије.[7] Овај празник је покретан и прославља се у први петак након Васкрса.

Цркве су за време Турака веома тешко обнављане, па је жабљанска била потпуно заборављена све до Другог светског рата, када се десио један чудан догађај. Наиме, Ранђел, Рака из Жабљана, који је, иако неписмен, био песник, 1943. године три пута је имао виђење у сну да откопа црквиште. Пошто није поверовао, трећи пут му је речено да ће сви из куће да умру уколико то не уради. Рака је почео да копа на месту које му се у сну приказало и нашао крстиће и старо кандило које је, нажалост, касније неко украо из цркве. Рака је кренуо да зида цркву од тугле. У ствари, то је била једна мала просторија димензија 3 х 2 метра. Рака је ову цркву од тугле подигао одмах након такозваног ослобођења 1945. године. Међутим, с обзиром на околности, време за овај подухват било је крајње неповољно.

Станко Станимировић, учитељ из Жабљана, оптужио га је да „гради цркву да би зарађивао паре“, па је Рака након тога ухапшен и три дана је провео у затвору у Лесковцу, након чега није више смео да предузима ништа око цркве, а Станко, његов тужитељ, ослепео је. Цркви је припадало неколико хектара земље око ње, али су комунисти све запленили. Касније је нешто мало земље враћено.[8]

Црква од тугле опет је заборављена, па се урушила. Пролази време а људи заборављају света места и своје свете претк,е али постоји неко ко памти и који се опомиње њихових имена. То је Господ коме су служили,

---

[5] Хришћанска светитељка грчког порекла, живела и мученички пострадала за време цара Антонина Пија у Риму у II веку.

[6] Овај празник у народу је познат и као Источни петак. Успостављање овог празника десило се у храму поред једног извора недалеко од Цариграда, који се звао „Живоносни источник“. Тај храм је подигао цар Лав Велики (V век). По предању, једном приликом, још док није постао цар Византије, у шуми је наишао на слепог човека, одвео га до извора где га је напојио и умио, након чега је слепац прогледао. Када је постао цар, на месту где се то чудо десило, подигао је храм, у знак захвалности Пресветој Богородици.

[7] Сеоски празник који се одржава најчешће између Васкрса и Петровских поклада. Након Литургије окупљени народ са епископом и свештенством формира поворку са крстом, иконама и црквеним барјацима на челу. Литија обилази атар села, при чему се зауставља код записа и појединих раскршћа где свештеник очита молитве, па иде даље у круг све док се не врати до цркве.

[8] Усмено сведочење Момчила Јовановића из Лесковца,. Тонски снимак разговора који се налази у мојој приватној датотеци начинио сам 6 фебруара 2013 године. Овом приликом се најсрдачније захваљујем искреном хришћанину мом пријатељу и комшији Момчилу.

Господ коме су веровали, Господ којем су се молили.[9] Тако је Божјим промислом ово свето дело било поверено Момчилу Јовановићу.

Момчило је рођен у Големом Селу 1933. године. Отац му је погинуо у рату, па се мајка преудала у Жабљане и повела њега и старију сестру. Момчило је више пута као дечак чувао стоку око цркве која је, с обзиром на то да је била од тугле, почела да се рони, али није му то тада привукло пажњу. Оженио се и добио две ћерке. Старија је непосредно пред своју смрт једном рекла свом оцу: „Тата, да купимо икону Свете Петке и свећњак и да их однесемо у нашу цркву.“ Икону коју су увили у најлон окачили су о шљиву која је расла у цркви. Убрзо након тога, 1982. године, ћерка му се разболи и умре у 15. години.[10] Многи људи у таквој ситуацији изгубе веру и падну у очајање и депресију, а Момчило је тек тада задобио истинску веру и заветовао се да ће подићи цркву. Градио ју је јер је у њој видео своје дете. Искористио је заосталу туглу, на све четири стране побо коље од багрема, па цркву прекрио лесонит таблама.

Приликом посете владике нишког, сада патријарха српског Г. Иринеја цркви Св. Ђорђа у Бунушком Чифлуку, Момчило му је пришао за време ручка и рекао му за оно што је урадио око цркве, тражећи благослов да настави. Владику је то зачудило јер је мислио да је то место потопљено, тј. да је ту направљено вештачко језеро. Након ручка Момчило је мотоциклом кренуо, а владика аутом за њим да се поклони светињи. Похвалио је Момчила за пожртвовање и рекао му: „Ако је то Божја промисао, завршићеш цркву.“ Момчило је замолио владику за финансијску помоћ, а владика је обећао да ће се ангажовати око изградње цркве. Већ следеће године, на освећењу моста у Вучју, владика је упознао Момчила са архитектом Цветановићем, који је био ангажован око неких пројеката за цркве у овом крају, и истакао да је потребно урадити све што је неопходно да се изгради црква у Жабљану. Кренуло се са израдом пројекта. Момчило се заиста са великим еланом бавио иградњом цркве, а мештани га у почетку нису дирали јер су сматрали да је сишао с ума након смрти ћерке. Али, када су почеле озбиљније фазе рада, ситуација се променила. Отац Тодор Стојименовић, након једне вечерње службе у лесковачкој цркви, упозорио је Момчила да је време за такву ствар још увек „незгодно“, те да је могуће да га ухапсе, али Момчило је био чврст у својој намери и ништа није могло да га заустави и 1983. године обновио је цркву туглару коју је започео Рака. Оградио је жицом како стока не би улазила, купио око тридесетак икона у многим манастирима које је обилазио. Све је то урадио од сопствених средстава и

[9] Цитат из проповеди владике нишког, сада његове светости патријарха Српског Г.Г. Иринеја приликом освећења цркве у Жабљану.

[10] Усмено сведочење Момчила Јовановића из Лесковца, овом приликом се најсрдачније захваљујем искреном хришћанину мом пријатељу и комшији Момчилу.

још је остајао да служи народу који је прилазио цркви. А оних који траже Божју помоћ и исцељење било је пуно. Момчило је отварао цркву сваког петка и недеље, а народ је долазио из свих околних, па и удаљенијих села. Локални парох Вукашин (Вуле) Ђорђевић је једном рекао Момчилу: „Ми ће ово да затворимо јер одвлачиш људе“, јер је више народа долазило недељом у жабљанску цркву неголи у главну црквуи Св. Јована у Вучју. Између оца Вукашина и Момчила долазило је до неспоразума који су једном приликом кулминирали. За храмовну славу Источни петак отац Вуле је резао колаче и новац од тога је узимао себи, међутим хтео је да покупи сав остали прилог из цркве, чему се Момчило успротвио јер црква неће имати од чега да се гради.

Архитекта Стојан Цветановић је израдио пројекат, Нова црква би била грађена од чврстог материјала (цигле) димензија 9 х 6 метара, а апсида није била предвиђена, јер би храм био мали. Међутим, сада је требало обезбедити средства за рад. Момчило је отворио штедну књижицу у банци и од своје плате – а радио је као мајстор у ОШ „Васа Пелагић“ у Лесковцу – издвајао одређену своту новца. Међутим, та средства ни изблиза нису била довољна за изградњу храма, па се одлучио да прође кроз село ради прикупљања добровољног прилога, али није смео то да уради на своју руку да не би имао компликације са властима. Сматрајући да је време милитантног комунизма прошло, обратио се председнику месне заједнице Новици који је, иначе, био његов сестрић, па је рачунао и на родбинске везе и тражио дозволу да може да прође од куће до куће по селу ради прикупљања добровољног прилога. На то је добио од Новице одговор: „Ујке, ти си полудеја, док смо ми на влас то се неће догоди.“ Покушавао је Момчило све, али безуспешно, јер безбожне власти за тако нешто нису хтеле ни да чују, још су претили Момчилу затвором. Када је од своје уштеђевине прикупио нешто пара, кренуо је са радовима 1987. године. Момчило је сам ископао темељ за цркву и армирао га. Ипак су се нашли људи у селу који су хтели да помогну. Па је тако је извесни Слободан, звани Цоне, из Жабљана тајно ноћу дотерао шодер да би темељ могао да се напуни. Међутим, тада почињу још већи проблеми. По Момчиловом сазнању, нека жена свакако подговорена од људи из месне заједнице Жабљане, пријављује Момчила лесковачком СУП-у под „оптужбом“ да гради цркву. Пошто је реч о 1987. години, када су комунистичке стеге почеле да пуцају, нису више као раније предузимане репресивне мере него су морали да нађу неки законски разлог за оптужбу, а то је било да се објекат не гради легално. Момчило није ни тражио дозволу за изградњу јер је из ранијег искуства знао да је то узалудан посао. Међутим, пакосним људима никад није доста чињења зла. На адресу директорке школе „Васа Пелагић“ Стојанке Динић, где је

Момчило био запошљен, стиже анонимно писмо у којем се захтева да се Момчило отпусти јер заводи народ, нарочито омладину, окупљајући их око цркве. Момчило је био узоран радник, те му је директорка саопштила следеће: „Момчило, градња цркве је твоја приватна ствар, ти си стуб ове школе и ја не могу теби да дам отказ.“ Све је, ипак, протекло без већих инцидената и настављено је са градњом. Циглу за зидање цркве одобрио је Крста Стојановић, директор циглане у Тодоровцу. Када су 1988. године груби радови завршени, Момчило је због посла морао да пређе да живи у Лесковац, а кључеве од цркве је предао новом црквењаку Влади Стаменковићу из Жабљана.[11]

Освећење храма

Када су деведесетих година полако почеле да се изграђују цркве широм Србије без бојазни од репресија власти, и црква у Жабљану је, захваљујући донацијама, пре свега мештана, потпуно довршена 2008. године. Те године, 12 октобра, епископ нишки. Иринеј освештао је храм. Пошто је било много народа, а храм је мали, литургија је одслужена испред улазних врата цркве на импровизованом светом престолу. Свету Архијерејску литургију владика је одслужио уз саслужење: протојереја ставрофора Милутина Тимотијевића, ректора нишке Богословије, протојереја ставрофора Славка Миловановића, архијерејског намесника лесковачког, јереја Бобана Стојковића, професора нишке Богословије, јереја Ивана Милановића, пароха копашничког, јереја Братислава Пешића, пароха бунушког, јереја Мирослава Јовановића, пароха рударског, и ђакона Владице Савића. Након литургије, владика је одликовао епархијском граматом: Тројана Илића, Момчила Јоргићевића и Стојана Стојановића из Жабљана, док је надлежног пароха јереја Владана Ранђеловића одликовао правом ношења црвеног појаса. Отац Владан је у име Црквене општине Вучје, у чијем се саставу налази храм Св. Петке у Жабљану - доделио захвалнице: Бранку Ранђеловићу, Мирославу Стаменковићу, Јовици Лазаревићу, Зорану Ранђеловићу, Гроздану Ристићу, Бојану Ранђеловићу, Звонку Илићу, Дејану Илићу, Борку Петровићу – сви из Жабљана – и Драгићу Цветковићу из Горине.[12] Док је Момчилу Јовановићу уручена благодарница.

Владика је у беседи изрекао следеће:

Пре свега, да захвалимо на овоме лепом дану што нам је Господ дао да се огрејемо на Сунцу његовом, да нас загреје кроз сунце благодат Његова,

---

[11] Усмено сведочење Момчила Јовановића из Лесковца, овом приликом се најсрдачније захваљујем искреном хришћанину, пријатељу и комшији Момчилу.

[12] Летопис цркве Светог Јована Крститеља у Вучју.

нека је слава и хвала Господу што је после доста времена како је почела да се гради ова нова наша српска православна светиња коначно завршена и дочекан велики радосни дан да се храм освети, да се призове благодат Божија да га освети да га учини, не само делом људским него да га учини делом Божијим тиме што је призвана благодат Божија, да га освети, да га учини домом молитвеним, домом нашег народног састанка на заједничку молитву јер молитва заједничка, молитва већег броја народа је Богу угодна и пријатна и Господ се радује сабрању народном. Радује се Господ оваквим делима које сте учинили у славу Божију, а у част Свете Преподобне Матере Параскеве, велике светитељке, велике угоднице, велике молитвенице пред лицем Божијем свугде и на свакоме месту, а посебно када се те молитве приносе у храмовима посвећеним њеном светом имену. Велики је дан данас, браћо и сестре, за све вас, али не само за вас, ово је велики дан за српски православни народ како у отаџбини нашој, тако и онај народ који је стицајем прилика расељен по читавом свету, по свим континентима. Данас благодат Божија се дотаче свих храмова православних, код нас и у свету и благодат Божија се усељава у сваку душу Српску Православну. Зато се радујемо и Богу захваљујемо. Ево, браћо и сестре, подигли сте нови Свети Храм, украсили сте ово место најлепшим украсима, али не само ово место, већ читаву Србију Православну, Светосавску. Ово није украс само вашега места него целога рода нашега, јер нема савршенијег и лепшег украса од Храмова Светих, браћо и сестре. Погледајмо само наше претке, ближе и даљње како су ову Свету земљу украсили Светим Црквама и Манастирима кроз које је Бог излио благодат своју, милост своју, љубав своју и благослов свој на све оне које долазе и моле се Богу у њему. Погледајте како су наши преци украсили нашу земљу предивним светињама, Светом Жичом, Студеницом, Сопоћанима, Лазарицом, Крушедолом и могим другим светињама по којима нас донекле свет зна и цени и по коме су се наши преци за свагда овековечили овде на земљи. Овековечили име Божије , али овековечили и себе, јер заиста нема веће радости и већег споменика него када Свештеник овде служи Свету литургију, као и ми данас и убудуће и када на великом входу буде изговорио речи, ктиторе, приложнике и добротворе Храма овог, да се сети и да помене Бог у царству своме. Зар има веће части, већег славља и радости него да Господ помене име оних који су се потрудили да Храм подигну. То је највећа част и највећа радост. Ми подижемо споменике нашим прецима на гробљима и добро је да то чинимо, само да не претерамо, да не буде споменик већи и значајнији од Храма, од Цркве, али ти споменици су привремени, зуб времена ту чини своје, па споменик траје 50, 100, 200 година, онда нестане. Они који су били савременици су га заборавили, дошле нове генерације које не занају и не познају те силне гробове, којих има свуде, на свакоме месту, али постоји неко ко памти и

који се опомиње њихових имена. То је Господ коме су служили, Господ коме су веровали, Господ којем су се молили и они који су се потрудили да уграде своју личност, себе, у Храмове Свете и да их се Господ увек сећа. Зато су се наши преци, браћо и сестре, толико трудили да подигну те дивне светиње којим се ми данас поносимо, а своје дворове су правили као и остали народ од дрвета, од камена које траје једно извесно време и нестаје, они су то знали, зато нису градили своје величанствене дворове, Свети Немањићи и они Свети који су после њих дошли, па саградили све Цркве, Храмове, Манастире који и данас блистају као и у њихово доба и блистаће и светлеће лепотом Божанском и благодатом док је света и века.[13]

Изглед храма

Храм је зидан по узору на цркву Св. Јована у Вучју, једнобродан је, са апсидом и отвореним тремом. Пошто је новијег датума, зидан је од уобичајног материјала који се данас користи у изградњи: цигла, бетон и гвожђе. Окречен је у бело, а врата, прозори и остали отвори уоквирени су црвеном бојом. Трем је продужен да би повезао храм са звоником који се налази десно од њега и тако од њих чини једну целину. Ово је заиста специфично архитектонско решење које се ретко где може видети. Сам храм са улазним тремом, а без продуженог трема дугачак је 15, широк 6, а висок 5,5 метара. Продужени трем који спаја храм са звоником дугачак је 5, широк 2, а висок 3 метра. Звоник је у основи 2,5 х 2,5 метара, а висок је 8 метара. Коцкастог је облика, са кровом, у горњем делу су 4 полукружна отвора. У њему је једно звоно тешко 200 килограма.

Улазни трем има 5 полукружна отвора, 3 с предње и 2 с бочне стране који су широки 1,8 а високи 2 метра. Продужени трем има 4 полукружна отвора који су мало шири од отвора на улазном трему. Иза апсиде у порти налази се чесма која је зидана у потпуном складу са храмом.

Изнад главних, западних врата, налази се икона Св. Петке рађена на камену коју је осликао иконописац Братислав Здравковић из Вучја. Поред ње, на зиду стоји натпис: „За здравље, срећу и напредак својих породица икону поклањају Тројан Илић из Жабљана и сликар Бата из Вучја.“

С обзиром на то да се ради о сеоском храму, његова унутрашња површина је мала, могу комотно да стану неких тридесетак верника. Таваница је засведена. Под је поплочан мермерним плочицама, док је олтарски део, који је 20 сантиметара виши, покривен бродским подом. На средини наоса[14] налази се дрвено постоље на коме је целивајућа икона

[13] Прекуцано на основу видео записа који се налази у мојој приватној видеотеци

[14] Централни део цркве у коме стоје верници током богослужења одвојен је од олтара иконостасом.

Преподобне Мати Параскеве којој је храм посвећен. С десне стране налази се певница од дрвета, а са леве велики крст. На овом крсту, чија су сва четири крака тролисна,[15] насликани су врло занимљиви детаљи. У центру је распеће, лево Богородица, десно Св. Јован Богослов, а у подножју Адамова лобања. Ово је, иначе, уобичајни приказ, међутим, оно што га чини неуобичајеним јесте приказ Пресвете Тројице изнад главе Христове. Наиме, ово је врло чудан приказ који можда није канонски а приказује Бога Оца као старца на облацима раширених руку. На његововим прсима приказан је голуб уоквирен у круг са раширеним крилима и главом надоле, што симболизује Светог Духа и у ореолу Бога Оца приказан је једва видљив лик Христов.

Наос и олтарски простор дели иконостас. На дверима је приказана сцена Благовести.[16] С десне стране на јужним вратима је, до њега је Св. Арханђел Михаил и на крају Св. Јован Крститељ. Са леве стране двери на северним вратима је, до њега је Преподобна мати Параскева и на крају Св. Архиђакон Стефан. Испод ових икона у парапетном делу, сем на јужним и северним вратима налазе се слободна поља, два с десне и два с леве стране, у којима су по два тролисна крста од дрвета офарбана златном бојом. Изнад двери приказана је тајна вечера, десно од ње су свети апостоли Матеј и Јован и на крају Св. Георгије. Лево од тајне вечере су свети апостоли Марко и Лука а на крају је Св. Никола. На врху иконостаса је распеће а с леве и десне стране од њега као засебне фигуре налазе се Пресвете Богородица и Свети Јован Богослов.

У центру олтара је часна трпеза која је прекривена срачицом, затим индитијом и на крају илитоном у коме је увијен антиминс.[17] На часној трпези налазе се дарохранилица и свећњак, нема Светог Јеванђеља, оно се доноси из вучјанске цркве када се служи литиргија. Са леве стране налази се жртвеник на коме нема светих сасуда које се такође доносе из вучјанске цркве.

---

[15] Сва четири крака крста су у облику листа детелине, што симболизује Пресвету Тројицу.

[16] Ово је уобичајни приказ на дверима. када Арханђел Гаврил објављује Богородици да ће бесемено зачети, мотив је узет из Лукиног јеванђеља 1; 26-38.

[17] Часна трпеза или свети престо је коцкасти сто од камена, ређе од дрвета на коме се врши евхаристија, тј. служи литургија. У центар часне трпезе полаже епископ мошти приликом освећења храма. Покривена је најпре срачицом (кошуља епископа коју носи приликом освећења храма), затим индитијом, то је навлака слична столњаку којим је прекривена читава часна трпеза. На часној трпези је илитон, то је четвороугаоно платно које служи да се у њега увије антиминс. Антиминс је ланено платно на коме је изображено полагање Христа у гроб, а око њега су Богородица, жене мироносице, Јосиф из Ариматеје и Никодим. Без антимиса се не може служити литургија, а са њим се литургија – у случају преке потребе – може служити и ван храма.

Чудесна исцељења

У овој цркви догодила су се исцељења од којих ми је Момчило навео неколико.

Једну жену из Вучја муж је 1967. године довезао култиватором до цркве, јер је била толико болесна да није могла да хода, након неколико дана жена је оздравила.

Осамдесетих година друга жена из Бунуше такође је дошла тешко болесна да је Момчило страховао да не умре ту у цркви. Момчило јој је ставио крстиће на оболеле делове тела, молитве није читао јер је сматрао да то могу да чине само свештеници, али је у својим молитвама Богу спомињао болне који су долазили цркви да вером траже исцељење. Након неколико дана Момчило је, пролазећи поред њене куће, видео ту жену живу и здраву како мужу помаже око пољопривредних послова. Још једног случаја сећа се Момчило. Нека баба Стана је довела девојчицу стару не више од три године која је доживела шлог, па су јој остали деформитети лица. Након што јој је Момчило скинуо крстиће, само што су изашли из цркве, уста девојчице која су била искривљена исправила су се. Сећа се Момчило и овог догађаја: једном приликом покушавао је да запали кандило у цркви потрошио је силна зрнца шибице и није успео. Одједном је зачуо ударац у врата изашао је да види мислећи да су деца, али није било никог, када се вратио у цркву кандило је горело. Сличан догађај збио се и са једном женом из Вучја, али раније, док Момчило није још преузео бригу о цркви. Та жена је дошла да упали свеће али је заборавила шибицу, оставила је свеће у цркву и кренула до оближњих пастира да тражи шибицу али нико није имао шибицу. Када се вратила у цркву свеће су биле упаљене. Када је предао цркву на старање Влади Стаменковићу, десио се овај догађај: Влада је једне недеље закаснио са отварањем цркве, када се приближио храму видео је жену у црном испред цркве. Потрчао извињавајући се што касни, међутим када је стигао до цркве жене у црном више није било. И Влада и сви који су ову причу чули нису нимало сумњали да је то била Света Петка.

Некадашњи изглед Цркве у Жабљану

Данашњи изглед Цркве у Жабљану

Миомир Љ. Маринковић

ШКОЛОВАЊЕ И СТРАДАЊЕ СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Један конкретан пример

Браћа Љубомир (**Слика 1**) и Драгутин Маринковић (**Слика 2**, стоји лево), родом из Стројковца, годишта 1896. и 1898. респективно доживела су рат кроз његова два екстремна вида. Старијем, који је у њему учествовао као војник, рат је пружио развојне могућности које ће битно утицати на његов даљи животни пут, а млађем је донео катастрофалан крај несрећног избеглице.

Драгутина је рат затекао на школовању у Пешти. Као грађанин непријатељске државе, бива протеран. На дугом, напорном и мучном путу, преко Румуније, са средствима једног ђака, одржавала га је у животу једино нада и нагон да стигне до родитељског дома који му се сигурно чинио бескрајно далеким у простору и времену. Најзад стиже и умире, непосредно после повратка, од галопирајуће туберкулозе као последице дуготрајних исцрпљујућих физичких и душевних напрезања и велике оскудице које његов млад организам није био у стању да савлада. Он је српску Голготу, за разлику од старијег брата, војника, доживео препуштен сам себи и није могао да издржи тај огроман терет под којим је трагично поклекнуо.

Љубомира је рат затекао у Лесковцу. (Цитати су узети по његовом казивању записаном и снимљеном на магнетофонској траци у зиму 1978. године у Београду)

Мобилизација и прелазак Албаније

„У јесен 1914. позван сам у Приштину на регрутацију где сам мобилисан у трећу чету Ђачког батаљона под командом потпуковника Хенриха Лилера. /**Слика 3**: Формулар са питањима о војној служби/. Са мојим батаљоном као

војник треће чете прешао сам Албанију овим путем: Приштина–Урошевац, Сува Река–Призрен, па онда Љум-кула, Васјат и Пишкопеја где смо се одморили један дан и после се упутили, прешавши албанску границу, према Струги и даље према Охриду. У Охриду смо остали неколико дана чекајући да продужимо за Битољ. У међувремену Битољ су заузели Бугари. Наређено нам је да се упутимо у манастир Свети Наум где смо остали десетак дана чекајући дозволу грчких власти за улазак у Грчку и да нам се стави воз на располагање који би нас довезао до Солуна. Стигао је позитиван одговор али под условом да будемо без оружја. Због тога смо се вратили поново за Охрид да бисмо предали оружје српским војним властима, а онда поново за Свети Наум. Албанску границу смо прешли у Поградецу и продужили смо за Корицу и Билиште, где смо поново прешли албанску границу и стигли у Лерин у Грчкој. У Лерину нас је чекао спремљен воз да продужимо наше повлачење према Солуну.“ / **Сл. 4**: Албанска споменица Љубомира Маринковића/

Солун

„У Солуну је била формирана санитарна комисија под командом пуковника Марковића и било нам је наређено да одемо у конзулат на здравствену контролу. Ја сам био исцрпљен и после лекарског прегледа упитао ме је пуковник Марковић: - Ви сте били ученик француске гимназије у Солуну. /**Сл. 5**: Ученици Француске гимназије у Солуну. Љубомир стоји у трећем реду у средини/ Да ли говорите француски? /Пре балканских ратова у Србији се учио немачки. Примедба Љубомира Маринковића./ Ја одговорих: Да. Он ме одвоји на страну. Позва кола и рече ми: - Укрцаћете се на параброд Шауја (Chaouia), први који одлази са нашим избеглицама за Марсеј. Будите добар српски војник и као тумач свима на услузи. Срећан пут.“

Одлазак за Француску

Путовање је било драматично. Немачка подморница је нападала брод. Вештим маневрима су се спасили. После искрцавања у Марсеју, Шауја је продужила пут и била потопљена.

Долазак у Француску

Као први брод са српским избеглицама доживели су веома срдачан пријем. Неки Французи су чак и плакали. Дочекала их је елита. Љубомир је као тумач био у првом плану. Његова бистрина и сналажљивост му је и ту била од велике помоћи.

Остао је у Марсеју неколико дана да помогне као тумач нашим избеглицама који су дошли Сент Аном и другим бродовима, а добили смештај по школама у Екс ен Провансу и другим местима. Из Марсеја је послат у Лион, пре свега да се отараси вашију, а затим у гимназију (College de Thonon les Bains) као тумач, уз истовремену обавезу да надгледа српску децу смештену у колеџу. После неколико месеци му је саопштено да ће син једног српског генерала доћи на његово место. Љубомир одлучи да напусти колеџ и оде возом, папире је имао, преко Анамаса као избеглица за Женеву.

Швајцарска

Будући без средстава за живот, прва му је брига била да нађе посао. Запослио се као физички радник у фабрици муниције Куено А.Д. (Cuenod S.A., **Слика 7**: Потврда да је Љубомир радио у тој фабрици) која је производила за савезнике. Ту је радио неколико месеци, од априла до августа 1916. Том приликом је упознао Уроша Цветковића, свог будућег таста.

Пошто је имао жељу да продужи школовање, отишао је до Универзитета да се распита о томе и да објасни своју ситуацију избеглице. Речено му је да може да се упише и да студира, по жељи, на економском или на филозофском факултету, али под условом да до изласка на последњи испит приложи сведочанство о положеној матури.

Крајем 1916. формирана је српска регрутна комисија са седиштем у Белгарду (Bellgarde) у Француској и обавила преглед свих наших војних обвезника. Констатовано је да је Љубомир привремено неспособан и одобрено му је да продужи даље школовање, односно да студира. (**Слика 8**: Уверење о ограниченој способности за војну службу и **Слика 9**: Уверење о ослобађању од војне обавезе до краја студија, односно до своје 28. године).

Кубурио је са финансијским проблемима. Стипендију није имао. Помоћ од куће стизала је нередовно и била је недовољна. У тој тешкој ситуацији било је момената када је био без средстава за живот. Осим тога, доживео је баш тада, у рату, у Солуну и у Швајцарској, крупна разочарења у неке људе из чаршије и политике. У Солуну му је као војнику један пословни пријатељ његовог оца одбио да позајми новац речима: а ако лађа потоне кој ће ми ги врне? Када је у Женеви од Жике Рафајловића, политичара из Лесковца, замолио позајмицу коју би му његов отац вратио, овај му даде 100 динара.

Безвредан папир у оно време. А Сотир Илић, један од лесковачких големаша, када му је пришао, рече му кратко: Не те познавам. Други Лесковчани су га одвели у кафану и напили. Ноћу се исповраћао у кревету и

газдарица га избаци на улицу. Неко време је спавао на клупи у парку. Добио је запаљење плућне марамице и у бесвесном стању и акутној животној опасности одведен у болницу.

Пакетни биро у Женеви, надлежан за слање пакета нашим заробљеницима, тражио је дактилографа. (**Слика 10**: Чиновници пакетног бироа у Женеви. Љубомир стоји други са десне стране) Посао је био изванредна шанса. Само, Љубомир није знао да куца на машини! Исприча он то једном другу, Бори Јеврејину, а овај му на то рече: - Како не знаш? Ти знаш! Вежбај ноћу, а ако они виде да имаш тешкоће кажи да не познајеш машину. Тако је и урадио. Постао је најбољи дактилограф у бироу где је радио две године, од септембра 1916. до краја 1918. и стекао важна познанства. После затварања бироа, добијао је помоћ из фонда Мабел Грујић, назван по жени српског посланика у Лондону. Од оца је добио за све време боравка у Швајцарској 1000 франака.

У току студија и рада упознао је и неке доцније значајне људе српске и југословенске политике, као нпр. Љубу Давидовића, будућег шефа Демократске странке, и Драгишу Цветковића, каснијег председника владе и потписника Тројног пакта. Драгиша и Љубомир су постали добри другови. Драгиша је хтео да му помогне да добије стипендију српске владе, али је Љубомир то одбио јер је знао да је услов за то чланство у Радикалној странци.

Наравно да се Љубомир као млад човек и студент интересовао за политику. Пратио је са младалачким заносом, као и многи други студенти, драматична збивања у Русији и био под утицајем нових и револуционарних идеја која су разочарења у поједине људе из „естеблишмента“ учиниле још прихватљивијим. Лењин и Троцки су били јунаци којима су се студенти дивили. Они са левице, наравно. Био је врло активан у оквиру лево оријентисаних студентских удружења. Од тих група Лењин се опростио циркуларним писмом пре одласка фамозним пломбираним возом из Швајцарске преко Немачке за Русију. То је писмо Љубомир уништио за време окупације.

Љубомир је у Женеви завршио економски факултет и факултет високих трговачких наука. (**Слике 11 и 12).** Матурирао је у Фрибургу (**Слика 13**), што је био предуслов за стицање дипломе. Уз високо и солидно стручно образовање научио је три светска језика. Поред француског, којим је владао подједнако добро као матерњим, одлично је научио немачки и италијански.

У тим бурним временима, у вихору Великог рата, у неутралној и демократској Швајцарској, у току студија, политичког ангажовања и рада формирао је своја убеђења и поглед на свет. Постао је левичар са јаким осећањем за социјалну правду, али и демократа са познавањем и уважавањем економске логике и закона тржишта. Он у томе није видео

никакву супротност или недоследност. Напротив! Сматрао је то прожимање као битно. (Еволуција европских социјалистичких партија потврдиће исправност тог за оно време тешко прихватљивог гледишта у круговима левице). У задругарству, у чију је будућност чврсто веровао, Љубомир је видео природну синтезу социјалне правде, демократије и економске логике и један од путева ка стварању средњег сталежа који је и данас темељ економије најзначајних држава и важан фактор политичке стабилности а у ондашњим условима живота српског народа, специјално на југу, ефикасан и миран пут друштвеног напретка. Имао је жарку жељу да значај задругарства и научно обради. Универзитет у Женеви је одобрио план и програм дисертације, али животне прилике нису, тако да је тај сан остао неостварен. (**Сл. 14, 15, 16**: План дисертације о пољопривредним кредитима у Србији, односно у Југославији).

Љубомир је после рата и повратка у земљу решио да своје теоријске замисли из студентских дана реализира у пракси. Био је иницијатор, оснивач и председник, до ликвидације 1946, Омладинске задруге за Кредит и Штедњу у Лесковцу, основане 1925. Многе идеје из поглавља планиране дисертације о солидарности, борби против негативних друштвених појава, економској демократији, политичкој и верској неутралности, отворености Задруге за све поштене и радне људе, о кредитном задругарству и другим формама сарадње, нашле су своје место у правилнику Задруге, а централне замисли су одштампане у штедним књижицама. Постајале су књижице (сталне, обичне и дечије штедње (**Слике 17, 18 и 19**) Интересантно је напоменути, за оно време ни најмање само по себи јасно, равноправност жене у Омладинској задрузи.

Омладинска задруга је постала значајна финансијска установа у међуратном периоду у Србији, а узела је активно и важно учешће у политичком животу Лесковца.

ПРИЛОГ

Неколико битних биографских података о Љубомиру Н. Маринковићу

Љубомир је рођен 04.08.1896 у Стројковцу од оца Николе и мајке Васке.

Средњу школу је почео у Лесковцу, продужио у Солуну и матурирао у Фрибургу.

Економски факултет и факултет Високих трговачких наука завршио је у Женеви.

Говорио је и писао: француски, немачки, талијански и бугарски.

Говорио је енглески и арапски. Служио се грчким и турским.

Прешао је Албанију са Ђачким батаљоном под командом потпуковника Лилера. Носилац је Албанске споменице.

Био је ожењен Ангелином Цветковић. Са њом је имао троје деце.

По повратку у земљу је радио у Француско-српској банци у Београду, а затим у Централној банци у Лесковцу. Из банке прелази као ортак у трговачку фирму Дунђеровић, Лесковац. Био је старалац масе индустријалца Григорија-Горче Петровића.

Оснива своја увозно-извозна предузећа: Југопромет са седиштем у Земуну и Љубомир Маринковић-Стројковчанин са седиштем у Лесковцу. Иницијатор, оснивач и председник управног одбора Омладинске задруге за кредит и штедњу, од оснивања, 1925. до њеног гашења 1946.

После Другог светског рата је био гоњен и хапшен од стране Озне, као и многи други. Није био осуђен. Избачен је са породицом из сопствене куће, у њој је био извесно време Привредни суд, одлази у Београд. Смрт ћерке, врло вероватно као последица бурних догађаја, тешко је погодила целу породицу.

Сарађује са Моравом, предузећем за увоз –извоз, из којег је касније настао Генекс. Ради у извозно–увозним фирмама као: Космет увоз-извоз Приштина, Товарна Похиштва Нова Горица и друге. Упркос свим прогонима које је доживео у послератном Лесковцу, прихвата позив и прелази у Радан експорт-импорт Лесковац како би извозом обезбедио девизна средства за увоз, такође под његовим руководством, неопходних материјала за изградњу водовода у Лесковцу.

По успешном окончању посла на реализацији водовода, прелази да ради за своје Стројковце, односно за Стројковачку задругу чијем је развоју битно допринео.

Под притиском лесковачке Удбе, приморан је да напусти Стројковачку задругу.

Иако никада није био осуђиван прогони лесковачке Удбе нису престајали. Из страха да не буде невино хапшен иако већ у годинама (60) одлази у иностранство, без посла и средстава за живот.

Захваљујући старим пословним пријатељима, одлази у Либан где почиње посао са извозом орахових трупаца из Сирије за Италију и Аустрију. Италијански пословни пријатељи, захваљујући његовој далековидости и предузетништву, остварили су велики успех лансирањем нових типова фурнира (бели орах). Одлази за САД одакле увози чувени амерички орах за потребе талијанског и аустриског тржишта.

Радио је до 75 године живота када се враћа у Београд где је умро и сахрањен 1981. год.

Слике из текста су са наведеним инвентарским бројем из Збирке Љубомира Маринковића

Слика	1	инв. Број	317
	2		382 , Драгутин лево
	3		12
	4		170
	5		163, трећи ред у средини
	6		10
	7		9
	8		11
	9		161, други с десна стоји
	10		168
	11		169
	12		3
	13		7
	14		7а
	15		7б
	16		703
	17		704
	18		705

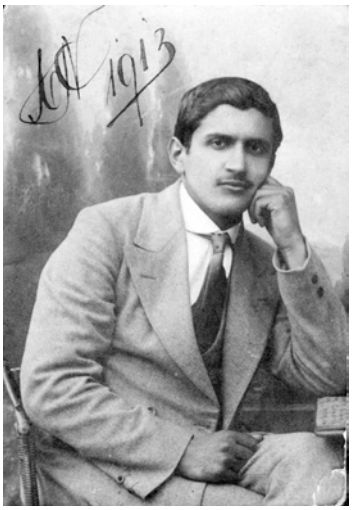

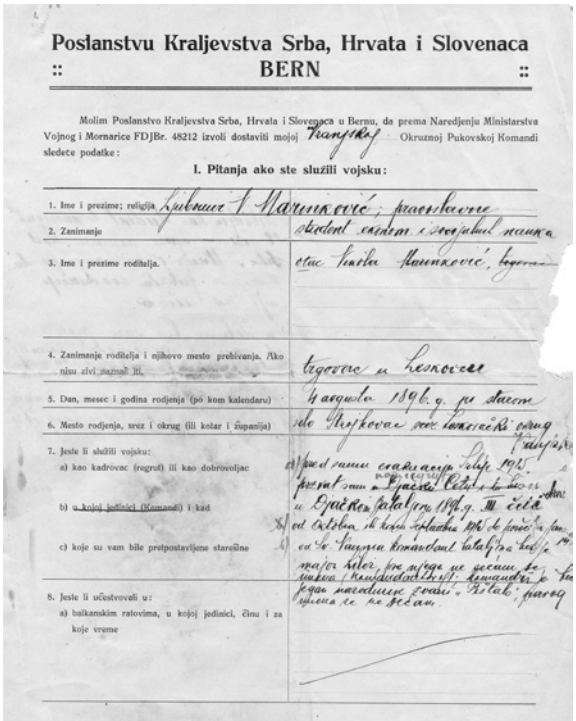

Poslanstvu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca
:: BERN ::

Molim Poslanstvo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Bernu, da prema Naredjenju Ministarstva Vojnog i Mornarice FDJBr. 48212 izvoli dostaviti mojoj Transkij Okruznoj Pukovskoj Komandi sledeće podatke:

I. Pitanja ako ste služili vojsku:

1. Ime i prezime; religija	Ljubomir Lj. Marinković; pravoslavac
2. Zanimanje	student rudarstva i specijalni nauka
3. Ime i prezime roditelja.	otac Luka Marinković, trgovac
4. Zanimanje roditelja i njihovo mesto prebivanja. Ako nisu živi naznačiti.	trgovac u Leskovcu
5. Dan, mesec i godina rodjenja (po kom kalendaru)	4 avgusta 1896 g. po starom
6. Mesto rodjenja, srez i okrug (ili kotar i županija)	selo Stojkovac sreza leskovačkog okrug Vranjski
7. Jeste li služili vojsku: a) kao kadrovac (regrut) ili kao dobrovoljac	a) pred samu oslobodjenje Srbije 1915. prešao sam u Dragačku četu kao dobrovoljac
b) u kojoj jedinici (Komandi) i kad	u Dragačkoj četi od 1896 g. III čete
c) koje su vam bile pretpostavljene starešine	od početka do kraja ratnih 1915 godine sam bio u Glavnom komandantu bataljona kao major Miler, koji mrtvi ne znam da živi Kundudorhoff. komandir je bio nadimum zvao „Rotab" pravog prezima se ne sećam.
8. Jeste li učestvovali u: a) balkanskim ratovima, u kojoj jedinici, činu i za koje vreme	

Његово Величанство
АЛЕКСАНДАР I.
по милости Божјој и вољи народној
КРАЉ СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

Еленовом је указом Своме од 6. Новембра 1921 год. Бр. I. № 1221 на предлог Министра Војног и Морнарице, а на основу Указа од 5 Марта 1920 год. Бр. II. № 15833 за верност Отаџбини 1915 год. одликовати Своје ратног друга:

Официру — Војнику

Владимиру Л. Маринковићу из Лесковца

Албанском Споменицом,

што му овим потврђујемо.

Бр. № 1517

У Београду 27 Новембра 1921 год.

Секретар Краљевског Двора:

Шеф Краљевског Двора:

Шеф Краљевског Двора:

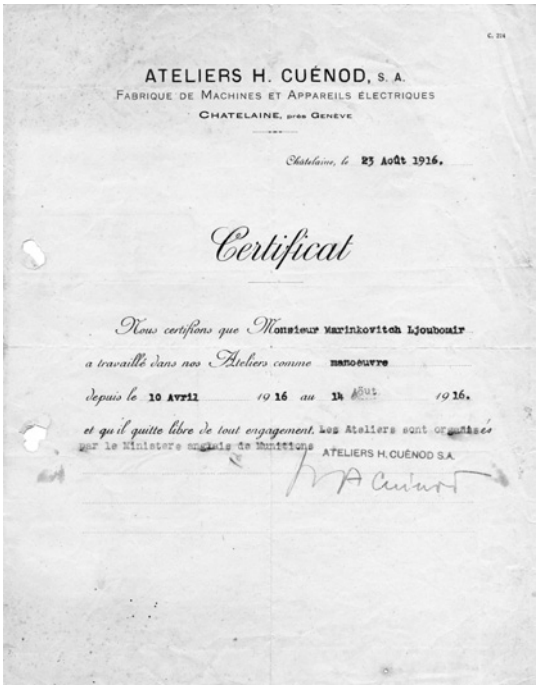

C. 214

ATELIERS H. CUÉNOD, S. A.
FABRIQUE DE MACHINES ET APPAREILS ÉLECTRIQUES
CHATELAINE, près GENÈVE

Chatelaine, le 23 Août 1916.

Certificat

Nous certifions que Monsieur Marinkovitch Ljoubomir
a travaillé dans nos Ateliers comme manoeuvre
depuis le 10 Avril *19* 16 *au* 14 Août *19* 16.
et qu'il quitte libre de tout engagement. Les Ateliers sont organisés par le Ministère anglais de Munitions

ATELIERS H. CUÉNOD S.A.

КРАЉЕВСКО СРПСКО
МИНИСТАРСТВО ВОЈНО
ФОБр. 38519

Редни број
ГЛАВНОГ СПИСКА
Бр. 186....

УВЕРЕЊЕ

За Љубомира Николе Маринковића из Стројковца среза Лесковачког округа Врањског рођен 1896, занимање у грађанству ђак трг. школе у војној обавези отпремљено стосдаи гл. 4 пот. 7 за канцеларију у позад ослобођена се од позива на војну дужност по решењу: Ф.З.О.Гр. 38519 од 30 X 1916 због тога што је ђак отпремљено стосдаи

Висина и обим 173-78
Коса црна
Очи црне
Бркови мали црни
Брада
Нос правилан
Особени знаци

2. јануара 1917 год.
Београд
деловођа
le secrétaire
капит. Мио Стеванović
capit. Miodj Stevanovitch

Потпис
Signature
Љубомир Маринковић
Lub. Marinkovitch

MINISTÈRE ROYAL DE GUERRE
DE SERBIE
F O N°

NUMÉRO D' ORDRE
DU RÉGISTRE GÉNÉRAL
N° 186

Certificat

Le nommé Ljoubomir Nikole Marinkovitch originaire de Strojkovats arrondisement de Lesskovats département de Vranje né en 1896, dans l'Armée incomplètement apte est libéré de l'appel au Service Militaire, par la décision, de F.Z.O.Gr. 38519 de 30 X 1916 à cause de ses études étant incomplètement apte

Signalement personnel

Taille et périmètre thoracique 173-78
Cheveux noirs
Yeux noirs
Moustaches courts-noirs
Barbe
Nez regulier
Signes particuliers

Président
le président
Колонел
Colonel

COMMISSION MILITAIRE SERBE
(М. П.)
1916-1917
A BELLEGARDE

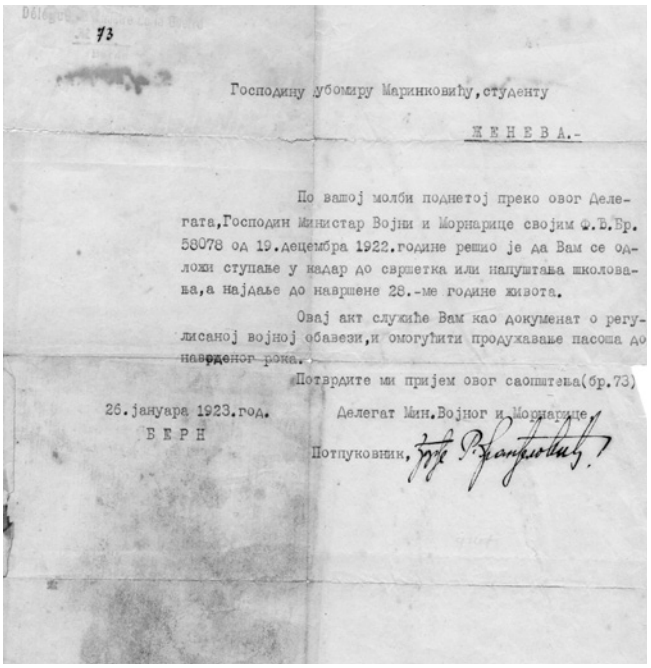

73

Господину Љубомиру Маринковићу, студенту

ЖЕНЕВА.-

По вашој молби поднетој преко овог Делегата, Господин Министар Војни и Морнарице својим Ф.Б.Бр. 58078 од 19. децембра 1922. године решио је да Вам се одложи ступање у кадар до свршетка или напуштања школовања, а најдаље до навршене 28.-ме године живота.

Овај акт служиће Вам као документ о регулисаној војној обавези, и омогућити продужавање пасоша до наведеног рока.-

Потврдите ми пријем овог саопштења (бр. 73)

26. јануара 1923. год.
БЕРН

Делегат Мин. Војног и Морнарице,
Потпуковник,

N° 11.

UNIVERSITÉ DE GENÈVE

INSTITUT DES HAUTES ÉTUDES COMMERCIALES

Diplôme de Hautes Etudes Commerciales

Mention Economie privée

délivré à Monsieur Lionbomir Marinkovitch

le 15 Mai 1920.

ÉPREUVES SUBIES					
Matières	Notes obtenues max. 6	Matières	Notes obtenues max. 6	Matières	Notes obtenues max. 6
Economie commerciale	5.18	Droit commercial international comparé	4.60	Géographie politique et économique	5.38
Technique commerciale	5.48	Droit international public	—		
Droit commercial	5.—	Histoire économique	5.25	Statistique	4.38
Loi sur la poursuite pour dettes	—	Economie politique	5.38	Finances publiques	5.18
				Economie sociale	5.60

L'Administrateur de l'Institut des Hautes Etudes Commerciales :

Le Doyen de la Faculté des Sciences Economiques et Sociales :

Le Recteur de l'Université :

N° 82.

UNIVERSITÉ DE GENÈVE

SCHOLA GENEVENSIS MDCIX

Diplôme de Licencié ès Sciences Commerciales

AU NOM DU SÉNAT DE L'UNIVERSITÉ

NOUS, Rodolphe Weber RECTEUR DE L'UNIVERSITÉ,

professeur de Médecine

vu le certificat de la Faculté des Sciences Economiques et Sociales attestant que Monsieur

Lionbomir Marinkovitch

a subi les épreuves exigées par les lois et règlements, d'après le programme B

(Economie publique)

conférons à Monsieur Lionbomir Marinkovitch

le grade de LICENCIÉ ès SCIENCES COMMERCIALES, pour en jouir avec les droits et prérogatives qui y sont attachés.

Expédié à Genève, le 06 Mai 1923.

sous le sceau de l'Université.

R. WEBER

Le Doyen de la Faculté, Le Secrétaire du Senat,

Matières sur lesquelles a porté l'examen

Droit des Institutions. Droit constitutionnel.
politique et de l'histoire, droit comparé.
Sociologie.
Droit des obligations.
Histoire économique.
(Disposant des autres branches pour diplôme des Hautes Etudes Commerciales.

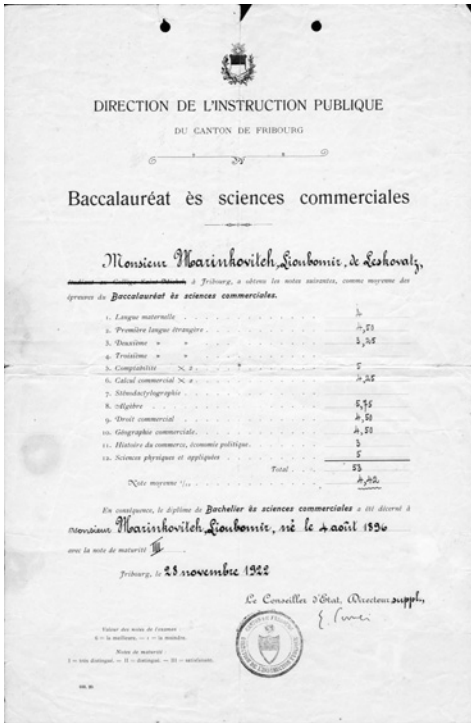

DIRECTION DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE

DU CANTON DE FRIBOURG

Baccalauréat ès sciences commerciales

Monsieur Marinkovitch Ljoubomir, de Leskovatz,

~~ancien élève du Gymnase~~ à Fribourg, a obtenu les notes suivantes, comme moyenne des épreuves du **Baccalauréat ès sciences commerciales.**

1. Langue maternelle	6
2. Première langue étrangère	4,50
3. Deuxième » »	5,25
4. Troisième » »	
5. Comptabilité	5
6. Calcul commercial	4,25
7. Sténodactylographie	
8. Algèbre	5,75
9. Droit commercial	4,50
10. Géographie commerciale	4,50
11. Histoire du commerce, économie politique	6
12. Sciences physiques et appliquées	5
Total	53
Note moyenne %	4,42

En conséquence, le diplôme de **Bachelier ès sciences commerciales** a été décerné à monsieur Marinkovitch Ljoubomir, né le 4 août 1896

avec la note de maturité II

Fribourg, le 28 novembre 1922

Le Conseiller d'État, Directeur suppléant,

Valeur des notes de examen : 6 = le meilleur, — 1 = le moindre.

Notes de maturité : I = très distingué, — II = distingué, — III = satisfaisante.

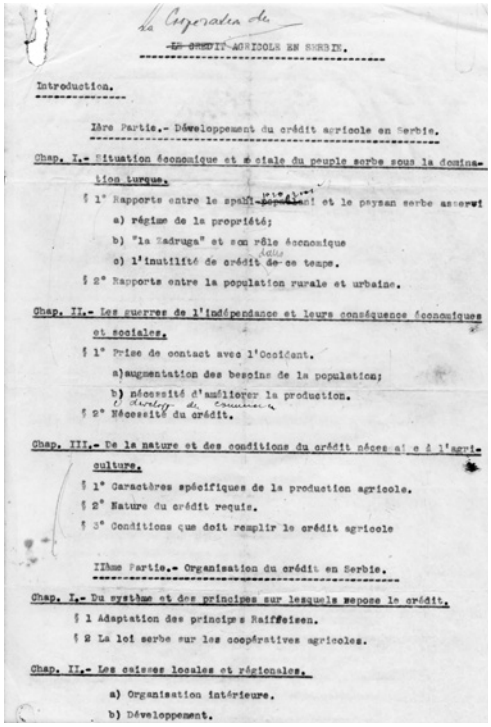

La Coopération de

~~LE CREDIT AGRICOLE EN SERBIE.~~

Introduction.

Ière Partie.- Développement du crédit agricole en Serbie.

Chap. I.- Situation économique et sociale du peuple serbe sous la domination turque.

§ 1° Rapports entre le spahi ~~[illegible]~~ et le paysan serbe asservi

a) régime de la propriété;

b) "la Zadruga" et son rôle économique

c) l'inutilité de crédit de ce temps.

§ 2° Rapports entre la population rurale et urbaine.

Chap. II.- Les guerres de l'indépendance et leurs conséquences économiques et sociales.

§ 1° Prise de contact avec l'Occident.

a) augmentation des besoins de la population;

b) nécessité d'améliorer la production.

§ 2° Nécessité du crédit.

Chap. III.- De la nature et des conditions du crédit nécessaire à l'agriculture.

§ 1° Caractères spécifiques de la production agricole.

§ 2° Nature du crédit requis.

§ 3° Conditions que doit remplir le crédit agricole

IIème Partie.- Organisation du crédit en Serbie.

Chap. I.- Du système et des principes sur lesquels repose le crédit.

§ 1 Adaptation des principes Raiffeisen.

§ 2 La loi serbe sur les coopératives agricoles.

Chap. II.- Les caisses locales et régionales.

a) Organisation intérieure.

b) Développement.

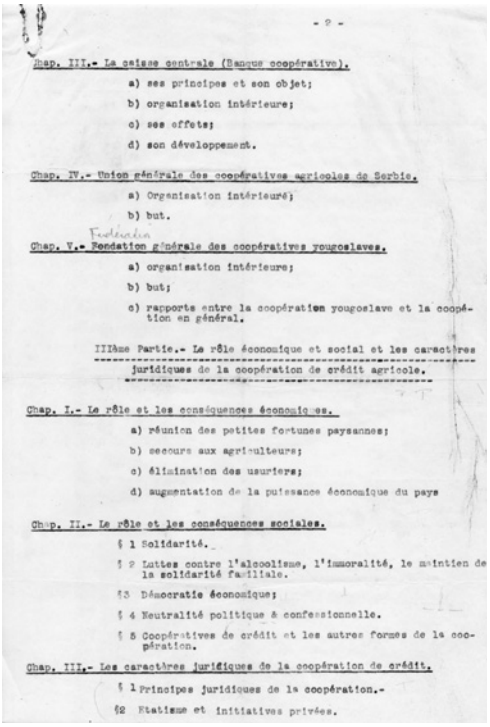

- 2 -

Chap. III.- La caisse centrale (Banque coopérative).

a) ses principes et son objet;

b) organisation intérieure;

c) ses effets;

d) son développement.

Chap. IV.- Union générale des coopératives agricoles de Serbie.

a) Organisation intérieure;

b) but.

Chap. V.- Fondation générale des coopératives yougoslaves.

a) organisation intérieure;

b) but;

c) rapports entre la coopération yougoslave et la coopération en général.

IIIème Partie.- Le rôle économique et social et les caractères juridiques de la coopération de crédit agricole.

Chap. I.- Le rôle et les conséquences économiques.

a) réunion des petites fortunes paysannes;

b) secours aux agriculteurs;

c) élimination des usuriers;

d) augmentation de la puissance économique du pays

Chap. II.- Le rôle et les conséquences sociales.

§ 1 Solidarité.

§ 2 Luttes contre l'alcoolisme, l'immoralité, le maintien de la solidarité familiale.

§3 Démocratie économique;

§ 4 Neutralité politique & confessionnelle.

§ 5 Coopératives de crédit et les autres formes de la coopération.

Chap. III.- Les caractères juridiques de la coopération de crédit.

§ 1 Principes juridiques de la coopération.-

§2 Etatisme et initiatives privées.

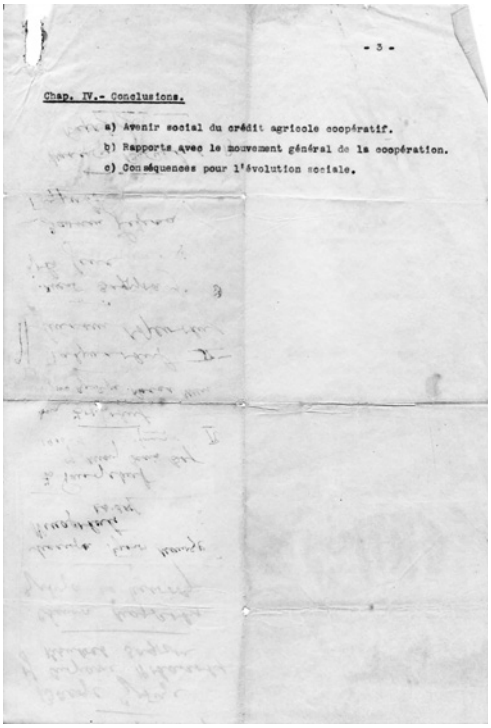

- 3 -

Chap. IV.- Conclusions.

a) Avenir social du crédit agricole coopératif.

b) Rapports avec le mouvement général de la coopération.

c) Conséquences pour l'évolution sociale.

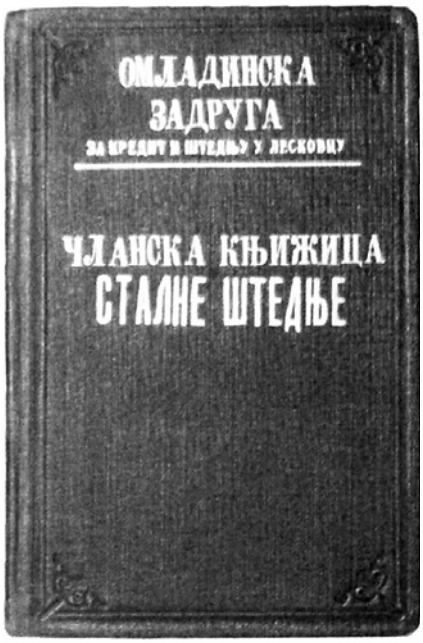
ОМЛАДИНСКА
ЗАДРУГА
ЗА КРЕДИТ И ШТЕДЊУ У ЛЕСКОВЦУ
ЧЛАНСКА КЊИЖИЦА
СТАЛНЕ ШТЕДЊЕ

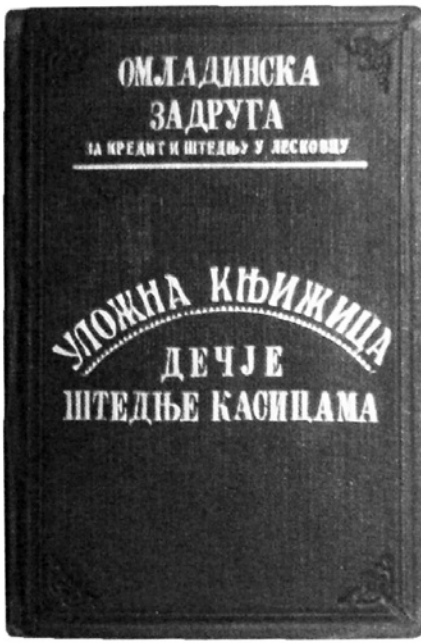
ОМЛАДИНСКА
ЗАДРУГА
ЗА КРЕДИТ И ШТЕДЊУ У ЛЕСКОВЦУ
УПОЖНА КЊИЖИЦА
ДЕЧЈЕ
ШТЕДЊЕ КАСИЦАМА

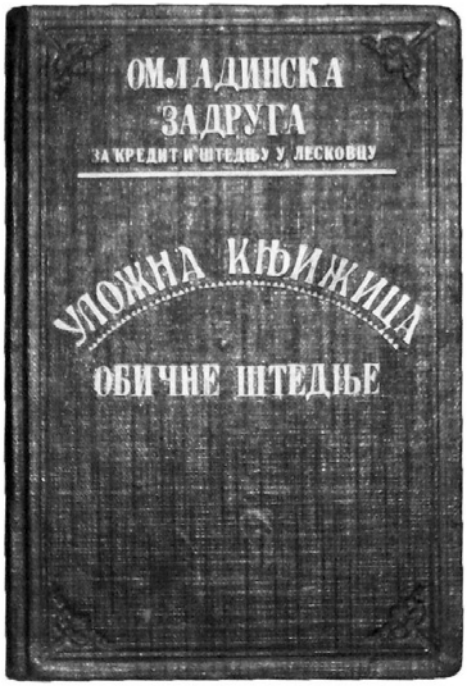
ОМЛАДИНСКА
ЗАДРУГА
ЗА КРЕДИТ И ШТЕДЊУ У ЛЕСКОВЦУ
УПОЖНА КЊИЖИЦА
ОБИЧНЕ ШТЕДЊЕ

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић

АФИРМАТИВНА ПРИЧА О ЈЕДНОМ ГРАДУ

(Звонимир Шимунец, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Златно доба Лесковца 1918–1941*, Народни музеј, Лесковац 2014, 240 стр.)

Истраживања и приказивања историјских процеса и појава на микроплану имају огроман значај за откривање и разумевање историјске истине. У изузетно широком корпусу историјских тема локална историја изборила се временом за себи одговарајуће место и показала колико сазнања о локалним друштвеним заједницама имају значај за општа сазнања. Град, као један од феномена људског друштва може се и мора схватити и као својеврсни индикатор цивилизацијског хода једног друштва, народа, државе.

Приказивање историје једног града у српској историографији најчешће је значило синтезу која је обухватала временски ход од праисторије до дана када је настала. Лесковац одудара од овог неписаног правила и има релативно велики број публикованих истраживања која се односе на конкретне периоде његове историје, а последњих година све је више радова који проучавају историју Лесковца у периоду између два светска рата. Поједине монографије у себи јасно носе печат времена у коме су настале, са израженим ставовима и оценама које нису биле резултат истраживања, већ полазна тачка која је уједно била и циљ. Грађанству и његовом културном, верском или привредном наслеђу није било дато превише простора.

Књига аутора Звонимира Шимунеца, Мире Ниношевић и Верољуба Трајковића *Златно доба Лесковца 1918–1941* има за циљ да на афирмативан начин прикаже период у коме је Лесковац постао познат не само широм Краљевине Југославије, већ и ван њених граница. То је период када је назван „србијанским Манчестером“, са јасним циљем да се упореди са градом који је први у свету био индустријализован и имао изузетну улогу у индустријској револуцији. Ради се о добу када је Лесковац, уз Београд

као престоницу и рударски басен у Бору био тек једно од три индустријска острва у аграрном мору источног дела Краљевине Југославије.

Аутори су поделили рад у шест поглавља, од којих прво, „Златно доба“, јасно дефинише њихов став о периоду који су обрадили. Одлично приметивши да лесковачка чаршија деценијама живи од сећања на значај Лесковца у међуратном периоду аутори приређују лагану шетњу кроз једну урбану средину, упознавајући читаоца са објектима карактеристичним за овај град крајем тридесетих година, терајући га да се запита шта је од тога остало, шта је нестало, како и зашто. Шетња градом без разумевања карактеристичног говора је немогућа, па су особености представљене како на хумористичан тако и поучан начин, док је прича о оснивању прве фабрике незаобилазан увод у даљи приказ „србијанског Манчестера“.

Поглавље посвећено великим људима времена које обрађује носи у себи приказ не само појединаца које су аутори одабрали, већ и читавих породица, што је карактеристика Лесковчана која је остала до данашњих дана, да се појединци идентификују према „фамилији“ којој припадају. Уједно, јасно је приметно да се до иметка, положаја и угледа долазило генерацијама, а не „преко ноћи“. Иако у овом приказу доминирају председници општина, индустријалци, трговци и занатлије, што је и разумљиво с обзиром да се ради о грађанском друштву, жељу да на малом простору одају признање свим заслужним за развој Лесковца аутори су показали тиме што су преко лика Јована Дискића указали да је „комунистичка власт у општини Лесковац за непуну годину владања урадила више него све претходне власти пре ње“. На овај начин избегли су замку да дају једностране оцене и као заслужне људе прикажу само оне који се „уклапају“ у причу, што је била одлика не малог дела публикација у ранијем периоду лесковачке историографије.

Поглавље „Изглед града“ илуструје његове карактеристичне објекте, хотеле, паркове, цркве и кафане, које су не само старе социјалне установе, већ и део мобилијара без кога је „град роштиља“ незамислив.

Покретач „Златног доба“, лесковачка привреда, неизоставни је и централни део књиге. Импресивни списак привредних чиниоца нагони на размишљање где се у том погледу Лесковац налази данас, где су се одлиле многе машине и предузећа и поставља питање одговорности за то. Кратак преглед политичког живота прате и три карактеристичне епизоде из историје града: прославу педесетогодишњице ослобођења од Турака, демонстрације 27. марта 1941. године и најтрагичнији догађај лесковачке историје, бомбардовање 6. септембра 1944. године, које није значило само људско и материјално страдање већ и наговештај краја једног начина живота.

Описани „Живот града“ јасно указује на европеизацију и модернизацију

некадашње турске вароши у једном кратком периоду. Однос модернизације и европеизације се на примеру Лесковца и Србије сучељавају, будући да имају исте одлике, мада нису синоними.

Описани су разни видови друштвеног живота: забаве, карневали, празници, места изласка, врсте разонода, установе културе, а велики број облика друштвеног живота показује свеукупни напредак друштва. Читаоцу је јасно да су савремених токова најлакше прихваћене спољне манифестације: мода, навике, начин коришћења слободног времена и техника (фотографија, филм, радио, грамофон). Иако су европски токови продирали споро и недовољно дубоко, приметан је бунт млађих генерација против старијих, што је најбољи доказ продора новина и превазилажења традиционалног. Осетна је и разлика у друштвеним односима између двадесетих и тридесетих година, али је свеобухватнији преображај друштва, чији су елементи јасно уочљиви, пресечен избијањем Другог светског рата.

Поглавље које обухвата приказ рада разних удружења у Лесковцу додатно описује богатство друштвеног живота. Женска подружина, Соколско друштво, Стрељачка дружина, Ловачко удружење, Пожарна дружина, фудбалски клубови, Бициклистичко друштво, Аеро-клуб, Планинарско друштво, Скаути, Коло јахача, удружење Лесковчана у Београду обухватали су својим делатностима велики број Лесковчана, образујући својеврсно „друштво у малом“ једног, за југословенске и српске прилике већег града.

Начин на који су аутори приказали време које се у књизи третира представља домете становника једног града и читаоца наводи на размишљање и процену у ком се стању налази Лесковац данашњице. Информисање и упознавање са градом и његовим положајем и славом које више нема требало би да побуди жељу да се нешто конкретно уради те да се положај данашњег Лесковца барем поправи, ако није у могућности да блиста. Са друге стране, поставља се питање да ли је у „Златном добу“ све било „златно“. Наравно да је одговор негативан и да је свакодневни живот просечног грађанина био суочен са многоструким проблемима. Аутори су свакако желели да прикажу један град на афирмативан начин, да побуде жељу за напретком, јер се од прошлости нити у прошлости не живи. Требало је, са друге стране, приказати Лесковац на начин на који он, на жалост, на српској друштвеној сцени није приказан. Као град који је напредовао, који је по много чему био испред бројних других градова у држави, као топоним који не може и не сме да буде представљен само по ликовима у серијама који служе првенствено за подсмех.

Приказану књигу изванредно илуструје 250 зналачки одабраних фотографија, а паралелни текст на енглеском језику јасно показује њену

намену. Ова књига не претендујуе да буде научна монографија, иако је приређена на основу прворазредних извора, већ има за јасан циљ да прикаже историју једног града и његовог друштва у периоду када је његов значај био неспоран и пример за многе друге.

Хранислав А. Ракић

ХРОНИКА СЕЛА ПРЕКОПЧЕЛИЦЕ

(Никола Ц. Станковић, *Прекопчелица предграђе Царичиног града*, Културно-просветна заједница Србије, Београд 2012, страна 472)

У издању Културно-просветне заједнице Србије под бројем 365 Библиотеке „Хронике села“ објављена је књига Николе Ц. Станковића, Прекопчелица, предграђе Царичиног града.

Књига се појављује поводом сто година од почетка истраживања археолшког налазишта Јустинијана Прима, 103-годишњице Основне школе и цркве у Пркопчелици, а у спомен на оца Цветка и мајку Русију, на њихове потомке и претке далеко од родног краја и завичаја и на оне који и даље опстају у њој уинат историјској неправди која се чини српском селу.

У предговору аутор чини велики напор да прикаже део историје Срба и Србије на једном ограниченом простору, релативно малом сеоском насељу, које има ту привилегију да је смештено у непосредној близини Царичиног града. Дата је нека врста хронике и судбине мештана насеља Прекопчелице у оквиру рејона Пусте Реке, на ватрометини између Лесковца и Лебана. Хроника је покушај да се, док још није касно, сачувају од заборава већ помало заборављени ликови, имена, догађаји, речи и обичаји људи овога краја. У једном ширем историјском периоду са тежиштем на другу половину деветнаестог века и цео XX.

Аутор даље истиче да губљењен сећања на претке догађаје и губимо један битан део себе, није довољно само за задушнице изаћи на гробове и у најближу цркву и запалити свеће покојницима, односно подићи споменике и сматрати да смо тиме одужили свој дуг према њима, што није довољно. У предговору даје анегдоту о називу села која гласи: Свињар, који је довео воду са Петрове горе у Царичин Град и за то добио обећану цареву кћер за жену, морао је да бежи од гнева самог цара и његове кћерке из Царичиног Града преко насеља које је било пуно пчела. Из тог разлога, с обзиром

на то да га је пут водио преко села пчела – село је добило назив ПРЕКОПЧЕЛИЦА, односно Прекопчелица. На крају истиче да је само сећање траг који остаје у нама. Док нас има у сећањима живих и ми смо живи. То је и оно што пред нас ставља задатак да та сећања и догађаје преточимо у писану реч, запис у коме ће свако по мери свога интересовања моћи да нађе нешто о својима, за себе и о себи.

Из самог садржаја може се закључити да је аутор обрадио: Опште податке о крају и људима; Насеље Прекопчелицу; Прошлост села и његовог окружења од праисторије до ХВ века; 444 године под Турцима; коначно ослобођење од Турака; Нова власт и досељавање; Ослобадилачки ратови 1912-1918. године; Период између два светска рата; Други светски рат; Период непосредно после Другог светског рата; Пописи становништва; Домаћинство породица; Сеоски обичаји; Привредни живот у селу; Непољопривредна делатност; Црква; Школа и школство; Здравство; Спорт и КЗР; Из новије историје даље даје прилоге: Литературу; Скраћенице: о књизи и њеном аутору; Захвалност; Уместо поговора и белешку о аутору.

У приказу ове књиге треба да учествују етнолози, социолози, историчари, правници и други који се баве проучавањем села, па због тога ћемо ми овом приликом да се усредсредимо на историјска збивања од прасторије до завршетка Другог светског рата л945. године. Аутор сматра да су ови крајеви расељени 3000 година пре нове вере. Говори о првим становницима детаљно о владавини цара Јустинијана Првог и описује град и његову изградњу, и закључује да је највећи процват био у времену од тридесетих до педесетих година ВИ века. У Поглављу „Пеиод од ВИИ до ХВ века“ прати досељавање словенских племена, примању хришћанства на овом простору, улазак ових области у Немањину државу, борбе и освајања ових крајева у од стране Турака, положај Срба у Османлијском царству.

Истиче да је Пуста Река (са Прекопчелицом у њој) била 444 године - под турском влашћу (1433-1877). После пада Смедерева 1459. године ушла је у крушевачки санџак (Алаџа Хисар). Срби су под Турцима били обесправљени, пљачкани, убијани без повода, деца одвођена у јаничаре и после пораза под Бечом и на Мохачу 1688. године аустријски одред са српским добровољцима осваја Прокупље и Лесковац. У јужној Србији 1737. године избио је устанак на чијем челу је био нишки митрополит Георгије, а у околини Врања Стојан Николић је имао преко 1.000 бораца. После велике борбе код Бошњаца и Лебана, аустријска војска је одступила, али су Срби, иако сами, успели да потуку турску војску. То је изазвало завист код аустријских генерала и због тога трују српског војводу Радоњу Петровића (сахрањен код бошњачке цркве).

Аутор детаљно обрађује учешће у Првом и Другом устанку и допринос народа у њему, затим помиње тзв. Нишку буну која је захватила и лесковачки крај. Обрађује феудални турски систем и попис на ширем подручју. Констатује да су по попису из 1516. године у Прекопчелици била 32 обична домаћинства и једно удовичко, док је неожењених било седам. У поглављу „Коначно ослобођење од Турака“ износи више података о борбама у Првом српско-турском рату 1876-1877. године и ослобођењу Лебана и његове околине. Овај рат је завршен Санстефанским миром, чиме су Срби били незадовољни, али и велике силе, па је извршена ревизија на Берлинском конгресу. Србија добија четири округа и постаје самостална и независна земља.

Интересантно је поглавље „Ослободилачки ратови 1912–1918. јер у њему поред општих сазнања даје губитке у људству за време ових ратова. Тако он наводи да је у Првом балканском рату из Прекопчелице погинуло осам људи, а 1913. девет. Када се осврће на Први светски рат, даје доста података о саморн рату користећи објављену литературу и осврће се на Топличко-јабланички устанак. Значај ове монографије је у томе што је аутор успео да истражи жртве и да их објави. Он истиче да је из Прекопчелице у Првом светском рату погинуло: 1914 – седам; 1915 – тринаест; 1916 –три; 1917 – дванаест и 1918 – пет бораца. Затим, наводи спискове погинулих и умрлих у Првом светском рату, интернираних, рањених итд.

У поглављу Други светски рат обухвата Априлски рат, стање у војсци и немачко пробијање фронта. Према његовим сазнањима, у том рату погинуло је и заробљењо више Јабланичана и Пусторечана, уз великих број рањених. Велика већина бораца јабланичког среза није прихватила наређење о предаји, већ су однели оружје кући и сакрили га. Део Прекопчеличана је завршио у немачким логорима, а део се вратио кућама.

Анализира мере које је окупатор предузимао у окупираној Србији, појаву четника Косте Пећанца, њихову сарадњу са окупатором, појаву Равногорског покрета на овој територији 1942. године и његов положајај за време рата и сарадњу са окупатором. Распад четника Косте Пећанца 1942. године и њихове борбе са патизанским јединицама. Истиче улогу 11. добровољачког одреда припадника љотићевских јединица и њихова зверства у Пустој Реци и Јабланици. Мало је неубичајено што после кратког прегледа окупације наводи списак Прекопчелчана који су били у КЛМ (концетрациони логор у Маутхазен) преживелих, умрлих и убијених. Потом наводи оне који су били у логорима у Норвешкој и на Бањици.

У поглављу Хронологија догађаја на простору Јабланице и Пусте Реке аутор пише о неуспелом хапшењу комуниста у Лесковцу, када је начелник лесковачког среза, 8. јула 1941. године, издао потерницу за

одбеглим комистима који су отишли на планину Кукавицу и после извесног времена формирали Кукавички (Лесковачки) НОП одред. Потом говори о формирању месних партизанских јединица као делу оружаних снага партизанских одреда. Доста користи белешке Светозара Станковића Николе које имају мало субјективизма, о борбама које су се водиле око Лебана и погибији немачког мајора Ренера, борбама почетком 1942. године у којима су учествовали четници Косте Пећанца, Бугари, љотићевци, Немци и сарадници окупатора на овом простору против партизанских одреда (Кукавичког , Бабичког и Јабланичког).

Окупатор са домаћим издајницима у почетку имао је губитке, али је успео да од фебруара 1942. године до марта заузме слободну партизанску територију. Јабланички НОП одред се развија по групама које су добиле конкретне задатке, тако да је у мају 1942. године био у

Јабланичком НОП одреду 61 један борац. О борбама од септембра 1942. године, користећи већ поменуте белешке, детаљно пише, као и о акцијама партизана да се окупатору не да ни зрно летине.

Хронолошки прати борбени пут Првог јужноморавског партизанског одреда, формирање бригада НОВЈ Прве и Друге јужноморавске Народноослободилачке војске Југославије као прве Прве регуларне јединице на овој територији.

Формирању више партизанских народноослободилачких јединица у 1944. години, као и тероре окупатора и његових сарадника у околини Прекопчелице. Истиче стање за време пролећне офанзиве под називом „Трумф“ и „Халали“ код народа и супротстављених војски; борбе за ослобођење Лебана 18. августа 1944. године, манифестације поводом ослобођења, суђење сарадницима окупатора, као и повлачење многих припадника Равногорског покрета са окупатором, као и чишћење терена од заосталих сарадника окупатора.

Веома је педантно и стрпљиво пописао припаднике Прекопчелчана у многобројним партизанским јединацима, почевши од Јабланичког НОП одреда. Страдање Прекопчелчана у партизанским јединицама; убијених у директном терору окупатора и њихових сарадника, жртве рата итд. На крају даје образац за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Прекопчелицу, срез јабланички.

За историчаре је интересантно и поглавље „Период непосредно после Другог светског рата“, јер у њему има детаља о обавезном откупу, формирању сељачких радних задруга, о Резолуцији ИБ и даје конкретне податке о онима који су се изјаснили за Резолуцију ИБ и њиховом положају на Голом отоку, њихово суђење итд. Потом, даје конкрена имена кметова после Првог светског рата и чланова народноослободилачких одбора у Другом

светском рату. Није доследан, али и то може у обрађивању једног периода, јер на више места понавља исте податке. Тако, када говори о партијама, почиње од грађанских партија, њиховим изборима, а у периоду НОР-а почиње са формирањем народоослобадилачких одбора, Антифашистичком фронту жена (АФЖ) и друге; веома детаљно даје секретаре ОК КПЈ и СКЈ, учеснике НОР-а, чланове СКОЈ-а, преглед изборних функција у току НОР-а и послератне изградње, као и статистичке прегледе пописа становништва од ослобођења од Турака до 2002. године.

У посебном делу пише о просвети, изградњи школе, помиње прве учитеље и остале све школске од 1999. до 2000. године. Потом, у поглављу „Из новије историје“ подсећа на ратове 1991. и 1999. и страдања припадника Југословенске армије у тим ратовима.

У књизи је дато преко 200 фотографија и велики број прилога, литературе итд.

Ко је аутор хронике?

Аутор хронике је Никола Станковић из Прекопчелице. Гимназију је завршио у Лебану, а Техничку војну академију, смер АБХО, у Загребу.

По завршеној академији добија распоред у ваздухопловној бази у Мостару, као командир вода, а завршио је као начелник ваздухопловне базе. По доласку у Београд, постављен је на дужност начелника АБХО Ваздухопловног корпуса. Агресија НАТО га затиче на месту Начелника одсека за развој, научно-истраживачки рад и опремање у Управи АБХО ГШ ВЈ.

Уписује постдипломске студије и успешно брани рнагистарску тезу „Организованост и припљеност одбрамбено-заштитних снага за НХБ контролу“ на Факултету одбране и заштите, што му је био предуслов за добијање чина пуковника. Аутор је више стручних и пригодних чланака у војним часописима. Пише и објављује сатирично-хумористичке приче, песме и афоризме. Коаутор је књиге „Војска Југославије“ у издању НИЦ Војска 1999. Рецензент је Привременог упутства за процену и прогнозу хемијске ситуације при удесима са опасним материјалима и при дејству по објектима у којима се налазе опасне материје, у издању ВИЗ 2004. године.

Ова књига се јавља у оквиру његове трилогије са Царичиним градом у наслову, поред речника „Говорите ли прекопчелачки“ и збирке афоризама „Афоризми из предграђа Царичиног Града“, а поводом л00 година од почетка истраживања на археолошком локакитету Царичин град, л03 године Основне школе и 140-годишњице цркве Св. Николе у Прекопчелици. Отишао је у пензију 2005. године као пуковник.

Прекопчелица предграђе Царичиног Града, објављена је 2012, године на 472 странице са преко две стотине фотографија и великим бројем прилога који су веона значајни за будућег истраживача.

Књига је претрпана многим чињеницама које могу да послуже историчарима, правницима, социолозима етнолозима сви свима онима који се баве историјском прошлошћу овога краја.

Лесковачки зборник
књ. LVI

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
мр Владимир Ђорђевић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „Медија-арт Графосистем“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik / одговорни уредник мр Владимир Ђорђевић. - 1961, бр. 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац : Медија-арт Графосистем). - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274

НАРОДНИ МУЗЕЈ

ЛЕСКОВАЦ